DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

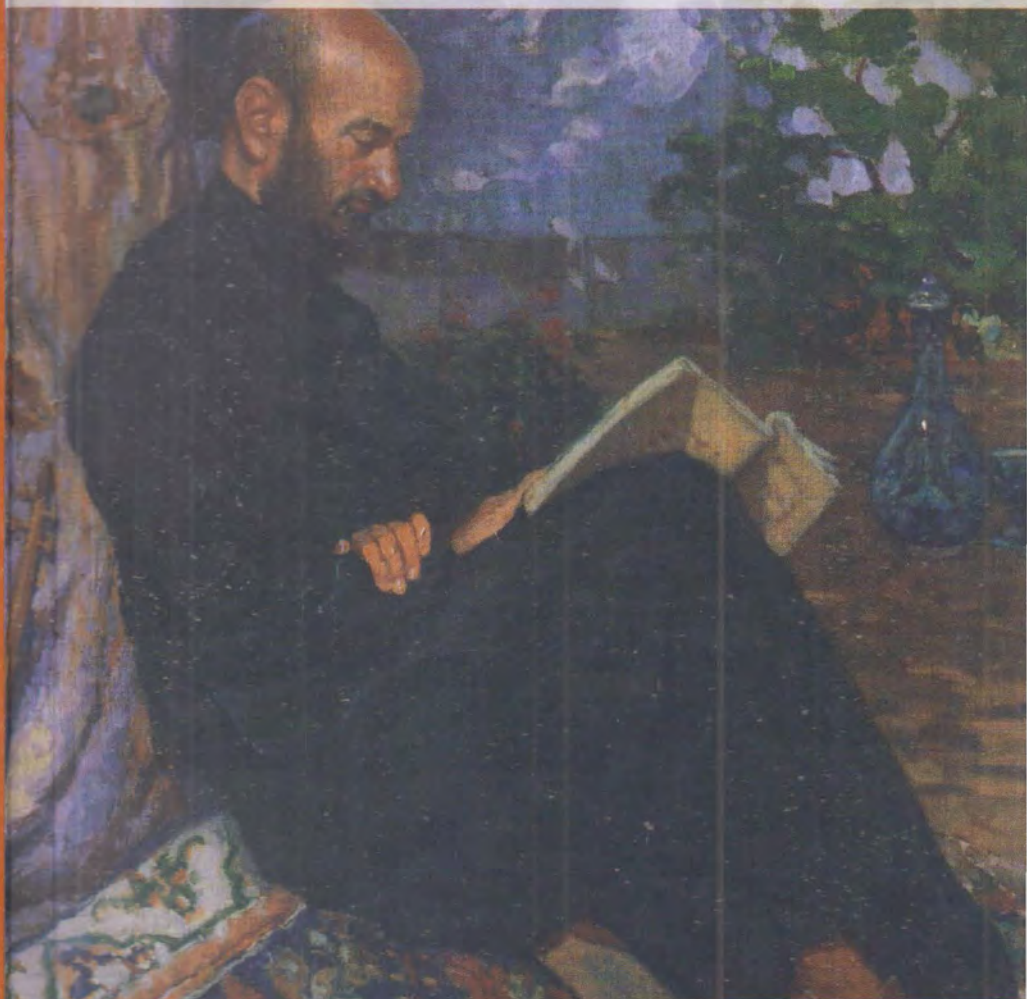
• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Gomidas Vartabed ile Çankırı yollarında

Ek: Naim Bey'in anıları

Aram Andonyan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

belge yayınları

yaşam & anılar

Gomidas Vartabed ile Çankırı yollarında
Ek: Naim Bey'in anıları
Aram Andonyan

Aram Andonyan, 1879 yılında İstanbul'un Kazancı semtinde doğdu. *Dzağig* [Çiçek] ve *Luys* [Işık] adlı haftalık gazetelerin editörlüğünü yaptı. Roman ve öykü yazan yazarın mizahi eserleri de bulunmaktadır. Andonyan, Ermeni okulları için ders kitapları yazdı. 24 Nisan 1915'te toplu tevkifata tabi tutulan Ermeni aydınları arasında bulunmasına karşın (önce Çankırı, Ankara), Suriye'deki toplama kamplarından (Resulayn ve Meskene) mucize kabilinden deli rolü yaparak sağ kalmayı başardı. Bir süre Halep'te, İngilizler gelene dek gizli yaşadı. Kendini derhal Ermeni tehcirine ilişkin tanıklık ve sözlü tarih çalışmasına adadı. 1920 yılında Londra'da *The Memoirs of Naim Bey* adlı kitabı yayınladı. Daha sonra Fransa'ya yerleşerek 1928-1951 yılları arasında Paris'teki Nubaryan Kütüphanesi'nin (Ulusal Ermeni Kütüphanesi) yöneticiliğini yaptı. 23 Aralık 1951 yılında Paris'te vefat etti. Usta bir polemikçi olarak tanınır. Fikirlerini kimseden çekinmeden savunan bir yazardır. Hiçbir siyasi parti ile bağı olmadığından kalemini serbestçe kullanmıştır. Balkan Savaşı sırasında İstanbul'da bir gazeteci olan Andonyan iç ve dış medyayı takip ederek ve yabancı kaynaklara başvurarak, savaş ve savaşın nedenleri hakkında 1912-13 yılında yazdığı *Balkan Savaşı*, (Badkerazard endardzak batmutiun Balkanean baderazmin), (5 cilt, Constantinople 1912-13), konuya ilişkin en kapsamlı çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. (Türkçesi: Zaven Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975; ikinci baskı: Aras Yayınları İstanbul 1999). Diğer bazı kitapları: *Shirvanzade* (Alexander Shirvanzade'nin biyografisi), Constantinople, 1911. 1918 Mondros Mütarekesinden sonra tanıklıklarını iki kitapla aktardı: *Ayn sev orerun* (O Karanlık Günlerde) ve *Medz Vodinu* (Büyük Suç), Boston 1919. Gomidas Vartebed'in 75. Yaş günü için Paris'te yayınlanan *Atevmoudk* dergisinin kendisi istediği yazı dizisi sonunda 24 Nisan toplu tevkifatının öyküsüne dönüştü. Aralık 1946 ve Haziran 1947 arası 7 ay devam eden yazı dizisinin başlığı, "Gomidasi hed. İnç badmanneru dag araçatsav Gomidasi madki daknabu" idi, yani *Gomidas ile Birlikte: Onun Ruhsal Altüstlüğünü Önceleyen Koşullar* idi. Elinizdeki kitabın birinci bölümünü bu dizi oluşturmakta. İkinci bölümü ise 1920 yılında Londra'da yayınlanan *Naim Beyin Hatıraları* oluşturmakta.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BELGE YAYINLARI: 706
Yaşam ve Anılar Dizisi

Aram Andonyan

GOMİDAS VARTABED İLE ÇANKIRI YOLLARINDA
Ek: NAİM BEY'İN ANILARI

"*Gomidasi hed. İnç badmenneru dag araçatsav Gomidasi madki daknabu*"
Atevmoudk Dergisi, 1946-47, Paris.
&
"*The Memoirs of Naim Bey*"
London 1920.

Baskıya Hazırlayan I Ahmet Batmaz, Sait Çetinoğlu
Işık Çakıroğlu, Ragıp Zarakolu

Kapak Tasarım I Emel Akgül

Sayfa Düzeni I Aristan

Birinci Baskı I Ekim 2012

İç/Kapak Baskı-Cilt I Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok
No: 239 Topkapı / İstanbul 0 (212) 613 12 11

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı No:15/1
Sultanahmet/İstanbul
Tel: 0 (212) 638 34 58 0 (212) 517 44 53
E-mail: belgeyayinlari@gmail.com
www.belgeyayinlari.com
Sertifka No: 11206

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Aram Andonyan

GOMİDAS VARTABED İLE ÇANKIRI YOLLARINDA

Ek:

NAİM BEY'İN ANILARI

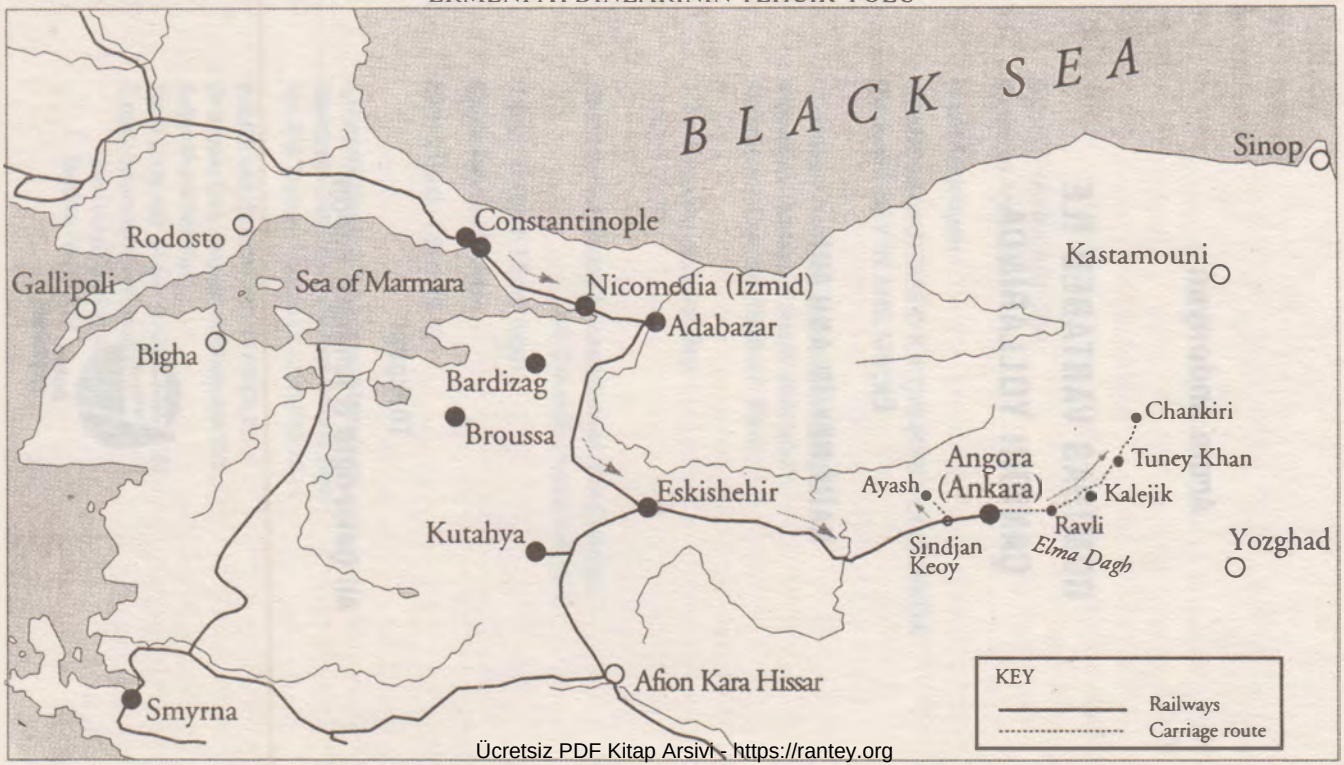
Türkçesi

Ali Çakıroğlu & Armand Baron

belge yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ERMENİ AYDINLARININ TEHCİR YOLU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İ Ç İ N D E K İ L E R

Önsöz / *Ragıp Zarakolu*.....7
Giriş / Aram Andonyan ve 24 Nisan 1915'teki Arkadaşları Ermeni Soykırımını Belgeliyor! / *Sait Çetinoğlu*.....13

BİRİNCİ KİTAP: Gomidas Vartabed İle Çankırı Yollarında
Bölüm I: NAZİK TUTUKLAMALAR.....17
Bölüm II: KOMEDİ Mİ YOKSA ÖLÜM KARARI MI?.....33
Bölüm III: MEHTERHANE HAPİSHANESİNDE KURALLAR.....51
Bölüm IV: KIRIK AYNA VE KIRIK BACAK.....67
Bölüm V: İÇERDE BİR PAZAR.....79
Bölüm VI: KURTLAR VE ARABACI.....85
Bölüm VII: GECE YARISI AVLUYU AYDINLATAN FENERLER..95
Bölüm VIII: KÖR TALİHİMİZE KÜSMÜŞKEN.....103
Bölüm IX: SAYIM: 197; AYAŞ: 73; ÇANKIRI: 124.....113
Bölüm X: SAYIM: REQUEM'İN KORO ŞEFLERİ: İBRAHİM, REŞAD VE BEDRİ.....121
Bölüm XI: VAPURDA.....129
Bölüm XII: SOYLULAR ARASINDA BİR SOYSUZ.....139
Bölüm XIII: HÂLÂ KARANLIK.....147
Bölüm XIV: KIL PAYI.....155
Bölüm XV: VE GİYOTİN İNER.....163
Bölüm XVI: ANKARA KASABASI.....173
Bölüm XVII: DEHŞET DENİZİNDE TANIDIK BİR İSİM: LEBLEBİCİ HORHOR AĞA.....181
Bölüm XVIII: 160 KİLOMETRELİK ARABA GEZİNTİSİ!.....189
Bölüm XIX: CEHENNEME İNİŞ.....197
Bölüm XX: SU KAVGASI.....207
Bölüm XXI: GOMİDAS'IN AKIL SAĞLIĞINI YİTİRMESİ.....215
Bölüm XXII: KIRIK KEMİKLER, İŞKENCE EDİLEN RUHLAR: KARA GÜN DOSTLARI.....223

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölüm XXIII: JANDARMA İŞ BAŞINDA.....227
Bölüm XXIV: YANLIŞTAN DÖNÜLÜYOR.....235
Bölüm XXV: HASTALAR İÇİN ENDİŞELİYİZ.
ACILAR İÇİNDE KIVRANAN GOMİDAS.....241

İKİNCİ KİTAP: Naim Bey'in Anıları
Bölüm I: A - Katliamı Uygulayanlar.....247
Bölüm II: B - Resulayn ve İntilli Kırımları.....265
Bölüm III: C - Der Zor Kıtalleri.....279
Bölüm IV: RESMİ BELGELER - A - Kasıt.....305
Bölüm IV-1: B - İhtiyati Tedbirler.....317
Bölüm IV-2: C - Kıtallerin Genel Durumu.....323
Bölüm IV-3: D - Küçük Şehitler.....335
Bölüm IV-4: E - Teşvikler.....347
Bölüm IV-5: F - Mazaret Arayışları.....353
Bölüm IV-6: F - İkinci Perde.....359
SON SÖZ : Halkın Sorumluluğu.....365
Ek: MAKALELER / Ragıp Zarakolu
Aram Andonyan ya da Çözümsüzlükte İnadın Sonu.....373
İstanbul'da Yaşayan Ermenice.....379
Ermeni Gazetecilere Ne Zaman Yer Verilecek.....383
Ermeni Yayıncıları Anmanın Zamanı.....387
Baron Teodig'e Mektup.....389
Ek: BELGELER.....393
Dizin.....401
Resimler ve Belgeler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Aram Andonyan, Meşrutiyet döneminin en parlak gazetecilerinden biriydi. 1908 Devriminin yarım kalışının, ihanete uğrayışının en önemli tanık ve çözümleyicilerinden biri olan Andonyan, Balkan Savaşını hazırlayan uluslararası koşullar yanında, Anayasal Devrimin tıkanışının da parlak bir çözümlemesini yapmıştı, "*Balkan Savaşı*" adlı 5 ciltlik çalışmasında.

24 Nisan 1915'te Ermeni aydınlarının toplu olarak tutuklanmasında, onun dışta bırakılması düşünülemezdi. Bu toplu tevkifat aslında Türkiye Cumhuriyeti'nde farklı dönemlerde toplumsal muhalefeti ezmek için devletin sürekli başvuracağı bir yöntem olacaktı.

1921 Ocağında Türkiye Komünist Partisi lider kadrosunun Karadeniz'de toplu olarak katledilmesini düşünün mesela.

Ya da 1925 yılında Takrir-i Sükûn Kararnamesinin çıkarılmasını ve ardından bütün muhalif yazar ve gazetecilerin tutuklanarak Diyarbakır'a ya da Ankara'ya sevkedilmesini düşünün. Kimler yoktu ki? Halikarnas Balıkçısı'ndan, Zekeriya Sertel'e, Velid Ebüzziya'dan Ahmet Emin Yalman'a, Eşref Edip'ten Ömer Rıza Doğrul'a, Nazım Hikmet'ten (SSCB'ye kaçtı) Dr. Şefik Hüsnü (Değmer), Hasan Âli (Ediz) ile Şevket Süreyya (Aydemir), Dr. Hikmet (Kıvılcımlı) ve Sadrettin Celâl (Antel)'e dek uzanan ve ağır

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

cezalar alan birçok isim. Liberallerden solculara, İslamcı aydınlara dek uzanan uzun bir liste...

Andonyan'ı okurken, bütün bunlar yanında 2011 yılında kendi gözaltına alınışımızı; tutuklanma sonrasındaki söylemleri ve muameleleri, sahte kibarlıklardan hoyratlığa kolay geçişleri hatırladım. Demek ki İstanbul Emniyet Müdürü Bedrettin Beyler, hapishane müdürü İbrahim Beyler "ölümsüzmüş" diye düşündüm. İlgili ilgisiz herkesin bir torbaya doldurulusu; insanların şaşkınlığı, çaresizliği ve umutları... Aynen yaşamıştık bunları 2011 yıllında. Kara listeler hazırlayan muhbirler, yukardan alınan talimatlar, hiçbir şey mi değişmez bu ülkede?

1971 yılında İstanbul'da Balyoz Harekatı ve sonrasında, kışlalar, emniyet, hapishaneler aydınlar, yazarlar ve gazeteciler ile doldurulmuştu. Kimler yoktu ki: Yaşar Kemal mi, İdris Küçükömer mi, Mete Tunçay mı, Baskın Oran mı, Sevim Görgün mü, Vedat Günyol mu, Çetin Altan mı, Sabahattin Eyüboğlu mu, Azra Erhat mı, Seçkin Selvi mi, İlhan Selçuk mu, Magdelana Rufer mi, Çetin Özek mi, A. Kadir mi, Aydın Engin mi, Osman Arolat mı, Masis Kürkçügil mi, Harun Karadeniz mi, Babür Kuzucuoğlu mu, Murat Belge mi, Cevat Çapan mı, Erdal Öz mü, Emil Galip Sandalcı mı, Altan Öymen mi?... Yok yoktu....Ama hiçbirimiz 1915 24 Nisan'da, Ermeni aydın, yazar, şair ve gazetecilerinin ve diğer kanaat önderlerinin, bir torba tutuklamaya tabi tutulduğunu hatırlamıyor, hatta bilmiyorduk...

Ama büyük bir farkla... Onlar sözde Diyarbakır'a Askeri Mahkemeye sevk edilirken, nasıl olduysa yolda kaybolmuşlerdi. 1925 yılında toplu tutuklananlar hiç olmazsa Diyarbakır'a ulaşabilmiş, boylarının ölçüsünü alsalar da, onursuz da olsa yaşama hakkına sahip olabilmişlerdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Andonyan süngülü askerler arasında yürütülüşlerini hatırlatırken, ben de elleri kelepçeli jandarma arasında hastanelere ya da mahkemelere götürülüşümüzü, insanların bizlere Toros canavarı gibi bakmalarını hatırlıyordum.

Dağ başlarında pusu kurmuş Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarının hedef olmuş aydınları infaz edişleri, bana Sabahattin Ali'nin ormanda infaz edilişini, 70'li yıllarda aydın ve gazeteci suikastlerini, 90'lı yılların kirli savaşında infaz edilen gazetecileri ve aydınları hatırlatıyordu, bu kitabı baskıya hazırlarken...

Evet, farkında değildik ki 24 Nisan mantığı, "farklı" olan herkes için bir milat olmuştu.

Bir yandan da alt kademedekilerin daha sonra nasıl devletin üst zirvelerine tırmandığını gözlemliyordum. Şükrü Kaya'lar, Mustafa Abdulhalik Renda'lar, Şükrü Sökmensüer'ler, kimler kimler?

1971'lerin, 1980'in insanlığa karşı suç işleyenleri de daha sonra, hiyerarşide nerelere gelmedi?*

Aram Andonyan, çok erken bir dönemde bu mekanizmanın işlemesini sağlayan siyasal, askerî, sosyal ayaklarını sergiledi. Geleneksel bürokrasi, geleneksel idari anlayışın paralel bir "derin" örgütlenme ile devre dışı bırakıldığını algılamamıza olanak sağladı. O dönemin bütün önemli sorumlu şahsiyetlerini kayda geçti. Valisinden kaymakamına, jandarmasından askerine ve parti elemanlarına dek... Bir

---

* Teşkilat- Mahsusa'dan günümüze devletin suç işleme geleneğini sergileyen bir okuma için bak: Gülçiçek Günel Tekin, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Ergenekon'a / Kayıplar, Yargısız İnfazlar ve Faili Meçhuller*, Belge Yayınları 2011 İstanbul.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"tanık" olarak sağ kalmaya ve her şeyi kayda geçmeye ahdetmişti.

Anadolulu kasabalılar ve köylüler arasında, densizlerin alay ettiği münzevi bir deli rolündeydi. Rahmetli Sarkis Çerkezoğlu'nun babası, yanındakilere, "o aydınlarımızdan biri" deyip onu kollamalarını isteyecekti. Aydınları ile gurur duyan, onları kutsayan bir toplumdu Ermeniler. Ve savaşın sona yaklaştığını hissettiklerinde onu bir arabaya bindirip, Halep'te saklanmasını isteyeceklerdi.*

Yıldırım Orduları komutası ünlü Baron Otelden kıl payı kaçtıktan hemen sonra General Allenby karargahını kuracak ve bu ofiste Aram Andonyan, Ermeni jenosidinin kaydını, sözlü tarihle sıcağı sıcağına tutmaya başlayacaktı. Çerkezyan'ların Kilikya'nın güvenliği olmadığı uyarısı ile oraya dönmelerini sağlayacaktı.

Savaş sonrası "insanlığa karşı işlenen suçlardan dolayı İttihatçılar'ın yargılanması çabasında Aram Andonyan önemli bir çalışma yürütecek, ancak, 1917 Rus Devrimi sonucu değişen dünya dengeleri nedeniyle bu yargılama gerçekleşmeyecekti.

Daha sonraki dönemde Aram Andonyan'ın oluşturduğu arşiv, soykırım araştırmacıları için önemli kaynaklardan biri oldu.

Özellikle 1990'lı yıllarda Nubaryan Kütüphanesinin yeni genç yöneticisi olan Prof. Dr. Raymond Kevorkyan, bu arşivi kapsamlı araştırmalar ile kullanılır kıldı. Ve bunlar arasında, Suriye çöllerindeki toplama kampları ve kitlesel kıyımlar üzerine, Andonyan'ın da verileri ile kapsamlı

---

* Sarkis Çerkezyan, *Dünya Hepimize Yeter*, Hazırlayan Yasemin Gedik, Belge Yayınları 2003 İstanbul.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir çalışma yaptı.*

Gomidas Vartabed üzerine Nubaryan Kütüphanesinde önemli bir çalışma** yürüten Rita Sulahyan Kuyucian'ın 24 Nisan 1915'e ilişkin son çalışması olan Trilojisinde üçüncü cildi Aram Andonyan'ın ilk kapsamlı biyografisi oluşturmaktadır.***

Andonyan'ın bu kitabı, *Morgenthau'nun Anıları*** ve ünlü *Mavi Kitap***** ile birlikte, resmî Türk tarihçiliğinin en çok eleştirdiği, çürütmeye çalıştığı kaynaklardan biridir. On yıllardır Türkçede sürekli eleştirileri yayınlanan bu kaynağın aslını okumanın, daha nesnel bir değerlendirme yapmaya katkı sunacağı düşüncesi ile, önemli bir eksikliği giderdiğimiz düşüncesindeyiz. Kitabın ilk yayınlanışından 92 yıl sonra da olsa, bunu gerçekleştirdiğimiz için mutluyuz. Şükürler olsun...

Ragıp Zarakolu
26 Ağustos 2012, Boğazkesen

---

* Raymond H. Kevorkian, *Soykırımın İkinci Safhası: Sürgüne Gönderilen Osmanlı Ermenilerinin Suriye-Mezapotamya Toplama Kamplarında İmha Edilmeleri (1915-1916)*, 560 s. + 32 s. fotograf + 1 harita, Belge Yayınları, İstanbul 2011.

** Rita Soulahian Kuyumjian, *Deliliğin Arkeolojisi / Gomidas / Bir Ermeni İkonunun Portresi*, Türkçesi: Aysu Oğuz, 221 s., Birzamanlar Yayıncılık, 2010 İstanbul.

*** Rita Soulahian Kuyumjian, *The Survivor: Biography of Aram Andonian*, Gomidas Institute, 2011 London.

**** *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Türkçesi: Attila Tuygan, Belge Yayınları 2005 İstanbul.

***** James Bryce ve Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele (1915-1916)*, Yayına Hazırlayan Ara Sarafian, Gomidas Institute, 2009 London.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Giriş

Aram Andonyan ve 24 Nisan 1915'teki Arkadaşları Ermeni Soykırımını Belgeliyor!

İttihat yönetimince organize edilip 24 Nisan 1915'te Ermeni entelektüellerinin tutuklanmasıyla başlayan Ermeni Soykırımının canlı tanığı Ermeni entelektüeli, yazar ve gazeteci Aram Andonyan Soykırımı başından sonuna yaşayan ve süreci belgeleyen en önemli tanıklardan biridir.

Daha önce yayınevimizce yayınlanan Raymond Kevorkyan'ın *Soykırımın İkinci Safhası*'nın da en önemli tanığı ile bilgi ve belge toplayıcısı da Andonyan'dı.

Andonyan bu bilgi ve belgelerin yanında Talat'ın Halep'teki Soykırımın ikinci safhasının planlama merkezi olan Muhacirin Müdüriyetine ve Halep valiliğine çektiği telgrafları gün ışığına (Naim-Andonyan Belgeleri) çıkararak Soykırımı belgeler.

Ankara-Ayaş-Çankırı üçgeninde buharlaşan bu insanlar, aşağıda belirttiğimiz ve eklerde transkribi verdiğimiz Osmanlı belgelerine göre, burunları dahi kanamadan yerlerine iade edilmişlerdir!* Bu da aynı zamanda ayıklanmış

---

* BOA DH. EUM 2. ŞB Dosya 10, Gömlek 58, Çankırı'ya sürgün edilen Ermeniler hakkında yapılan işlemler, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler'in Sevk ve İskanı*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Proje yöneticisi Yusuf Sarınay, 2007, orijinal belge: s. 799-803, transkribi: s. 232-238.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı arşivlerine ve yöneticilerinin sözlerine güvenilmezliğinin belgesidir. Aynı tip yalan belgeler Osmanlı yönetimince Soykırım kurbanlarının akıbetini soran Papalık makamı ile İspanya Kralına da gönderilmekte tereddüt edilmemiştir.

Andonyan, Soykırımın başlangıcı ve birinci safhasını kapsayan günlükleri, 24 Nisan'dan başlayarak günü gününe Çankırı ve Ayaş sürgününü ve Ermeni entelektüellerinin yok edilmesine tanıklık eder. Bu bakımdan ilk elden bilgiler paha biçilmez önemdedir.

Günlükler, İttihat'ın savaşın sisli ortamını fırsat bilip gerçekleştirilerek, tarihin tozlu sahifelerinde kalacağı umulan zalimliğin gün yüzüne çıkarmasının yanında Soykırımın günümüze uzanan sürecin en önemli parçası olan inkârı parçalayan önemli belgelerdir.

Andonyan günlükleriyle 1915 Soykırım sürecinde yok edilen Ermeni entelektüellerini bir kere daha anılmasına vesile olarak inkârın önünde bir engel olarak koyar. Ermeni entelektüelleri Aram'ın günlüklerinde inkâra ve yalana karşı set oluşturmaktadırlar.

Günlükler tutuklamalar, İstanbul Tevkifhanesi-Haydarpaşa Garı-Ankara-Sincan/Ayaş ve Çankırı'ya uzanan insanlık dışı uygulamaları belgelerken, insanın insana yapmaktan utanç duyacağı muameleleri, ihaneti, zaafı, insani duruşun ve erdemin zaferini de belgeler.

Ankara-Ayaş-Çankırı üçgeninde insanlık dışı uygulamalarla yok edilen Ermeni entelektüellerinin yok edilme sürecine tanıklık eden ve yok etme sürecinin parçası olmak istemeyen Çankırı mutasarrıfı Mehmed Asaf [Belge] istifa ederek bir daha devlet görevi almaz. Diğerleri ne oldu derseniz? Ayaş mutasarrıfı [Hüseyin] Memduh

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

[Özoran],* şaka gibi uygulamayla adalet mekanizmasında –ki bu aynı zamanda adalet mekanizmasının niteliğini ifşa eder– uygulamalara karşı çıkan bir diğer vicdan sahibi Ankara valisi Hasan Mahzar Bey'in yerine özel olarak tayin edilerek Ermeni entelektüellerinin yok edilmesini gerçekleştiren Ankara valisi [Mustafa] Atıf [Bayındır]** da kendine mecliste yer bulacaktır.

---

* Hüseyin Memduh Özoran; Diyarbekir Merkez İstinaf Mahkemesi Müddeî-i Umûmî'lerinden Mehmed Enver Efendi'nin oğludur. 1884'de İstanbul'da doğdu. Bitlis Askerî Rüşdiyesi'nde orta, İstanbul Vefa İdadisi'nde lise öğrenimini tamamladı. Temmuz 1908'de Mülkiye'den mezun oldu. Eylül 1908'de tayin edildiği Konya Vilayeti Maiyyet Memurluğu'nda stajını bitirip kaymakamlığa terfi etti. Eylül 1911'de Eğridir, Nisan 1914'de Şarki Karaağaç Kazaları Kaymakamlıklarına; Aralık 1914'de Burdur Sancağı Tahrirat Müdürlüğüne; Temmuz 1915'de Ayaş Kazası Kaymakamlığına;

Mayıs 1917'de Konya Vilayeti Muhacirin Müdürlüğüne; Kasım 1917'de Develi, Nisan 1918'de Bünyan, Ağustos 1922'de 2. defa Develi, Mart 1923'de Hassa, Ekim 1923'de İslahiye, Mayıs 1924'de Ceyhan, Eylül 1925'de Karaisalı Kazaları Kaymakamlıklarına atandı. Devlet Şurasının Ankara'da yeniden kuruluşu üzerine Aralık 1927'de Devlet Şurası 2. Muavinliğine (= Üye yardımcılığına); Nisan 1928'de 1. Muavinliğine; Ekim 1932'de Başmuavinliğe; Aralık 1939'da Devlet Şurası Azalığına getirildi. Nisan 1944'de Danıştay Üyeliğine ek olarak Danıştay Genel Sekreterliği'ni de deruhte etti. Bu görevlerden 1 Mayıs 1948'de yaş haddi sebebi ile emekliye ayrıldı. Emekli olarak oturmakta olduğu Ankara'da 23 Haziran 1958 tarihinde vefat etti.

** Mustafa Atif Bayındır; Mal Müdürlerinden Mehmed Râsih Efendi'nin oğludur. 1882 (1300 H.)'de Rodos'da doğdu. Rodos Süleymaniye Medresesinde orta, Beyrut İdadisi'nde lise öğrenimini tamamladı. 8 Temmuz 1906'da Mülkiye'nin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İki exterminatorün biyografileri –devamlılık zincirinin daha iyi anlaşılması bakımından biyografiler ayrıntılı ve uzun verilmiştir– bir ödüllendirme olduğu kadar, Soykırım-inkâr zincirini belgelerken Soykırımın günümüze uzanmasını simgelemektedir.

Andonyan ve erdemi temsil ederek Soykırımı belgeleyen, insani duruşundan vazgeçmeyip bir daha asla diyen tanıklara selam olsun.

Sait Çetinoğlu

Yüksek Kısmı'ndan "iyi" derecede mezun oldu. Eylül 1906'da tayin edildiği Cezair-i Bahr-i Sefid (Rodos) Vilayeti Maiyyet Memurluğunda stajını bitirip Kaymakamlığa terfi etti. Eylül 1909'da Fav (Basra), Nisan 1910'da Cuma-i Bâlâ, Ekim 1911'de Gebze Kazaları Kaymakamlıklarına atandı. Gebze Kaymakamı iken Nisan 1913'de Bursa Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. I. Dünya Savaşı sebebiyle Meclis'in kapatılması üzerine Ekim 1915'de Dahiliye Nezareti Mahalli İdareler Müdürlüğüne getirildi. Ocak 1916'da Ankara, Nisan 1917'de Kastamonu, Temmuz 1918'de Halep, Eylül 1918'de 2. Defa Kastamonu Vilayetleri Valiliklerine yükseltildi. Aralık 1918'de İzzet Paşa Kabinesi tarafından Kastamonu Valiliğinden azledildi. Milli Mücadele ve Mütareke yılları da dahil olmak üzere dokuz yıla yakın serbest çalıştı. Nisan 1927'de Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğüne tayin edildi. Ekim 1931'de Ziraat Vekaleti Müsteşarlığı'na getirildi. Ağustos 1935'de İstanbul Milletvekili olarak T.B.M.M.'ne girdi. Mebusluğu 8. Devre sonu olan Mayıs 1950'ye kadar devam etti. Mayıs 1950'de Mebusluğa seçilemediği için serbest çalışmaya başladı. Bundan sonraki durumuna dair bilgi bulunamadı. Fransızca, İngilizce, Almanca bildiği sicilinde yazılıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölüm I

NAZİK TUTUKLAMALAR

Bundan sadece otuz bir yıl önce devletler ve uluslar karşılıklı katliamlara girişmişler ve dünya korkunç bir çıkmazın içine girmişti. Kendini yapayalnız bulan bizim şaşkın Ermeni ulusumuz, Türkiye'nin liderliğini ele geçiren ve Ermeniler'i bin yıllık anavatanlarında yok eden bir grup caniyle karşı karşıya kalmıştı. Bu caniler iktidarı ele geçirdiklerinde, hâlâ çözülmesi gereken büyük bir sorun vardı: Ermeni *Sorunu*.[1] Bu sorun farklı halklar ve farklı ülkelerde değişik şekillerde yorumlandı. Oysa özünde, bu umutsuz dava barışçıl, çalışkan ve dinamik bir ulusun baskıdan, sıkıntıdan ve keyfi şiddetten uzak bir şekilde yaşayıp alınteri dökerek barış içinde ekmeğini kazanmasına izin verilmesi için umutsuz bir çağrıdan başka bir şey değildi.

Sözünü ettiğim caniler, Türkiye'nin bütün Ermeni nüfusunu ortadan kaldırmayı amaçlayan korkunç planlarını hayata geçirmek için, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı koşulları kullandılar. Ermeniler'in meşru ve kutsal olan kendi ülkelerinde yaşama haklarını kesin bir biçimde sonsuza kadar

---

1 Ermeni *Sorunu*, Osmanlı Türkiyesi'ndeki Ermeniler'in yaşam sorunudur. Ne yazık ki ne Osmanlı ne de devamı olan TC'nin genetiği reformlara uygun değildir. Her reform söylemi ve antlaşmaların ardından katliamlar gelir. Katliamların zirvesi olan 1915'te Soykırım ile sonuçlanacak imha ve arkasından gelen inkar ile *sorun* günümüze uzanır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ortadan kaldırmak istediler. Bu Türkler'i rahatsız eden Ermeniler'in varlığı, onların gelecek plan ve beklentilerini zora sokmuştu. Bu planın hayata geçirilmesi için Dahiliye Nazırı olan en yetenekli ve becerikli liderleri Talat Paşa'yı görevlendirdiler.

Oysa pek çok yeteneklere sahip olmasına ve katı zihniyetine rağmen Talat'ın herhangi bir görevi tamamlama şansı hiç olmamıştı. Karısı, Hayriye Hanım, kocasının cenazesi için İstanbul'a döndüğünde [1943], Hüseyin Cahit Yalçın'a I. Dünya Savaşı'nda II. Wilhelm'in Sultan Reşat, Talat, Enver ve Cemal Paşa'ların portrelerini yapmak üzere kendi özel ressamını İstanbul'a gönderdiğini anlatmıştı. Aslında, Talat'ın portresi yarım kalmıştı. Hayriye Hanım devamla, "Zavallı Paşa'nın alınyazısı önceden yazılmış. Onun bütün işleri yarım kaldı. Ülkesinin kurtuluşunu göremedi. Alçakça bir suikasta kurban gittiğinde de daha yarı yoldaydı"[2] demişti.

Hayriye Hanım'ı Talat'ın öldürülmesini "alçakça" olarak nitelendirdiği için bağışlayabilirdik, fakat bu uygun bir betimleme olmazdı. Charlottenburg'da, Hardenberg Caddesinde Talat'ı takip eden Tehliryan,[3] Talat'ı arkadan vurabilirdi. Ama ismini haykırdıktan sonra yüz yüze geldiklerinde tetiği çekmeyi tercih etti. Gözünden vurulan Talat yere düştü. Aslında korkak olan Talat'ın kendisiydi; çünkü Ermeni halkını kalleşçe ve haince sırtından hançerlerken, dudaklarında her zaman var olan bir gülümsemeyle yalan söylemişti.

---

2 Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul, 1943, s. 63.

3 **Soghomon Tehliryan (1886-1960).** Erzurum'da doğdu, San Francisco'da öldü. General Antranik'in ordusunda görev yaptı ve muharebede yaralandı. Talat Paşa'yı Berlin'de 15 Mart 1921'de öldürdü. Alman mahkemesinde beraat ederek serbest bırakıldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kendisiyle işbirliği yapan en yakın dostlarını bile haince sırıtarak ve timsah gözyaşları dökerek ölüme göndermişti.

Hayriye Hanım'ı bağışlayarak sözlerini tamamlayalım. Evet, Talat Ermeni halkına öldürücü bir darbe indirdi. Zaman zaman tarihin en kana susamış suçlularını bile yaya bırakacak kadar acımasızdı. Ama bütün bir ulusu ortadan kaldırma planında başarısız olmak kaderiydi. Kanıt bugünün Ermeni diasporası ve elbette modern Yerevan'dır. Ulusun yok edilemediğinin en önemli kanıtı da tam zamanında gerçekleştirilmiş olan suikasttir.

Tehliryan'ın jesti, onun Talat'la yüz yüze gelmeden tetiği çekmeme arzusu bir yiğitlik gösterisi değildi. Çok güçlü, gerçek bir güreşçi olan Talat, eline fırsat geçseydi çelimsiz katilini bir yumrukta yere sererdi.

6 Haziran 1921'de, Dr. Lepsius'un Postdam'daki evinde konukluğu sırasında o unutulmaz günde Tehliryan "Sadece kurşunun bir Ermeni'den geldiğini anlamasını istemiştim" dedi.

Bilindiği gibi, 24 Nisan 1915 Cumartesi akşamı, Talat ve İttihatçı komplocular tarafından planın uygulamasının ilk evresi, İstanbul'daki Ermeni entelektüellerin tutuklanmasıydı. Biz ilk tutuklananlardandık ve Gomidas Vartabed'de[4] aramızdaydı. İstanbul'un merkez hapishanesinde

4 **Vartabed Gomidas,** çok saygı duyulan, sevilen bir Ermeni din adamıydı. Müzikolog, besteci, şarkıcı, öğretmen ve koro şefiydi. 1869'da Türkiye'nin Kütahya şehrinde doğmuş, 1935'te Paris'te bir Akıl Hastanesi'nde ölmüştü. 1915'te Ermeniler'in çektiği acıların bir sembolü olmuştu. Pek çok Ermeni'nin gözünde şehitlik mertebesine yükselmişti. Mezardan çıkarılan kalıntıları Ermenistan'a getirilerek diğer Ermeni

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

iki yüz kişiden fazla insandık ve aramızdan pek azı şans eseri ya da değişik tesadüfler sonucu hayatta kalabildi. Diğerleri korkunç şartlar altında birbirlerinden sadece birkaç kilometre uzakta gruplar halinde ya da teker teker öldürüldüler. Hayatta kalanlar da bu zulümün izlerinden kurtulamadılar. Kadersiz Gomidas Vartabed örneğinde olduğu gibi bu kişiler Talat ve işbirlikçilerinin şeytani eylemlerinin izlerini sonsuza kadar taşıdılar.

Gomidas'ın 75. doğum günü münasebetiyle, o trajik geceyle ve ardından gelen uğursuz günlerle ilgili bazı anılarımı yazmaya karar verdim. Bu anılar, o korkunç soykırımın ayrıntılı bir tablosunu çizme iddiası taşımıyor. Soykırımı bütün boyutlarıyla betimlemek ciltler dolusu kitap yazmayı gerektirir. Amacım hem Gomidas'ın yazgısını hem de onun parlak, Tanrı vergisi, tatlı bir ezgi gibi işleyen aklını yitirmesine yol açan olay ve koşulları betimlemektir.

Okurun karşılaşabileceği ana metinden bazı sapmalar ve belirli ayrıntılar, bu korkunç olaylar ilk başladığında, bizim kişisel ya da grup olarak yaşadığımız farklı psikolojik durumların bir tablosunu sunmaktan başka bir amaç taşımaz.

Gomidas, 24 Nisan 1915 Cumartesi gecesi ilk tutuklananlardandı. Gomidas'ın yaşadığı Pangaltı semti ajan ve muhbir kaynıyordu. Bunların arasında Türkler'den daha çok Ermeniler'in olduğunu belirtmek gereksiz.

ünlülerle birlikte bir Panteon'a gömülmüştür. Ermeni heykeltıraş Artak Davityan'ın eseri olan altı metrelik bronz heykeli soykırım kurbanları anısına Paris'teki Place du Canada'ya dikilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yedi yıl önce, II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde, İttihatçı çeteler bu serserileri cezalandırmak için çöp arabalarına tıkmış ve halkın onların suratlarına tükürüp küfretmesi için İstanbul sokaklarında dolaştırıp teşhir etmişti. Aynı İttihatçılar, yönetimi ele geçirdikten hemen sonra aralarına yeni katılanlarla birlikte sayıları her geçen gün artan bütün bu hafiye kalabalığının yeni işini olması gerektiği gibi hatırlayacaktı.[5]

Bu hafiyelerin çoğu görevlerini Pera çevresinde yapıyorlardı. Neredeyse hepimiz fark etmeden ya da daha doğrusu fazla dikkat etmeden aylarca gözetlenmişiz. Çünkü başkentin [İhtilaf Devletleri'nin] eline geçme ihtimali 1915 yılının o trajik Nisan ayında çok yakındı. Hükümetin İstanbul'dan Türkiye'nin geçici başkenti olarak hizmet edecek olan Konya'ya taşındığı sır değildi. Herkes Haydarpaşa Gar'ında iki özel trenin hazır bekletildiğinin farkındaydı. Trenlerden biri siyasi kadroları, diğeri de sultan ve yandaşlarını nakledecekti. Bu ikinci tren bakanları ve üst düzey hükümet görevlilerini de taşıyacaktı. Patrik Zaven[6] ve ilk

5 O sırada İstanbul'da görev yapan üç ünlü Ermeni casus vardı. 24 Nisan 1915'te tutuklananların listesini hazırlayan casus, Bedri Bey'in sağ kolu, Harun adıyla tanınan Artin Mıgırdiçyan. Ayrıca İstanbul'daki Ermeni gazetelerinin sansürlenmesinde de büyük rol oynayarak bu gazetelere sorunlar çıkardı. 21 Mart 1919'da Beşiktaş'ta bir suikastçı tarafından yaralandıktan yirmi gün sonra aldığı yaralardan öldü. Diğer iki casus Arşavir Sahagyan ve Hmayag Aramyants'dı. İkincisi Müslüman olmuş ve Hidayet adını almıştı. İstanbul Patriği Zaven'e de sürgünde eşlik eder.

6 Zaven Der Yeğyayan, İstanbul Ermeni Patriği, 1913-1922. O trajik yıllarla ilgili anılarını yazdı. Zaven Der Yeğyayan, *My Patriarchal Memories*, Mayreni publishing, Princeton, NJ, 2002. Zaven'in 1915 soykırımına katılanları kapsayan *Exterminator* / Yok Ediciler listesi Peri Yay. tarafından yayınlanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uyarıda başkenti terk etmeye hazır olması resmen bildirilen Hahambaşı da bu trenle nakledilecekti. Pek çok Türk ailelerini taşraya gönderiyordu. Bankalar, hükümetin emriyle altın külçe stoklarını şubelerinin bulunduğu İç Anadolu'daki şehirlere aktarıyorlardı. İstanbul halkının büyük çoğunluğu İtilaf Güçlerinin Paskalya Ayinini Ayasofya Camisinde kutlayacaklarına inanıyordu. Bu nedenle, hafiyelere kim dikkat edecektiki?

Pangaltı semtinin çevresinde faaliyette bulunan hafiyeler Gomidas'ın her gün erkenden evine döndüğünü öğrenmişlerdi. Onu hiç beklemeden derhal tutuklamışlardı. Oysa işlerimiz nedeniyle akşamları çoğu kez dışarıda olan birçoğumuza farklı muamelelerde bulunacaklardı. Onlara hiç zarar vermeyen zavallı Vartabed'e kıyasla hepimizin farklı uğraşıları vardı.

Gomidas'ın tutuklanması, o gece diğer birçok kişinin tutuklanması gibi dikkati çekmedi ve onun nasıl içeri alındığını da bilmiyorduk. Onunkinden birkaç kapı ötedeki evime gittiğimde ailemin hiçbir gelişmeden haberi yoktu. Daha sonra aynı şeyler hepimizin de başına geldiğinden Gomidas'ın tutuklanması ile ilgili derin bir araştırma yapamadık. Hatta bir tutuklama bile değildi. Üniformalı bir polis gülümseyerek ve nazikçe kendisini yakındaki karakola davet etmişti. Söylediklerine göre Komiser Bey birkaç küçük soru soracaktı. "Beş dakikadan fazla sürmez, önemli bir şey değil hemen dönersiniz..."

Genel parola buydu....

İstanbul'daki 24 Nisan tutuklamalarının ilk dalgasından söz ettiğimi unutmayın. Taşrada ve İstanbul'daki daha sonraki tutuklamalar tamamen farklı şartlar altında olabilirdi. Fakat bizim tutuklanmalarımız büyük bir ustalıkla yapıldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ve bu beklenmeyen bir şey de değildi. Zira hükümetin canice planlarının başarısının temel koşulu azami kurnazlıkla davranmaktı. Onlar tuzaklarını kurmuşlardı. Yaptıkları bu denemeler yapacakları büyük avı garantiye almak için bir uyarıydı. Bu nedenle, ses çıkarmamak, direnişten, olay çıkarmaktan, propagandadan, insanları yeraltına çekmekten çeşitli yollarla Türkiye cehenneminden kaçabilecek kişilerin sayısını düşük tutmaktan kaçınmak önem taşıyordu.

Kurnazca karakola götüren o sahte nezaket yerine tam bir polis vahşetinin yaşandığı bir kaç istisna da olmuştu. Verilen parolayı anlamaktan aciz bazı polisler zalimce içgüdülerine teslim olmuşlardı. Fakat bu görevi gerçekleştirmek için seçilmiş olan polislerin çoğu kendilerine verilen emirlere harfiyen uymuşlardı. Birkaç örnekte bu polisler o kadar fazla güven telkin etmişlerdi ki evlerinde pijamalarıyla dinlenmekte olanlar bile beş dakika sonra evlerine döneceklerine gerçekten inandıklarından karakola üstlerini değiştirmeden, çorapsız ya da terliksiz, gecelik ya da ev kıyafetleri ile karakola gelmişlerdi. Zavallılar, bu kılık kıyafetle Ayaş ya da Çankırı'ya götürüleceklerdi. Ve hava öyle soğuktuki.

*

Pangaltı'daki karakolda benden önce tutuklanan birkaç "konuk" daha vardı. Bunların arasında Sarkis Minasyan,[7]

7 **Sarkis Minasyan [Aram Aşod]** 1873'te Yalova'da (Çengiler kasabasında) doğdu. Bahçecik (Bardizag) Ortaokulu ve daha sonra İstanbul'da Getronagan Lisesi'nden mezun oldu. Yükseköğrenimini gördüğü Cenevre'de 1903'e kadar yaşadı. Genelde *Troşag*'ta yazdı ve Boston'da yayınlanan *Hayrenik*'in editörlüğünü üstlenmek üzere Amerika Birleşik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gigo,[8] Haçik İdareciyan, Dr. Allahverdi[9] ve tanımadığım birkaç kişi daha vardı. Benden sonra yeni gruplar gelmeye devam etti ve kısa sürede sayımız yirmiyi geçti. Bizi koydukları oda ilk kattaydı. Sıkı bir aramadan geçirildikten sonra odaya kapatıldık. Bodrum kattan birbirimizle konuşmamamız emredildi. Başımıza nöbetçi olarak sadece bir Türk jandarma dikilmişti. Ve kısa sürede jandarmayla tanış olduk. Genelde konuşacak çok şey olduğundan birbirimize bir şey söyleyeceğimiz zaman jandarmaya Ermenice seslenerek sigara ikram ederdik. Tabii ki adam ne dediğimizi anlamıyordu. Ama jest yaptığımızı sanıyor olacak ki gülümseyerek sigarayı alırdı. Nöbetçiye hitaben Ermenice seslendiğimiz kişi de nöbetçiye bir başka sigara ikram ederek bize

---

Devletleri'ne gitti. 1909'da eğitimci ve yazar olarak çalıştığı İstanbul'a döndü. Ermeni Ulusal Meclisi'nde Pera, Kasımpaşa üyesi oldu. Ermeni hekimlerin verdiği derslerle ilgili eleştiriler yayınladı. Fransızca'ya ustaca hâkimiyetiyle bir Fransızca-Ermenice sözlük üzerinde çalıştı. 1915'te öldürüldüğünde, tamamlamak üzere olduğu yapıtın el yazmaları annesinde kalmıştı, s. 30.* [ç.n. Teodig, *11 Nisan Anıtı,* Belge Yayınları, İkinci Baskı, Nisan 2010, İstanbul. Notlarda ilgili sayfa numaraları bu kitaba göndermedir.]

8 **Gigo (Krikor Torosyan)** 1884'te Ağın'da (Eğin) doğdu, 1915'te öldürüldü. Birçok İstanbul gazetesinde de yazan bir komedi yazarıydı. Meşrutiyet sonrasında *Gavroş*'u, Yervant Odyan ve Hampigyan ile birlikte Mizah dergisi *Dzağik*'i (Çiçek), yayınladıktan sonra, beş yıl boyunca kendi gazetesi *Gigo* ve *Gigoyi Daretsuytse*'yi yayınladı. Kullanmış olduğu takma adlar *Panakogh* (intihalci) *Inger Gigo* (Yoldaş Gigo)

9 **Dr. Dikran Allahverdi** [1860-1930] Çankırı sürgününden sağ kurtuldu. Anılarında ondan söz eden *Patrik* Zaven onun ulusunun hayatına hiçbir zaman ilgi duymadığını ekler. Sürgünden dönüşünde, Allahverdi tamamen kendi kabuğuna çekilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

cevap verirdi. Bu oyun, jandarma bu Ermenice sözlerden bıkıncaya kadar devam etti. Yığınla sigarayı cebine atan nöbetçi rahatlıkla konuşabilmemiz için bizi serbest bırakarak bir köşeye gidip sigarasını tüttürmeye başladı.

Kendim de dahil çok azımız bu tutuklamaların sürgüne kadar gideceğine inanıyorduk. Ama gerçekten emin de değildik. Çünkü tutuklananlar homojen bir grup değildi. Grupta ilk kez gördüğümüz insanlar da vardı. Bu kişilerin ulusal ya da hükümet işlerinde ne gibi bir rol oynadıklarını tasavvur etmek zordu. Mesela, sokağımızdaki Ermeni kasap, Aga Garabed, jandarmanın söyledikleriyle aptallaşmış ve karakola üzerindeki kanlı ve kokmuş önlüğünü çıkaramadan gelmişti. Masadı hâlâ kuşağındaydı. Sürgün edileceği Ayaş'a kasap önlüğü ve masadı ile gelmişti. Hatta dükkânını bile kapatamamıştı ve günlük kazancı bile çekmecede kalmıştı. "Bizim gibi" insanlarla ne gibi bir ilişkisi olduğunu zavallı adam anlayamazdı zaten. Hatta "bizim gibi" olmanın ne anlama geldiği bile onun kafasında açık değildi ve aslında haklıydı da.

Daha sonra, muhtemelen başka birinin yerine yanlışlıkla tutuklanan Artin [Harutyun] Asaduryan adında garip bir kişi de aramıza katıldı. Benzer yanlışlıklar çoktu o gece. Asaduryan, beş parasız ve zararsız biriydi. Okuma yazması yoktu. İşi gücü de yoktu. Bir süre Belediye'nin İstanbul sokaklarındaki başıboş köpekleri toplama işinde çalışmıştı. İttihatçılar'ın sürgün planının ilk denemesinin İstanbul'un köpekleri üzerinde yapıldığı unutulmamalıdır. Elbette dört ayaklı olanları kastediyorum. Saldırgan ve başkalarını ısıran köpekleri hemen öldürdüler. Geri kalanları Prens Adası'na gönderdiler; burada bu köpeklerin çoğu ya açlıktan öldü ya da birbirlerini parçaladılar. Onların acı çığlıkları rüzgâr şehre doğru estiğinde ta İstanbul'dan duyuluyordu...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu zavallı köpek avcısının aramızda ne işi vardı? "*Parlak* bir *işti.* Köpek sürüleri şehri sardığında köpek başına bana 40 kuruş ödüyorlardı. Artık ortalıkta pek köpek kalmadığından bir köpek bulacağım diye canım çıkıyor. Ama şimdi de köpek başına üç kuruştan fazla vermiyorlar. Eyvah..." diye yakındığını duyduğumuzda gülmekten kendimizi alamadık.

Aramızda İttihatçı Ermeniler bile vardı. Bunlardan sadece biri olan Dr. Dikran Allahverdi'den bahsedeyim. O, Ermeniler'in en çok korktuğu İttihatçılar'ın yarattığı güçlü bir örgüt olan *Müdaafat Milli*'nin Pangaltı şubesinin yöneticisiydi. Bu "mübarek" adam "pasif" bir İttihatçı değildi. Partinin bayağı aktif bir üyesiydi. Zamanın Türk gazeteleri 3.000 Osmanlı altın lirası kazancı olan bu adamdan sık sık övgüyle söz etmişlerdi. Osmanlı kâğıt parasının henüz değerini koruduğu o zamanlar 3.000 altın lira hiç de küçük bir miktar değildi.

Karakola hepimiz gibi kandırılarak getirildi. Hatta geldikten sonra bile neler olup bittiğini anlayamamıştı. Biraz sonra cesaretini toplayarak nöbetçiden Komisere bir mesaj iletmesini istedi: Yatma zamanı geçmişti ve Komiser beyin gelip kendisine ne söyleyecekse söylemesini ve sonrada evine gidip uyumasına izin vermesini istiyordu.

Jandarma oturduğu yerden bile kıpırdamadı ve söylediklerine aldırmadı. Ama bu saf nöbetçinin "doktor'un uyku vakti geçti" demesiyle hepimizin gülmekten yerlere yattığını hatırlıyorum.

Gigo, köşesinden "Doktor biz ancak Konya'da uyuruz" diye seslendi.

O sırada bir grup ajanın bizim kata doluşması üzerine, adam bu sözlerin ne anlama geldiğini bile çıkaracak zaman

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bulamamıştı. Bunlar sürekli Türk ajanlarla dolaşan Ermeniler'di. Bizi zemin kata indirip Avrupa'dan yeni satın alınmış kırmızı itfaiye arabalarının içine fırlatıyorlardı. Her birimizin yanına bir gizli ajan oturtuyorlardı. Bu aşırı önlemlerin nedeni bizim gürültü çıkarıp, gelip geçenin dikkatini çekerek henüz tutuklanmamış olanların evlerini terk etmeleri için uyarıcı olmamızdan korkmalarıydı.

Sokakta, bizimkilere benzeyen arabalar nöbetçi kulübesinin karşısındaki duvara sıralanmıştı. Bu diğerlerinin de bir yerlere gönderildiğini ve bizi bekleyenin de bu olduğunu apaçık gösteriyordu. Tabi ki Gomidas, aramızda ilk alınmış olanlardandı. Ama o sırada onu düşünmemiştik. Çünkü tutuklamaların boyutları hakkında hiçbir fikrimiz yoktu ve papazın da bizimle aynı kadere sahip olduğunu düşünememiştik.

Tıka basa içine tıkıştırıldığımız araba, uzun, dolambaçlı bir yolculuktan sonra İbrahim Efendi'nin[10] bizi karşıladığı

10 **İzmitli İbrahim.** Silah ve cephane aramalarında, Bahçecik halkı üzerinde terör estirmişti. Kiliseye topladığı 300 kadın ve erkeği acımasızca dövdürmüştü. Bu aramalarda silah da bulunmuştu. Aynı yöntemle Adapazarı halkını da bir araya toplamış, silahlarını teslim etmezlerse Bahçeciklilerle aynı kaderi paylaşacakları tehdidinde bulunmuştu. Onlara dilediğini yapabileceği şeklinde emir aldığını söyleyerek, kendisini öldürmeleri halinde bu işi sürdürecek binlerce İbrahim olduğunu da ekler. Çetebaşı İzmitli İbrahim'i yöre halkı *Canavar* adıyla anmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa tarafından İstanbul'dan cezaevinden çıkarılan, önce İzmit ve yöresinde görev yapan daha sonra Adapazarı'na gönderilen, işkenceleri ile ünlenmiştir. Ardeşeş Biberyan ile Vartan Yeğişeyan tarafından yazılarak 1960 tarihinde Paris'te basılan *Batmakirk Adapazar Kağakin-Adapazar Şehrinin Tarih Kitabı* adlı Ermenice

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İstanbul'un merkez hapishanesine götürdü. Bithynia'daki[11] (Şimdiki İzmit, Akmeşe köyünde Ermeniler'in yaptığı Armaş Manastırı'nın bulunduğu bölgenin Antik Çağ'daki adı) soykırım suçları ayyuka çıkan bu kana susamış adamı hiç unutamadım. Ardaşes Harutyunyan[12] ve babasının günlerce yapılan korkunç işkencelerden sonra şehit düşmeleri de onun emirleriyle olmuştu. O gece bizi zoraki ama kusursuz

---

kitapta *Canavar*'ın uygulamaları anlatılmaktadır. Kitap "bir fermanla Adapazarı şehrinden hicret eden Ermeniler'in başından geçenleri hakikatlere uygun olmayan bir şekilde ele alan yazarların Türkler'e 'frengiden burnu düşük, yalınayak Türk, hayatında beyaz çarşaf, temiz yastık görmemiş, insana yakışır elbise hakkında en ufak bir bilgisi bulunmayan Türk' sevkine memur kumandana 'çetebaşı İbrahim adında ruhsuz hayvanın adamları, insana benzeyen kurt' gibi Türklüğü rencide edecek sözler ile yolda yaya yürüyemeyen bir kadının dipçiklenip öldürüldüğü, iki küçük çocuğun annelerinin cesedi başında açlıktan öldükleri hususunda asıl ve esasa uymayan iddialarla Ermeniler'i aleyhimize kışkırtıcı pasajlar bulunmasından" dolayı 5 aralık 1963 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla yasaklanmıştır. [B.C.A 030.18.01 174.62.1,1963. Ed].

11 Bithynia, Marmara Denizi'nin doğusunda İ.Ö. 2. ve 1. Yüzyıllarda bir yerleşim bölgesiydi. 1915'e kadar kalabalık bir Ermeni nüfusu barındıran bölgede Armaş Manastırı bulunuyordu.

12 **Ardaşes Harutyunyan (Garo)** 1873'te Malkara'da doğdu. Şair ve yayıncıydı. 12 Ağustos 1915'te Samatya'da tutuklanarak İzmit Cezaevine gönderilen Hınçak Partisi'nin 20 üyesi arasındaydı. Ardaşes Harutyunyan ağır bir şekilde dövülmüştü. Hagop Oşagan'ın yakın arkadaşı olmak, onun saklandığı yeri bilmek ve ayrıca Balkan Savaşı'nda bir Türk kadını kaçırmakla suçlanmıştı. Cezaevinde kendisini ziyarete gelen babası da tutuklanıp hapse atılmıştı. İzmitli İbrahim, 1 Eylül 1915'te Derbent yakınlarında ikisini de dayak ve işkenceyle katletmişti. Teodig, s. 41.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir nezaketle karşılamıştı. O gün her yerde aynı şey konuşuluyordu. Sonra da, bize ne bir merhaba dedi, ne de sert sözler sarf etti. Sadece bir kaç kelime mırıldandı. Bizi hemen, cezaevinin siyasiler bölümündeki bir odaya götürdüler. Bir yığın dosya ile dolu bir masanın arkasında, yüzündeki alaycı ve şeytansı gülümsemeyle dar ve uzun odasında bekleyen Reşat Bey'in[13] yanına götürdüler. Masada iki liste vardı. Reşat Bey listeden isimlerimizi okuduğunda bize [*mevcut*] dememizi söyleyerek okumaya başladı. İçimizden birinden bu kelimeyi duyar duymaz Reşat Bey kalemle listeye işaret koyuyordu.

Böylesine trajik bir sonu olan bu sıra dışı felaketin yapılan tüm sorgulaması buydu...

---

13 Mustafa Reşat [Mimaroğlu] (1882-1953), Ermeni Soykırımı'nda büyük rol oynamış olan üst düzey bir görevliydi. 1914'te, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün Siyasi Şube'nin 2. Dairesi'ne atanmış, kontrterör dairesinde çalışmıştı. İngiliz otoriteleri tarafından tutuklanıp 1919'a kadar Malta'da yargılanmadan tutulmuştu. Ona karşı suçlamalardan biri de İstanbul'daki Ermeni aydın ve siyasetçilerinin *tehcir* edilmesini örgütlemekti. Onun yönetiminde hazırlanan tehcir listesine Ermeni cemaatinin en faal üyeleri konulmuştu. Tutuklamalardan sonra, Ermeni liderleri şahsen sorgulamış, Osmanlı mahkemelerinde beraat eden Ermeniler'i sınır dışı edecek kadar ileri gitmişti. Kemalist dönemde Tokat mutasarrıflığı, Mülkiye müfettişliği, Zonguldak ve Adana valiliğine getirilen Reşat, 1927'de devlet şurası Tanzimat dairesi reisliğine, 1934'de Danıştay başkanlığına, 1938-43 yılları arasındaki İzmir mebusluğu yanında CHP İstanbul il başkanlığı görevine getirilir. 1943-46 yılları arasında aynı zamanda Ziraat Bankası yönetim kurulu üyeliğini de yürütür.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Reşat Bey her ismi okumadı ama okuduğu her isim bilgilendirici oldu. Bizden önce kimlerin getirildiğini bilmiyorduk ama şimdi bizden sonra kimlerin geleceğini öğrenmiştik.

Aynı gece ve ertesi gün birçok insan daha hapishaneye getirildi. O gece kaçabilen bazıları, bir süre sonra tutuklandılar. Ya tek tek ya da küçük gruplar halinde sürgüne gönderildiler. Çifte Saraf, Siruni[14] ve diğerleri gibi bazıları ise unutularak ya da sürekli saklanarak İstanbul'da kalmayı başardılar. Aleksander Panosyan da gözaltına alınmış ve bir süre sonra serbest bırakılmıştı. Aralarında Hagop Oşagan[15] ve Zabel Yesayan'ın[16] da bulunduğu birkaç kişi de

---

14 **Hagop Cololyan,** daha çok Siruni olarak tanınır. 1890'da Adapazarı'nda doğmuş, 1973'te Bükreş'te ölmüştür. Bir Ermenilog ve Doğu dilleri uzmanıydı. İstenmeyen siyasal lider olarak 1908 ve 1913'te tutuklanmıştı. 1915 ve 1918 arasında İstanbul'da gizlendikten sonra, Bükreş'e gider. Siruni geriye büyük bir edebi miras bırakmıştır.

15 **Hagop Oşagan (Küfeciyan).** 1883'te Bursa'da doğmuş, 1948'de Halep'te ölmüştür. Ermeni yazar ve edebiyat eleştirmenidir. Çok sayıda eseri arasında çok ciltli "*Batı Ermeni Edebiyatı Panaroması*" vardır.

16 **Zabel Yesayan,** 1878'de İstanbul'da doğmuş, 1943'te Stalin'in temizliklerine kurban gitmiştir. Ermeni yazar, çevirmen ve yayıncıydı. 1908 Kilikya katliamının incelendiği *Yıkıntılar Arasında* adlı eseri ile ünlüdür. Ermeni yetimlerinin toplanmasında barınması ve eğitiminde Cemal Paşa ile Kilikya'da mücadele ederek, Ermeni yetimlerinin asimilasyonuna (Müslümanlaştırılıp Türkleştirilmesine) mani olur. Kızlık soyadıyla vize alarak önce Bulgaristan'a ve oradan Tiflis'e kaçmayı başardığında, İstanbul'daki ikinci dalga Ermeni aydınları tutuklamasında tutuklanmak üzereydi. 1918'de, Ortadoğu'daki Ermeni yetimlerin toplanmasını organize edenler arasındaydı. Sovyet Ermenistanı'na bağlıydı ve bu ülkeyi destekliyordu. 1943'te KGB tarafından öldürüldü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bulgaristan'a kaçmıştı. Diğer taraftan Şavarş Misakyan[17] da aynı yoldan kaçmaya kalkışırken yakalandı ve bütün savaş süresince gerçekten acımasız koşullarda hapis yattı.

Reşat Bey listeyi okuduktan sonra ikisini de masaya bıraktı ve bizimle hiçbir şey konuşmadan hapishane müdürü İbrahim Efendi'yi çağırdı. Kısa ve kaba bir şekilde "Efendileri *misafirhaneye* götür" diye emretti.

Onun *misafirhane*den kastının hapishane olduğunu anlamak için dâhi olmaya gerek yoktu. Bu terim basit bir istihza ile mi yoksa bilerek mi kullanılmıştı. Gerçek düşüncelerini gizlemek için nezakete sığındığında Türkler'in zihniyetini okumak güçtür. Diğer yandan, doğal kabalık, bağırıp çağırma, küfretme, iftira ve hakaretler kolayca anlaşılan, rahatça okunan açık bir kitap gibidir. Bunlar yapmacık nezaketten daha tehlikesizdir.

17 **Şavarş Misakyan,** Ermeni yazar ve Ermeni Devrimci Federasyonu gazetesi *Azadamard*'ın editörüydü. Yakalanmadan önce yaklaşık bir yıl yeraltında yaşamayı başarmıştı. Misakyan'ın tutuklanması, Mustafa Reşat'ın yönetimindeki büyük bir insan avının sonucuydu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölüm II

KOMEDİ Mİ YOKSA ÖLÜM KARARI MI?

Değişik kilit ve anahtarları olan ve demir parmaklıklı birçok odadan geçerek tam bir labirent olan Mehterhane hapishanesinin dörtgen avlusuna ulaştık. Odalardan ikisi günün "ziyaretçileri" için ayrılmıştı. Bizim sağ tarafımızda hapishanenin ürkütücü müdürünün odası vardı. Dörtgenin bize bakan diğer ucunda ise çocuk suçlular için yapılmış olan Sübyan Mektebi bölümü vardı. Bu bölümde aynı zamanda bir okul da vardı. Hapishane, gizli kapaklı cinsel taciz ve insanlık dışı uygulamaları ile meşhurdu. Para derdi olmayan zengin ve ünlü kimseler burada dilediklerini yapabilirlerdi. Bu ıslah edici "okul" ve hapishanedeki tutuklular her zaman yapıldığı gibi başka bir hapishaneye gönderilerek boşaltılmıştı. Binalarda temizlik yapılmıştı ve yerler hâlâ ıslaktı.

Oraya vardığımızda hiçbirimiz Sübyan Mektebine giremedik; doluydu ve kapılar da kilitliydi. Diran Kelekyan,[18]

---

18 **Diran Kelekyan,** 20 Eylül 1862'de Kayseri'de doğdu. Altı aylıkken ailesi İstanbul'a göçtü. 1880'de Marsilya'ya gidip Ticaret Okulu'nda eğitim gördü. Öğrenciliğinde yazdığı *Manzume-î Efkâr* gazetesinin başına geçti. *Cihan* gazetesini çıkarttı. *Saadet* gazetesinin çevirmeni, başyazarı ve başmuhabiri oldu. 1894 olaylarında Yunanistan ve Marsilya'ya geçmek zorunda kaldı. Beş ay sonra İstanbul'a döndüğünde yazılar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dr. Stepan Miskciyan,[19] kardeşi eczacı Krikor Miskciyan, Dr. Bazil Khan ve daha sonra gelen birkaç "ünlü" tutuklu idarenin kullandığı bu odalardan birinde kalmışlardı. Fakat bu oda hâlâ ağzına kadar doluydu. Hiçbir şansı olmayan bu yeni gelenler hapishane müdürü tarafından hiçbir ayrım yapılmadan ilk katın ana avlusundaki "adli" suçlulara ayrılmış olan *koğuşlara* tıkıldılar.

Bizim grubumuzda bir istisna yaptılar. Dr. Allahverdi'yi ayırarak yönetim binasındaki şanslı grubun içine koydular. Hemen koğuşlara girdik. Bu avluda hiç hücre yoktu. Hücreler, genellikle tehlikeli suçlular için kullanılırdı ve

---

yazdığı *Ceride-î Şarkiye*, *Saadet* ve *Tarik* gazetelerini yönetti. Hamidiye katliamları sırasında Avrupa'ya geçerek *The Nineteenth Century* ve *Contemporary Review*'de yazdı. Londra'da yayınlanan *Daily Mail* gazetesinde Doğu'daki gelişmelerle ilgili makaleler yazdı. Afla İstanbul'a dönüp *Sabah*'ta çalışmaya başladı. Siyasi nedenlerle gitmek zorunda kaldığı Mısır'da *Journal du Caire*'ye girdi, *Bourse Egyptiènne*'in başmuhabiri oldu. Bu sürede bazı Avrupa basın ve ajanslarının muhabirliğini de yaptı. Bir yıl boyunca İngilizce yayınlanan *The Egyptian Graphic* ile iki yıl boyunca Türkçe *Yeni Fikir*'i yayınladı. Meşrutiyet'in ilanından sonra döndüğü İstanbul'da *Sabah*'ın başyazarı oldu. Değişik isimlerle Zohrab'ın *Masis*, Şamdancıyan'ın *Dzağik* (Çiçek) ve *Ararat* gazetelerine yazılar yazdı. Bu yetenekli yazar Sahmanatragan Ramgavar (Anayasal Halk) Partisi üyesiydi. Teodig'in *11 Nisan Anıtı*'nda kendi ağzından biyografisi bulunmaktadır. s 14.

19 **Dr. Stepan Miskciyan** 1852'de İstanbul'da doğdu. Almanya'da Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra pratisyen hekim olarak Yedikule Ermeni Hastanesi'nin kadın doğum ve cerrahi bölümünde çalıştı. Yaşadığı Ortaköy semtinde Katolik Ermeni Cemaati içinde yöneticilik yaptı. Elli yaşındaki eczacı kardeşi de tutuklandı ve sürgünde öldürüldü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bodrum katlarında yapılırdı ve bizim gibilere kapalı olurdu. Bulunduğumuz avludaki sürpriz karşılaşmalar inanılmazdı, bu bir araya getirmelere rağmen tutuklular arasında küçük bir ayrım da vardı. Diğer ıslahevine alınmış olanları herkes biliyordu ve çok geçmeden tüm olayla ilgili genel bir fikir oluşturmuştuk. İstanbul'un [Ermeni] entelektüellerinin büyük bir çoğunluğu şimdi hapishanedeydi: Yazarlar, gazeteciler, doktorlar, dişçiler, eczacılar, sanatçılar, avukatlar, mimarlar, güzel sanatlara meraklılar, yurttaşlar ve hükümet görevlileri, konsolosluk elçileri, Osmanlı parlamento üyeleri ve [Ermeni] Ulusal Komitesi, işadamları, okul müdürleri, öğretmenler, öğrenciler ve işyeri sahipleri. Buna ilave olarak sosyal statülerini ve kimliklerini bilmediğimiz ve bizim de aralarında bulunduğumuz diğer gruplar da vardı. Yakalanıp getirilenler arasında gerçek çete liderleri, külhanbeyler, sadece polis kuvvetlerini değil sade vatandaşları da korkutan Kumkapı, Gedikpaşa ve Samatya'nın meşhur *ayıngacı*ları (tütün kaçakçıları) vardı. Bu koğuşlarda kendilerini evlerinde gibi hissediyorlardı, hapishane ve gardiyanlarla akraba olmuşlardı ve en güzel yerleri kapmışlardı. İçlerinden biri içine doğmuş gibi birisine cevap olarak yüksek sesle bağırmıştı.

"Beş gündür buradayım. Buradan çıkacağız, üzülme... Sadece mezardan kaçılmaz."

Tutuklular arasına geldiğimizde bir rahip topluluğu da vardı. Gomidas Vartabed'in ismini söyledik. Hapishaneye en önce onun getirilmiş olduğunu ve Sübyan mektebine konulduğunu öğrendik.

Aynı gün onunla ilgili bir şey öğrenemedik. Ama ertesi sabah nasıl tutuklandığını bilen ilk kişi olan komşusu Dr. Avedis Nakaşyan'ı bulduk.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gomidas'ın Vanlı uşağı Varbed Garabed tüm gece efendisinin dönüşünü beklemiş. Gomidas dönmeyince, sabahleyin erkenden nefes nefese, altüst olmuş ve bir kelime bile edemeyecek bir halde Dr. Nakaşyan'ın evine koşturmuş.

Doktor, Gomidas'a birden sıkıntı geldiğini ve aceleyle elbiselerini giydiğini düşünmüştü.

Sonunda Garabed kendini toparlayarak üzgün bir şekilde,

"Götürdüler doktor, götürdüler..." dedi.

"Neyi götürdüler?"

"Muhterem Pederi götürdüler."

"Peki, ama kim götürdü?"

"Gece polis götürdü."

Akla yatkın olanı, Dr. Nakaşyan'ın evi terk etmek için hazırlanacağına köşedeki karakola gidip Gomidas'a bakmasıydı. Ama hiç zamanı yoktu, çok geçmeden o da tutuklandı.

Kısa bir süre içinde diğer din adamlarının da isimlerini de öğrendik. Hovnan Vartabed Garabedyan, Feriköy'den Muhterem Peder Der Vartan, Muhterem Peder Husig Kaçuni ve Peder Krikoris Balakyan.[20] Sonuncusu olan, Osmanlı Hükümeti ile bağlantılarıyla Kilise Konseyi'nin politik

---

20 **Krikoris Vartabed Balakyan** tutuklanıp Çankırı'ya sürgün edildi. Alman subaylarının yardımıyla Soykırım'dan kurtularak daha sonra Manchester'daki (İngiltere) Ermeni Kilisesi'nde Piskopos olarak çalıştı. 1921'de Talat Paşa suikastı davasının tanıklarından biriydi. Balakyan iki ciltlik eser yazdı: *The Armenian Golgotha, Episodes from Armenian Martydom: From Berlin to Der Zor, 1914-1920.* Balakyan'ın eseri Belge Uluslararası Yayıncılık tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

duruşunu tehlikeye atan Balakyan, Piskopos Zaven'in şikâyetine dayandırılarak tamamen farklı koşullarda tutuklanmıştı. Ne bu suçlamanın arkasındaki gerçekleri ne de ayrıntıları bilmiyordum. Karanlık bir hikâyeydi ve muhtemelen Zaven Srpazan, Beyrut'ta yazdığı anılarında bunu aydınlatmıştır.

Sübyan Mektebi'ndeki din adamları bunlardı. Ayrıca değişik siyasi partilerin çok önemli üyeleri, bunların yanı sıra yazarlar, çeşitli görevliler ve sosyal statüleri iyi ve yetenekleri olan ciddi insanlar da vardı

Durumun ilk anlarının verdiği şaşkınlıktan sonra tutuklamaya yönelik net bir amaç ya da neden yoktu. Devrimciler için de karşıdevrimciler için de. Devrimcilerin *şeriatçı* demekten kaçınmayacağı insanlar da vardı. Muhafazakâr liberaller vardı. Kör cahillerin yanında okumuş insanlar da vardı. Hatta kendi gölgelerinden bile korkan çok fazla ihtiyatlı asabi insanlar da vardı. Karşıt kamplardan olan insanlar ve hatta bunların birbiriyle kavga etmiş olanları bile bir araya konulmuştu.

Ateşle barutun bir araya konulmuş olması bizi endişelendirmişti. Tabi ki neden tutuklandığımızı ve bu felaketin sonuçlarını bilmiyorduk. Sadece Ermeni halkının ötekileştirilmesi olmayan ve tüm uluslar üzerinde de uygulanacağı görünen ciddi ve kahrolası bir tehdidin varlığı apaçık ortadaydı. Merkez hapishanesini dolduran meşum topluluğumuz hazırlanan korkunç oyunun küçük bir örneğiydi.

Ertesi cumartesi sabahı Sübyan Mektebi'nin kapıları açılıp da insanlar dışarı çıkınca Gomidas'ı gördük. Daha sonra şanslı olanlar geceyi idare binasında bizimle geçirdiler. Bizim ikinci ve üçüncü sınıf odalarımızdaki gibi rahatsız koşullarda geceyi geçirmelerine rağmen onların grubuna *mevkili* (birinci sınıf) diyerek dalga geçiyorduk.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çok iyi bir insan olan uzun boylu Dr. Stepan Miskciyan bize odanın çok dar olduğunu ve yattıktan sonra bacaklarını bir santim bile uzatamadığını gülerek anlatmıştı.

Orada toplanmamızdan sonra, ilk önce, aramızdaki bilinen partizan gruplar ayrıldı. Taşnaklar (Ermenistan Devrimci Birliği üyeleri) yan yana dizildi: Agnuni,[21] Khajag,[22]

---

21 **E. Agnuni (Khaçadur Malumyan).** Meğri'de (Zoğistan) doğdu. Ardzruni'nin fikirlerinden esinlenerek Tiflis'te yayınlanan *Mşag*'da yazmaya başladığında elli yaşındaydı. Uzun süre kaldığı Patersburg'da Ermeni Devrimci Federasyonu'nun resmi organı *Troşak*'da (Bayrak) Rus Hükümetlerinin Kafkas ve Kafkasya Ermenileri'ne yönelik politikalarıyla ilgili yazılar kaleme aldı. Ermeni-Azeri çatışmalarını anlattığı "Kafkas Yaraları" makale dizisi Fransızca'ya da çevrildi. 1904'te Paris'te Jön Türk ve Ermeni konferansına katıldı. 1907'de E.D.F. (Taşnaksutyun) Genel Kurulu'nca Türk-Ermeni İşbirliği Konseyi'ne delege seçildi ve 1908'den sonra Osmanlı Kanun-i Esasi'nin yayınlanmasında rol oynadı. İstanbul'a dönüşünde coşkulu kalabalıklarca karşılandı. 1912'de ABD'ye giderek Ermeni cemaatleri ziyaret ettikten sonra İstanbul'a döndü. Ardzruni hakkında araştırma yaptı. *Kavga'ya Doğru*, *Ülke'ye Doğru* ve *Büyük İdealist* adlı eserleri yazdı. Taşnaksutyun'un *Azadamard* adlı yayın organında çok sayıda imzasız başyazı onun kaleminden çıkmıştır. Teodig, s.12.

22 **K. Khajag (Karekin Çakalyan).** 1867'de İskenderiye'de doğdu, 1915'te öldürüldü. Eçmiadzin Kevorkyan Ruhban Okulu'nda okuduktan sonra, Cenevre Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'ni bitirdi. Siyasal faaliyetleri nedeniyle sekiz aya mahkûm oldu. Ermenistan'da öğretmenlik yaptı. 1903'te Tiflis'te Ermenice yayınlanan *Mışag* (Ekin) gazetesinin başına getirildi. 1906'da Avedis Aharonyan ve Topçuyan'la birlikte *Haraç* (İleri), *Alik* (Dalga) gibi sosyalist gazeteleri kurdu. Tutuklandı. 1912 yazında İstanbul'a geldi ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Siamanto,[23] Harutyun Şahrigyan,[24] Rupen Zartaryan,[25]

1913'te Samatya'daki Ermeni Okulu'nun müdürü oldu. Çok sayıda eseri yayınlandı. Vinogradov'un üç ciltlik *Ulusların Genel Tarihi*'ni çevirdi Teodig, s. 9-10. Teodig'te kendisiyle ilgili bölümün sonunda, 1915 Mayısında karısına acele yazdığı mektup da yer alır.

23 **Siamanto (Atom Yarcanyan)** 1878'de Agin'da (Eğin) doğdu. On üç yaşında İstanbul'a gelip Miricanyan ve Berberyan okullarında eğitim gördü. Ermeni ulusal hareketine katıldı. Osmanlı Bankası baskını olayında Cenevre'ye kaçtı. 1908 sonunda geri döndüğü İstanbul'da *Azadamard*'da yazılar yazdı. Amerika Birleşik Devletleri'nde eksiksiz bir antoloji olarak yayınlanan bir dizi eser kaleme aldı: *Hayortiner* (Ermeni Evlatları), *Hokevarki Yev Huysi Caher* (Can Çekişme ve Umut Meşaleleri), *Germir Lurer Paregames* (Dostumdan Kan Kırmızısı Haberler). Bazı eserleri İngilizce'ye çevrilen Siamanto Ermeni Edebiyatı'nda "sembolik şiirin en usta temsilcisi" olarak her zaman anılacaktır. Teodig, s. 18.

24 **Harutyun Şahrigyan (Atom)** 1860'da Şebinkarahisar'da doğdu, 1915'te katledildi. Avukatlık ve öğretmenlik yaptı. Ermeni Devrimci Federasyonu üyesiydi. Önemli eserleri *Devlet Reformu ve Toprak Sorunu*, *Milli Anayasa*, ve *Islahat Sorunu*'ydu. Teodig, s. 6.

25 **Rupen Zartaryan,** 1874'te Batı Ermenistan'da Siverek'te doğdu. Ailesiyle birlikte Harput'a göç etti. 1903-1904'te yirmi bir yaşındayken siyasal faaliyetleri nedeniyle tutuklandı. 1905'te Bulgaristan'a kaçtı. Filibe şehrinde Meşrutiyet'in ilanına kadar *Razmig* (Savaşçı) gazetesini yayınladı. Jön Türk devriminden sonra İstanbul'a dönerek 1910'da *Tsaykaluys* (Şafağa Kadar) adlı yapıtında çeşitli yazılarını derledi. Usta bir öykücü olarak bilinen yazar Taşnaksutyun Partisinin militan bir üyesiydi. *Azadamard* gazetesinin kurucusuydu ve sürgüne kadar gazetenin başyazarı ve yöneticisiydi. 1915'te katledildi. Teodig, s. 26.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hayg Tiryakyan,[26] Sarkis Minasyan, Marzbed,[27] Şavarş Krisyan,[28] Parseh Şahbaz,[29] Melkon Gürciyan,[30]

---

26 **Hraç (Hayg Tiryakyan),** 1871'de Trabzon'da doğdu. Fransa'da ziraat eğitimi gördü. Osmanlı Bankası baskınında yer aldı. Gizlice İzmir'e döndüğünde tutuklandı. Müebbet hapse mahkûm edildi. 1908'de Meşrutiyet'in ilanıyla serbest bırakıldı ve İstanbul'a döndü. *Azadamard*'ın başmuhabiri oldu. Ticaretle de uğraşıyordu. 1915'te katledildi. Teodig, s. 68.

27 **Marzbed (Ğazar Ğazaryan),** 1878'de Tomarza'da doğdu. Küçük yaşta yetim kaldı. İstanbul'da Bezciyan Okulu'nu bitirdi. Münih'te pedagoji eğitimi aldı. Bulgaristan'da öğretmenlik yaptı. Taşnak Partisinin Khoy (İran) temsilciliğini üstlendi. Ermeni-Azeri savaşına katıldı. Meşrutiyet'in ilanından sonra Türkiye'ye dönerek Bitlis'te öğretmenlik yaptı. İstanbul'a döndü, 1915 tutuklamaları sırasında tutuklandı. Kayseri'ye sürgün edildi. 1915'te öldürüldü. Teodig, s. 61-62.

28 **Şavarş Krisyan,** 1886'da Beşiktaş'ta doğdu. Bahçecik'te Amerikan Koleji, Berberyan ve Robert Kolej'de okuduktan sonra Paris ve Londra'da eğitimini sürdürdü. Beden Eğitimi diploması aldığından İstanbul'a dönüşünde okullarda Beden Eğitimi, Spor ve Jimnastik öğretmenliği yaptı. 1911 Şubatı'nda Türkiye'deki ilk resimli spor gazetesini çıkardı. Devrimci ve entelektüeldi. 1915'te katledildi. Teodig, s. 54.

29 **Parseh Şahbaz,** 1883'te Boyacıköy'de (İstanbul Boğazı) doğdu. Getronagan'dan mezun oldu. Taşnak Partisine katıldı. İstanbul'da Şamdancıyan ile birlikte *Dzağig* gazetesini yayınladı. Mısır'a kaçtıktan sonra Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesinde geri döndü. 1912'de Paris'e hukuk eğitimine gitti. Teodig, s. 42.

30 **Hrant (Melkon Gürciyan).** 1859'da Palu'da doğdu. 1870'de İstanbul'a gelerek Ermeni Ruhban Okulu'nda okudu. 1878-96 arasında birçok Ermeni okulunda eski Ermenice ve Ermenice dersleri verdi. 1896 olaylarında Varna'ya kaçarak Ardzrunyan okulunu kurdu. 1898 sonbaharında İstanbul'a dönüşünde tutuklanarak Kastamonu'ya sürgün edildi. 1883'ten sonra *Masis*, *Arevelk* (Doğu), *Hayrenik* (Vatan) gibi İstanbul Ermeni gazetelerinde dil ve ulusal sorunla ilgili yazılar yazdı. Taşnaksutyun üyesiydi. Çeşitli çevirileri de vardır. Teodig, s. 20.

Yerleşke - Yeşilkaş Vakfı - https://vakfay.org

Dr. Armenag Parseğyan, Taniyel Varujan,[31] Aris İsraelyan,[32] Dr. Garabed Paşayan,[33] Hampartsum Hampartsumyan,[34]

---

31 **Taniyel Varujan (Çubukkeryan)** 1884'te Sivas'ın Prtnik köyünde doğdu. 1915'te öldürüldü. Taşnaksutyun üyesiydi. Batı Ermeni şiirinin en büyük ustalarından olduğu kabul edilir. Liseyi Venedik Murat Rafaelyan Mıkhitaryan Okulu'nda okuduktan sonra Brüksel'de Gent Üniversitesi'nde okudu. Üniversite yıllarında yazdığı şiirlerle üne kavuştu. Meşrutiyet ilanında İstanbul'a koştu. 1912'ye kadar Sivas ve Tokat'ta Ermeni liselerinde müdürlük yaptı. Çok sayıda şiir kitabı yayınlanmıştır. Teodig, s. 22. Yerevan'da Varujan'ın adını taşıyan bir cadde ve okul bulunmaktadır.

32 **Aris İsraelyan** 1885'te Gümüşhane'de doğdu. Venedik'teki ünlü Murat Rafaelyan Okulu'nu bitirdikten sonra Amerika'da Ziraat Mühendisliği eğitimi aldı. Taşnaklara katılarak Boston'da *Hayrenik* (Vatan) gazetesinde yazdı ve propagandist olarak çalıştı. 1910'da geldiği İstanbul'da *Azadamard*'da yazılar yazdı. Bazı çevirileri yayınlandı. Teodig, s. 56.

33 **Dr. Garabed Paşayan Khan,** 1864'te Gedikpaşa'da doğdu. 1888'de İstanbul Tıbbiyesinden mezun oldu, Palu ve Malatya'da hekimlik yaptı. Kemah'da devrimci faaliyetleri nedeniyle idama mahkûm oldu. Mart 1891'de serbest bırakılarak Şebinkarahisar'a yerleşti. 1892'de ikinci kez ölüm cezasına çarptırıldıysa da İngiliz Büyükelçisi'nin araya girmesiyle affedildi. İran'a geçti. Şah'ın özel hekimi oldu. İskenderiye'de Taşnaklara bağlı bir matbaa kurdu. İran'dayken Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a döndü. 1912'de Meclis-i Mebusan'da Sivas mebusuydu. Aralarında Fransızca bilimsel makalelerin de olduğu çok sayıda eseri yayınlanmıştır. Teodig, s. 36.

34 **Hampartsum Hampartsumyan,** 1890'da İstanbul'da doğdu. Esayan ve Getronagan'dan mezun oldu. Meşrutiyet arifesinde *Surhantag*'da gazeteciliğe ilk adımını attı. *Azadamard* kapanıncaya kadar gazetede iktisadi ve hukuksal konularda yazılar yazdı. *La Turquie, Levant Herald, Tageblat, Kölnische Zeitung* ve *Humanite*'nin muhabirliğini yaptı. Taşnak üyesiydi. Teodig, s. 40.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Nerses Papazyan,[35] Keğam Parseğyan,[36] Sarkis Suin,[37] Partoğ Zoryan,[38] Dr. Mirza Ketenciyan, Yenovk Şahen,[39]

---

35 **Nerses Papazyan,** 1872'de Akulis'te (Kafkasya) doğdu. Göç ettikleri Van'da çocukluğunu geçirdikten sonra İstanbul'a geldi. Yedikule Ermeni Yetimhanesinde okudu, Armaş'ta Ruhban Okulu'ndan mezun olduktan sonra, resmen Vartabed (Başrahip) oldu. Amerika'ya gitti. New York'taki Columbia Üniversitesi'nde eğitimini tamamladı. Taşnak üyesi oldu ve Ermeni-Azeri çatışmalarına katıldı. Tekrar Amerika'ya gitti. Din adamlığını bıraktı ve Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a geri döndü. *Azadamard*'ın Ermenice bölümünün editörlüğünü yaptı. İstanbul'da Ermeni cemaatinin iç davalarında avukatlık yapıyordu. Teodig, s. 70.

36 **Kağam Parseğyan** 1882'de İstanbul'da doğdu. Gedikpaşa Ermeni Okulu'nda okudu. Çok genç yaşta *Manzume*'de gazetecilik mesleğine atıldı. *Azadamard*'da gazetenin kapanışına kadar yazarlık yaptı. Şavarş Misakyan ile birlikte *Aztag* edebiyat dergisini çıkardı. Daha sonra bazı dostlarıyla birlikte *Mehyan*'ı yayınladı. Taşnak üyesiydi. Teodig, s. 50.

37 **Sarkis Suin (Süngücüyan)** 1870'de Beşiktaş'ta doğdu. Mülkiye'den mezun olduktan sonra 1892-1896 arasında Osmanlı Hükümeti'nde memurluk yaptı. Yedi ay hapis yattıktan sonra, genel aftan yararlandı ve Mısır'a kaçtı. *İravunk* (Hak) gazetesinde yazıları yayınlandı. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a döndü. Ermeni Milli Meclisi'ne Kumkapı delegesi seçildi. İstanbul Patrikhanesi'nin oluşturduğu Adana'daki Ermeni katliamını tetkik heyetine üye oldu. Teodig, s. 66.

38 **Partoğ Zoryan (Jirayr)** 1879'da Tomarza'da doğdu. 18 yaşında Filibe'ye geçti. *Razmig* (Savaşçı) gazetesinin yöneticiliğini yaptı. Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a gelerek Onnik Sırabyan ile Lusağpür yayınevini kurdu. Ermeni Milli Meclisi'ne Şebinkarahisar delegesi seçildi. Teodig, s. 88.

39 **Yenovk Şahen** 1881'de Bahçecik'te doğdu. Tiyatrocuydu. Klasik eserlerde oynadı. Taşnak üyesiydi. 1915'te Ayaş'ta öldürüldü. Teodig, s. 70.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kardeşi Krikor Ankut[40] ve Mihırtad Haygazn.[41] Hâlâ da hepsinin isimlerini bilmem.

Biraz ötede Murad,[42] Dr. Krikor Celal,[43] Ardzruni,[44]

---

40 **Krikor Ankut,** Soykırımdan kurtulan bir matematikçiydi. Teodig, s. 70.

41 **Mihırtad Haygazn:** 1864'te İstanbul'un Beşiktaş ilçesinde doğdu. Orada o zamanlar bulunan Makruhyan Okulu'ndan mezun oldu. 1883'te Devrim Hareketi gönüllülerindendi. N. Melhame eliyle, Tripolis'e sürgün edildi. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a geldi; gurbette çektikleriyle yaşadıklarını tiyatro sahnesine koydurdu. (Başpatrik) Gatoğigos İzmirliyan ve halefinin seçilmesi vesilesiyle Eçmiadzin'e, (Doğu Ermenistan'daki Havari Kilisesi'ne üye Ermeniler'in dünya merkezi) Osmanlı Ermenileri'ni temsil ederek, delege olarak gitmiştir. Kurmuş olduğu şemsiyecilik işini ihmal edecek kadar, kendini devlet - milli hizmetlere adamıştır. Ermeni Milli Meclisi'ne Rodosto'dan (Tekirdağ) delege seçilmiştir. İstanbul'un Beşiktaş ilçesindeki Aharonyan Spor Kulübü'ne Başkanlık yapmıştır.

42 **Murad Hampartsum Boyacıyan)** (Büyük Murat) 1867 Hacin (Saimbeyli) Ermeni milli istiklal mücadelesinin ünlü ismi. Hınçak Parti üyesi ve yöneticisi. İlk öğretimini Hacin'de daha sonra İstanbul Tıp Fakültesi'nden 1885'de mezun oldu. 1890'da Kumkapı gösterisinde başı çekti ve Sultan'a bazı talepler açıkladı. Kumkapı olaylarından sonra Yunanistan'a kaçtı. 1892'de Sasun'a gitti.1894'de Sasun ayaklanmasını yönetenlerden biridir. Ayaklanma sonrasında yakalanarak Bitlis hapishanesine kondu. Daha sonra Tripoliye sürgün edildi. 1905'de hapishaneden kaçarak Paris'e yerleşti.1908'de Türkiye'ye geri döndü ve milletvekili seçildi. 1915'de yakalanarak sürgün edildiği Kayseri'de 30 Temmuz 1915'de idam edildi.

43 **Doktor Krikor Celal,** Murad'ın eniştesidir.

44 **Ardzruni (Hagop Avedisyan).** 1873'te Van'da doğdu. 17 yaşında geldiği İstanbul'da Hınçak Partisi saflarına katıldı. 1895'te Bulgaristan'a kaçtı ve gıyabında idama mahkûm edildi. Değişik yerlerde kaldıktan ve hapis yattıktan sonra

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Stepan Taniyelyan, Hagop Terziyan,[45] Samuel Tumacan, Hovhannes Keleciyan, Harutyun Cangülyan[46] ve en yaşlıları olan Sako'nun[47] etrafında toplanmış olan Hınçaklar.

Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'a döndü. Ermeni Meclisi'ne Gedikpaşa delegesi seçildi. İstanbul ve yabancı ülkelerdeki birçok Ermeni gazetesinde yazıları yayınlandı. Teodig, s. 72.

45 **Hagop Terziyan (Hagter),** 1879'da Hacin'da doğdu. Adana Ermeni Cemaati ve Hisusuyan Okulları'nda okudu. 1897'de İstanbul'a geldi ve 1900 Eczacılık diploması aldı. İstanbul Ermeni gazetelerinde takma adlarla yazılar yazdı. Kilikya Katliamının tanığıdır. Katliamdan kıl payı kurtuldu. Çeşitli kitaplar yazdı. *Kilikya Felaketi* kitabına hükümet hemen el koydu. Birçok Osmanlı nişanına sahiptir.

46 **Harutyun G. Cangülyan:** 1855'te Van'da doğdu. Eski bir Hınçak militanıydı. 1881'de İstanbul'a geldi ve 1890'da Kumkapı'da silahsız bir nümayişe fiilen katılmış olduğundan tevkif edildi; çok feci işkencelere maruz kaldıktan sonra, bir de ölüme mâhkum edildi. Hapishaneden kaçmaya muvaffak oldu ve kapağı yurtdışına attı. Meşrutiyet'in ilanına kadar, daima dünya görüşüne sadık kaldı. Meşrutiyet'le İstanbul'a gelir gelmez, Ermeni Milli Meclisinde, İstanbul'un Gedik Paşa semtinden delege seçildi; Birleşik Hayırsever Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden oldu. Dört cilde *Awgayin Heğapokhagan Gyanke Antser u Antsker*'i (Milli Devrim Hayatımızdan Şahıslar ve Vakıalar) ve *Hişadagner Haygagan Cıknajamen*'ı (Ermeniler'in Buhran Günlerinden Anılar) yazarak, birçok belge ve kanıtlarla yazdıklarını zenginleştirdi. 1915'te öldürüldü.

47 **Sako.** Kafkasya Ermeni'si ve Hınçak Partisinin önde gelen simaları arasındaydı. Paris'te ziraat eğitimi gördü. Sason isyanında yer aldı. Ermeni düşmanı Kalitsin'e düzenlenen suikastın tertipçilerinde olduğu gerekçesiyle Rus Hükümetince Sibirya'ya sürgün edildi. Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a gelerek tehcire kadar bu şehirde kaldı. Teodig, s. 74.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bizimle birlikte Dr. Dağavaryan,[48] Dr. H. Boğosyan,[49] Krikor Torosyan (Gigo), Mikayel Şamdancıyan,[50] Püzant Bozacıyan,[51] Vramşabuh Samuelof,[52] üzerindeki önlükle gelmiş olan eczacı Hagop Nargileciyan,[53] bankacı Terlemezyan,

---

48 **Dr. Nazaret Dağavaryan.** 1862'de Sivas'ta doğdu. 1881'de Paris'teki Ziraat Yüksek Okulu'nda okudu. 1883'te İstanbul'a Yüksek Ziraat Mühendisi olarak döndü. 1887'de yeniden Paris'e giderek bu sefer Sorbonne Üniversitesinde tıp eğitimi aldı. Tıp doktoru diplomasını alarak İstanbul'a dönüp Pera'ya yerleşti. 1899'da Ermeni Ulusal Hastanesi'nin başhekimiydi. Meclis-i Mebusan'da Sivas mebusuydu. Çok sayıda tıbbi ve bilimsel eseri vardı (Teodig'de kendi kaleminden özgeçmişi yer almaktadır. s. 32-34).

49 **Dr. Haçig Boğosyan,** Soykırım'dan mucize eseri kurtulanlar arasındadır.

50 **Mikayel Şamdancıyan** da Çankırı'dan mucize eseri kurtulmuş ve anılarını yazmıştır. O dehşet günlerinin anılarını kaleme almasını ondan Teodig istemişti. [Teodig, Çankırı Anıları başlıklı uzun bölüm s. 224-240] Mikayel Şamdancıyan Alman Doktor Lepsius'un "Ermenistan'daki Katliamlarla İlgili Gizli Raporu"nu Almanca aslından Ermenice'ye çevirmiştir.

51 **Püzant Bozacıyan** da Ayaş'tan kurtulmuştur. Teodig'in kuzeniydi ["Ayaş'a Doğru Eski ve Yeni Anılar" başlıklı bölüm onun anılarıdır. Teodig, s. 188-222].

52 **Vramşabuh Samuelof,** 1880'de Samatya'da doğdu. İşadamıydı ve değişik Ermeni örgütlerinde gönüllü olarak çalıştı. Adana katliamından sonra Ermeni dul ve yetimlerine yardım etmek amacıyla kurulan komitenin de üyesiydi. Teodig, s. 82.

53 **Hagop Nargileciyan** eczacıydı. Gomidas'la birlikte Çankırı'dan salıverilen sekiz kişi [Püzant Keçyan, Yervant Tolayana, Karabet Keropyan, Zara Bardizbanyan, Agop Nargileciyan, Vahram Torkomyan, Gomidas Vartabed ve Rafael Karagözyan] arasında gösterilir. [Bkz., Ahmet Altıntaş et al, ed., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara, Başbakanlık Arşivi, 1994, s. 26.] Ancak herkes o kadar şanslı değildir;

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Rupen Sevag,[54] Yervant Çavuşyan,[55] Apraham Hayrikyan gibi hiçbir partiye üye olmayanlar vardı.

Ayrı bir grup da Diran Kelekyan, Püzant Keçyan,[56]

Kastamonu valisinin Dahiliye nezaretine çektiği 18 Ağustos 1915 günlü (BOA. DH EUM 2. ŞB 10/58) telgraf ekindeki (Ek-1) Çankırı polis komiserliğinin listesine inanılırsa Çankırı'da ve çevresinde katledilen bu Ermeni aydınlarından hiç kimsenin burnu dahi kanamadan tümü geri gönderilmişlerdir. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler'in Sevk ve İskanı*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, proje yöneticisi Yusuf Sarınay, Ankara 2007 Ed.

54 **R. Sevag (Dr. Rupen Çilingiryan),** 1885'te Silivri'de doğdu. İlköğrenimi burada tamamladıktan sonra Bahçecik'e gitti ve Berberyan Okulu'ndan mezun oldu. İsviçre'nin Lozan şehrinde Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. Birçok hastane ve klinikte çalıştı. Ayrıca sanatla da uğraştı. "Lemani Lici" (Leman Gölü) şiiri bir şaheserdir. 1914'te Alman eşiyle birlikte Pera'ya yerleşti. Bir yandan hekimlik yaparken, *Azadamard*'da "Hekimin Not Defterinden Koparılmış Sayfalar" adıyla bir yazı dizisi yayınladı. Çankırı'ya sürgün edildiğinde, Bakırköy'de askerî doktor olarak görev yapıyordu. Teodig, s. 28.

55 **Çavuşyan, Yervant (Efendi),** Müderris, gazeteci ve yazardır. 1866'da istanbul'da doğdu. 1915'te Hamınan'da (Meskene ile Der Zor arasında, Fırat nehri kıyısında bir yerdir) sürgünde ölmüştür. Reteos Berberyan'a göre (Masis,1904) Mektebi Sanayi'de öğretmenlik yapmıştır. Salnameci Teodig ise Sanayi-i Nefise Mektebi'nde matematik öğretmenliği yaptığını yazmaktadır. Yervant Efendi Ermenice *Tzayn Hayrenyats* (Vatan Sesi) isimli gazetenin imtiyaz sahibi olmuş ve Türkçe olarak *Çarkçılık* adlı makine ilmi üzerine bir eser bırakmıştır.

56 **Keçyan, Püzant** (1859-1927) Gazeteci, tarihçi. 1884-1894 yıllarında *Arevelk* (Doğu) ve 1908-1918 yıllarında *Püzantion* gazetelerinin editörüydü. Bu siyasi, edebi ve bilimsel bir dergiydi. *Badmutyun Surp Pırgiç Hivantanotsin Hayots* (Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 1887) adlı eseri hazırladı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Doktor Hagop Topçuyan,[57] Kasbar Çeraz,[58]

Püzant Keçyan, Çankırı'da serbest bırakılıp İstanbul'a dönen sekiz kişi arasındaydı. Aram Andonyan yazılarında Keçyan'dan oldukça sık söz etmiştir. Patrik Zaven anılarında [patriklik anılarım] onunla ilgili yazdıkları olumsuzdur: "Püzant Keçyan 1 Mayıs 1915'te İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra Bulgaristan'a gitme fırsatı yakalamıştı. Savaş sonuna kadar Filibe'de kaldı. Çankırı'dan dönüşünde, Keçyan hemen [Eçmiadzin] Katalikosu'nun adının artık kiliselerimizde okunmaması gerektiğini savunmaya başladı. Benim tehcir edilmemden sonra, Hrant Vartabed Hovasapyan ve Harutyun Mıgırdiçyan tarafından yayınlanan haftalık *Dajar*'da bu tezi savundu... Kamer Şirinyan 1916 Şubatında Filibe'ye çocuklarını görmeye gittiğinde, Keçyan ona 'Patrik dışında herkes kendisini kurtarmak için İslam'ı kabul edebilir' demiş. Keçyan'ın sürgünden nasıl dönebildiğini ve Bulgaristan'dan ayrılma izninin nasıl alabildiğini bilmiyorum. Bu çok garip." Patrik daha sonra Püzant Keçyan'ın sürgünden döndükten sonra Filibe'ye dönmek için izin aldığını ve hükümetin casuslarının arasına katıldığını anlatır. Filibe'ye geldikten sonra, İstanbul polisine "Kadri" adıyla raporlar göndermişti. Dr. Avedis Nakkaşyan 1937'de Bulgarsitan'da yayınlanan *Hayali Aşikari*'de [Dünyaya Tutulan Ayna], Keçyan'ın casus olduğunu ve bu gerçeğin şehrin Ermenilerince iyi bilindiğini yazmıştı. Mütareke'den sonra, Hrant Vartabed hemen sürüden ayrılıp İstanbul'u terk ederek Amerika'ya geçerek burada kendisini unutturdu. Harutyun Mıgırdiçyan evine kapandığı halde, pencere önünde otururken nimesis eylemlerinin hedefi olur.

57 **Topçuyan, Hagop (Dr.)** (1876-1951) *Tsutsag Tzerakrats Armaşi Vankin* (Armaş Manastırı Elyazmalar Katalogu, Venedik, 1962) adlı eserin yazarı,

58 **Çeraz, Kasbar,** Değerli bir hukukçudur. Kasbar Amira Çerazyan'ın torunu ve Minas Çeraz'in kardeşidir. 1850'de Hasköy'de doğup 1928'de yine İstanbul'da vefat etmiştir. İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Kasbar Çeraz muhtelif cemaat vazifelerinde bulunmuş ve İstanbul Ermeni basınında, bilhassa Hasköy'ün mazisine ait pek çok yazısı yayınlanmıştır

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Peder Keropyan,[59] Aristâges Kasbaryan, Hagop Goryan, mimar Simon Melkonyan, üç oğlu ile Krikor Ohnikyan[60] ve birkaç işadamı olarak sıralanmıştı.

Ama bu gruplar uzun süre böyle kalmadı. Kısa sürede herkes birbirine karıştı. Devam eden savaşın yanı sıra her bir kişinin tutuklanmasıyla ilgili, "olmayanlar" ile ilgili, hükümetin elebaşlarının amaçları ile ilgili, bizim tümümüz –ya da birazımız– adına aracılık eden insanları bulmanın güçlükleri ile ilgili konuşmalar yapılıyordu. Tabi ki, aramızda cesareti kırılmış olanlar, şaşkına dönenler ve acısını dile getirenler de vardı. Ama karamsarların kara kara ve olumsuz düşünmelerinin yayılmasının önüne geçildiğinde genellikle şakalar, esprili yorumlar, hatta yüksek kahkahalar duyuyorduk.

Gomidas normal görünüyordu. Bildiğimiz şakalarını yapıyor, tanıdık *kertenkele*sini çağırıyordu. Tabi ki bu iyi bir şeydi.

"Burada sen de *kertenkele*sin..." ya da "Bir taşın altına saklanamazsın da kaçamazsın da, ha kertenkele?"

Elbette, Sübyan Mektebi'nin nemli koridorlarında iyi bir gece geçirmemişti. Ama onun evindeki yatağı da tahtadandı ve üzerinde ince bir çarşaf olurdu. Yumuşak yatakta yatmayı sevmezdi. Gece kalabalık, özellikle sigara dumanı onu gıcık etmiş ve sinirlendirmişti.

---

59 **Peder Keropyan,** Gomidas'la birlikte Çankırı'dan salıverilen sekiz kişi arasındadır. [Adı yukarıda geçen telgrafta yer alır. Bkz., Ahmet Altıntaş et al, ed., *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara, Başbakanlık Arşivi, 1994, s. 26.]

60 **Ohnikyan Krikor:** Baba ve oğulları Aram ile Karekin. Tütüncü, Pera, Galatasaray. Bağdat demiryolu inşaatında görüldüler, sonra kendilerinden haber alınamadı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yanımıza geldiğinde kendisiyle ilgili hiçbir endişesi yoktu. Manevi sıkıntısını belirtecek hiçbir şey de söylemedi. Birçokları gibi, o da bunun bir "şaka" (bu terimi kullandı) olduğunu ve çok uzun sürmeyeceğini umuyordu. Patrik ve Ermeni Ulusal Konseyi, Osmanlı Hükümeti'ndeki Ermeni vekiller ve yabancı konsoloslukların aracılık etmesiyle ve müdahalesiyle bu felakete bir son verilecekti.

Sonuç olarak, gece boyunca şahit olduğu birkaç seçkin insanın özellikle Dr. Torkomyan'ın bu karamsarlık ve umutsuzluğa gülüp geçebilmesi iyimserliğinin nedeni olmuştu.

Afallamış bir halde doktoru kastederek "*Ağlıyordu*" dedi.

Kısa bir süre sonra, bize katılan Dr. Torkomyan,[61] bütün geceyi gerçekten ağlayarak geçirdiğini ve Vartabed'in de kendisini avutmak için çok uğraştığını onayladı.

Harfi harfine "eğer onun desteği olmasaydı ruhumu teslim etmiştim" dedi.

Sonra da bu tutuklamaların sonunun iyiye gitmediğini ve ilk kurbanlardan biri olacağını ekledi.

Doktor'un önsezisi doğru çıkacaktı. Farklı bir şekilde ama... Katledilenlerden değil hayatta kalanlardan biri olacaktı.

Torkomyan bizimkine benzeyen kendi tutuklanmasını anlattı. Gece yarısından sonra, Aristages Kasbaryan,[62]

---

61 **Dr. Vahram Torkomyan,** 1858'de İstanbul'da doğdu. Hekimdi ve 24 Nisan 1915'te tutuklanmıştı. Çankırı'dan Gomidas'la birlikte salıverilen şanslı kişilerden biridir.

62 **Aristages Kasbaryan** 1861'de Adana'da doğdu. İstanbul'da avukatlık yaptı. Ermeni Meclisi'ne Adana delegesi seçildi. *Manzume*, *Mecmua-ı Akhbar*, *Püzantiyon* ve *Surhantag*'da (Ulak) Türkçe ve Ermenice yazılar yazdı. Teodig, s. 62.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Dr. Krikor Celal ve diğerleriyle karşılaştığı Tarlabaşı'ndaki karakola getirilmişti. Bir süre sonra da Püzant Keçyan, Serovpe Noradungyan,[63] Hampartsum Hampartsumyan, Rupen Zartaryan, Dr. Bazil Khan ve Apik Cambaz[64] gelmişti. Aynı formaliteler yapıldıktan sonra hapishaneye arabalarla getirilmiş ve Gomidas'ı görüp ona yapıştığı Sübyan Mektebi'ne tıkılmıştı.

O gece hakkında ayrıntılar vermek için size doktorun arkadaşlarından biri olan Apik Cambaz'ın hükümete karşı geldiği için nasıl öldürüldüğünü anlatayım.

---

63 **Serovpe Noradungyan,** 1884'te Siirt'te doğdu. Sansaryan Okulu'ndan mezun oldu. 1913-1915 tarihleri arasında Türkçe öğretmenliği yaptı. Darülfü'nundaki derslere katıldı. Ermeni Milli Meclisi'ne Siirt delegesi seçildi. Taşnak üyesiydi. Teodig, s. 76.

64 **Apik Cambaz,** Peralı Katolik Ermeni. Beyoğlu'nda tüccardı. Teodig, s. 86.

Bölüm III

MEHTERHANE HAPİSHANESİNDE KURALLAR

Apik Cambaz Türkçe konuşan Katolik bir Ermeni'ydi. Sık sık Ermeni olmadığını, Katolik olduğunu ve yanlışlıkla tutuklandığını söyleyip duruyordu. Hapishanede, sürgün yolunda, buharlı gemide, trende ve istasyonda sürekli söylendi. Adam yaşlıydı ve saplantılı Katolikliğinden nefret etmesine rağmen çok keyifli bir insandı. Bu nedenle onun Ermeni kimliğini reddetmesine hiç aldırmadık. Reddetmekte direnince de onu "Cambazyan," diye çağırarak gıcık ederdik.

O da "*Yok, yok, benim ismim Cambaz, ben Cambazyan değilim*" diye bağırırdı. Biz de "'yan'ı vurgulayarak hakkınız var Cambazyan Efendi" diye cevap verirdik. Hızlı adımlarla, öfkesini kontrol edememekten korkarak ve yalvarışlar yerini küfürlere bırakarak telaşla yanımızdan uzaklaşırdı.

Tıpkı bizim gibi, müdürler de onun Katolikliğine hiçbir önem vermiyordu. Aramızda başka Katolikler ve aynı zamanda Protestanlar da vardı. Cambaz bizimle Çankırı'ya sürüldü. Çankırı'da da söylenip durdu. Birçok kez İstanbul'a telgraf çekti ve sonunda bıkan ve rahatsız olarak bu soruna son veren Mutasarrıf Asaf Bey'e[65] dilekçe verdi. Asaf Bey bizzat İstanbul'daki İçişleri Bakanı ile bağlantı kurarak salıverilmesi için izin aldı.

---

65 **Mehmed Asaf Belge,** Diran Kelekyan'ın öğrencisi. Balakyan anılarında Mutasarrıf Asaf Bey'den söz eder. Mehmed Asaf'ın

Emir cezaevine ulaştığında ve kendisine bildirildiğinde Cambaz "Gördünüz mü, ben size demedim mi. Ben Ermeni değilim. Ben Katoliğim... Şimdi siz kalın, ben gidiyorum!" diye bize bağırdı.

"Siz kalın" demesi pek Katolikliğe uymuyordu ama hepimiz yaşlı adam özgür kaldığı için mutlu olmuştuk.

Ertesi gün, Ankara'ya bir araba kiralayıp oradan da İstanbul'a gidebilirdi. Çoğumuz buradan yalnız gitmemesini ve kendisi gibi bırakılabilecek olan şanslıları beklemesini söyledik. Güvenli olmaktan kasıt bir grup olarak polis gözetiminde buradan gidebilecekleriydi. Ama dinlemedi.

"Siz din adamısınız ve zaten sizin göreviniz –hosdovanank bahel–dir, (sır saklamak), –bu kelimeyi Ermenice söyledi–, Kelekyan Efendi siz de benim hocamsınız, sizi severim, şu telgrafı alın ve çabucak okuyun" diyerek kendi resmî çalışma masasının çekmecesinden resmî bir kâğıt üzerine 'şifreli' yazılı bir telgraf çıkardı, onun tercümesi ayrı bir kâğıt üzerinde yazılıydı ve şu kavramı taşıyordu, –Derhal bize direkt olarak telgraf çekip, şimdiye kadar kaç Ermeni'nin öldüğünü, kaç Ermeni'nin sağ kaldığını bildirin! Talat.– Asaf Bey'in şu sözlerle devam ettiğini ekler: "Ermeniler'e karşı hükümet politikasını iyi görmüyorum, tekrar bir şeyler olacak, bakın ki kendinizi bir an önce İstanbul'a atın, yeni fırtına emareleri görüyorum... Ben de on beş gün sonra istifa ederek ayrılacağım. İstanbul'da oturan ve emredenler, bizlere her şeyi yaptırdıktan sonra, bir gün darda kaldıklarında ve cezalandırılma durumuna düşerlerse, bırakıp kaçarlar ve biz alt kademedeki memurları ayak altında bırakırlar. Ben 1909 da, Adana'daki Ermeni kırımı başladığında Osmaniye kaymakamı idim, az kaldı ki beni darağacına çıkaracaklardı, yakamı zor kurtardım. Ben durumu iyi görmüyorum ve bu sefer de başkalarının elinde oyuncak olmak istemem, bir iki haftaya kadar İstanbul'a gideceğim, devlet memurluğunu ilelebet kesin olarak bırakarak avukatlık mesleğimi yapacağım."

İstanbul'u bir daha görememekten korkuyordu. Tüney köyü ile Kalecik arasındaki bölgeyi ele geçirmiş olan *Böyrek*'li Kürt Alo'nun çetesi arabayı durdurdu. İstanbul'a gitmek için İçişleri Bakanı'ndan izni olduğunu, Ermeni olmadığını ve Katolik olduğunu haykırmasına aldırmadan hemen vurup, yanındakilere el koydular. Arabanın Çankırı'dan tutulan ismi Hasan olan Arnavut sürücüsü 15 yıla hüküm giymiş bir suçluydu. Çetenin bir üyesiydi ve Cambaz'ın üzerinde para taşıdığı konusunda bilgi almıştı ki bu doğruydu da. Çalınan şeyleri alan Ethem adında bir Türk'tü ve Tüney Han'ında kiracıydı.

12 Ağustos 1915'de Cemal Oğuz Bey'in (İttihatçıların Çankırı Sorumlu sekreteri) kışkırtmasıyla aynı çetenin üyesi Kürt Alo, Taniyel Varujan ve Rupen Çilingiryan [Sevag], bunlarla beraber arkadaşları ciltçi Onnig Mağazacıyan,[66] Ortaköy'den fırıncı Artin Ağa, demirci Vahan Kehyayan[67]

---

66 **Onnig Mağazacıyan,** 1878'de İstanbul'da doğdu. "Hayrenik" (Vatan) ciltçiliğin sahibiydi. Bir *Cep Atlası*'yla birlikte *Osmanlı Türkiyesi*'nin dev haritalarını basmıştı, A. Bibercıyan ile birlikte. Kumkapı "Haraçtimaser Ingerutyun" (İlerici Toplum) derneğinin başkanıydı. Bu dernek zararlı olduğu telakki edilerek, dernekteki faaliyetleri nedeniyle sürgüne gönderilmişti. Teodig, s. 86.

67 **Vahan Kehyayan (Dökmeci Vahan):** 1874'te Urfa'da doğdu. Genç yaşında Hınçagyan Gusagtsutyun'a (Sosyal Demokrat Hınçak Fırkası) girdi. Yoğun faaliyetleri sonrası sürgüne birlikte gönderileceği Murad (H. Boyacıyan) ile Trablus'ta kaçak yaşadı. Meşrutiyet'ten sonra, İstanbul'a geldi ve siyasi faaliyetlerini sürdürdü. Hınçagyan Fırkası Samatya Şubesine bağlıydı. Vatani görevini yaptıktan sonra, Zeytun Bruni'nin fabrikasına kaynakçı olarak girdi. Orada silah imalatı ile uğraştığı suçlamasıyla divanıharpçe hapse atıldı. Hapisten sonra Çankırı'ya sürüldü. Oradan da çıkarılarak Varujan, Sevag, Mağazacıyan ve Ortaköy'de ekmekçi Artin ile Tüney denilen yerde katledildi.

Tüney Hanı'nın önünde öldürüldü (Sonraları zamanını bomba yapmaya adadı, ama bu farklı bir öykü).

Bu dolambaçlı yola sapmamın nedeni farklı şartlar altında söylenen, Apik Cambaz'ın akıbeti ve sürülen diğer bir arkadaşın, Ermeni Ulusal Konsey üyesi Aristages Kasbaryan'ın başına gelenlerdir. Salıverilme telgrafının tutuklu olduğu Ayaş yerine yanlışlıkla Çankırı'ya gelmesidir. Tabii ki, vakit kaybetmeden yanlışlığı düzeltebilmek ve onu özgürlüğüne kavuşturmak için Ayaş'a bir telgraf gönderdik. Bu haberi alması üç günü buldu. Sonra, Ankara hastanesinde telgrafın gitmesinden sadece bir gün önce Aristages Kasbaryan öldürülmüştü. Emir direkt Ayaş'a gitmiş olsaydı Kasbaryan kurtulabilirdi. Bütün arkadaşlarımızın Ayaş'tan İstanbul'a sağ salim döndükleri gibi.

Şimdi hapishanemize dönelim.

*

Gardiyanlar, Mehterhane hapishanesinin avlusunda bize tam özgürlük vermişlerdi. Gece boyunca yastık ve battaniye dağıtımı için görev bölüşümü yapmışlar ve bizi yalnız bırakmışlardı. Üzerimizde hiçbir baskı yoktu. Bizler, genelde, sakin misafirler, onların klasik misafirlerinden farklı müşterilerdik.

Dünyanın geri kalanı ile karşılaştırıldığında o zamanki Türk hapishanelerinin misafirperverliğini kabul etmek zorundayım. Hapishanede ulusal, ırksal ve dinsel ayrımcılık yoktu. Yasal ya da illegal olarak hapishaneye getirilen her tutuklu otoritelerin gözünde eşit derecede suçlu idi ve hiç sorun yoktu. Nöbetçiler arasında özellikle yeni gelenlerin paralı oldukları, cimri olmadıkları ve bazen memnuniyetlerini

onlarla paylaşabilecekleri konusunda hemen hemen bir uzlaşma vardı. En güçlü kuvvetli ve maddi gücü olanlar ayrıcalıklıydılar. Hali vakti yerinde olmayanlar ise aynı amaçlara dalkavuklukla ve yaltaklanarak ulaşırlardı.

Hapishanede hayal bile edilemeyecek her şey vardı. Nöbetçiler paranın hatırı için ya da korkmalarının dışında görmemiş gibi yaparlardı. 101 yıla mahkûm olanların bulunduğu hapishanelerde sorun basitti; aslında böyle bir ceza ömür boyu mahkûmiyet demekti. Böyle cezalara çarptırılan mahkûmlar için daha ötesi olamayacağından ceza korkusu olmayan bu kişiler gardiyanları da öldürebilirlerdi. Diğerleri gibi onlar da en ince aramalarda bile bulunamayan zulalarında mutlaka bir hançer saklarlardı. Yakalandıklarında hançerleri gardiyanlara verirler, daha sonra da geri alırlardı.

Dört yıllık sürgün hayatımda yirmiden fazla cezaevinde kaldım. Çeşitli nezarethaneleri ve cezaevleri ağzına kadar dolup taştığında cezaevi olarak kullanılan ahırları saymazsam girip çıktığım cezaevi sayısı tamı tamına yirmi üçtü. İranlı bir tutuklunun demlediği harika çaylar gibi bazı "kıyak"ları olan Konya'daki meşhur sidikli cezaevini saymazsam buralardan hep istemeden ayrılmıştım. Yersiz yurtsuz, efsanelerde anlatılan Yahudiler gibi hiç durmadan yürümeye mahkûm göçebeler gibiydik. Önümüzdeki uzun yol bize reva gördükleri o uzak çöle götürüyordu. Bu korkunç yolculuk sırasında, bizim için mola yerleri olan cezaevlerinin bazı avantajları da vardı. Arak ve konyak sıkıntısı çekilmezdi. Ve kahve fincanlarında gizlice içilirdi. Ama dikkati çekmeden bir fırtta yutmak zorundaydınız. Bu yirmi üç cezaevinde hepsinde benim de hisseme düşen haşhaşın sözünü bile etmiyorum.

Diğerlerindeki gibi Merkez Hapishanesinde de özel bir kahveci vardı. Bize, yıllarca tutuklu kalan bu kişinin tahliyesinden sonra dışarıda yaşayamadığı söylenmişti. Adam büyük bir özlemle geri dönüp cezaevinin kapısını çalmış. Tabi ki kapı yüzüne kapanmış. Birileri adama cezaevine geri gitmek için ağır bir suç işleyip tekrar mahkûm olmasını tavsiye etmiş. Ama ihtiyar adam yeni maceralara atılacak durumda değilmiş. En sonunda cezaevinin kahvecisini belli bir hava parası karşılığında yerini ona bırakması için ikna etmiş. Ama bu seferde eskisi gibi kahve ya da çay satışı yapamıyormuş. Çünkü cezaevi o kadar da kalabalık değilmiş. Gardiyanlarla anlaşarak fiyatı on paradan yirmi paraya çıkarmış ve adama çay, süt ya da kahve tedarikinde hiçbir kısıntı yapılmamış. Titrediğimiz o soğuk gecelerde sıcak çay ilaç gibi geliyordu. Aramızdaki Rus asıllı Ermeniler ve İran asıllı Ermeniler arka arkaya dört beş çay ısmarlıyorlardı.

Tutuklanıp cezaevine getirilen son iki kişi Simpad Pürad[68]

---

68 **Simpad Pürad (Der Ğazarents)** 1862'de Zeytun'da doğdu. Kudüs'teki Ermeni "Jarankovarats" Okulu'nda eğitimini tamamladı. Maraş'ta öğretmenlik ve müdürlük yaptı. 1885'te İstanbul'a geldi. Hınçak Partisi üyesi olarak faaliyetleri nedeniyle beş yıl Maraş ve Halep cezaevlerinde yattı. Serbest bırakıldığında İstanbul'a geri döndü. 1896'da partiden ayrılıp tüm yaşamını eğitim ve sosyal faaliyetlere adadı. *Punig* (Phoeniks) ve *Nor Or* (Yeni Gün) gazetelerini yayınladı. Meşrutiyet ilanıyla İstanbul'a döndü. Zeytun'dan Ermeni Milli Meclisi'ne delege seçildi. Çok sayıda eseri ve çevirisi vardı. Yapıtları genelde devrim faaliyetlerini ve ulusal sorunları konu almaktadır. Teodig, s. 38.

ve Hayg Hocasaryan'dı.[69] Kahramanlık destanlarından [*herosa badoum*] dizisi yayınlamış olan zavallı Pürad cesur bir adam olduğu izlenimi bırakmıştı. Ancak tutuklanma adamı öyle etkilemişti ki uzun bir süre ağzından tek bir kelime bile çıkmamıştı. Bu ruh halinin çok uzun sürmediği ve adamın kısa zamanda dilinin çözüldüğü de doğru. Hocasaryan ve diğerlerinden bizim tutuklandığımıza dair haberlerin her tarafa yayıldığını, her yanı korku saldığını ve sokaklarda bir tek Ermeni'nin bile dolaşmadığını öğrendik.

*

Peralı arkadaşlarım bir el altmışaltı oynamak istiyorlardı ama iskambil kâğıdı satın alamamışlardı. Belki de kâğıt oynamak yasaktı. Değişik ebatlarda sigara paketleri toplamış, iskambil kâğıtlarının rakam ve resimlerini yapayım diye bana getirmişlerdi.

Bir gece önce yapılan sıkı aramalara rağmen birçoğu benim işimi kolaylaştırmak için kurşun kalem ve renkli kalemleri gizlemeyi başarmışlardı. Çok geçmeden resimleri çizmeye başladım. İnsanların sırtına koyduğum kâğıtların üzerine papaz, kız ve vale resimlerini çizdim. Bunlar cezaevi arkadaşlarımın karikatürlerinden başka bir şey değildi. En fazla korkanları kız olarak çizdim. Uzun sakalıyla ve sakalında birkaç *kertenkele* ile Gomidas'ı papazlardan biri olarak çizmiştim.

---

69 **Hayg Hocasaryan,** İstanbul Ermeni cemaatinin seçkin üyelerindendi. Başpiskopos Yegişe Turyan, Harutyun Kalfayan, Vahan Tekeyan, Harutyun Şahrigyan, Krikor Zohrab ve Levon Demircibaşıyan'la birlikte Güvenlik Komisyonu üyesiydi.

Bu karikatürleri çizer çizmez, elden ele dolaşmaya başladı. Daha sonra bunları toplayıp desteyi düzenlemek zor oldu. Ama günün olayları kâğıt oynanmasına izin vermediğinden çizdiklerim hiçbir işe yaramadı. Dört kişinin oyun oynayabilecek şekilde yüz yüze gelebileceği bir tek zaman bulabileceğimiz gece, inatla inanmaya başladığımız komedinin değişip en korkunç trajediye dönüştüğü an olmuştu.

Ben bu kartları yaptığımda, şansımızı paylaşan çoğunluk içinde her birimiz başka bir şeyle meşguldük. Bazıları ciddi bir tartışmaya dalmıştı. En önemli tartışma konusu da İstanbul'un düşme olasılığıydı. Bu arada zavallı gardiyanlar kan ter içinde bizi birkaç gardiyanın arasındaki polisin önünde toplamak için koşuşturuyorlardı.

Uzun ince burunlu, uzun boylu, beyaz tenli, sıska bir genç çok geçmeden mermer bir sıranın üstüne fırlayıp elindeki listeden isimlerimizi okumaya hazırlandı. Görevi kendilerini ortadan kaldıracak olan "otel"in konukseverliğinden yararlanabilecek kadar şanslı birkaç kişinin ismini kaydetmekti.

Bize yakın olanlar arasında etrafını ateşli bir tartışmaya tutuşan tanımadığı insanların sardığı Gomidas da vardı. Tartışmanın neyle ilgili olduğunu anlayamamıştık. Ama sinirlendiği her halinden belli olan görevli okumaya devam etmek için beklerken bu grup gürültü yapıyordu.

Gomidas "susun, leylek okusun "diye fısıldadı...

Görevli gerçekten de o sıraya tüneyen bir leyleği andırıyordu. Bize bir kez daha Reşat Bey'in önünde sıralanıp, isimlerimiz okunduğunda *mevcut* diye seslenmemiz söylendi. Ve leylek isimlerimizi okumaya başladı.

Ama yeniden gürültüler duyulmaya başladı. Aramızda gülüşüyorduk. Ermenice isimleri iyi bilmediği anlaşılan

görevli hem bizim hem de orada olmayanların isimlerini öyle komik bir şekilde söylüyordu ki ciddi dinlemek mümkün değildi. Hep birlikte gülmeye başladık.

Adam biraz mahcup olmuştu. Her ismi söylemeden önce unutmaktan ya da tekrarlamaktan korkuyormuş gibi bir süre bekliyor, içinden okuyor ve sonra çabucak söylüyordu. Tabi ki çoğu kez isimleri ya doğru okuyor ya da çok az yanlış yapıyordu, ama bazı isimler onun ağzında çok komik bir hale geliyordu.

Örneğin, Heygaz Mehürdar, Tiryaki Hayig, Dağyeğen Nezaret, Miskin Doktor, Cihangirli Artin, Udi Yervant ve diğer isimler o kadar değişiyordu ki gülmekten kendimizi alamıyorduk. Bu isimlerin Mihırtad Haygazn, Hayg Tiryakyan, Doktor Nazaret Dağavaryan, Doktor Miskciyan, Harutyun Cangülyan, Yervant Odyan[70] olduğunu tahmin etmek için biraz uğraşmak gerekti.

---

70 **Yervant Odyan,** 19 Eylül 1869'da İstanbul, Yenikapı'da doğdu. On dokuzuncu yüzyıl başında, Kayseri'nin Muncusun köyünden genç yaşta İstanbul'a gelip K. Balyan'ın yanında saray mimarlığına dek yükselen Boğos Odyan'ın adıyla anılıp ünlenen bir aileye mensuptu. Ermeni Milleti Nizamnamesi (1863) olarak bilinen Osmanlı'daki ilk anayasa örneğinin hazırlayıcılarından Kirkor Odyan'ın (1834-1887) yeğeniydi. Amcası Krikor Odyan'la birlikte 1879'da Paris'e gitti. 1882'de babasının konsolosluk görevi yaptığı Romanya'nın Circova şehrinde bulundu. 1884'de İstanbul Üsküdar'daki Berberyan Ermeni okulu'na girerek bir buçuk yıl kadar okudu. Okul sıralarındayken *Vararan* [Soba] adlı el yazısı öğrenci gazetesini yönetti. Öğrenimini evde, amcasının çevresindeki, dönemin ünlü Ermeni aydınlarından aldığı derslerle, sanat ve edebiyatı yoğun bir ortamda sürdürdü. Zengin aile kütüphanesinde çok sayıda Ermenice ve Fransızca eseri okuyarak yetişti.

Farkına varmadan en azından komik görünen bu gösterinin bir parçası olmuştuk.

İstanbul Ermeni basınında ilk yazı ve çevirileri 1887'de yayınlandı. *Arevelk* [Doğu] ve *Manzume-i Efkâr*'da 1890'da yazıları yayınlandı. Yazar Arpiar Arpiaryan'ın daveti üzerine *Arevelk*'in yardımcı editörlüğünü 1892'de üstlendi ve günlük yazılarını, tefrika, öykü ve romanlarını sürdürdü (dört yıl). 1894'de *Hayrenik* [Vatan] gazetesine yazmaya başladı. 1896'da *Arevelk*'in editörlüğünü üstlendi. Aynı yılın Ağustos'unda, Osmanlı Bankası işgali ertesinde Ermeniler'e yönelik saldırılar sırasında İstanbul'u terk edip Yunanistan'a geçti, Atina'da *Miutyun* [Birlik] adlı dergiyi yönetti.

1899'da Paris'te *Azad Khosk* [Özgür Söz] adlı aylık dergiyi çıkardı, *Nor Tar* [Yeni Asır] ve *Anahit*'e yazılar yazdı. Birkaç ay Londra'da Arpiaryan'ın *Nor Gyank* [Yeni Hayat] gazetesinde çalıştı. İskenderiye'de 1902'de *Azad Khosk*'u yeniden, 1903'te ise *Azad Pem* [Serbest Kürsü] adlı mizah dergisini (dört yıl) yayınlandı. 1903'te Hindistan Bombay'e gitti. 1904'te ise İskenderiye'ye geri geldi, haftalık ve günlük birkaç gazete yayını girişiminde bulundu. Kahire'de 1907'de *Arev* [Güneş] adlı günlük mizah gazetesini kurdu. Şubat 1909'da, II. Meşrutiyet'in (1908) getirmiş olduğu serbest ortam üzerine İstanbul'a döndü. *Püzantion* [Bizans], *Jamanak* [Vakit] ve *Azadamard* [Özgürlük Kavgası] gazetelerine yazılar yazdı (yedi yıl). *Inger Pançuni* [Yoldaş Pançuni] diye bilinen eseri, *Püzantion*'da *Arakelutyun mı i Dzabılvar* [Dzabılvar Misyonu] adıyla tefrika edildi. *Garapnad* [Giyotin] adlı mizah degisini 1910'da yayınladı. *Püzantion*'da tefrika edilen eseri bu kez *Arakelutyun mı i Dzabılvar, Ingervaragan Namagani Inger P. Pançunie* [Dzabılvar misyonu, Yoldaş Pançuni'den sosyalist mektuplar] adıyla, Nişan Babigyan yayınevi ve matbaasınca 1911'de İstanbul'da kitap olarak basıldı.

1912'de *Sev Gadu* [Kara Kedi] adlı mizah dergisini yayınladı (iki yıl), *Manana* [Kudret Helvası] adlı mizah dergisini ise 1913'de yayınladı. Yoldaş Pançuni'nin ikinci bölümünü, *Inger P. Pançuni i Vasburagan* [Yoldaş Pançuni Van'da] 1914'te yayınladı.

İsmim okunduktan sonra çizdiğim ve değişik kişilerin elinde kalan kâğıtları aramak için gruptan ayrıldım. Daha sonra bana Gomidas'ın adının da yeniden okunduğu söylendi. Sıra Gomidas'a gelince görevli onun ismini okumakta epey zorluk çekmiş. İsmin sonundaki 's' harfini Türkçe 'cı' eki ile karıştırdığından olacak 'kom...komi...komita...' diye telaffuz etmeye çalışırken aceleyle 'Komitacı Rahip'...diye bağırmış. Bu açıkça 'devrimci rahip' anlamına geliyordu.

Gomidas'ın isminin bu beklenmedik biçimde telaffuz edilmesi nedeniyle gerçekten sarsıldığı söylenmişti. Elbette içinde bulunduğumuz koşullarda hoş karşılanamayacak bu durumda epey şaşırdığından "*mevcut*" diye cevap vereceğine "*mevduc*" diye cevap vermişti.

Bu karışıklıkta bile, Gudina [Kütahya] bölgesinde yaşayan tüm Ermeniler gibi Gomidas'ın anadili olan Türkçeyi unutması mümkün değildi.

Mayıs 1915'te tutuklanıp Suriye içlerine, Der Zor'a tehcir edildi, ağır koşullarda mucize eseri sağ kaldı. İstanbul'a 1918'de geri döndü. Yervant Odyan, İttihatçı hükümet hesabına çalışan Ermeni asıllı casuslarla ilgili bir roman yazmıştı. *17 Sayılı Casus* ilk kez İstanbul'da yazarın önsözüyle Aralık 1918'te yayınlanmıştır. *İknad Ağa* adlı mizah dergisini 1919'da yayınladı (iki yıl). 1920'de *Cagadamard* [Muhabere], *Verçin Lur* [Son Havadis] ve *Jamanak*'ta özelliklle güncel konuları işlediği yazılar yazdı (üç yıl). 1921'de *Yerkidzagan Daretsuyts* [Mizah Yıllığı] adlı mizah dergisini yayınladı (iki yıl). İstanbul'u 1922'de terk edip Bükreş'e geçti. Ünlü üçlemesinin son bölümü, *Inger P. Pançuni darakrutyan meç* [Yoldaş Pançuni Sürgünde] 1923'te yayınlandı. 1924'te Trablus'a (Lübnan) geçti. 1925'te Kahire'ye geçti. 3 Ekim 1926'da kanserden öldü ve Kahire'deki Marmina Ermeni Mezarlığı'na, A. Arpiaryan'ın yanına gömüldü.

Gomidas Ermeniceyi daha sonra Eçmiyadzin'de öğrenmişti. Büyük bir ihtimalle isminin yanlış telaffuz edilmesine karşılık olarak *mevcut* kelimesini bilinçli olarak yanlış söylemişti. Biz hepimiz onun espritüel biri olduğunu ve zaman zaman en umutsuz durumlarda bile espri yaptığını biliyorduk.

Bu komedi sona erdiğinde bize ekmek dağıttılar. Aç olmamıza rağmen, ekmek dağıtımı bizi huzursuz etti ve bu huzursuzluğumuz hiç dinmedi. Dostlarını, akrabalarını gören ve tanıdıklarıyla sarılı olanlar ya da hiç olmadık zamanlarda konuşup tartışma ve şakalaşma –gururla– cesareti gösterenler bile; nerede olduklarını unutmamış olanlar ya da düşünmek istemeyenler bile şimdi yürek burkan bu duyguyu yaşıyorlardı. Ekmek dağıtılması artık hapiste oldukları, özgürlüklerini yitirdikleri ve fare gibi kapana kısıldıkları gerçeğini kafalarına kakmıştı. O günlerin siyasal havasında içinde bulundukları durumun trajik sonuçlara yol açabileceğinin farkındaydılar.

Ayrıca açlık da kendisini diğer kaygı ve korkulardan daha yüksek sesle ve daha derinden hissettirmeye başlamıştı. Herkes kendi tayınını almıştı. Dağıtılan ekmek *kara tayın*dı. Oysa pek çoğumuz İstanbul'un beyaz ekmeğini tercih ederdik. Hava hâlâ sıcaktı ve sol koltuğumuza koyduğumuz ekmeği parça parça koparıp yemeğe başlamıştık. Eski mahpushaneci olan Mihırtad Haygazn bağırdı: "Ekmek bütün gün için verildi. Bir kısmını akşama saklayın."

Ekmeğini koltuğunun arasına kıstıran Gomidas'ın etrafını hayranları sarmıştı. Bu insanlar cezaevi kantininden zeytin, peynir, kuru incir ya da haşlanmış yumurta almayı başarmışlardı. Ellerindekini cömertçe ona ikram ediyorlardı. Gomidas ise kendine ikram edilenlerin büyük bir kısmını reddetti.

*

Peralı dostlarım nihayet çizmeye başladığım desteyi tamamlamayı başarmışlardı. Altmışaltı oynamak için kendilerine uygun bir köşe arıyorlardı. Nasıl günümüz Fransız toplumunda Blod oyunu moda ise o zamanlar İstanbul'da altmışaltı modaydı. Ama nerede oynayacaklarına tam karar vermek üzereyken aniden gardiyanlar elbise, yatak değiştirmek, para ve yiyecek isteklerimiz belirtmek için ailelerimize mektup yazmamıza izin verildiğini duyurdular.

Tabi ki bu duyuru hayra alamet değildi, çünkü bu tutukluluğumuzun bir süre daha devam edeceğini gösteriyordu. Ama belki de hiç kimse bunu düşünmek bile istemiyordu. Sonra gardiyanlar mektupların sadece kartpostala ve sadece Türkçe yazılabileceğini duyurdular. Ayrıca telgraf çekmemize de izin vardı. Kartları onlardan satın aldık. Ve elbette onlar bizim için Tanrı vergisi olan bu fırsattan çok kâr ettiler. Hatta tutuklandığımız gece aramalarda el koydukları kurşunkalemlerimizi bile para karşılığı bize sattılar.

Hiç kimse bu ayrıntılara dikkat etmemişti.

Herkes bir an önce eline geçen bu fırsatı değerlendirme telaşına düşmüştü. Ama tek kelime Türkçe yazamayan birçok kişi şaşkın bir şekilde ellerindeki kartpostallarla yardım edecek birilerini arıyorlardı. Onların ne kadar zor durumda oldukları hemen anlaşılmış ve gönüllü kâtipler ortaya çıkmıştı. Bu kişiler Sarkis Serents, Apraham Hayrikyan, ekmek dağıtmaktan yeni dönen Dr. Avedis Nakkaşyan,[71]

71 **Dr. Avedis Nakkaşyan,** itibarlı bir hekimdi. Soykırımdan sağ kurtulup İstanbul'a dönmüştür.

Yervant Çavuşyan, Kasbar Çeraz, Keğam Parseğyan, Aristages Kasbaryan, Püzant Keçyan ve onlarla birlikte kendi mektuplarını yazdıktan sonra Türkçe bilmeyenlere yardım eden birkaç eski memur. Püzant Keçyan, Dr. Torkomyan, Jak Sayabalyan[72] gibi birkaç kişi de telgrafların gönderilmesini tercih etmişlerdi.

Gomidas'ın yardım isteyip istemediğini bilmiyorum. O Türkçeyi bilmekle birlikte Türkçe yazamıyordu. Yazılan kartpostalları cezaevi idaresine götüren Yenovk Şahen bize Gomidas'ın iki kart teslim ettiğini söyledi. Biri kendi ev adresine, elbette Garabed Varbed'e, diğeri Amerikan Büyükelçiliği'nde görevli tercüman Mr. Arşag Şımavonyan'a[73] gönderilmişti. Gomidas çok sevildiği Amerikan Büyükelçiliği'nde iyi tanınıyordu. Mrs. Morgenthau'nun Büyükelçilikte verdiği davetlerde, akşam konuklarına şarkı söyler ve çalardı. Hatta 4 Mart 1914'de o sırada İstanbul'da olan Armenag Şahmuradyan'la[74] birlikte yirmi dört kadın ve erkek

---

72 **Jak Sayabalyan (Paylag)** 1880'de Konya'da doğdu. İzmir Amerikan Koleji'nde okudu ve ticaret hayatına atıldı. Konya'ya dönerek İngiliz Konsolosluğu'nda çevirmenlik yaptı ve konsolosun yokluğunda ona vekâlet etti. İstanbul'daki Ermenice gazete ve dergilere yazılar yazdı. Çeşitli şiir, çeviri ve kitapları yayınladı. Ermeni Ulusal Meclisi'ne doğum yerinden delege seçilmiştir. Teodig'te kendi dilinden özlü bir özgeçmişi bulunmaktadır. Teodig, s. 46.

73 **Arşag Şımavonyan,** avukat ve ABD'nin İstanbul Büyükelçiliği'nin tercümanıydı. Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi Henry Morgenthau'yla (1913-16) yakın ilişki içinde çalışıyordu, onun aracılığıyla soykırımın ayrıntıları dünya kamuoyuna ulaşmıştır.

74 **Armenag Şahmuradyan** 1878'de Muş'ta doğmuştu. Gomidas'ın öğrencisiydi ve bütün Avrupa'da sahne alan ünlü bir şarkıcıydı.

koristten oluşan "Ermeni Gusan" Karma Korosu'yla Büyükelçilik salonunda küçük bir konser vermişti. Tabi ki Gomidas Büyükelçiliğin Şımavonyan aracılığıyla kendisine yardım edeceğinden çok umutluydu. Bu müdahalenin onu kurtaracağını umuyordu.

Yazılan bütün bu kartpostalların adreslerine varmış oldukları şüpheli.

Tabi ki, birçoğu dikkatli bir şekilde sansürlendiği hapishane idaresinde tutulmuştu.

Gomidas o günlerde çok umutluydu. Akşam Dr. Bazil Khan'ın hoş sürpriziyle umudu daha da artmıştı. Gene onun gibi benzer nedenlerle yetkili kişilere kartpostal gönderenler de fazlasıyla umutlanmıştı.

Bölüm IV

KIRIK AYNA VE KIRIK BACAK

Prof. Dr. Bazil Khan İstanbul'daki İran Büyükelçiliği'nde hekimdi. Nor Jugha'lıydı. Ve uzun süre Kalküta'da yaşamıştı. Eğitimli, güzel konuşan, şeker gibi bir adamdı. Arada sırada Ermenice dergiler yayınlardı. İran-Hint Ermeni cemaatleriyle ilgili uzun bir makale yayınladığı *Azadamard*'ta[75] yazıyordu. En büyük olasılıkla tutuklanmasının nedeni de bu yazıydı. Genelde siyasetle ilgilenmezdi. Ayrıca muhafazakâr *Püzantion* gazetesinde de yazardı.[76] Her neyse, Ermeni gizli ajanları sayesinde Türk polisinin dikkatini çekmişti. Bu gibi ajanlar Ermeni cemaati tarafından tamamen görmezlikten gelinmiş, cemaate yabancılaşmış kişilerdi. Ve zamanın Ermenice dergilerinde yazan kişilerin isimlerini derlerlerdi. Daha önce gördüğümüz gibi, polis devrimci-muhafazakâr ayrımı yapmazdı. *Püzantion*'un sahibi ve yayıncısı Püzant Keçyan'la birlikte *Azadamard*'ın bütün personelini –editörleri, idarecileri, hatta mürettiplerini– tutuklamıştı. Bazil Khan'ı 1908'den beri tanıyordum.

---

75 İstanbul'da yayınlanan Taşnaklar'ın yayın organı günlük gazete. Yetkililer tarafından defalarca yasaklandığında, *Djagamard* gibi farklı adlarla yeniden yayın hayatını sürdürmüştür.

76 İstanbul'da 1896-1918 arasında yayınlanan ve editörleri arasında Püzant Keçyan ve Arşag Alboyacıyan'ın da olduğu siyasal, kültürel ve bilimsel bir günlük gazete.

Onunla Ecmiyadzin'de İzmirli Katolikos'un seçilmesi sırasında tanışmıştım. Hint ve İran Ermeni cemaatlerinin delegesi oydu.

Aynı sabah yoklama bittikten sonra yanıma yaklaşan Keçyan cebinden çıkardığı küçük bir tarağı bana uzattı.

"Saçlarını tara, şu soysuzlar seni saç baş dağınık görürlerse korktuğunu sanırlar."

Doğrusu yıkanmamıştım, tarağım da yoktu. Dağınık saçlarım başımın üstünde keçeleşmiş gibi durduğundan onun dikkatinden kaçmamıştı.

Tabi ki ben de onun saçına başına bakıyordum. Dikkati çekecek şekilde parlak siyaha boyanmış saçı, sakalı ve kaşlarının aslında bembeyaz olduğunu anlamak için özel bir dikkat gerekmiyordu. Sabah temizliği sırasında içinde saç boyası olan küçük şişenin yanında olmadığı belliydi.

Gülümseyerek "benim durumumda tartışmalı da olsa eğer dün gece senin iyi olduğunu görmüşlerse şimdi asıl senin korktuğunu sanacaklar" diye cevap verdim.

"Ben mi korkmuşum?" diye itiraz etti.

"Bak doktor, o kadar çok korkmuşsun ki saçların bir gecede bembeyaz olmuş."

Aynaya bile bakmadan daha önce saçı sakalı ile ilgili hiçbir yorumda bulunmadığımı bildiğinden gülümsedi.

Doktor Torkomyan'ın etrafında toplanmaya başladık ve günün olayları hakkında espriler yaptık. Esprilerimiz özellikle korkan, kötümser ve ihanet edenlerin giderek artması üzerinde yoğunlaşıyordu.

Konuşurken parmaklarımın ucuyla da aynaya vuruyordum. Güneş ışınlarını yakalayıp yakınlardaki birine yansıtmaya çalışıyordum.

Küçük oyunumu izleyen Dr. Bazil ellerini bana uzatarak,

Aynaya işaret edip "kırılmış" dedi.

Gerçekten de ayna çatlaktı.

Doktor aynayı elimden alıp bir süre inceledi. Daha sonra bana geri vererek Hindistan Ermeniler'i arasında dolaşan bir efsaneden söz etti. Efsaneye göre bir başkasının kırdığı aynada kişinin tesadüfen kendi yüzünü görmesi şans getirirmiş.

"Peki ya kişi kendi kırdığı aynaya bakarsa?" diye sordum.

"Uğursuzluk getirir. Aslında başka birinin kırdığı aynaya bakarsan ertesi gün iyi haber alacaksın demektir." Bu iyi haberin alınması için ertesi günü beklememiz gerekmedi. Ertesi gün İran Elçiliği Dr. Bazil Khan'ı cezaevinden çıkarıp kurtarmayı başardı. O kadar alelacele çağrıldı ki hiçbirimize tek kelime edecek fırsat bile bulamadı.

Gruptan gruba yıldırım hızıyla yayılan haber büyük heyecan yarattı. Birkaç yakın dostuma söylemiş olduğum kırık aynamın hikâyesi dilden dile dolaştı. Birçoğu aynayı görmek isterken diğerleri Bazil Khan'ın şansını yakalamak umuduyla aynaya bakmaya çalışıyordu. İran yurttaşı Teodor Mendzikyan[77] adlı genç bir işadamı vardı. Arkadaşları adama aynaya bakması için ısrar edince o reddetmiş, tutuklanmadan önce yakın işbirliği içinde olduğu İran Büyükelçisinin onu unutmayacağını söylemişti. Büyükelçi nasıl Bazil Khan'ı unutmamışsa muhtemelen kurtarılacak üçüncü kişinin de kendisi olacağına inanıyordu.

---

77 **Teodor Mendzikyan,** Damatyan Ticarethanesinin muhasebecisiydi. Daha sonra Katırcıoğlu Hanı'nda kendi ticarethanesini kurmuştu. Taşnak sempatizanıydı. Teodig, s. 86.

Bir süre sonra kırık bacağımı kasten tedavi etmedikleri Ankara'da hastanedeyken, Mendzikyan'ın da –şehirden çok uzak olmayan Kanlı Elmadağ vadisinde– abartmasız, can çekişe çekişe toprağa gömülen şehitlerden biri olduğunu duyduğumda içim titremişti. Batıl inancım olmamasına rağmen, bilinçsiz bir şekilde kırık aynayı zihnimden uzaklaştıramıyor ve o gün aynaya bakmamasının daha sonraki olaylarda bir rolü olup olmadığını düşünmeden edemiyordum. Bugün, bu düşüncelere gülüp geçebiliyorum, ama *o karanlık günlerde* bu o kadar kolay değildi...

Belki de İran Büyükelçisi onu da çıkarmak için müdahale etmiş, ama o sırtlanların avını o kadar kolay bırakmayacakları da belliydi. Mendzikyan'ın katlinden sonra İran Büyükelçiliği bile hükümetin onun zengin mağazasını yağmalama iştahına engel olamamıştı. Büyük bir olasılıkla yağmayı gerçekleştirmek için onu sürgün edip öldürmüşlerdi.

Söylediğim gibi olup biteni işiten birçok kişi aynaya bakmakta ısrar ediyordu. Az sürede o kadar çok insan aynaya bakmak için ısrar etti ki sıkılıp aynayı bıraktım. En sonunda aynanın kimde kaldığını da bilmiyorum.

*

Bazil Khan'ın yola çıkışından sonra en kötümser olanlarımız bile derin bir oh çektiler. Belki de mahpusluktan kurtulmanın bir yolu vardı. En umutlu olanların aramızda çok sayıda bulunan İran yurttaşları gibi yabancı yurttaşlar olduğu görülüyordu.

Ne tutuklanmasından etkilenen ne de sürgün olasılığından rahatsız olan Mihırtad Haygazn kulakları sağır eden sesiyle şöyle bağırıyordu: "Yabancı uyruklular pılını

pırtısını toplasın... Ve bize de şans dilesinler."

Ayingacı Yerevum çay boşlarını toplayan gardiyanlardan birine "*Arkadaş* eğer yabancı uyruklular serbest bırakılırsa, bizi unutmayın ha... biz de *Hayasdanlı'yız*" [Ermenistanlıyız] diye seslendi.

"*Hayasdanlı*" kelimesini anlamayan gardiyan hiçbir şey söylemeden yürüyüp gitti. Ama Yerevum'un sözleri dostlarımız tarafından hiç de hoş karşılanmadı. İçlerinden onun "*Hayasdanlı*" yerine gardiyanın gözünden kaçması imkânsız olan Türkçe "*Ermenistanlı*" sözünü kullanmamasına şükredenler olmasına karşın pek çoğu kızdığını gizlememişti.

Sağdan soldan "yangına körükle gitmenin alemi yok" diye söyleniyorlardı.

Hayatını yangına körükle giderek geçirmiş olan Yerevum açıkça küçümseyerek devam etti. En yakınındakine yarı Ermenice yarı Türkçe, "Ne yapabiliriz ağam? Biz *fakir fukarayız. Başka eğlencemiz yok ki*" dedi.

Ortalık biraz karışır gibi olunca meydanın ortasında halka yapıp *barbut* oynamak üzere bağdaş kurmuş arkadaşların arasına katılmak üzere ayrıldı.

Yerevum gözden kaybolur kaybolmaz, artık aramızda olmayan ve adını vermek istemediğim biri lanet okudu. "Canımı sıkan şey trajik bir sonla karşılaşma ihtimali değil, ama '*tulumbacılar*la birlikte şehit olarak tarihe geçmektir."

Ama Mikayel Şamdancıyan'ın[78] "güç kuvvet timsali gibi görünen "*tulumbacı*" takma adı özel bir durumda onu

78 **Mikayel Şamdancıyan** Çankırı'dan sağ çıkmıştır. Teodig'in derlediği ve İstanbul'da 1919'da yayınlanan kitapta Çankırı anılarını yazmıştır.

görmezden gelen insanlara büyük bir ders vermişti, kelime bizi çok etkilemişti.

Daha sonra biz Çankırı'da iken patrikhane sürgünler arasında en muhtaç durumda olanlara yardım etmek üzere 140 altın lira tutarında ilk miktarı göndermişti. Bu miktarın gelişi gerçek bir skandala ve çirkin söylentilere neden olmuştu. İstanbul'dan diledikleri kadar para getirebilecek araç ve imkânlara sahip olan kişiler –bu konuda hiçbir sınırlama ve yasak yoktu– bütün hafta boyunca el sürülmeden kalan miktarın bölüşülmesini istediler. Nihayet Yervant Çavuşyan (Hınçak), Taniyel Varujan (Taşnak), Stepan Taniyelyan (Hınçak) ve siyasi olmayan sürgünlerin temsilcisi olarak benim katıldığım bir grup oluşturuldu. Her sürgünün ihtiyaçlarını dikkatlice araştırıp adil bir dağıtım yapma görevi bize verilmişti. Biz görevimizi yapmaya koyulduğumuzda *tulumbacılar* denilen kişiler her türü yardımı kesinlikle reddettiler. Hatta onların gururlarını kırdığımızı ve incittiğimizi hissetmemiz için bile ellerinden geleni yaptılar.

"Milletin parasına el sürmek ayıp... Tanrı bu paraya ihtiyaç duyacağımız günleri göstermesin."

Sadece aralarından biri, gerçek ismini unuttuğum, hiç sevilmeyen, kimi kimsesi olmayan Kadıköylü ünlü '*deveci*' bize başvurup kendisine bir miktar verilmesini istedi. Bize başvurduğunda ona ayrılan miktarı kendisine verdik. Ama diğerleri bunu öğrendiğinde aralarından atıp onu tecrit ettiler.

O gün ayrılmak üzereyken bana seslenen *Yerevum* Çankırı'yı saran dağları işaret ederek dedi ki: "Kardeşim, şu dağları görüyor musun... O dağlarda bildiğimiz bir tek fare deliği bile yok... İstediğimiz an kaçabiliriz, ama kaçmayacağız.

Çünkü kaçarsak bize dünyayı zindan ederler... Büyük ağalara söyle bunu..."

Bu sözler Varujan'ın *Yerevum*'ı tapar gibi sevmesine yetti de arttı bile. Ertesi gün onun isteği üzerine *Yerevum*'un yanına gittik. Birkaç dostumuzun da bize katıldığı dere kenarındaki kahveye gittik. Varujan ona *ayıngacı* hayatında yaşadığı birkaç macerayı ayrıntılı anlatmasını istedi. Bunlar öyle yabana atılır türden öyküler değildi, ama dürüstlükle, kurusıkı atmadan, övünmeden, özellikle doğal düşmanın, tütün rejisinin muhafızlarının kabadayılıklarını küçümsemeden bu hikâyeleri anlatmıştı. Aramızda çalışmaya devam eden tek kişi olan Varujan *–şimdiden altı defter dolusu şiir yazmıştı– Yerevum*'u bir şiir kahramanı yapmak istiyordu. O gerçekten de bunu hak etmişti. Onun en kahraman dostları arasında olan Ergan Mirican ile ilgili olan öykülerden biri üzerimizde açıkça bir destan izi bırakıtı. Mirican'ın vurulmasından sonra reji muhafızları sadece silahlarını indirmekle kalmamış kaçakçılarla dost olmuşlardı. Adamı birlikte gömmüşler, kahraman düşmanlarının ölümüne kendi silahından çıkan kurşunların neden olduğu izlenimi vermek için kaçakçıların serbestçe çekip gitmelerine izin vermişlerdi. Mirican'ın kardan payının ailesine verilmesi için de yemin etmişlerdi.

Varujan'ın bu manzum hikâyeyi yazacak zaman bulup bulamadığını bilmiyorum. Gerçi yazsa ne olacak yazmasa ne olacaktı. Şehadet gününde belki de Varujan'ın küçük paketlerini açıp tek tük eşyayı yanındaki diğer dört kişiye dağıtacaklardı. Aramızdan birçoğu gibi onların hiçbirinin de bir gömlek, birkaç yaka, bir çift çorap ve iki üç mendilden fazlasına sahip olduğunu sanmam. Onlar öldürüldükleri Tüney Han önünde soyulmuşlardı. En büyük olasılıkla, Varujan'ın yanındaki gerçek hazine, Çankırı'da yazdığı altı

defter dolusu şiir, rüzgâra kapılıp gitmişti, bunların akıbeti bilinmiyor. Ancak suçun görgü tanıklarından biri olan handaki bakkal Dişlek Hüseyin Ağa'nın bunları özenle topladığı, dükkânına getirdiği, sayfalarını yırttığı, üst üste koyduğu ve duvara astığı rahatlıkla söylenebilir... Müşterilerin aldığı zeytin ve peyniri bu kâğıtlara saracaktı.

*

Dr. Bazil Khan'ın serbest bırakılmasının hemen ardından, yeni ve daha dikkat çekici bir olay umutlarımızı artırdı. Cezaevi idaresinden gelen memurlar Marzbed'i çağırıp onunla birlikte hızla uzaklaştılar. Onun da serbest bırakıldığı izlenimi Bazil Khan'ın serbest bırakılmasından çok daha büyük bir coşku yarattı. Aktif bir Taşnak olan Marzbed hükümetin başına pek çok dert açmasına rağmen, bir kere doktor zararsız bir adamdı. Devrimci serbest bırakılırken, devrimcilerle uzaktan yakından ilgisi olmayan diğerleri tutuluyordu. Ve bu kişiler aramızda çoğunluktu. Bir iki saat beklediysek de gelen giden olmadı. Onun da serbest bırakıldığını düşünmeyenimiz yoktu.

Oysa Marzbed serbest bırakılmamıştı. Biz aramızda şakalaşır, eğlenir ve gülerken, siyasi müdür Reşat Bey'in odasında polis şefi Bedri Bey Merkez cezaevi müdürü İbrahim Efendi ve diğer polis memurlarının aramızda kimin Çankırı'ya kimin Ayaş'a sürgüne göndereceklerine karar vermekle meşgul olduklarını bilmiyorduk. Bu iki yeri de bilmiyorduk ve her birimiz bu iki sürgün yerinden birine gönderilecekti. Aslında Marzbed sorguya çağırılmıştı ve biz yolculuğa hazırlanırken onu hâlâ orada tutuyorlardı. Sadece 3 Mayıs 1915 Pazartesi gecesi yola çıkışımızdan sonra 28 yeni tutuklu Ankara'ya gönderilmiş ve hapsedilmişti.

Bizim büyük grubumuz hükümetin lütfuyla nakledilirken, Merkez Hapishanesi'ndeki bu 28 kişiden nakil masrafı olarak 192 kuruş 10 para tahsil edilmişti.

7 Mayıs Cuma günü 28 tutukludan içlerinden Rupen Sevag'ında bulunduğu 16' sı Çankırı yoluna düşüp bize katılmıştı. Aynı gün kalan 12 kişiyi alıp şiddetli yağmur altında üç at arabasına koyarak Ayaş'a doğru yola çıkarmışlardı. Marzbed'de bu en büyük grubun içindeydi. Onun serbest bırakılmadığını daha önce belirttiğim gibi bilmiyorduk. Ve onun serbest bırakıldığını sanmamız bizi çok cesaretlendirmişti. Dışarıdan müdahale ile kurtulabileceklerine umut bağlayanlar korkularından uzaklaşabilmişti. Aramızdaki en umutsuz kişi olan Dr. Torkomyan bile adeta bambaşka bir kişiye dönüşmüştü. Abdülmecit'in özel doktoru olduğundan onun tarafından kurtarılacağını sanıyordu. Bir keresinde o kadar çok umutlanmıştı ki Abdülmecit'in yanına gidince Gomidas'ı da kurtarma niyetini gizlememişti.

"Vartabed [Gomidas'ın] dün gece benim için yaptıklarını asla unutamam. Beni ayakta tutan, umutsuzluğa yol açabilecek olan sıkıntılarımı ortadan kaldıran koruyucu bir melek gibiydi... O olmasaydı bugün ayakta duramazdım."

Bilindiği gibi Abdülmecit İslam dünyasının son halifesi iken halifelik kaldırılmıştı. Daha sonra Mustafa Kemal'in emriyle eski halife Nice'ye sürgün edilmiş, ömrünü orada geçirip ölmüştü. Abdülmecit bir sanat düşkünüydü ve yanılmıyorsam resim yapıyordu ve Gomidas'ı çok takdir ediyordu. Bir keresinde Gomidas'ın bir konserine gitmişti. Onu sarayına davet ederek hayranlığını gösterip onu onurlandırmıştı. Gomidas ona sarayda şarkı söylemiş ve çalmıştı. Abdülmecit'in ona verdiği imzalı fotoğrafı bugün hâlâ [Paris'teki] Nubaryan Kütüphanesi'nde tutulmaktadır.

Akşamleyin Boğazlar'daki yoğun bombardımanın sesi içimizi öyle bir umutla doldurdu ki artık olaylara kayıtsız kalamazdık. En harika özgürlük bu bombardımandan doğacaktı. Aramızda biz daha Konya civarına varmadan hükümetin çoktan kaçmış olacağını düşünenler vardı. Ayrıca başkentin düşmesinden sonra Türkler'in savaşa son vereceğini ve onlarla birlikte hepimizin kurtulacağını da umuyorduk.

Kelime uydurmaktan hoşlanan Gomidas'ın "*rmperk*" [bombaların şarkısı] kelimesi bir anda yayılıp dilden dile dolaşmaya başladı. Başkaları bu kelimeye "üç sesli" sıfatını ekledi: Rus, İngiliz ve Fransız! Uzun bir süre kimse zaman geçtikçe daha yüksek sesle söylenen "üç sesli *rmperk*"den başka bir söz bilmez oldu. Gardiyanlar da bizim kadar hatta daha fazla rahatsız olmuştu. Hepsi kaldıkları yerlerden çıkıp allak bullak bir biçimde bir köşede toplanıyordu. Tek bir söz bile etmeden bombardımana kulak kabartıyorlardı. O kısa anda bizim düşüncelerimiz onlarınkinden ne kadar farklıydı. Birkaç gardiyan dışarıdan denklerini getirenlerin isimlerini yüksek sesle okumaya başladıklarında gök gürültüsünü andıran bombardıman henüz sona ermemişti.

Püzant Keçyan, Dr. Torkomyan, Jak Sayabalyan ve isimlerini hatırlamadığım ama telgraf gönderdiklerinden emin olduğum başkaları bir süre polislerle gözden kaybolup birer birer geri döndüler. Önce kocaman bir yatak taşıyan Keçyan geldi. Geceyi geçirmek için doğrudan Sübyan Mektebi'ne gönderildi. O koca yatağı Çankırı'ya kadar bütün yol boyunca taşımıştı. Onu Dr. Torkomyan izledi. Yatağı taşıyamadığından evinden getirdikleri bir delikanlı ona hamallık etmek için gönderildi. Biz bu delikanlıyı tanımıyorduk. Onlar da Sübyan Mektebi'ne gönderildiler.

Daha sonra beyaz bir havlu ile örtülmüş bir tepsi tutan Jak Sayabalyan görüldü. Karısı ona yemek getirmişti. Aramızdaki en kötümser kişi olan bu zavallı adam o kadar ezik görünüyordu ki sanki hiç yaşam gücü kalmamış, polis karakolunda yemekten içmekten de kesilmişti. Ben, Krikor Yesayan ve yanında duran Gigo aceleyle onu görmeye gittik. Bizi görür görmez, Sayabalyan tepsiyi Gigo'ya uzatıp "al bunu, bende hiç iştah kalmadı..."dedi.

Ona biraz cesaret vermeye çalıştıysak da karamsar düşünmekten kurtaramadık. O belki de kendisini idam mahkûmu gibi hissediyordu. Bizim onu kafasındaki bu düşünceleri dağıtma çabamıza karşın o tepsiyi Gigo'ya verip hızla uzaklaştı.

Gigo "ne yapacağız?" dedi. "Tepsiyi ondan ben aldım. Yere düşürmesinden korktum."

Krikor Yesayan "bizde kalsın" dedi, "birazdan yatışıp fikrini değiştirebilir."

Ama Sayabalyan daha sonra da yemek yemedi. Bayan Sayabalyan'ın getirdiği tepsi de üçümüze kaldı. Hepimiz iştahlı kişilerdik. Sadece kocaman iki portakala dokunmadık. Bir tanesini soyup neredeyse zorla Sayabalyana'a yedirdik. Diğer portakalı da biz paylaştık.

Bölüm V

İÇERDE BİR PAZAR

Pek çoğumuz uzun süre Merkez Cezaevi'nde tutulabileceğimizi düşünmeye başlamıştık. Ayrıca mahkemeye çıkarılacağımıza da sanıyorduk. Sonuçta sürgün bile edilsek ancak suçlu bulunanlar sürgün edilecekti. Aramızda her türlü ulusal faaliyetten uzak kalan pek çok masum olması bizi bu yanlış varsayımlara yöneltmişti.

Birkaç saat hiçbir yeni tutuklu getirilmediği doğruydu. Ayrıca yoklukları bizi çok şaşırtan birkaç kayıp kişi de vardı.

Örneğin, [Yervant] Odyan, Hagop Der Hagopyan, Siruni, Çifte Saraf, Aleksander Panosyan ve listeler okunurken adları okunan diğer pek çok kişi yoktu. Ayrıca Ğazaros Halaçyan ve Nerses Ohanyan gibi farklı alanlardan diğer birçok cemaat aktivisti de daha çok bizim saflarımızdaydı. Ama ya saklanabildiklerini ya da cezaevine getirilmek için polis karakollarında bekletildiklerini düşünüyorduk. Her neyse, grup halinde sürgüne gidiyor olsak bile hemen o gece sürgün edileceğimizi hiçbirimiz düşünmüyorduk. Bunun nedeni de daha birkaç saat önce ailelerimize mektup yazıp bize gerekli eşyaların getirilmesini istememize izin verilmesiydi. Osmanlı posta idaresinin dillere destan kaplumbağa hızında dağıtımı düşünülürse mektuplarımız en erken bir hafta sonra pazartesi akşamı yerine varabilirdi.

Karanlık basmadan güvenliğimizi düşünerek cezaevi çevresinde özgürce dolaşmanın tadını çıkardık ve hücre

seçimi için aramızda düzenleme yapmaya başladık. Gardiyanlara müdahale etmek için yeni bir fırsat vermeden tartışma olmasını önlemeye çalışıyorduk.

Gardiyanlar ise sadece kendi işleri ile ilgileniyorlardı. Hepsi para tırtıklamak ile meşguldü; dün gece yaptıkları gibi yatak ve yastık kiralamaktan başka bir dertleri yoktu. Daha önce beş kuruşa kiraladıkları yataklara şimdi üç kuruş istiyorlardı. Temiz minder diye kiralananlar daha önce en az üç dört kişi tarafından kullanılmış oluyordu ve hâlâ temiz, kullanılmamış gibi kiralanan minder kılıflarına iki kuruş isteniyordu. Minderler genelde çok büyüktü ve gerektiğinde yatak gibi de kullanılıyordu.

Fiyatlardaki bu düşüş pek çok kişinin işine gelmişti. Gardiyanlar para toplamış ve akşam yemeğinden sonra yatakları teslim edeceklerine söz vererek bir kâğıda isim listesini yazmışlardı. Aslında bizimle sadece dalga geçiyorlardı. Gerçekte o gece akşam yemeğinden hemen sonra yola çıkacağımızı biliyorlardı. Bizi mümkün olduğunca söğüşlemeye çalışıyorlardı. Ama daha önce de söylediğim gibi biz onların söylediklerinden şüphelenmemiştik ve mümkün olduğunca sessiz sedasız hücreleri bölüşmeye çalışıyorduk.

Geçen gece birkaç kişiye ayrılmış olan cezaevi odası bize ayrılmıştı. Dr. Bazil Khan'ın gitmesinden sonra tek kişilik oda vardı. Kelekyan'ın önerisi ile burası, geçen geceyi Dr. Torkomyan'la birlikte geçirmek zorunda kalan Gomidas Vartabed'e ayrılmıştı. Gomidas sadece uykusuz kalmamış ama uyumayanların içtikleri sigaradan da çok rahatsız olmuştu. Eğer günün çoğunu cezaevi avlusunda ağaçlara sırtını yaslayarak geçirmişse de, bunu sigara dumanından uzakta kalmak için yapmıştı.

Kelekyan'a Vartabed için bir yastık ve birinci sınıf yatak

kiralaması önerildi. Çünkü yataklar da "A ve B" sınıflarına ayrılmıştı. Ben bunu başka cezaevlerinde de görmüştüm. Gardiyanlar A sınıfı yataklara "*insiz yatak*" diyorlardı. Bunun anlamı, tahtakurusu olmayan bu yatakların tabi ki iki katı paraya kiralanmasıydı. Ama bilindiği gibi yumuşak bir yerde uyumak diye bir derdi olmayan Gomidas yatağı geri çevirdi, mindere ise hayır demedi. Aynı odada iki yer daha vardı. Çünkü Dr. Miskciyan ve eczacı kardeşi Sübyan Mektebi'ne nakledilmeyi tercih etmişlerdi.

Doktor uzun boylu olduğunu kastederek, "burada en azından ayaklarımı başka birinin burnuna sokmadan istediğim gibi uzatırım" dedi.

O söylemese de ayak parmaklarının Dr. Dikran Allahverdi'nin ağzına girdiğini çoktan biliyorduk. Bu yüzden olay çıkmıştı. Aktif bir İttihatçı olan Dr. Allahverdi hizmet ettiği partinin vurduğu darbeyi kabul edemezdi ve bu onun gururunu incitmişti. Şimdi o memnuniyetsiz biri olup çıkmıştı.

"Kardeş üzerimde *oyun* oynanıyor. Ama göreceksiniz beni bırakacaklar... Talat'a doğrudan telgraf çektim... *Merkezi Umumiye*'ye de... Uzun kalmayacağım..."

Haklıydı. Serbest bırakılacaktı. Ama Ayaş sürgününe kadar da kalacaktı.

Miskciyan'ın ayrılmasından sonra güç bela bulunan boş yerlerden birini Balakyan Vartabed'e, diğerini Arapkirli papaz Husig Kaçuni'ye[79] verdik. Bu ak saçlı ihtiyar

---

79 **Keşiş Husig Kaçuni:** 1851'de Arapkir'de doğdu. 1886'da keşiş takdis edildi. Beş yıl sonra doğduğu yerin ruhani lider yardımcılığına tayin edildi. Taşnak Partisi'ndendi. 1895'de Kharberd'de (Harput) hapsedildi. 1897'de Patrikhane'nin nezaretinde İstanbul'a gönderildi, sürgün oluncaya kadar İstanbul'da kaldı. Ermeni Meclisi delegesiydi.

için gözaltı ve sürgün yeni bir şey değildi. Abdülhamit rejimi sırasında da cezaevinde yatmıştı.

Diğer hücreleri o kadar rahat düzenleyemedik. Küçük anlaşmazlıklar oldu. Bereket bunlar kısa sürede çözüldü. Birbirine yakın olan ya da birbirinden ayrılmak istemeyenler her cezaevinde grup olarak kalmak istiyorlardı. Bu iş bazı zorluklar yaratıyordu, çünkü birçok kişi bir gece önce işgal ettikleri cezaevinden ya da köşeden kımıldamamakta inat ediyordu. Açıkçası kimse başkalarına söyledikleri gibi "sıcak köşesi"ni bırakmak istemiyordu. Mihırtad Haygazn bu gibi anlaşmazlıkların çözümünde başrol oynuyordu. Kısmen cezaevi yaşamındaki derin tecrübesi, kısmen de kulakları sağır eden gür sesi nedeniyle sabahtan başlayarak bu işle uğraşıyordu. Haygazn hapishane gardiyanlarının üzerinde bile otorite kurmuştu. Bir yerde anlaşmazlık ya da tartışma oldu mu koca göbeği ile aralarına girer onları ezercesine ayırırdı. Bazen bunu tatlı dille yapıyor ama çoğu kez galiz küfürler savuruyordu. Sanki normal konuşur gibi küfretme ustasıydı. Böylece tarafları barışmaya ikna ediyordu.

Bir gece önce geç vakitlerde getirilen ve *koğuş*un şu ya da bu köşesinde kendilerini çok rahatsız hisseden Peralı insanlarımız Sübyan Mektebi'nde erkenden kendilerine bir yer kapmak için koşuştular. Kendilerine buldukları yer ana avlunun bir kısmını aydınlatan girişteki lamba direğinin altıydı. Onların yanında da benim yerim vardı. Onlar burayı kapınca aynı yeri bir gece önce kapmış olan insanların yokluğundan yararlanmışlardı. Daha öncekilerin aynı yeri yeniden kapmalarını önlemek için iki kişiyi de nöbetçi bırakmışlardı. Diğerleri gardiyanlara gidip şikâyet etti. Ama bizim aynı gece sürgün edileceğimizi bilen gardiyanlar olaya karışmak istemediklerinden orada kalmalarını söylediler. Kafası bozulan insanlar kavga etme niyetiyle geri dönmüş-

ler, ama nöbetçilik görevi Gigo ve Krikor Yesayan'a[80] geçtiğinden şanslarına küsmüşlerdi. Gigo üflesen düşecek kadar zayıftı. Ama Krikor Yesayan aslan yeleli gibi sağlam yapılı, geniş omuzlu, güçlü pazulu bir delikanlıydı. Tek başına saldıranlara haddini bildirecek durumdaydı. Ancak Mihırtad Haygazn ile birlikte yanlarına koştuğumuzda birkaçı orada toplanmıştı. Haygazn Peralılar'ın arkadaşıydı. Bu yüzden gruplar arasında kavga çıkmasını engellemenin bir yolunu buldu. Ve onları sorun çıkarmadan koğuşlarına götürdü.

80 **Krikor Yesayan (Krikor Nor)** 1883'te Van'da doğdu. İlk eğitimini Yedikule yetimhanesinden alıp Galatasaray Sultanisi'nden mezun oldu. Fransızca ve matematik öğretmeniydi. Krikor Nor takma adıyla gazete ve dergilerde şiirleri yayınlamıştır. Ayrıca Ermeni şairlerin şiirlerini çeviri sayesinde Fransızca bilen okurlar Ermeni şairleriyle (Zartaryan, Levon Şant) tanışmıştır. Taşnak üyesiydi.

Bölüm VI

KURTLAR VE ARABACI

Bu olay ilk kez Sübyan Mektebi'ne girip sorunun halledilmesinden sonra genel manzaraya göz atma fırsatı sundu. Ahşap bina, hâlâ bir uçta duran birkaç sıranın görülebildiği asıl okul olan büyük bir hole çıkan küçük bir girişten ibaretti. Normal zamanlarda bu oda sübyanların yatakhanesi olarak hizmet etmiyordu. Yatakhaneleri bitişik iki katlı taş binaydı. Ve binada bulunan tek hamam kullanmamız için açılmıştı. Bütün pencereler demir tellerle kapatılmıştı.

Peralı arkadaşlarımız iki hol arasındaki sağ ve sol köşelerdeki geçitleri işgal etmişlerdi. Tam ortada asılan lambaların ışığı buralara sızıyordu. Sol köşedekilerin yanında, duvara boylu boyunca tanıdık yüzler sıralanmıştı: Yervant Çavuşyan, Mikayel Şamdancıyan, Apraham Hayrikyan, Şavarş Krisyan, besteci Mirican Artinyan,[81] silah tüccarı Mıgırdiç Barsamyan. Ayrıca Hınçak'lardan Sako, Bedros Kalfayan, Ardzruni ve Stephan Taniyelyan'da vardı. Tabi ki, orada burada görülen boş yerlerin sahipleri dışarıdaydı. Kargaşa haberini duyup gelen iki kişi başkalarına yerlerini kaptırmamak için birden ortaya çıktılar. Bir tanesi [1904] Yıldız Sarayı bombalamasının başlıca sanığı olan ve

---

81 **Artinyan Mirican,** *Levant Herald* gazetesinde dizgiciydi. Hiç ilgisi yokken Taşnak üyesi olduğu suçlamasıyla Ayaş'a sürülmüştür.

Silvio Ricci takma adıyla daha ünlü Kris Fenerciyan'dı. Diğeri ise Pangaltı Ermeni Kilisesi'ndeki kahvehaneyi işleten ünlü Tekirdağlı (Rodosto) *Çolak Artin*'di. Bu kahve Peralı birçok özgür düşünceli gencin ve kuşkusuz çok sayıda Ermeni gizli ajanın biz tutuklanmadan önceki ortak buluşma noktasıydı.

Tam onların karşısında küçük holün sağ tarafında Dr. Torkomyan ve Püzant Keçyan yan yana konmuş yataklarında yatıyorlardı. Keçyan yatağını enlemesine yaymıştı, çünkü gene kendisi gibi koca göbekli biri olan kayınbiraderi Dr. Misak Cevahiryan'la birlikte yatacaktı. Gene bu tarafta Avadis Zarifyan, Hagop Nargileciyan, Asadour Arsenyan, Hagop Terziyan gibi eczacılarla birlikte Mimar Simon Melkonyan, Ziraat Mühendisi Nişan Kalfayan ve sadece Teodor Mendzikyan[82] ve Noyig Der Stepanyan adlı iki tüccar da hatırladığım diğerleriydi. Bunların hemen hemen hepsi yataklarını bir gece önce cezaevi gardiyanlarından kiralamışlardı.

Kalabalığın büyük kısmı cezaevi avlusunda olduğundan o sırada ana hol yarı yarıya boştu. Ama holün en ucunda Taşnak Partisi'nin üst düzey yetkilileri yerlerini almışlardı: Agnuni, Karekin Khajag, Harutyun, Rupen Zartaryan, Siamanto, Sarkis Minasyan, Hayg Tiryakyan, Dr. Garabed Paşayan, Harutyun Kalfayan ve belki de şu anda anımsamadığım diğerleri.

Bu kişiler yerinden kımıldatılamayan birkaç sıra yüzünden holdeki diğer tutuklulardan ayrı duruyorlardı. Sıraların

---

82 **Teodor Mendzikyan:** S. Ve K. Damatyan Ticarethenesi'nde muhasebeciydi. Daha sonra Katırcıoğlu Hanı'nda şahsi ticarethanesini kurdu; Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak) fırkasına sempatizandı.

oturacak yerleri ve üstleri birkaç kişi için yatak olarak kullanılmıştı. Bunlar muhtemelen Taşnak Partisi'nin alt düzey üyeleriydi. *Azadamard* gazetesinin işçileri olduklarını düşündüğüm Artin Mısıryan ve Armenag Arakelyan adlı iki üye orada nöbet tutuyordu.

Gomidas, Dr. Torkomyan ve doktorun yakın akrabası olan ve Taşnak Partisi'nin merkezinin temel direklerinden olan Yetvart Boyacıyan geceyi bu sıraların arasında geçirdiler.

Taşnak Partisi'nin önde gelenlerinden oluşan yukarıda söz ettiğim grup sayımlar ve mektup yazmak için ayrılan zaman dışında kendilerini o köşede tecrit etmiş, genellikle üzgündüler ve ağızlarını bıçak açmıyordu. Sadece Khajag ve Sarkis Minasyan söylentileri duymak için bu gruptan çıkıp diğerlerinin arasında dolaşıyorlardı.

Olayların sonucu hakkında şahsen karamsar olan Khajag soğukkanlılığını koruyordu. Onun boyun eğdiğini hiç görmemiştik. Genelde gülümseyen ve ağzından bal damlayan biriydi; onu dinlemek bir zevkti. Güzel konuşma yeteneğine sahipti. Tüm demagoglar gibi nasıl kitleler ondan esinlenirse o da kitlelerden esinleniyordu. Pera'daki Surp Yerrortutyun (Kutsal Üçlü) Kilisesi'nde Zavaryan'ın[83] cenazesinde yaptığı konuşmanın yarattığı büyük etkiyi unutamam. O gün büyük avlu tamamen İstanbul'un Ermeni gençliğinin kaymak tabakasından oluşan dev bir kalabalıkla doluydu.

Khajag her birinin kaderi olan, çoğu zaman hapishanelerde infazlarla ve uzak diyarlara sürgünlerle geçirilen her

83 **Simon Zavaryan (ANDON):** Bakınız sy. 127.

birinin kader gibi yaşadığı zulüm dolu hayatların gölge gibi peşimizden geldiğini söylemişti. Aniden kendisini dikkatle ve saygılı bir sessizlikle dinleyen gençlere hitaben, daha doğrusu çaresiz bir sesle mırıldanır gibi fısıldayarak "yaşayın gençler... Ama bizim gibi yaşamayın" dedi.

Mekân, cenaze töreni, koşullar, vurgu bu basit kelimelere öyle büyük güç katmıştı ki herkes sarsılmış ve bir süre bir gök gürültüsünün sona eren yankısı gibi her taraftan kendiliğinden bir uğultu yükselmişti. Bütün gözler ona çevrilmişti ve herkes gözyaşlarına boğulmuştu. Bazıları hıçkırarak ağlıyordu.

Tabi ki cezaevinde bizim onu zaman zaman rüyadaymış gibi asık suratlı gördüğümüz de olmuştu. Muhtemelen o anlarda kızlarını düşünüyordu. Çok yakınlarının Nunus ve Alosa diye tanıdıkları Nvart ve Araksi adlı iki güzel ve sevimli kızı vardı.

Bu duygu yüklü anlar çok ender olurdu ve genelde Khajag iyimserliğini bozmadan sakin ve rahat davranırdı. Ancak neler olduğu ve neler olacağını cesaretle düşünmeden de duramazdı. Bizim öleceğimizi ama önemli olanların bizler olmadığını, çünkü uğruna toprağa düştüğümüz davanın muzaffer olacağını söylerdi.

Bir Rus görevlisiyle ilgili öyküyü bir günde belki onlarca kez farklı kişilere anlatırdı. Bize de bu anısını anlattığını hatırlamadan birkaç kez tekrarlamıştı. Kızakla seyahat eden bu görevliyi aç bir kurt sürüsü takip ediyormuş. Kurtlar yaklaştığında arabacıya kurtların yaklaştığını, kendilerini yiyeceğini söyleyerek uyarıyormuş. Kafasını çevirip gerçekten de yaklaşan kurtlara bakan arabacı ise "bir şey olmaz" diyormuş. Omuzlarını silkip atları kamçılamaya devam ediyormuş. Kurtlar daha da yakına gelmiş. Hatta bir

kaçı kızağa atlamış. Görevli bir kez daha arabacıya seslenmiş. Arabacı yine başını çevirip kurtlara bakmış ve "bir şey olmaz" diyerek omuz silkip atları kamçılamaya devam etmiş. Sonunda kurtlar arabacının yanında oturan görevlinin uşağını kapmayı başarmışlar. Bu sefer daha görevli çığlık atmaya bile zaman bulamadığından arabacı geriye dönüp var gücüyle gene de "bir şey olmaz" diye bağırmış. Kurtlar kaptıkları zavallı adamı parçalamaya başladıklarında arabacı kamçısını zafer kazanmış bir edayla savurup atlarını dörtnala kaldırmış ve geceyi geçirecekleri köye varmışlar.

Bu öyküyü anlattıktan sonra Khajag hiç durmadan davamızın zaferle sonuçlanacağını daha bir inançla tekrarlıyordu. Birkaç kişi o gün kurtlara yem olsa bile bu değişmezdi.

Sarkis Minasyan kafasını fazla yormaz, günün olaylarını pek düşünmezdi. Tabi ki, İttihat ve Terakki Partisi'ne ve oluşturduğu hükümete güvenmiyordu. Ama onların büyük suçlar işleyebileceğini hayal bile etmiyordu.

"Sorun bizi nerede tecrit edecekleridir" diyordu. Bunu hükümetin Ermeni ulusunun önde gelen unsurlarını sıkı gözetim altında tutma, bir süre, muhtemelen savaşın sonuna kadar kesinlikle işlevsiz kılma niyetinde olduğuna inanarak söylüyordu.

Ondan, Agnuni'nin Talat'ın müdahale edeceğine her zaman inandığını, tutuklanmalarının basit bir yanlış anlama sonucu olduğunda ve er ya da geç serbest bırakılacaklarında ısrar ettiğini öğrenmiştik.

O bu tür inançlara sahip olduğu gibi –Türkiye'nin Ermeni ulusunun imha edilmesiyle ilgili örgütlenmenin en zalim adamı olduğu ortaya çıkacak olan– İttihatçı Parti'nin ünlü üyeleriyle çok saygın ve insani ilişkilerini sürdürüyordu.

Belki de Agnuni tutuklanmadan bir süre önce evde hasta yatarken Talat'ın kendisine geçmiş olsun ziyaretine gelmesini unutmamıştı. Sıradan tartışmalarda bile Agnuni her fırsatta "bizim Talat" demekten hoşlanırdı.

Yıllardır Türkiye Ermeniler'inin kaderiyle oynayan Rusya-Ermeni kardeşlerimiz, tehlikeli oyunlarına başlamadan önce en başta böyle bir anlayış edinmeleri gerektiği halde, Türk tarzını anlayamamıştı. Türkler onların bilgisizliğinden her fırsatta yararlanırken yüzlerinde bir gülümseme oluyor, ilişkilerinde nazik ve dostça davranıyor, ağızlarından bal damlıyordu. Bunlar elbette uygar insan özellikleriydi, ama onlar Türk tarzını bilselerdi uygar insanlarla bu uygar Türkler arasındaki farkı anında anlarlardı.

Agnuni Ayaş Toplama Kampına kadar Talat'ın değişmediği inancını korumuştu. Hatta Talat'a nazikçe çektiği bir telgrafla bütün grubu kurtarmayı da denemişti. Tabii ki telgraf cevapsız kalmıştı. Daha doğrusu, Talat'ın cevabı Agnuni, Khajag, Rupen Zartaryan, Dr. Dağavaryan, Sarkis Minasyan ve Harutyun Cangülyan'ın Diyarbakır Askeri Mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırılmasıyla gelmişti.[84]

---

84 **K. Khajag**'ın sürgünün, felaket dolu yollarında, onun nefes nefese, kurşun kalemle yazdığı, en son satırlar:

Sevgili,

Beni uzağa götürüyorlar, senden uzağa, uzaklara Dikranagert'e (Diyarbakır) doğru. Ayaş hapishanesinden şu arkadaşlar, benimle birlikler; Agnıni, Zartar, Sarkis Minasyan, Dr. Dağavaryan ve Cihangül. Ereğli garında bir Ermeni'ye rastladık; bu mektubu sana ulaştıracağına söz verdi bana. Kendine ve kızlarım Nunus ve Alosa, iyi bak.

Bizi neden götürdüklerini bilmiyoruz; ama birbirimizi tekrar görebileceğimize dair umutlarım büyük.

Diyarbakır'ın ünlü Askeri Mahkemesi bütün ülkenin sıkıyönetim zihniyetiyle yönetildiği bir zamanda faaldi, adalet işi de tabii ki askeri mahkemelere bırakılmıştı. Ama ben Diyarbakır Askeri Mahkemesi'nin kimi cezalandırdığını ve Diyarbakır'da yargılanmak üzere kimlerin gönderildiğini bilemiyorum. Zohrab ve Vartkes[85]'le birlikte Carmen ve elbette

---

Hayde Allahaısmarladık.' Seni ve Godanlarımı (Bay ve Bayan Khajag'lar, kızları Nvart ve Araksi'ye sevginin ifadesi larak "Godan" isim olarak da Nunus ve Alosa derlerdi.) *öpüyorum.*

Senin K. Khajag, 1915 Mayıs

85 **Vartkes, (Hovhannes Serengülyan):** 1871'de Garin'de (Erzurum) doğdu. İlköğrenimini yaptıktan sonra, bir müddet öğretmenlik yaptı. 1890'da Erzurum'da 1 Mayıs nümayişlerine iştirak ettiğinden tevkif edildi ama sonra affedildi. Aynı yılın sonunda, İstanbul'a geldi ve öğretmenliğe başladı. Gedikpaşa Ermeni Okulu'nda yaptığı müdürlüğü kayda değerdi. Bu meyanda, H. Zarmayr takma adını kullanarak, yazılara imza atmaya başlamıştı bile. 1892'de E.D.F. (Taşnak) Fırkası'na girdi ve oradaki faaliyetlerinden dolayı hapsedildi. Osmanlı Bankası'na karşı Ağustos ayında yapılan 19 kişilik gösteri grubunun içindeydi. Nelidof'un aracılığıyla Jirond gemisiyle Marsilya'ya gönderildi. İsviçre, Bulgaristan ve Kafkasya'da bir süre yaşadı. 1899'da Van'a geçti; burada mümkün olduğu kadar polisin gözünden uzak kalmaya çalışarak ama ve lakin yine de kendisi için mukaddes olan misyonuna zaman ayırtabildi; 5 Ocak 1903'te, bir gammazlık sonucu çıkan bir silahlı çatışmada, bacağından vuruldu, tevkif edilerek idama mahkûm edildi. 1907'de, Fransız dostlarının aracılığıyla, cezası ömür boyu hapse çevrildi. Önce Arğın'ın Maden beldesinin, sonra da Dikranagert (Diyarbakır) vilayetinin bir hapishanesinden diğerine, durmadan sürülerek ağır yıllar yaşadı ve... derken, nihayet Meşrutiyet ilan edildi. Birçokları gibi hürriyetine kavuştu ve soluğu İstanbul'da aldı. Ermeni

başka kişiler de Diyarbakır'da hüküm giyeceklerdi. Ama Karacurun'da katledilen Agnuni ve beş arkadaşı örneğinde olduğu gibi hiçbiri Diyarbakır'a ulaşmamıştı.

Ancak, Agnuni Ayaş'tan ayrıldığı gün yanıldığını nihayet anlamış ve ölmekten korkmadığını, çünkü kendisi gibi bir adamın bir şekilde ölüme mahkûm olduğunu söyleyerek yürek paralayıcı bir çağrıda bulunmuştu; "Ama o çakalların bizi tuzağa düşürmesini kaldıramıyorum" diye eklemişti. Siamantolu Sarkis Minasyan ve Rupen Zartaryan'ın büyük umutsuzluğundan da bir şeyler öğrenecektik. Minasyan, Şahrigyan'ın en suskun kişi olduğunu, hatta doğrudan sorulara bile hep aynı cevabı verdiğini söylemişti: "O kararını çoktan vermişti." Minasyan'a göre, Şahrigyan Dr. Garabed Paşayan'la birlikte en umutsuz olanlar arasındaydı. Doktor İran pasaportu taşımasına rağmen Dr. Bazil Khan'ı kurtaran hükümetin başındaki kişilerin İran Konsolosuna başka bir taviz vereceğine inanmıyordu. Türk çevrelerle

---

Milli –Yerel– Meclisi'ne Üsküdar'dan delege ve biçokları gibi, akabinde Garin'den Osmanlı Parlamentosu'na mebus seçildi. Osmanlı Parlamentosu'nda sesi gümbür gümbür gürlemiş, bütün milliyetçi görüşe sahip mebus arkadaşlarının, açık ve sarih mantığı, samimi, etkileyici ve akıcı konuşma yeteneğiyle, korkulu rüyası olmuş ve tabi bunun neticesinde de hayatına hunharca son verilmişlerden oldu. Yaptığı konuşmalar yüzünden, yerli ve yabancı gazetelerde, günlerce sütunlar işgal edildi ve kamuoyunda birçok konu tartışılmaya açıldı. Nisan 11'de, tabi 1915'in, Büyük Kervan'ın en son kafilesi'ne, ünlü hukukçu, edebiyatçı ve kendisi gibi Osmanlı Parlamentosu'nda ilk Kadın Hakları, Çocuk Hakları v.s. gibi konularda reform yapılabilmesi için konuşan, kanunlar teklif eden Mebus Krikor Zohrab ile birlikte 1915'te katledilmiştir.

yakın ilişkilerine bağlı olarak grupta umudunu koruyan tek kişi Harutyun Kalfayan'dı.[86]

Rupen Zartaryan önceki gece gerçekten çok zor durumdaydı. Hapishaneye geldiğinde ağır bir dizanteri geçiriyor olduğundan sabaha kadar uyumamış defalarca dışarı çıkmak zorunda kalmıştı. Okulun tuvaletleri olmadığından yandaki taş binanın bodrum katına gitmek zorunda kalıyordu. Bu onun için zor bir işti. Her seferinde kendisini pek umursamayan cezaevi gardiyanlarına durumunu anlatmak zorunda kalıyordu. Gardiyanlar da her seferinde onu götürüp getiriyorlardı.

Melkon Gürciyan kendi grubuyla birlikte aynı köşedeydi. Ama bütün günü dışarda bizimle birlikte geçirdi. Birçok tanıdığı çıkmıştı ve sohbetten hoşlanıyordu. Onu her zaman mutlu gördük. Her zaman onunla bununla şakalaşır, hatta Ermenice aşk şarkıları ya da memleketi Palu'dan Türkçe türküler söylerdi.

---

86 **Harutyun Kalfayan,** 1870'te Talas'ta doğdu. 1886'da İstanbul'a geldi ve Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Önde gelen Taşnaklar arasındaydı. 1896 tarihinde Bulgaristan'a geçmek zorunda kaldıysa da Bulgar hükümeti onu İttihatçı unsurlarla birlikte sınır dışı etti. Uzun yıllar Bulgaristan, Mısır ve İsviçre'de kaldıktan sonra, Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Türkiye'ye dönerek İzmir yöresinde toplumsal faaliyetlerde bulundu. İstanbul'a dönüşünde belediye müfettişi olarak çalışmaya başladı. Bakırköy Belediye Başkanı oldu. Sürgüne gönderilinceye kadar bu görevi sürdürmüştü.

Bölüm VII

GECE YARISI AVLUYU AYDINLATAN FENERLER

Karanlık basmadan önce yeniden ekmek dağıttılar. Cezaevi hücreleri büyük ölçüde terkedildi. Kalabalık tekrar avluda toplandı. Gün boyunca cezaevi kantininden yiyecek satın alıp ertesi güne bırakacak kadar ileri görüşlü olan birkaç kişi için akşam yemeği zamanıydı. Çoğunluk ekmeğe talim etmek zorundaydı. Kantinci satacak bir şey kalmadığını söyleyerek kantini kapatmıştı.

Dolaşan bu söylentiye kulak asmayan birkaç kişi kantine gitmekte ısrar etmiş, ama hepsi boş ellerle geri dönmüştü. En son dönen grup korkunç haberler getirmişti. Kantinci ısrarlı sorulardan açıkça rahatsız olunca cevap vermek zorunda kalmıştı. Sorulardan bunaldığı için kesin bir şekilde sabaha kadar yeni malzeme gelmeyeceğini ve sabah gelen malzemelerin de bize satılacağından şüpheli olduğunu söylemişti. Ondan daha fazla bilgi almak mümkün olmamıştı. Son grupla birlikte olan Mihırtad Haygazn aynı gece yeni bir sevkle karşılaşacağımız sonucuna varmıştı.

Kesin bir vurgu ile "bu işler hep böyle başlar" dedi.

Çok geçmeden söylentiler diğer gruplara da yayıldı.

Parası olanlar tabi ki rüşvet karşılığı gardiyanları dışarıdan erzak almaya ikna etmeye çalışmıştı. Ama o zamana kadar sinekten yağ çıkaracak hiçbir fırsatı kaçırmamış olan gardiyanlar gece yarısı dışarı çıkamayacakları bahanesiyle

bu talepleri reddetmişlerdi.

Bu sözler ne kadar açık görünse de hiç kimse ikna olmamıştı ve birkaç mahkûmun şüphesi hâlâ dağılmamıştı. Bu kişiler "bir şeyler dönüyor" diye mırıldanarak ortada dolanıyorlardı. O sırada bu kişilerin sayısı pek fazla değildi. Ama çok geçmeden ondan fazla cezaevi gardiyanı koğuşun alt katından dışarıya ellerinde yanan fenerlerle çıkıp bunları ağaçlara asmaya başladıklarında, "kesinlikle bir şeyler döndüğü" şüphesi diğerlerine de yayıldı. Sahiden de kısa bir süre sonra herkes kapanan kapılar arkasından geceyi geçirmek için hücrelerine kapatılacakken avluyu aydınlatmaya ne gerek vardı?

Cezaevi tecrübesine sahip Yerevum'un grubundakiler bile kaygılanmaya başlamışlardı.

İçlerinden biri "bu *donanma*nın nedenini anlayamadım" demişti.

Onlardan az ileride tecrübeli iki mahpushaneci Mihırtad Haygazn ve Simpad Pürad ciddi bir tartışmaya tutuşmuştu. Sabahtan beri yaptıkları ilk tartışma değildi bu, Mihırtad, aynı gece sürgüne gidebileceklerinde ısrar ederek etrafındakilere soyunmamalarını ve her türlü olasılığa hazır olmalarını tembih etmişti. Ancak Pürad hâlâ dışarıda olan diğerleri de aramıza katılıncaya kadar epey uzun bir süre Merkez Cezaevinde kalacağımız görüşündeydi. İkisinin de görüşü inandırıcı kanıtlara dayanmıyordu. Sadece varsayımlar üzerine tartışıyorlardı. Hiçbir bilgi alma olasılığı olmadığından hücrelerimize çekildik. Bizden biraz daha uzaktaki diğer gruplar aramızdaki tartışmalara hiç aldırmadan aynı şeyi yaptılar.

Sübyan Mektebi'ne geri dönerken, Taşnak Partisi'nin alt düzey üyelerinden olan bir grup bize katıldı. Aralarında

Keğam Parseğyan, Parseh Şahbaz, Dikran Çöğüryan,[87] Haçik İdareciyan ve Yenovk Şahen vardı. Hepsi de söylentileri duymuşlardı ve aynı gece sürgün edileceğimize inanıyorlardı. İlk ikisinin çevrelerine endişeli gözlerle baktıkları açıkça görülüyordu.

Daha tutuklanmadan bile Keğam Parseğyan tam bir karamsarlık içindeydi. İstanbul'un farklı mahallelerinde listeler hazırlandığını, şehirdeki resmî dairelerde adreslerin onaylandığını biliyordu. Sadece tutuklanacağı değil ama trajik bir sonu olacağı içine doğmuştu. Arkadaşları arasında gün boyu en umutsuz olan ve ağzını bıçak açmayan kişi oydu.

Şahbaz'da onun kadar karamsar olmakla birlikte ona kıyasla çok cesur olduğu görülüyordu. Diğer birçokları gibi

---

87 **Dikran Çögüryan:** Teodig 1915 Soykırımı kurbanlarından Çögüryan'ın biyografisinde şunları söyler. 1884'te Gümüşhane'de doğdu, 'yoksul bir çocukluk geçirdim' diye yazdıydı bana, kendisi hakkında bilgi verirken 've minnettarım' diyerek. 1897'de kaderin garip bir cilvesiyle Kağadiya'nın Kırmızı Manastır Yetimhanesi'nde buldu kendini. Manastır adlı öyküsünde, buranın iç yaşantısını tahayyül etmiştir. 1903'te, müşahede altına alınmış olduğu ve daha sonra da kendi ihtisas alanı olacak, tarih, coğrafya ve yabancı milletler edebiyat tarihi derslerini, öğretmen olarak verdiği, Berberyan'dan mezun oldu. Öğretmenlik mesleğini, İstanbul'daki birçok Ermeni okulunda da sürdürdü ve aynı zamanda gazete ve dergilerde, başarılı birçok öykü, şiir ve eleştiri yazısına imza attı. *Hayreni Tsayner* (Vatan'dan Sesler) adlı öyküler kitabı Zartaryan Yayıncılık tarafından yayımlandı. Ermeniler'in yoğun olarak yaşadığı, Avrupa ve Türkiye'deki birçok yere gitti ve (izlenimlerini) intibalarını basına yansıttı. Umut vaat eden bu kabiliyetli genç, gazete yazarlığı dalında da başarı gösterdi, 1911 ve 1912'de M. Şamdancıyan ile üç aylık *Vosdan* (Kulüp) dergisini çıkardı.

o da İstanbul ya da başka bir yerde sonunda her birimizin sorgulanacağına inanıyordu. Bazıları bu sorgulamadan sonra serbest bırakılacağını umuyordu. Şahbaz ise tersine korkuyordu.

"Beni sırf parti üyesi olduğum için tutukladıklarını sanmam" demişti. "Eğer bütün parti üyeleri tutuklansaydı bu koca cezaevinde iğne atsan yere düşmezdi"

Hepimizin farklı alanlarda faaliyet gösterdiğimiz için tutuklandığına inanıyordu. Kendi yazgısıyla ilgili karamsarlığını, Meşrutiyetin yeniden kurulmasından sonra Harput'ta gerçekleştirdiği bir göreve bağlıyordu. Orada daha sonra düşmanları olacak Türk memurlarıyla bozuşmuştu.

Mezre Emniyet Müdürü'nü kastederek, "bir tek Raşit yeter" diyordu. Sözünü ettiği Kesregli Raşit Bey daha sonra Harput'u yerle bir edecekti. Zavallı Şahbaz'da bu adamın eline düşecekti.

Toy, masum ve safdil bir delikanlı olan Hampartsumyan o kadar karamsar değildi. Ailesini çok fazla özlüyordu. Siamanto'nun kız kardeşiyle daha yeni evlenmişti ve tek kaygısı girişti̇ğimiz maceranın uzun sürmeyeceğiydi.

Gene karamsar olmakla birlikte Çöğüryan hiç susmuyordu. Yenovk Şahen ve Krikor Yesayan bütün gün onun yanından ayrılmamışlardı. Onun etrafında şen şakrak bir grup oluşmuştu. Zaten gün boyu gülmeleri hiç eksik olmamıştı. Tamamen umursamaz görünen iki kişi bu gruptaydı: Haçik İdareciyan ve Yenovk Şahen. İlki yanlışlıkla tutuklanan kişiler arasında sayılabilirdi. Yalnız bu yanlışlığı polisin yaptığı bir iş olarak görmeyelim. Polis onun ağabeyini almak için gelmişti. Ağabeyinin Abdülhamit zindanlarında geçirdiği uzun yılları düşünen Haçik ağabeyini yeni bir cezaevi acısından kurtarmak istemişti. Ailesine hiçbir şey

söylemeden polislere aradıklarının kendisi olduğunu söyleyerek onlarla beraber gitmişti.

Ağabeyini kastederek, "o bedelini çoktan ödedi" dedi. "Hep aynı yolda yürüdüğümüzü düşünürsek, bu sefer sıra bende" dedi.

Tutuklanmasının trajedi ile sonuçlanacağını sanmıyordu. Bu şaşırtıcı özverisinin nereye varacağını hiç düşünmemişti. Yenovk Şahen'e gelince, Merkez Cezaevi'nde sürpriz toplanmayı sadece bir boş zaman gibi görmüş ve gününü gün etmişti. Avlunun bir köşesinden onun gülmelerini sürekli duyuyorduk.

25 Nisan 1915 Pazar günü böyle bir atmosferde sona ermişti. Bütün günü İstanbul Merkez Cezaevi'nde geçireceğimiz tek tam gün buydu.

Bu yazı dizisini yazmaya başlamadan önce Gomidas Vartabed'le ilgili anılarımı yazıp onun korkunç hastalığının ilk semptomlarının hangi koşullar altında sürdüğünü kaleme alma niyetindeydim. Ama ilk yazılar yayınlandığında dostlarım, hatta tanımadığım okurlarım benden ilk projemi genişletip İstanbul tutuklamalarının ve bunu izleyen sürgünün –1915-1918 dramının o abartılı başlangıcının– kapsamlı bir tablosunu çizmemi istediler. Merkez Cezaevi'ndeki o tek günün tam ve ayrıntılı bir tasvirini yapmamın nedeni buydu. Orada hâlâ bir grup olarak bulunuyorduk. Ve birbirimizin gözetimi altındaydık. Her biri hakkındaki ilk izlenimlerimi o zaman oluşturmuştum. Bu izlenimler dikkatlerden kaçacak gibi değildi ve olayların gelecekteki seyri sırasında da genelde değişmemişlerdi.

Öykümü daha iyi anlatıp daha iyi anlaşılmak için alıntılar vermiş olmama karşın içinde bulunduğumuz ruh hali hakkında daha iyi bir izlenim aktarmak için çizmiş olduğum

tablo kapsamlı olmaktan çok uzaktı. Etrafımızdaki bazı kişiler ünlü olduğundan yazdığım her şey gündelik hayatın bir tanıklığı gibiydi. Bu kişinin izlenim ve ruh halini yansıtan, belli bir açıdan verilmiş bir tanıklıktı. Benim başlıca çabam daha sonra yeniden işlemeden ya da düzeltmeden *o* günkü izlenimimi doğru yanlış kaydetmekti.

Başka biri aynı olayları başka bir açıdan görürdü.

Aramızda kendisini çok kötü bir kaderin beklediğine inanan pek çok kişi vardı. Cezaevi ve sürgüne yabancı olmayan diğerleri ise bu gelişmeleri bir parça hafife alıyordu. Kötümser olsalar bile bir kez daha sıyırabileceklerini düşünüyorlardı. Zayıf ve bir köşede ağlayan insanlar da vardı; bir başka köşede ise gülüp eğlenen gamsız kişiler görülüyordu. Mekân duygusunu tamamen yitirmiş, ulusun ünlü ve seçkin kişilerinin etrafında toplanan kafası karışık olanlar da vardı. Ortak kaderlerini anlamanın ya da açıklamanın hiçbir yolunu bulamamışlardı.

Genelde sayısı iki yüzü aşan kitle içinde o zor zamanlarda bile her şeyi kapkara görenlerin sayısı dörtte birden fazla değildi. Geri kalan dörtte üç ise derin bir endişeye kapılmamaya çalışıyordu. Tabi ki hiçbiri endişeden uzak değildi, ama cesaretlerini yitirmeyip korkuya kapılmamayı başarmışlardı. Birkaç örnekte bu cesaret güçlü ve sarsılmaz bir karakterin sonucuydu. Diğerleri cesaretlerini büyük gruptan alıyordu. En büyük olasılıkla eğer yalnız olsalar ya da sadece birkaç kişiyle ortak kaderi paylaşsalardı gururları incinmiş olacaktı.

Biz gözetim altında bulunduğumuz için bütün gün hiç kimsenin kendisini mahkûm gibi hissetmediğini eklemem durumunda bu senaryo daha iyi anlaşılacaktır. Biz cezaevinin misafirlerinden çok ev sahiplerine benziyorduk. Rusya'daki

dillere destan Medekh Zindanı'nda yatıp Kazak gardiyanların kırbacının tehdidi altında özel bir ihtimamla anılarını canlı tutan zavallı Khajag bize Merkez Cezaevi'nde verilen sınırsız özgürlük karşısında söyleyecek bir şey bulamamıştı. Aynı şekilde burada işlerin nasıl yürüdüğü de onun için bir sürpriz olmuştu. Özel bir kantin, kahveci, istediğin an alabildiğin çay ve kahve, hatta süt; tek kelimeyle paran varsa her şeyi yapabilme, her şeyi tatma özgürlüğü. Parası olanlar için başka şeyler de vardı elbet. Ve bu pek çok söylentinin dolaşmasına neden olmuştu. Tabi ki o gün düşünce ve arzularımız bu gibi şeylerden çok uzağa odaklanmıştı.

Gerçekleri çarpıtmadan cezaevinde o gün kendimizi ister evlerimizde, ister buluştuğumuz mekânlarda olduğundan daha özgür hissettiğimizi de ekleyebilirim. Tutuklanmadan önce dışarıda dayanılmaz bir atmosfer vardı. Her yer gizli polis kaynıyordu ve insanlar yanlarında tanımadıkları bir kişi gördüklerinde cümlelerini yarıda kesiyorlardı. Hapishanede bu korkudan uzaktık. Hepimiz özgürce hemen hemen her konuda ve herkesle yüksek sesle, hatta zaman zaman Türkçe konuşuyorduk. Ve yorum yaparken ağzımızdan bal damlamıyordu.

Önceden belirttiğim gibi, birkaç zorunlu an dışında bütün gün etrafımızda polisleri görmedik. Bizi sadece cezaevi gardiyanları gözetliyordu. Onların rolü de o kadar pasifti ki Mihırtad Haygazn o korkutucu sesiyle etraftaki gardiyanlara kahve ya da çay servisi yapmalarını buyuruyordu.

"Önce bu *Efendi*, sonra diğeri, daha sonra şu..."

Tabi ki önceliği bütün gün tam bir bağlılıkla hizmet ettiği üst düzey Taşnak Parti üyelerine veriyordu.

Hapishane gardiyanları onun talimatlarıyla incinmiş görünmedikleri gibi bunları tam bir itaatle yerine getiriyorlardı.

O atmosferde rollerin tersine çevrilmesi zaman zaman gülünç oluyordu. Mektup yazabilecekleri söylendikten sonra arkadaşlarıyla Sübyan Mektebi'nden ayrılırken çay satın alan Agnuni bile kendisini gülmekten alamamıştı. Mihırtad'ın sağa sola emir yağdırdığını gören Agnuni o gün ilk ve son kez gülmüştü. Elbette durumun farklı olduğu diğer hapishaneleri hatırladığı için gülmüştü. Hücrelerimize çekilmek üzereyken pek çoğumuz bu koşullarda hapishane şartlarının daha kötüye değil daha da iyiye gideceğini düşünüyorduk; çünkü burası sanıldığı kadar kötü değildi. O koşullarda o gün de pek kötü geçmemişti. Ve iyimser olsun kötümser olsun ya da gamsız olsun herkesin izlenimi buydu.

Ancak bir tek şeyi düşünmemiştik: Gün henüz sona ermemişti. Kendimize yakacağımız ağıtlara ne kadar yakın olduğumuzu bilmiyorduk.

Bölüm VIII

KÖR TALİHİMİZE KÜSMÜŞKEN, İÇİMİZİ AYDINLATAN UMUT IŞIĞI

Alt düzey Taşnaklarla hapishaneye girdiğimde, yerleşebileceğim hiçbir yer kalmamış gibiydi. Çoğunluk kendisine bir köşe kapmıştı, bereket benim yerim bir sütunun altıydı. En azından uyurken sırtımı yaslayabileceğim bir yer vardı. Haçik İdareciyan ve Yenovk Şahen arkadaşlarını bırakıp bizimle oturdular. Gigo ve Krikor Yesayan onları bekliyordu. Yesayan, nasıl olduğunu bilmiyorum ama defalarca aranmasına rağmen gizlemeyi başardığı büyük usturayla bir kurşun kalem yontuyordu. Dördü bütün gün oynadıkları gibi altmışaltı oynamaya hazırlanmıştı. Erkenden uyumaya niyetli olmadıkları açıkça görülüyordu. Sırtımı sütuna yaslamış, komşularını rahatsız etmemek için uzun bacaklarını uzatırken egzersiz yapan Kris'i izliyordum.

Holün sağ tarafında çok ilginç bir sahneye gözüm takıldı. Yatmış olan Dr. Torkomyan gece boyunca daha iyi ısınabilmek için battaniyesinin üstüne ceketini seriyordu. Yanındaki Püzant Keçyan pantolonunu çıkarmış katlayarak yastık olarak kullanmak üzere başının altına koyuyordu.

Yanımdakiler bu manzarayı seyretmek için kâğıt oynamaya ara vermişlerdi. Bir el oynamaya başlamışlardı, ama sanki çok sevdikleri oyunu oynamak kısmet değilmiş gibiydi. Başka bir yerde Keçyan nihayet yatmış, Dr. Cevahiryan ceketini çıkarmak üzereyken, hâlâ dışarda olan

Nişan Kalfayan içeri "haydi kalkın bizi çağırıyorlar" diye bağırmıştı.

Başka bir şey söyleyememişti. Yanındaki iki cezaevi gardiyanından elinde yanan fener olanı aynı anda içeri girip eşyalarımızı yanımıza alarak vakit kaybetmeden hapishanenin idare binasının dışındaki avluda toplanmamızı istemişti.

Gardiyanlar her taraftan gelen soru yağmuru karşısında sessiz kalmış ve ısrarla çabuk olmamızı söylemişlerdi. Koğuştan çıkarak avluya doluşanların homurtu ve gürültüleri duyuluyordu.

Biz hâlâ giyinik olduğumuzdan ve yanımızda hiçbir şey taşımadığımızdan avluya ilk çıkanlar arasındaydık. Bizimle birlikte olan Kris ilk kez belirgin bir kayıtsızlıkla "sürgün" sözcüğünü telaffuz etti.

Diğerleri birbirlerine neşe ile seslenirken, serbest bırakılabileceğimizi üzerine basa basa söylüyorlardı.

Ama şüphecilerin sayısı onlardan fazlaydı ve uğursuz sözler işitiliyordu.

"Tehcir ediliyoruz!"

Kalabalık büyürken etrafımızdaki homurtular ve kargaşalık daha da arttı. Her kafadan bir ses çıkıyor, herkes birbirine bir şeyler soruyordu. Ayrıca çoğu hayali, gülünç ve çelişkili çeşitli yorumlar duyuluyordu. Bir anda Mihırtad Haygazn'ın gür sesinden başka bir şey duyulmaz oldu. Birisiyle, muhtemelen Simpad Pürad'la tartışmaya girmişti.

Gruplar halinde günü birlikte geçiren birçok kişi ağaçlara asılı fenerlerin altında toplanmıştı. İdarenin dışındaki avluya gelecek arkadaşlarını bekliyorlardı. Biz de aynı şeyi yapmış bütün Peralıları bir arada tutmaya çalışmıştık.

Birçoğumuz çok kafa karıştırıcı bir toplantı çağrısı hakkında bilgi almak için etrafa dağılmıştık. Ama artık toplantının sonucu açık seçik belli olmuştu. Sürgüne gideceğimize tamamen inanmıştık. Doğru, aramızda burada toplanmamızın nedeninin bizi serbest bırakacakları olduğuna inananlar da vardı. Ancak böyle bir karar alınmış olsaydı, hapishane gardiyanlarının haberi olurdu ve bizi dışarı çağırırken "Gözünüz aydın" demekten çekinmezlerdi. Elbette bunu yaparken böyle bir hayırlı haberin onlara cömert bir rüşvet bırakacağı beklentisiyle bunu yaparlardı.

Nihayet hapishanenin idare binasının girişine yaklaştığımızda, binanın önünde büyük bir kalabalığın toplanmış olduğunu gördük. Burası kapkaranlıktı. Avluda gereksizce yanıp duran birçok fener varken kapının yanına bir fener asmayı kimse akıl etmemişti. İdare odalarından birinin penceresinin sımsıkı kapalı perdelerinden dışarı biraz ışık sızıyordu. Sadece pencerenin yakınında duran, bizimle aynı kaderi paylaşan birkaç kişinin kim olduğunu çıkarabilmiştik. İdare binasının açıldığı uzun malta karanlıktı. Muhtemelen bize başımıza neyin geleceğini söyleyecekleri büyük avluya ulaşmak için o maltayı geçmek zorundaydık.

Kapıdan biraz uzaklaşınca bir şeyler görme umuduyla karanlık maltaya umutsuzca göz gezdirdik. O karanlıkta elbette hiçbir şey görememiştik. Ağzımızı bıçak açmıyordu. Arkadan bazılarının konuştuklarını duyduk, Mihırtad Haygazn ve Simpad Pürad'ın arasındaki tartışmanın hâlâ sürdüğünü açıkça anlamıştık.

Pürad ısrarla "bizi böyle olmadık bir zamanda çağırdılarsa, serbest bırakmak içindir" diyordu.

Tartışma ve itirazlardan bıkan Haygazn ise sadece lanet okuyarak cevap veriyordu.

Khajag yanımdan geçerken beni bir anda tanıdı ve Agnuni'yi görüp görmediğimi sordu. Görmediğimi söyleyince de büyük bir güçlükle kalabalığı yarıp ilerlemeye çalıştı. Karanlıkta ve iğne atsan yere düşmez maltada ilerlemek hiç de kolay değildi. Bütün bu engellere aldırmadan kalabalığı yara yara ilerlemeye çalışmasının nedenini kim bilebilir.

Çoğumuz gruplar halinde dışarı çıkmıştık, ama idare binasının kapısına gelmeden önce o itiş kakış ve insan kalabalığında gruplar diye bir şey kalmamıştı. Tabii ki birlikte dışarı çıkmaya çalışan Khajag, Agnuni ve arkadaşları da birbirini kaybetmişti.

Agnuni'yi aramaya giderken Khajag'ın gözden kaybolmasının üzerinden çok zaman geçmemişti ki Rupen Zartaryan'ın yanıma geldiğini gördüm. Yürüyor muydu yoksa kalabalığa karışıp gitmiş miydi belli değildi. Her zaman ki gibi çok kötü görünüyordu, hâlâ hasta olduğu belliydi. Tek kelime edecek fırsat bulamadık, ben kalabalığın itiş kakışına direnmeye çalışırken o kalabalığa karışıp uzaklaşmıştı.

Nihayet durmak zorunda kaldık. Artık gidecek yer olmadığı halde homurtular kesilmemişti. Yerevum'un arkadaşlarından şarapçı Onnig'in sesini duyduk: "Ne bu aceleniz yahu" diye bağırdı. "Düğüne mi gidiyoruz?"

Acele edenler, Simpad Pürad gibi serbest bırakılacağımıza inananlardı. Bizi neyin beklediğini tam olarak yansıtan şarapçı Onnig'in sözleri soğuk duş etkisi yapmış, insanları sakinleştirmişti.

Durduğumuz yerden idare binasını ve maltanın ucunu görüyorduk. Buraları bir süre karanlıktı, ama nihayet birkaç fenerle ortalık aydınlandı. Önden bazı sesler geldi. Ancak kaldığımız yerden nelerin söylendiğini anlayamamıştık.

Herkes birbirine "Ne diyorlar, ne diyorlar?" diye soruyordu.

Birkaç kişi kendini toplamayı başarmıştı ve espriler başlamıştı.

Birileri tam bir ciddiyetle "eve at arabasıyla mı yoksa yayan mı gitmek isterdiniz?" diye sordu.

Yanımdaki seksenlik ihtiyar "kuş olup uçmak isterdim" dedi.

Onu ilk kez görüyordum, çünkü o sırada ay parlamaya başlamış ve karanlık biraz olsun dağılmıştı.

İhtiyar bu sözleri herkese slogan gibi tekrarlıyordu. Espriyi ciddiye almış, herkesin serbest kalacağına inanmıştı.

Anlaşılan bütün günü bir köşede kara kara düşünerek geçirirken dikkatimizden kaçmıştı. Oysa bu ihtiyarın dikkatimizden kaçmaması gerekirdi. Ama daha sonra öğreneceğimiz hikâyesi çok daha ilginçti.

Meşhur Rusya Ermeni'si yazar Vırtanes Papazyan[88] sanılarak Ortaköy'de tutuklanmıştı. Çünkü onun da adı Vırtanes Papazyan'dı. İstanbul'un ünlü caddelerinden birinde işportacılık yapıyordu.

---

88 **Vırtanes Papazyan,** 1864'te Van'da doğdu, 1920'de Yerevan'da öldü. Ermeni yazar, siyaset ve kültür adamı, tarihçi, edebiyat eleştirmeni, editör, eğitimci ve çevirmen. 14 dil biliyordu; Tolstoy, Nerimanov, vb. çevirileri yapmıştı. *Zeytunluların Yürüyüşü*'nün yazarıydı. Batı Ermenileri'nin yaşamlarıyla ilgili çalışmaları nedeniyle Papazyan, Osmanlı hükümeti tarafından idama mahkûm edilmiştir. Papazyan, devrimci çalışmaları nedeniyle Çarlık Rusyası'nda kovuşturmaya uğramış, üç defa tutuklanmış, işinden kovulmuş, çalışmaları sansürlenmiş, birçok el yazması tahrip edilmiştir.

Gerçek yazar Vırtanes Papazyan biz tutuklandığımızda İstanbul'da değildi. Bükreş'teki Yerel Ermeni Ulusal Okulu'nun müdürüydü. *Azadamard*'ın Pazar ekinde yazıları yayınlanırdı. Pazarları bu ihtiyarın da sık sık geldiği kahvede buluşan Ortaköy'lü Ermeni gençler, *Azadamard*'ı okurken ihtiyarla şakalaşırlardı.

"*Aferin* Vırtanes Ağa, ne güzel yazmışsın"

Azadamard yazarının adaşı olduğunu bilen ihtiyar da gelecek hafta daha iyi yazacağını söyleyerek espri yapardı. Vırtanes Papazyan'ın kim olduğundan habersiz kahvede etrafa kulak kesilen bir Ermeni casus, *Azadamard* yazarının "*vatan haini*" olduğu sonucuna varmıştı. Bu seksenlik ihtiyarı yazar sanan casusun hazırladığı rapor üzerine zavallı ihtiyar tutuklanıp bizim kervanımıza katılmıştı.

Zavallı adam az kalsın o yaşta bizimle birlikte Çankırı'ya gidecekti. Asaf Bey'in nazik bir jestiyle kurtulup İstanbul'daki ailesinin yanına döndü.

O sırada öyküsünden haberim yoktu, ama yaşı ve bir kenarda zavallı gibi durması dikkatimi çekmiş, bende sempati uyandırmıştı. Öyle olmasaydı serbest bırakılmamız ile ilgili saflığı konusunda iğneleyici şeyler söyleyebilirdim. Tahminini o kadar çocuksu bir neşeyle tekrarlamıştı ki sanki gerçek durum bambaşka bir niteliğe bürünmüştü.

İdare odalarının kapısının yakınında neler olup bittiğini göremiyorduk. Ancak olup bitenin iç açıcı olmadığı açıkça anlaşılıyordu. Tekrar ön sıralardan arkaya doğru ağızdan ağıza tedirgin fısıldaşmalar duyuldu.

"Durum kötü" diyorlardı.

Tam arkamda duran birisi bu sözleri kulaklarımızı sağır edercesine vurguladı. Ses bana tanıdık gelmişti. Dönüp "hangi deliğe düştük böyle doktor!" dedim.

24 Nisan'da tutuklandığımız gün çok güzel bir sabah geçirmiş olduğum Dr. Dağavaryan'dı.

"Önemli olan şimdi nereye gideceğimizi anlamak" diye cevap verdi.

İma ettiği sürgün yerimizdi. Bütün günü Diran Kelekyan'la geçirmiş, Kelekyan'ın kendisi için aynı anlama gelmese de, ya Konya ya da Ankara'ya götürüleceğimizi düşündüğünü saklamamıştı.

"Kelekyan, açıkça Konya'ya sürgün edilme ihtimali karşısında dehşete düşmüştü."

Konya'lı Türkler'in Ermeniler'le iyi anlaştıkları ve iyi ilişkilere sahip olmakla meşhur olduklarını söylediğimde, dedi ki; "Ama sorun Azmi[89]'nin şimdi orada vali olması!" Kelekyan'ın asıl endişesi ona karşı duyduğu derin kişisel düşmanlık olmakla birlikte, genelde böyle bir çakaldan uzak durmak hepimizin yararına olacaktı.

Azmi Bey gerçekten de çok kötü bir üne sahipti. Mahmut Şevket'in katillerinden biri olan Kabakçı Mustafa, Kafkaslar'da saklanarak darağacından kurtulmayı başardığında, o İstanbul Emniyet Müdürüydü. Kabakçı Mustafa, İstanbul Boğazı'ndan Avrupa'ya geçecek bir Rus buharlı gemisine iltica için başvurma düşüncesizliği göstermişti. Bu gemi İstanbul'da rıhtıma yanaşır yanaşmaz, Azmi muhbirleri aracılığıyla Kabakçı Mustafa'nın gemide olduğunu

89 Ünlü polis şefi Azmi Bey tutuklanmamak için mütarekeden sonra yurt dışına kaçmış. Daha sonra Nimesis eylemlerinden kurtulmak için geri dönmüş ve Silifke yöresine yerleşmiş. Son yıllarını M. Kemal'in Silifke'deki çiftliğinde avcılık ile geçirmiştir. M. Kemal'in, çiftliğindeki görevlilerine Azmi Bey'e yardımcı olunmasını öğütlediği söylenir. Ed.

öğrenmiş ve kalabalık bir polis grubu gemiye baskın yapmıştı. Rus Kaptan'ın protestolarına aldırmayan Azmi gemiyi didik didik arayarak Kabakçı Mustafa'yı yakalamayı başarmıştı. Ertesi gün olaya şahsen müdahale eden Rus Büyükelçisi Kabakçı'nın serbest bırakılarak kendi gözetimine verilmesini talep etmişse de, sadece Kabakçı'nın cesedini alabilmişti. Azmi, Mustafa'nın o gece hapishanede kalp krizinden öldüğünü söylemişti. Aslında onu öldürmüşlerdi. Rus Büyükelçisi'nin olayı ciddi bir diplomatik sorun haline getirmesi üzerine, büyükelçiyi tatmin etmek için rütbesi düşürülen Azmi Bey Türkiye'den ayrılıp Mısır'a gitmek zorunda bırakılmıştı. Azmi Bey orada Hınçak Partisi içinde ünlü muhbir olan Arşavir Sahagyan'la tanışmıştı. Onun aracılığıyla Konstanza'da yapılan parti konferansı ve alınan kararlar konusunda bilgi edinmişti. Arşavir'i yanına almış, İstanbul'a dönmüş ve oradan da Konya'ya vali olmuştu. Arşavir'in ihaneti sonucu yirmi ünlü Hınçak Parti liderinin asılıp şehit edildiği biliniyor.

Dr. Dağavaryan yanımdan ayrılıp giyinmesi biraz uzun süren Dr. Torkomyan'ın yanına gitti. Şaşkın görünen Torkomyan neler döndüğünü anlamak için etrafındakilere sorular soruyordu.

Belirttiğim gibi, haberler iyi değildi. Espri ve şakalaşmalar kesilmişti. Gamsız olanlar bile kara kara düşünüyorlardı. Günün en keyifli adamı Yenovk Şahen geri dönerek yanımda durdu. Bir başka gamsız, Krikor Yesayan'da ön sıralardan geriye doğru geldi.

"Her yeri süngülü askerler sarmış" sözünü sanki birlikte söylediler.

Daha fazla ayrıntı öğrenecek zamanım kalmamıştı. O an onlar yanıma yaklaştıktan sonra İdare Binası'nın kapısının

açıldığı malta boylu boyunca aydınlandı. Uzaktan görebildiğim kadarıyla, maltanın her iki kenarına süngü takılmış tüfekleriyle askerler sıralanmıştı. Maltanın ortasında çok sayıda üst düzey görevli görmüştük. Birçoğunu tanımıyordum ya da bu kadar uzaktan kim olduklarını çıkarmam mümkün değildi. Gene de ilk bakışta üçünü tanıyabilmiştim.

İçlerinden biri Siyasi Şube Müdürü Reşat Bey, diğeri Merkez Cezaevi Müdürü İbrahim ve ilk gençlik yıllarımdan beri o pis suratını hiç unutamadığım Komiser Bedri Bey idi. Ben Meryem Kuli Harutyun Efendi'nin kâtibi iken, Bedri Bey, Pera'nın ünlü sorgu hâkimi Tatyos Refke Efendi'nin kâtibiydi. Biz işlerimiz gereği her gün temas içindeydik. Genelde Meryem Kuli'nin işi Tatyos Efendi'yleydi.

Parmaklarımızın ucunda yükselerek neler olduğunu anlamaya çalışıyor ama hiçbir şey göremiyorduk. Aniden dev bir kütle dağ yamacından inen bir çığ gibi grubumuzu dağıtıp bizi geçti ve görüş alanımızı tamamen kapattı. Sırtına yatağı ve battaniyesini atmış Püzant Keçyan'dı bu. Kimsenin şikâyetlerine ve arkasından savrulan küfürlere aldırış etmeden İdare Binasının kapısına doğru ilerliyordu. Israrla ilk çağırılacak kişinin kendisi olduğunu ve bu yüzden öne ilerlemek zorunda olduğunu söylüyordu.

Keçyan'ın bu esrarengiz tahminini yorumlayacak durumda değildik. Aynı anda, kalabalığın önünde duran hapishane gardiyanları ve polisler ismi okunanların kapıya gelmesini söylediler. Tam o sırada Türk askerlerinin ünlü marşı olan "*hey gaziler, yol göründü*"yü kimin söylediğini bilmiyorum. Ama biz buna aldırmadık.

Tabiki marşı ayıngacılardan biri söylüyordu.

Dramımız yeni başlamış ve ufak tefek konulara ilgimizi yitirmiştik.

Bölüm IX

SAYIM: 197; AYAŞ: 73; ÇANKIRI: 124

Bizi bir araya toplamak çok zordu. Polis ve hapishane gardiyanları sağa sola koşturup her yerden duyulması için aynı talimatları tekrarlıyorlardı. Avluda olanlar bize doğru koştular. Koğuş ve Sübyan Mektebi'nin önünde polisler ve cezaevi gardiyanlarından geçilmiyordu. İçeride bazı tutukluların olduğu belliydi. O zaman gökyüzünde dolunay olduğundan her şeyi açık seçik görebiliyorduk. İki binadan insanlar çıkıyor ve avluya gelir gelmez polislerin emriyle bize doğru koşuşuyorlardı. Birkaç kişinin elinde gün içinde çektikleri telgraftan sonra ailelerinin getirdiği küçük paketler, battaniye ya da giysiler vardı. Eşyalarını ellerinde tutuyorlardı. Belli ki bunları toplayacak zaman bulamamışlardı.

Diğerleri akşam dağıtılan ekmekten kalanları paketlemişlerdi. Onların da yemeklerini bitiremedikleri görülüyordu. Tedbirli davranışları herkesi güldürmüştü. Sürgün Kervanında birkaç dilim ekmeğin nasıl hızır gibi yetişeceğini henüz kimse bilmiyordu.

Hücrelerde ve avluda kimse kalmadığında, gardiyanlar ve polisler yan yana dizilerek ilerlediler ve arkamızda sıralandılar. Galiba hücrelerde saklananların olduğundan endişeleniyorlardı.

Keçyan sırtında denk yaptığı yatağı ile sol tarafa itilmişti ve önümüzdeydi. Maltadan hâlâ çok uzakta olmamıza rağmen olanı biteni görebiliyorduk. Allah'ın belası Bedri

Bey, Reşat Bey ve İbrahim Efendi üçlüsü hâlâ orada duruyordu. Etraflarını birkaç polis memuru ve askeri üniformalı polisler sarmıştı. Sivil giyimli memurlar ya da sivil polisler de vardı. Onların arasında, Bedri Bey'in yanında duran, boyu ancak Bedri'nin göğsüne kadar gelen kısacık, tıknaz biri görülüyordu. İsimlerimizin bulunduğu iki büyük kâğıdın arkasında gizlendiğinden yüzünü seçememiştik. Bu adam isimlerimizi şaşılacak kadar düzgün bir biçimde okuduğundan, hepimiz onun Ermeni olduğunu düşündük. Daha sonra bu tahminimizde yanılmadığımız ortaya çıktı.

Sessiz olmamızın beklendiği belliydi. İnsanlar mümkün olduğunca kapıya yanaşmak için itişip kakışırken hoşnutsuzluk belirtileri, şikâyetler ve hatta zaman zaman küfürlü konuşmalar duyuluyordu. En çok gürültü yapanlar solumuzda bulunan Püzant Keçyan'ın etrafındakilerdi.

Listeden ilk ismin okunduğunu duyduğumuzda ortalık sütliman oldu. Tıknaz kısa boylu adamdı isimleri okuyan.

"Kris, *namı diğer* Silvio Ricci."

Kris Fenerciyan'ın devrimci geçmişini ima ederek arkadan birisi "saygı değer" dedi.

Selvi boylu Kris üçüncü ya da dördüncü sıradan öne doğru kalabalığı yararak idare binasının kapısına yöneldi. Rahat geçmek için hafifçe öne doğru eğildiğini gördük. Bu şekilde alçak kapıdan geçerken eğilmesi boyun eğdiği anlamına gelmeyecekti. Çok geçmeden maltayı hızla geçip Bedri Bey ve etrafındakilerin yanından yürüyüp gitmişti. Daha sonra sanki büyü yapılmış gibi aniden gözden kaybolacaktı.

Diğerleriyle birlikte onun hemen arkasından üst düzey Taşnak üyelerin isimleri okundu. Agnuni, Khajag, Şahrigyan, Rupen Zartaryan, Sarkis Minasyan onları izledi.

Aralarında hatırlamadığım birkaç kişi daha vardı. Belki de Gümrülü (Aleksandropol) Rostom Rostomyants! İstanbul'da büyümüş olan Rostom Rus pasaportu taşıyan bir işadamıydı ve hiçbir siyasi partiye üye değildi. Ulusal davadan uzak durmasına rağmen ünlü Taşnak üyesi devrimci Rostom[90] sanılarak yanlışlıkla tutuklanmıştı. Ne o sırada ne de daha sonra bu yanlış fark edilmedi. Bu yanlışlarını hiç düzeltmediklerinden, Rostom Rostomyants 3 Ağustos 1915'de birlikte sürgüne gittiği yirmi üç kişiyle Ayaş sürgün kampından bir buçuk saat uzaklıktaki Ayaş Beli'nde kurşunla öldürülecekti.

---

90 **Stepan Zoryan (Rostom)** (Taşnaklar'ın üç büyüğünden biri) 18.01.1867'de Kogtan yöresinin Tsighna köyünde doğdu. Moskova Bedrovski Ziraat Fakültesine devam etmiş fakat talebe hareketleri öncülüğünü üstlendiği sebebiyle üniversiteden 1889'da atıldı. Özgürlükçü fikirleriyle tanınır. Taşnatsutyun Partisi kurucularından ve tüzüğünü hazırlayanlardan biri olmuş. 1892-95 yıllarında parti organı olan *Troşag* adlı gazetede başyazarlık görevinde bulundu. 1903'de Ermeni kilisesi arazi ve gayrimenkullerinin Ruslar tarafından işgal edilmesi sebebiyle dönemin Gatogigosu "Hrimyan Hayrik"in safında mücadale etti. 1905'de Ermeni-Tatar çatışmalarında toprakları savunan birliğin başında bulundu. 1908'de Tebriz'e geçti ve İran devrimine katıldı. Aktif olarak Ermenistan'ın eğitimine önem vererek bu konuda çalıştı. 1910-14 Erzurum'daki Ermeni okullarının genel yöneticiliğini üstlendi. 1917'de Taşnak Partisi'nin temsilcisi olarak Beograt'da bulundu ve Ermeni haklarını savundu. Stepan Şahumyan'la yardımlaştı. Bakü'deki savunmada görev aldı. 1918'de Ermeni-Gürcü çatışmaları sırasında Gürcülerle görüşmelerde bulundu. Partinin tutucu taraftarı olarak önüne koyduğu Ermenistan'ın özgürlüğü için son nefesine kadar çaba harcadı. 19.01.1919'da Tiflis'te öldü. (Ed).

Pek çoğumuz onun Taşnak sempatizanı olduğunu düşünüyorduk. Rostom'u şahsen tanıyanların sayısı çok azdı. Soyadındaki *iands* eki devrimci olduğunu düşündürüyordu. Salt devrimci isimlerinin insanda bıraktığı ilk izlenim bile aramızda bulunanların bazılarına o kadar umut aşılıyordu ki, bu gece vakti devrimcileri ve hükümet karşıtı kişileri diğerlerinden ayırmak insanın aklından geçiyordu. İnsanın yüreğinden umudun hiç eksilmediği doğru.

Ne kadar inanılmaz ve yersiz olursa olsun bu umut özellikle devrimcilerle hiçbir bağı olmayan ulusal davadan uzak kalan kişiler arasında şimşek gibi yayıldı.

Yukarıda adını verdiğim kişi de maltaya girdikten sonra aynı Kris gibi bir anda gözden kayboldu. Sonra bu gizemli kayboluşların nedenini ancak sıramız geldiğinde anlayabildik. Bedri ve Reşat Bey'lerin memurlarla birlikte durdukları Maltanın yarısında bir grup polis vardı. İsmi okunan kişilerden biri kendilerine yaklaştığında bunlar sıralarını açıyor ve bu kişi idare binasının avlusuna çıktığında tekrar sıraya giriyorlardı. Biz bulunduğumuz yerden orada olanı biteni göremiyorduk. Hatta polisler bile görünmüyordu.

İlk listenin okunması giderek hızlanmakla birlikte yarım saatten hızlı sürdü. Çağırılanların sayısı arttıkça geride kalanların öne ilerlemesi kolaylaştı. Tanınmamış bazı kişiler gibi ünlüler, yazarlar, öğretmenler, yayıncılar, doktorlar, işadamları ve diğerleri birbirini izledi. Daha sonra çoğu Hınçak üyeleri ve Taşnak Partisi'nin alt düzey üyeleri olmak üzere daha çok devrimcilerin adı okundu. Onları birkaç üst düzey Taşnak üyesi izledi. Onların hemen arkasından matbaacı Harutyun Asoduryan ve yanlışlıkla tutuklanan İstanbul Belediyesi'nin köpek itlafçısı bir başka Harutyun

Asoduryan geldi. Listede her iki isimde alt alta sıralanmış olmasına karşın bu hata da düzeltilmedi.

Devrimcileri bizden ayıracakları umudu diğer insanlar da çağırılırken yavaşça ortadan kalktı. İki ünlü karşıdevrimci Aristages Kasbaryan ve Dr. Avedis Nakkaşyan'ın da isimleri okunduğunda bu sahte umut hepten dağılıp gitti. Nakkaşyan bütün gün etrafını saranlar için neşe kaynağı olan şaşırtıcı biriydi.

İsmi okunan kişiler yavaş hareket ediyorlardı. Çünkü isimlerinin okunduğunu duyamadıklarından ön sırada olanlar ismi tekrarlıyor ve arkadan ismini duyan kişi idare binasının kapısına doğru ilerliyordu.

Farklı bir ruh hali içinde buradan çok sayıda espri türetilebilirdi. Ama daha önce söylediğim gibi işin şakası sona ermiş ve dram başlamıştı. En sonunda sefil gardiyanlarla alışverişimiz bitmiş ve korkunç rejimin üç memuru ile karşı karşıya kalmıştık işte. Hâlâ uzakta olmamıza rağmen olup biteni açıkça görebiliyorduk. Komiser Bedri Bey ismi okunanlardan her birini önünden geçerken keskin ve hain bakışlarla süzüyordu. Her ne kadar soğukkanlılığımızı korumaya çalışıyorsak da bu pis bakışların ne anlama geldiğini çıkarmak zor değildi. Bedri Bey ismi okunan kişiyi şahsen tanıyorsa suratındaki şeytani gülümseme alaycı ve tehdit edici bir hale dönüşüyordu.

İlk grupta Ayaş Kampı'na gidecekler yer alıyordu. Benden başka çağırılanların kaç kişi olduğunu sayan başkaları da vardı. Toplam sayı 71 idi. Komik bir rastlantıyla o 71 kişi içinde bütün gün birbirleriyle tartışıp duran Mihırtad Haygazn ve Simpad Pürad'da vardı. Bu maceranın sürgünle noktalanacağında ısrar eden ilk kişi olan Mihırtad Haygazn tartışmanın kazananıydı. Hapishane kantincisiyle

tartışmasının arkasından aynı gece sürgün edileceğimizi de ısrarla söyleyen yine oydu. Hatta herkesi her türlü ihtimale karşı hazırlıklı olup soyunmadan yatmaları için de uyarmıştı. Pürad ise bizi bekleyen yazgının ne olduğu hakkında hiçbir açık kapı kalmadığında bile hep tersinde ısrar etmişti.

İlk listenin okunması sona erdikten sonra 15 dakikalık bir ara verildi. Komiser ile Merkez Cezaevi Müdürü ateşli bir tartışmaya girmişlerdi. Anlaşıldığı kadarıyla Bedri Bey, İbrahim'e emirler yağdırıyordu. Bunu İbrahim'in iki elini göbeğinde kavuşturup sürekli emirleri yerine getireceğini göstermek için başını sallamasından ve saygılı bir biçimde durmasından çıkarmıştım. Bedri Bey'in yanında listeyi okuyan o tıknaz adam duruyordu. Yüzünü hâlâ görememiştim. Çünkü kâğıt tomarının arkasında yüzünü saklamaya devam ediyordu.

Bu kısa ara gene bir umut dalgası doğurdu: İsimleri okunanlar sürgüne gidecek olanlardı, geri kalanımız ise hapishanede kalacaktık. Umut aşılayanların bir kaçı bizim serbest bırakılabileceğimizi bile düşünmüşlerdi. İsimlerimizi okuyan adamın elinde ikinci bir kâğıt tomarının olduğunun farkında bile değillerdi.

İşte şimdi sıra bize gelmişti. Adam isimleri okumaya başlamıştı. Okunan ilk isim Diran Kelekyan'dı. Onu kesinlikle verdiğim sırayla Krikoris Balakyan, Hovnan Garabedyan ve Gomidas olmak üzere üç Vartabed izlemişti. Daha sonra devlet memurları ve cemaat görevlileri, doktorlar, eczacılar, yazarlar, yayıncılar, işadamları, sıradan tüccarlar izlemişti. Ve onların arasında da içlerinde *ayıngacı*lar olan bir grup tanınmamış kişi vardı. Keçyan en başta çağırılanlardan biriydi. Nihayet sıra bana gelince dar maltadan içeri girdim. Sırtında yük olmasa bile buradan geçmek kolay değildi.

Çünkü her iki taraftaki asker-gardiyan kordonundan onlara değmeden geçmek mümkün değildi. Geniş omuzları ve kocaman yatağı ile Keçyan'ın aralarından nasıl geçip gittiğine şaşırmıştım. Görevlilerin önüne geldiğimde hâlâ listeyi okumakta olan tıknaz adamın yüzünü görmeye çalıştıysam da adam hâlâ yüzünü kâğıtların arkasında saklıyordu.

Polisleri geçip avluya vardığımda, adamın Ermeni olduğunu söylediler. Ben adamın yüzünü görememiştim ama yüzünü görenler olduğu gibi onu tanıyanlar da vardı. Onu Türkçe ismiyle "Hidayet" diye tanıyorlardı. Dediklerine göre dönmeymiş. Ben ise onunla daha önce hiç karşılaşmamıştım, ama onun Harutyun Mıgırdiçyan, Hmayag Aramyants ve Arşavir Sahagyan gibi ünlü ve tehlikeli bir casus olduğunun söylendiğini belli belirsiz hatırladım. Hidayet ve Mıgırdıçyan isimlerimizin listesinin hazırlanmasında başrol oynamışlardı. Aramyants'ın bu işte parmağı yoktu, çünkü aslında o polis muhbiri değildi. O orduya bağlı çalışıyordu ve temelde parti üyeleri olan dostlarını ele vermişti. Kendisi bir polis ajanı olmasına rağmen Sahagyan temelde Hınçak düşmanlarını ele vermişti.

Hidayet ve Mıgırdiçyan bütün savaş boyunca Ermeniler'e çok zarar verdiler. Patrik Zaven Mısır'a sürgün edildiğinde Hidayet onu gözleyen polislerin arasına verildi. Mıgırdiçyan ise Jön Türk gazeteci Asaf Bey'in yardımıyla büyük, resimli *Ermeni Devrimci Komitacıların Emelleri ve Faaliyetleri* adlı kitabın Türkçe ve Fransızca yayınlanmasında başlıca rol oynamıştı. İkisi de özel görevle Halep'e gelmişlerdi. Mıgırdiçyan kitapta kendisinin de gittiği Urfa'da Ermeniler'in kendini savunmalarını bir isyan gibi sunmuş böylece yetkililer burada gerçekleşen katliamı haklı göstermişlerdi.

İdare binasının avlusunda diğer tutuklular da bize katılıncaya kadar bir süre kaldık. Bizden önce gelenlerden Ayaş sürgünlerinin özel askerî itfaiye araçlarına bindirilip yola çıkarıldıklarını öğrendik. Kapılar ardına kadar açıktı ve ben geldiğimde bu araçlardan biri, herhalde sonuncusuydu, oradan ayrılıyordu.

Bizim grubumuz ilkinden kalabalıktı. Elli bir kişi daha fazlaydık. Yapılan sayımda toplam sayımızın 197 olduğu ortaya çıkmıştı. İdare binasının o büyük avlusu tıklım tıklım dolmuştu ve birçok kişi ilk kata çıkan merdivenlerde duruyordu. Bazıları oturmuş bazıları ise ayaktaydı. Farklı köşelerde duran onlarca polis bizi gözetim altında tutuyordu ama müdahale etmeden öylece duruyorlardı. Asıl büyükbaşların içeride olduğunu bildiğimizden hiçbir şey sormaya cüret edemiyorduk. Ayrıca askerlerin de kendilerini göstermekten çekindikleri ve bizimle konuşmamaya özen gösterdikleri şüphesizdi.

Grubumuza en son katılanlar Mikayel Şamdancıyan, bir Taşnak parti militanı yerine yanlışlıkla tutuklanan Harutyun Kalfayan adlı bir delikanlı ve Bakırköy Belediye Başkanı Harutyun Kalfayan'dı.

Bu son isim ilk Ayaş grubuyla çoktan gitmişti. Taşnak Parti üyesi Kalfayan'ı bulduktan sonra yanlışlıkla tutuklanan bu delikanlıyı salıvermek kimsenin aklına gelmemişti. Bu adam çok nazik biriydi ve Çankırı'da hepimizin yüreğini kazanmıştı. Öteki Kalfayan Ayaş'a gönderilmişken onun neden Çankırı'ya gönderildiğini bilen hiç kimse yoktu aramızda. İkisi de öldürülecekti: Gerçek Harutyun Kalfayan Ayaş'taki son grupla birlikte ve yanlışlıkla tutuklanan bu delikanlı Çankırı'dan ayrılan ilk grupla birlikte.

Bölüm X

SAYIM: REQUEM'İN KORO ŞEFLERİ: İBRAHİM, REŞAD VE BEDRİ

Hapishanede kimse kalmamış, hepimiz avluda toplanmışken bir süreliğine yalnız bırakılmamız yeniden belirsizlik yaşamamıza yol açmıştı. Kapıdan uzak olduğumuzdan ön tarafta konuşulanları duyamıyorduk. Ayrıca dumura uğramış gibiydik. Sanki ne olursa olsun ama bir an önce olsun havasındaydık. *Dışarıda* bizi neyin beklediğini ve o bekleyen *her ne ise* –bilinmeyen ama gene de tehdit edici– olan tehlikenin pekâlâ bilincinde olmamıza rağmen, artık daha fazla beklemeden dışarıya çıkmaya can atıyorduk. Bu belirsizlikten bir an önce kurtulup artık ne olacaksa olsun bekleyişi içindeydik. Bu bekleyiş sırasında her dakika heyecanımız artıyordu.

Tam bu sırada maltadaki polisler avluya indi. Onlara yer açmak için iki yana doğru açıldık. Sırayla geçip kapıya doğru ilerleyerek dışarıya çıktılar. Onların arkasından maltada güvenlik almış olan askerler çıktı. Süngü takmış vaziyetteki bu askerleri iki astsubay izledi. Onlar da kapıdan çıkıp gözden kayboldular. Dışarısını görmemizi dört polis engelliyordu. En önde duran tutuklular bile hiçbir şey göremediklerini söylediler. Yeniden aynı belirsizliği yaşamaktan korkuyorduk. Ne var ki, bu sefer daha uzun süre beklememiz gerekmedi. Bir polis amirinin önünden iki polis maltadan aşağıya indi. Bu grubu iki polis daha izledi.

Bu polisler gözden kaybolur kaybolmaz, kapıda nöbet bekleyen polisler dışarı çıkmamızı istediler. Kendilerine bu emrin verildiğine kuşku yok. Sayımız yüzden fazlaydı. Tam sayımız 122 idi. Dışarı çıkmak kolay değildi. Herkes kapıya üşüşerek bir an önce çıkmaya çalışıyordu. O kadar büyük bir kargaşa yaşandı ki polisler kuvvet kullanmadan da olsa müdahale etmek zorunda kaldılar. Sonunda dışarı çıktık. İlk şaşırdığımız şey kamyon ya da arabaların yokluğuydu. Daha sonra düzensiz bir biçimde toplandığımız geniş caddede etrafa göz atma fırsatı bulduk. Yolun her iki tarafına sıralanan askerler bir kordon yapmışlardı.. Sadece bir kısmı içerden gelmişti, diğerleri ya oradaydı ya da yeni gelmişlerdi.

Askerler süngü takmıştı. O ilk anda süngülerin şekli beni dehşete düşürmüştü. Bazıları testere gibi dişliydi. Tepeden tırnağa ürperdim. Daha sonra sonsuz sürgün yıllarında, Almanlar'ın Osmanlı ordusuna verdiği buna benzer çok sayıda süngü gördüm. Bu süngü ile yaralanan birinin yaşama şansı hemen hemen hiç yoktu. Filistin'de yenilen Türk askerleri Halep'e geri çekilirken genelde bu süngülerle silahlanmıştı.

Avluda, askerlerin başında duran iki astsubayı net olarak görmüştük. Ama değişik yerlerde duranlarla birlikte toplam altı astsubay vardı. Yolun en ucunda bir grup subay duruyordu. Ama bizden çok uzaktaydılar. Onların arasında da astsubaylar ya da çavuşlar olması muhtemeldi. Bize yakın olan astsubayların arkasında onları gölge gibi izleyen birkaç asker oluyordu. Aldıkları emirle, askerler ve astsubaylar bizi sıraya sokmaya çalıştıysalar da bu bir hayli zaman aldı. Bizi dörderli sıraya sokarak subaylara doğru ittiler. Hepsi Harbiye mezunu olan bu ateşli İttihatçı ve milliyetçi alt rütbeli subaylarda polislerin nezaketi yoktu. Genelde peşlerindeki erlerle birlikte ne kuvvet kullanıyorlar ne de küfrediyorlardı. Bize uzun gelen dakikalar boyunca zaman

zaman şaka yollu ama çoğu kez kaba saba sözlerle farklı taktikler kullanıyorlardı. Ortalık "ulan, keratalar, aptal ve pezevenk" sözlerinden geçilmiyordu. Bu, askerî disiplin nedir bilmeyen düzensiz kalabalığımızı düzgün sıraya sokmayı başarıncaya kadar sürdü. Emirler ya anlaşılmıyor ya da bir kaçımızın direnmesi yüzünden gerektiği gibi yerine getirilmiyordu. Bu anlarda astsubaylar müdahale etmeye zorlanıyorlardı. Askerlerden birinin beni hazır ola geçirmeyi başarıncaya kadar kaç kez halı gibi silktiğini unutamam. Elbette bu durumda olan bir tek ben değildim.

Bu şekilde sıraya sokulduktan sonra, bizim kamyonlarla değil de yaya olarak bir yere götürüleceğimiz apaçık görülüyordu. Ama nereye?

İçimizden biri gittiğimiz istikametin yeni inşa edilmiş olan Gülhane Parkı olduğunu söyledi.

"Oradan Sarayburnu rıhtımına birkaç adımlık mesafe var."

Adamın bu sözleri ağızdan ağıza dolaşarak en sonunda bize kadar geldi. Sarayburnu gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu tarihinde çok kötü bir üne sahipti. Eski Saray'da Harem'de gözden düşen kadınlar ya da gözden düşen görevliler çuvallara koyulup denize atılırdı. Sultan Abdülhamit çağında Sarayburnu bir yandan ününü sürdürürken daha da kötü bir ün kazanmıştı. Sarayburnu liberal Türk gençlerinin genelde katledildiği yer olarak biliniyordu. Doğru da olsa yanlış da olsa bu söylentilerde denize atılan kurbanların içine konulduğu çuvallara kurşun ya da demir parçalarının doldurulduğu söyleniyordu. İkinci Meşrutiyet'ten sonra hepsi yan yana duran hocalar ve Ermeni, Yahudi ve Rum din adamlarının katıldığı cemaatler arası ayinler Sarayburnu'nda gerçekleştirilirdi.

Çoğumuz bu korkunç hikâyeleri biliyorduk, bilmeyenler de diğerlerinden öğrenmişti. Herkes gergindi. Aramızda başka bir şey konuşmuyorduk. Umudunu tamamen yitiren birkaç kişi ağlamaya başlamıştı.

Çok geçmeden yolun iki yanına sıralanmış olan askerlere bize yaklaşmaları emredildi. Astsubaylar dörtlü tutuklu sıralarının her iki yanına birer askerin sıralanmasını emrettiler. Sıranın başında dört asker duruyordu. Ve geriye bakmadığımız halde arkamızda da dört askerin olduğunu tahmin etmiştik. Böylece bizi bir insan zinciri daha doğrusu süngü zinciriyle kuşatmışlardı. Ancak askerlerin yeterli sayıda olmadığı anlaşılmıştı. Subaylardan gelen yeni bir emirle, askerler geri çekilmiş, bize sekizli sıralar oluşturmamız emredilmişti. Tabi ki, birçoğumuz bizden ne istendiğini anlayamadığından yeni bir kargaşa patlak vermişti. En sonunda sekizli sıra yapmamız daha çok zaman almıştı. Yük taşımayanlar hemen sıraya geçmişlerdi. Ama sırtlarında büyük denkler taşıyanlar hem zor hareket ediyor, hem de daha çok yer kapladıklarından sorun yaratıyorlardı.

Keçyan'la birlikte sıraya girmeye zorlananların ne güçlükler yaşadığını tahmin edebiliyorduk. Ama o sırtındaki yatak ve büyük denkle bizden uzakta ikinci ya da üçüncü sıradaydı. Orada ne olduğunu göremiyorduk.

Askerler ve subaylar bir kez daha bizi düzgün sıraya sokuncaya kadar itip kakarak kuvvet kullanma ve küfretme fırsatı buldular. Askerlerin bir kez daha etrafımızı sarması üzerine yeterli sayıda asker olduğuna kanaat getiren astsubaylardan biri harekete geçmemiz için gerekli emri verdi.

"Marş..."

Düzenli bir şekilde yürüyen askerlere de gerekli emirler verilmişti. Ağır kabaralı çizmeleri kaldırımda bir saatin

sinir bozucu monoton tik takları gibi ses çıkarıyordu. Bize kalan ise onları takip etmekti. Gerçekte yürüyor muyduk, yoksa arkamızdan gelenler tarafından itiliyor muyduk belli değildi.

O günden sonra dört yıllık sürgün hayatı beni bekliyordu. Kelimenin gerçek anlamında Ermeniler'in katledildikleri yerlerden çoğu kez sadece birkaç adım uzaklıkta dehşet verici ortamlarda yığınla tehlike ve yokluğa maruz kalarak... 25 Nisan 1915'de gecenin gümüşi mehtabında korkunç süngülerle sarılmış bir halde o dillere destan Gülhane'ye doğru Sarayburnu istikametinde yürürken yaşadığımız o belirsizlikten daha dehşet verici bir an daha hatırlamıyorum. Bize yönelik o küfür ve aşağılama sözcükleri hâlâ kulaklarımda.

Çok daha kötü ve trajik olan daha sonraki olaylar sinirlerimi aynı şekilde etkilemediği halde o geceyi ne zaman hatırlasam titriyor ve yerimden sıçrıyorum. Oysa o gece dramımız daha yeni başlıyordu ve henüz asıl tehlikeyi yaşamamıştık. Böyle bir durumla baş edebilecek zihinsel hazırlığımız yoktu. Olmayacak şeyler bir türlü aklımızdan çıkmıyordu. Daha sonra cesaretten çok tecrübemize bağlı olarak, olan ya da olacaklar hakkında sürekli kafa yorma zaafına düşmedik. Tetikte kalarak bunlarla baş etmeyi başardık.

Şimdiye kadar pek çoğu umutsuzluğa kapılıp her şeyi kapkara gören arkadaşlarımızdan bazılarını betimleme fırsatı bulmuştum. Kafalarındaki hastalıklı ölüm düşüncesini atamıyorlardı ve sanki at gözlüğü takmış gibi sadece önlerindeki bir noktaya boş boş bakıyorlardı. Karamsarlar şakalaşıp gülüşenlerden acaba daha az mı cesaretliydi. Bu iki kesimin de tepkileri bilinçli değildi. Kişiliklerinden kaynaklanıyordu. Hem kara kara düşünenlerin hem de mizah

duygusunu hâlâ koruyanların ölümü olabildiğince onurlu olarak karşıladıklarına inanıyorum. Elbette bu kişilerin pek çoğu insanın dayanma sınırlarının ötesinde korkunç işkencelerle şehit olduklarından onurlarını koruma olanakları ne kadar kaldıysa. Ölüme inanmayan ve ölüme hiç beklenmeyen bir dehşetin sonucu olarak yenik düşen iyimserlerin tersine, ölüm fikrine kendilerini alıştırmış olan kötümserlerin son anda cesur davrandıklarını varsaymak mantıklı olur.

O gece hiç kimse birbirinden farklı değildi. Hepimiz şöyle ya da böyle kara kara düşünüyorduk. O geceki yolculukla ilgili daha fazla bir şey hatırlamıyorum. Şu ya da bu sırada bir şeyler olduğunu, ağlayanların sayısının arttığını biliyordum. İç çekerek ağlayan ya da çığlıklar atanlar vardı, ama ben bunların farkında değildim. Hatta benim önümde ya da iki yanımda ya da arkamızda kimlerin yürüdüğüne bile dikkat etmemiştim. Ve bu ruh hali sadece bana özgü değildi.

İstanbul, Pera'nın silueti ay ışığının hareli gümüşi gölgesinin düştüğü o bildik yapısı ve binalarıyla önümüzdeydi. Çok güzel anılarımızı orada bırakmıştık. Gözlerimizi Pera'dan alamıyor ve başka hiçbir yere bakamıyorduk. Çoğu kez kör gibi birbirimize çarpıyorduk. Hâlâ anılarını kalplerimizde yaşattığımız birçok kişi bir daha aynı manzarayı göremeyecekti. Şu anda göremediğimiz ufuk çizgisindeki varoşlarda arkada bıraktıklarımızın pek çoğunu göremeyecektik.

O arkada bıraktıklarımız acaba bizim için ağlıyorlar mıydı? Ve aynı ruh hali taşıyan bizim saflarımızdaki diğerleri de bakışlarını şehrin diğer varoşlarına çevirmişler miydi? Aramızda İstanbul'un farklı yerlerinden yakalanıp getirilenler vardı. İçimiz içimize sığmıyordu. Aynı coşku kalbimizde nostalji ateşi yakıyordu.

En sonunda kendime geldiğimde Gülhane Parkı'ndan çıkmak üzereydik. İlk sıralarımız bu sınırı geçmişti. Ama biz hâlâ ağaçların altındaydık. Ağaçların gür yaprakları nedeniyle gökyüzünü göremiyorduk. Uygun adım yürüyen askerlerin ayak sesleri tüyler ürperten bir monotonlukla taş patika boyunca duyulabiliyordu. Tüfeklerinin ucundaki süngüler ay ışığında yanan meşaleler gibi parlıyordu. Sanki gerçek bir fener alayı gibiydi. Ve bu korkunç koşullarda kara mizah gibiydi. Belki de o zifiri karanlık bu korkunç yolculuğun ağırlığını bir parça hafifletiyordu.

Büyük zorluklarla oluşturulan sıraların düzgün yürümesi bir mucizeydi. Görebildiğimiz kadarıyla en azından önümüzde hiçbir düzensizlik görülmüyordu. Kalabalığa kapılmış gidiyorduk. Tıpkı bir koyun sürüsü gibiydik.

Bu uyanışım çok uzun sürmedi. İçimdeki telaş yine tüm benliğimi sarmıştı. Solumda denizin karanlık sularını ve lüks lambalarının suya düşen yansımalarını görebiliyordum. Bu uçsuz bucaksız denizin üstünde yüzen hiçbir şey yoktu. Dehşet sanki uyuyan bir canavar gibi ete kemiğe bürünmüştü. Daha demin anlatılan öyküleri, bazılarının korkularını, diğerlerinin ise iç çekmelerini ve çığlıklarını hatırladım. Bu takıntılı düşünceler o kadar güçlü idi ki biz de parktan çıkıncaya kadar zihnimi meşgul etmişti.

Bu şeytani dramayı kim düşünmüştü? Bu kadar çok sayıda polis ve askere gerek var mıydı? Peki ya bizi saatlerce korkunç bir belirsizlik altında bırakan o dehşet verici formaliteler? Bizi sürgün yerlerimize götürmek üzere Haydarpaşa Garı'na bırakacak bir vapurun Sarayburnu'nda beklediği söylenseydi kim buna itiraz edecek ya da direnecekti ki? Hiçbir iradi gücümüz, kararlılık ya da liderliğimiz yoktu. Bu tür niteliklerden yoksun kuklalara benzediğimizden

bizi diledikleri gibi yönlendirebilmişlerdi. 199 kişilik kervanımızı on tane polis bile rahatlıkla götürebilirdi. Ve gerçekten de o gece bizi hapishaneden alıp vapurlara bindireceklerdi. Eğer isimlerimizi okurlarken bunu bilseydik, o dehşet verici süngüleriyle içtima yapan askerler, subayların zalimliği ve küfürleri belki de alay konusu olacak hatta bizi güldürecekti. Böyle olsaydı ne korku hikâyeleri anlatılacak ne de pek çok insanın iç çekişleri ve gözyaşları görülecekti. Gönül rahatlığıyla, güle oynaya o ölüm patikasından geçip gidecektik. Bu yol bir dehşet ve ruhsal acı kaynağı olmayacaktı.

Şimdi Sarayburnu'nun küçük iskelesinin önünde ışıklar içindeki vapuru görüyorduk. Grubumuzun ön sıraları buraya yaklaşmıştı ve kısa bir süre sonra biz de orada olacaktık.

Bir kez daha iskele önünde alışılmadık sayıda çok polisle karşılaştık. Onların yanında sivil giyimli bir grup da vardı. Bunların sivil polis olduğu belliydi.

İlk grup rıhtıma ulaştığında etrafımızda emniyet alan askerlere bir emir geldi. İskelenin her iki yanında da sıraya girecektik. Ne var ki, askerler ayrılır ayrılmaz bir anda ortalıkta sıra filan kalmadı. Dostlarını ve tanıdıklarını görmek için herkes bir taraflara dağıldı. Ön sıralardan gelen biri bizden önce kamyonlara bindirilen ilk grubun vapurda olduğunu söyledi. Tabi ki hepsini görememişti ama birçoğunu kesinlikle isim isim biliyordu. Biz de büyük bir hızla öne doğru ilerledik, işte şimdi Şirketi Hayriye'nin 42 sayılı en yeni ve en lüks vapurunun önündeydik. Vapuru ilk gördüğümde tutuklanmamızdan önceki güzel vapur gezilerinin hoş anıları gözümde canlandı.

Bölüm XI

VAPURDA

Vapura bindiğimizde ilk aldığımız haber önceki grupla ilgiliydi. Kamyonlara ite kaka bindirildikten sonra fazla beklemeden iskeleye getirilmiş gereksiz bir sertlikle yapılan ikazlarla vapura binmeye zorlanmışlardı. Tabii ki, onlar da endişe ve korkuya kapılmışlar, ama bizim grubumuzun maruz kaldığı dehşet verici formalitelerin azabından kurtulmuşlardı. Genelde onlar buraya içleri biraz daha ferah olarak gelmişlerdi, çünkü sürgüne gittiklerini baştan biliyorlardı. Bu konuda artık hiç kuşku yoktu. Gene de kimse katlanmak zorunda olduğumuz sürgün yerleri konusunda bir şey bilmiyordu. Ayaş ve Çankırı isimleri de bize yabancıydı. Konya ya da Ankara gibi başka şehir adları da dolaşıyordu. Ama bunlar öylesine yapılan tahminlerdi. Hiç kimse bir şey bilmiyordu.

İlk gruptakiler bize vapurun polis dolu olduğunu söyledi. Ama durduğumuz yerde, vapurun şu ya da bu güvertesinde sadece birkaç polis görebilmiştik.

Grubumuz polisten hiçbir talimat almadan vapura dağıldı. Eğer istediğimiz gibi davranmamıza izin verilseydi kendi başımızın çaresine bakacaktık. Pek çoğumuz yorgundu ve boş bir yer bulmak için acele ediyordu. Ama hiç kimse bir sivil polisin ve üniformalı meslektaşlarının grubumuzu düzene sokmaya çalıştığını ve bunu yaparken de gerçekten bir karmaşa yarattığını bilmiyordu. Kaba kuvvet

kullanan ve hakaretler yağdıran polisin bu davranışı birçoğumuzun gerilemesine neden olmuştu.

Ben birkaç arkadaşımla birlikte birinci mevkide yer bulmuştum. Bizden önce gelenler de buradaydılar. Biz içeri girdiğimizde yaya getirilen grubumuzdan birkaç kişi ile karşılaştık. Diran Kelekyan, Dr. Torkomyan, Hayg Hocasaryan ve Gomidas Vartabed yer bulmuştu. Tabi başkaları da vardı ama onlarla ilgilenecek zaman bulamadık. Hemen sırtındaki yatağı ile Püzant Keçyan dikkatimizi çekti. Bütün bu kargaşalıkta onun da birinci mevkide yer bulması bir mucizeydi. Bunun kolay olmadığı belliydi. İçeri girer girmez sırtındaki yatağı yere attı, yatağın üzerine atladı, cebinden kocaman bir mendil çıkarıp bir süre alnını, yüzünü, sakalını ve boynunu sildi. Sonra derin bir soluk alıp karşısında oturan Dr. Dağavaryan'a seslendi:

"Uzun yolculuğumuz daha yeni başlıyor. Bu yolda bizi birçok tatlı sürpriz bekliyor... Peki ama nereye gidiyoruz?"

Dağavaryan sadece zoraki bir gülümsemeyle cevap verdi. Her ne kadar cezaevinden ayrılırken kaygılı görünmüyorsa da doktorun ruh hali şimdilik iyi değildi.

Onun yerine Keçyan'ın sorusuna başkaları cevap verdi. Herkes aynı şekilde Konya ya da Ankara diyordu. Her yerden tahminler gelmeye başladı. Kelekyan'ın korkusu da çok geçmeden etrafa yayıldı. Çünkü onun gibi Konya'ya götürülmekten korkuyorlardı.

Oturduğumuz yerden polislerin bağırmaları ve emirleri duyuluyordu. Bu gürültülerin sürmesi üzerine nedenini anlamak için çıktık. Her yerde büyük bir karışıklık vardı. Polis koridorlardaki insanları farklı yerlere götürmek için küçük gruplara bölmeye çalışıyordu. Ama sert davranışları nedeniyle kargaşa daha da artmıştı. Sürekli sağa sola küfreden

sivil polis içlerinde en kötüsüydü. Onların aralarındaki Ermeni muhbirleri görmek şaşırtıcı değildi. İçinde bulunduğumuz durumda bu hiç de sürpriz sayılmazdı. Onlar kimliklerini bile bizden gizlemeye gerek görmüyorlardı. Elbette gün onların günüydü.

Yanımda duran Krikor Yesayan bana dönerek şöyle dedi: "O köpekler sürüyü çoktan saydılar. Bizi bir daha görmeyeceklerinden emin görünüyorlar. Farklı bir zamanda, farklı koşullarda tekrar karşı karşıya geleceğimizden çekinmiyorlar."

Bu çok isabetli bir gözlem olmasına rağmen o sırada üzerinde pek kafa yormamıştık.

Gigo, Haçik İdareciyan ve Yenovk Şahen bir arada kalmayı başarmıştı. Onlar bizi birinci mevkinin kapısındaki kalabalıkta gördüklerinde ite kaka yanımıza gelmeyi başardılar. Tam o sırada bir sivil polis eczacı Hagop Nargileciyan'ı kalabalığın arasından çağırdı. O sırada asker olan ve resmî üniformalı Nargileciyan alt güverteye götürüldü. Biz Osmanlı askerî üniformasına özel saygı gereği onun özel odalardan birine götürüldüğünü sandık. Ama gerçek hiç de öyle değildi. Polisler Nargileciyan'ı tuvaletlerin yanına götürmüşlerdi. Burada düğmelerini ve yüzbaşı olduğunu gösteren altın sırmalı apoletlerini sökmüşler, deri kemerini almışlar ve küfrederek kalabalığın içine geri göndermişlerdi. Bu şekilde bir tenzili rütbe "suçlu" olmayan Nargileciyan'ı tanınmayacak hale getirmiş ve Çankırı'dan ilk kurtarılanlar arasında olmasını sağlamıştı.

Biraz sonra hızla gelen bir otomobilin iskelenin önünde durduğunu işittik. Otomobilin korna sesi dikkatimizi çekti. Otomobilden inen Merkez Cezaevi Müdürü İbrahim Efendi ve askerî personel hiç vakit kaybetmeden vapura bindiler.

Herhalde kaptanı görmek istiyorlardı. Onların gelmesiyle astlarının kötü davranışları da sona erdi. Ne bir küfür ne de tehdit işitiliyordu. Birlikte kalmakta ısrar eden bazılarımız dağılarak kendilerine yer bakmaya başladılar. Her yer sessizliğe bürünmüştü.

Kamyonla gelenlerden biri olan Yenovk Şahen o sırada bana Sako'nun "sıyırdığını" söyledi.

"Yolda başladı. Önce anlamsızca homurdanıp sürekli 'suyumuz ısındı' diyordu. Onu sakinleştirmeye çalıştıysak da bir şey yapamadık."

Sako ile aynı kamyonda gelen Vramşabuh Samveloff'da Şahen'in söylediklerini doğrulayarak, "sadece sorularımıza cevap vermemekle kalmıyor, sanki yabancıymışız gibi bize boş gözlerle bakıyordu" diye yanımıza gelerek ekledi.

Adom Yeritsants'da bize katıldı. Vapura binmek için uzatılan tahta iskeledeydiler:

"Sako garip el kol hareketleriyle bir grup polisin arasından geçip gitti. Polislerden biri onun sıyırdığını anladığından geçmesine izin verdi."

Bu haber beni şaşırtmıştı. "Sako sürgüne yabancı değildi. Sibirya'ya bile gitmişti" dedim.

Soyadı sanırım Agamirzayants olan Sako'nun çok maceralı bir hayatı olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet ilan edildikten sonra dünyanın değişik yerlerinden ve hatta bilinmeyen ve karanlık yerlerinden bir grup Ermeni devrimci İstanbul'a hücum etmişti. O da onlardan biriydi. Herkesin sempati ve hayranlığını kazanmıştı. Eski Hınçak üyelerindendi. Hali vakti iyi bir ailede yetişmiş, ancak ailesiyle bütün bağlarını koparark kendisini parti faaliyetlerine adamış olan bir dava adamıydı. Taşnak üyeleri

arasında da Simon Zavaryan[91] gibi gerçek bir pir olarak saygı görüyordu. Orta boylu, geniş omuzlu ve göğsüne kadar inen gür beyaz sakalı ile fiziksel görünüşüyle de bir piri andırıyordu. Geniş ve basık alınlı, kalın kaşlı bu adamın parlayan gözleri sanki sözlerinden daha anlamlıydı. Fazla konuşkan olmayan kendi halinde biriydi. Çok fazla gülümsemesine rağmen dost canlısı değildi. Rahat bir hayata sırt çevirip, hayatını halkının mutluluğu gibi ağır bir işe adayan bir insan için bu durumu şaşırtıcıydı. Mutlu anlarımıza onu katmamız zor oluyordu. Onunla Hınçak Parti lideri Sabah Gülyan[92]

---

91 **Simon Zavaryan** 1885'te Ermenistan'ın Aykabed Tumanyan bölgesinde doğdu ve 1913'te İstanbul'da öldü. Tiflis'te Khojivank'ta gömülüdür. Ermeni siyasetçi ve kitle örgütleyicisiydi. 1882'de girdiği Moskova'daki Petrovski Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nden 1886'da mezun olmuştu. Tiflis Ermeni Narodnik grubunun üyesiydi. 1890'da Kristapor Mikayelyan, Stepan Zoryan (Rostom) vb. ile birlikte Ermeni Devrimci Federasyonu'nun kurucularındandır.

92 **Sabah Gülyan (Stepan Der Taniyelyan)** 1861 Nahçıvan'ın Cahuk köyünde doğdu. Ulusal bağımsızlık hareketi aktivistlerinden ve hatip. Hınçak Partisi ileri gelenlerinden. Tiflis'deki Nersesyan okulundan mezun olduktan sonra önce doğduğu köyde daha sonra Yerevan'daki okullarda öğretmenlik ve idarecilik yaptı. Öğretmenliği sırasında halkın aydınlanması için büyük bir özveriyle çalıştı. Genç neslin aydınlanması için büyük bir emek sarf etti. 1887'de sekiz seneye mahkûm olup hapse atıldı, aynı yıl hapisten kaçtı. Önce İran'a, sonra Van, Varak, Muş, Kudüs'e gitti. 1890-95 senelerinde Paris'te Siyasal Bilgiler Enstitüsü'nde öğrenim gördü ve Şark Meselesi temasıyla tezini hazırladı. 1894'de Hınçak Partisine katıldı ve İngiltere, Bulgaristan, Fransa ve Amerika'da çalışmalarda bulundu ve *Hınçak* gazetesini yönetti. 1903'de Boston'da *Yeridasart Hayasdan* (Genç Ermenistan) gazetesini kurdu. 1908'den sonra İstanbul'a döndü. 1928'de New York'da öldü.

arasında dağlar kadar fark vardı. *Hayatı* seven Sabah Gülyan ise yarım ağızlı bir davette bile dostlarının söylemekten hoşlandıkları gibi *aşiretiyle* parti vermekten hoşlanıyordu. Partide her zaman masa başına kurulur kendiliğinden bütün töreni idare ederdi.

Hapishanedeyken Sako'yu çok fazla görmemiştim. Ama dikkatimi çeken ender anlarda onda bir şeylerin yolunda gitmediğini hissetmiştim. Günün olayları, diğer konuşma ve düşünceler bu gözlemim üzerinde kafa yormama izin vermemişti. İşte şimdi Şahen, Samveloff ve Yeritsants onunla ilgili yaşadıklarını anlattıklarında yolunda gitmeyenin ne olduğunu anladım. Sako'nun sopası yanında değildi. Belki de tutuklandığı zaman sopayı yanında getirmeye cesaret edememişti. Sako'nun her zaman yanında taşıdığı bu ürkütücü şeye mecburen sopa diyorum. Aslında bu eğik ve kalın bir meşe dalıydı. Ucu yontularak sivri ve keskin bir hale getirilmişti. Güçlü kuvvetli biri bununla bir vuruşta bir mandayı öldürebilirdi. Bu sopa Sako'nun ayrılmaz bir parçası, sanki gündelik hayatında hiç yanından ayırmadığı eli kolu gibiydi.

*

Sabah Gülyan, İttahat ve Terakki siyasetinin Abdulhamit'in Ermeni siyasetininin devamının taraftarı olduğunu ve bu durumda çalışmaları gizli sürdürmenin doğru olacağı tezinde ısrar ederse de Parti ancak 1913'te Sabah Gülyan'ın fikirlerini resmen kabul eder. 1900-01 tarihlerinde Jön Türkler başlıklı yayınladığı yazı dizisinde Ermeni Meselesinde karşılıklı tavizlerle Bağımsız Ermenistan'ın kurulabileceğini işler. 1915'te bu görüşünü daha da geliştirir. 1916'da yayınladığı kitabının adı *Sorumlular* adını taşır.

Birinci mevkiye tekrar girdiğimde, Gomidas oturduğu yerden kalkmıştı. Dr. Dağavaryan ve Torkomyan arasına nasıl oturduğunu bilmiyorum. Doktorların ikisi de ağlıyordu. Gomidas kaygılı gözlerle bir ona, bir diğerine bakıyordu. Belki de teselli etmek için onların kulaklarına bir şeyler fısıldadığını görüyor ama ne söylediğini duyamıyorduk. Vapura nasıl getirildiğimizi öğrenmek isteyen ilk gruptan birçok kişi etrafımızı sarmıştı. Tekrar bir araya geldiğimiz bu kişilere hikâyemizi ikinci ya da üçüncü kez tekrarlayarak meraklarını gidermek zorunda hissediyorduk kendimizi.

Bereket vapur düdüğü onların merakını yatıştırdı. Biz çarkların dönüşünü ve suda çıkardığı sesi duyuyorduk. Hareket ettiğimizi anlamıştık. Polisler koridorlarda ayakta duranları yerlerine dönmeleri için uyarıyorlardı. Ancak bu sefer çok sessiz, hemen hemen nazikçe rica eder gibiydiler.

Birilerinden İbrahim Efendi ve diğer görevlilerin vapurda olduklarını öğrendik. Tabi ki onların varlığı polisin bize daha nazik davranmasını zorunlu kılıyordu.

Aniden ayağa kalkan Dr. Torkomyan kapıya kadar gidip aya baktı. Uzun süre aya bakarken gözlerinden süzülen yaşlardan sakalları sırılsıklam olmuştu. Daha sonra Pera'ya bakarak gözlerinden hâlâ yaşlar süzülürken "Elveda... bu seni son görüşüm..." diye mırıldandı.

Daha sonra ailesine seslenircesine devam etti: "Sizi de bir daha göremeyeceğim..."

Ve ağlamaya devam etti.

Doktoru oradan alarak Gomidas'ın yanına oturttular. Gomidas'ın başkalarıyla hiç ilgilenmediği görülüyordu. Endişeli gözlerini yere dikmişti. Geminin ahşap tabanında yere bağdaş kurmuş oturan Sako'yu gördük. *Kuran* okuyan bir hoca gibi sallanıyordu. Bir yandan da sanki uzun sakalıyla

göğsünü silmeye çalışırmış gibi başını sallayıp duruyordu. Zaman zaman çok zor anlayabileceğimiz yarım yamalak sözlerini tekrarlıyordu: "Suyumuz ısındı."

Onun Hınçak arkadaşlarından bir kaçı Murad, Ardzruni, Stephan Taniyelyan, Dr. Celal ve Bedros Kalfayan[93] yanında olmalarına rağmen hiç müdahale etmeden sakinleşmesini bekliyorlardı.

---

93 **Bedros Kalfayan,** 1868'de Kharpert'in (Harput) İçme ilçesinde doğdu. 12 yaşında yetim kalıp İstanbul'a gönderildi; Papaz Arisdages Kalfayan'a evlatlık verildi ve onun soyadını aldı. İlköğrenimini Khorenyan Okulu'nda aldı ve ticarete atıldı. O zor günlerde, bizzat kendi özveri ve çabalarıyla, mahallenin ilk çocuk yuvası açılmış oldu. Genç yaşlarda Hınçaktsagan Gusagtsutyun'a (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi) girdi ve 1890'da bu partinin yaptığı meşhur Kumkapı Nümayişi'ne katıldı. Partisince, Adana'ya propagandacı olarak, gönderildi. 1894'te, Romanya ve Bulgaristan'da bulunan, Hınçagyan Gusagtsutyun'un tüm şubelerinin Genel Sorumlusu olarak, Atina'ya kaçtı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Köstence'deki Konsolos'unun aracılığıyla, ülkenin polisi tarafından M. Damadyan ile tutuklandı ve İstanbul'a yollandılar. Ancak İstanbul'a varır varmaz, İngiliz kaptan sayesinde, geceleyin hemen bir İtalyan şilebine geçerler ve Marsilya üzerinden Londra'ya varırlar. Bedros görevle Rusçuk'a yollandı ve orada ticaretten başka, bir de *Veradzınunt* (Yeniden Doğuş) haftalık dergisini çıkardı. Daha sonraları bu gazete Paris'te *Abaka* (İstikbal) ismiyle devam etmiştir. 1910'da İstanbul'a dönüşünde, Ermeni Bankası'nda Şıkhyants ve Khaçadıryants Petrol Şirketleri'nin temsilcisi olarak çalışmaya başladı. Ermeni Milli Meclisi'nde, Altı Mermer'den delege seçildi. Sürgün kervanı'nın ilk konvoyundan sonra, 4 Mayıs 1915'te, ferdi olarak Ayaş'a sürüldü. Seksen dört kişiden kalan son yirmi kişilik gruptaydı ve hayatını kaybetti. Siyasi kod adı Vortodnuni'ydi

Onunla ilgili zihnimdeki son görüntü buydu. Çok kısa sürede kafayı yiyen ilk kişiydi Sako. Sonradan, ruh halleri geçici de olsa kötüleşen dört kişi daha görecektik. Bunların içlerinde en çok göze çarpan Gomidas'tı. Çok asabiydi. Gözlerini Sako'dan hiç ayırmıyordu. Sanki Sako'nun başını kaç kere salladığını sayar gibiydi.

Vapurun düdüğü ikinci kez öttüğünde, vapur iskeleden ayrıldı. Aramızda hâlâ kara kara düşünen insanlar vardı. Çanakkale'de toplara yem olacağımıza inananlardı bunlar. Kafaları o kadar karışmıştı ki gerçekten böyle bir şey olsaydı bizi neden Şirketi Hayriye'nin en iyi, en yeni ve en lüks 42 sayılı vapuruyla naklettiklerini düşünmüyorlardı bile. Eski ve ıskartaya çıkmış bir gemi kullanırlar ve olur biterdi.

Dışarı çıkmış olan Mihırtad Haygazn içeri girip bize gülümseyerek Haydarpaşa Garı'na yöneldiğimizi söyledi.

Bu çoğumuz için yeni bir haber değildi.

Bazılarımız biraz da olsa rahatladık. Bir kere sürgün idam cezası değildi ki. Tabi ki sürgünde öleceğini düşünenler de vardı. Ama gene de kimse o anki iyimserliğimizi yok etmek istemiyordu.

Bölüm XII

SOYLULAR ARASINDA BİR SOYSUZ

Vapurumuz Haydarpaşa iskelesine yaklaşırken hemen hemen herkes kendini yolcu salonundan dışarı attı. Alt kamaradakiler de çok geçmeden bize katılınca kaptan köşkü çevresinde büyük bir kalabalık birikti. Merakla dışarı fırlamamıza engel olmaya çalışan birkaç polis bizi durduramayınca geri çekildi.

Dikkatimizi ilk çeken iskelenin ışıl ışıl olmasıydı. Bizi bekledikleri belliydi. Bazıları bizi Haydarpaşa'daki polis karakoluna sevk edeceklerini söyleyerek iskelede sıralanan çok sayıda polisi işaret etti. Ayrıca ikili gruplar halinde devriye gezen diğer polisleri de görebiliyorduk.

Vapur yanaşır yanaşmaz Merkez Cezaevi Müdürü İbrahim Efendi ve yardımcıları bize bakmadan iskeleden atlayıp Gar'a girdiler. Gözlerimizi Gar'a girene kadar İbrahim Efendi'den ayıramamıştık. Her şeyi net olarak göremediğimiz halde artık aşina olduğumuz süngülerin parıltıları dışarıdaki çok sayıda askerin varlığının göstergesiydi. Aynı gösteri burada da tekrarlanacaktı.

Bir süre sonra biz de rıhtıma indiğimizde bu gösteri tekrar yaşandı. Rıhtım kıyısından gara kadar giden yolun her iki tarafına da askerler sıralanmıştı. Gara çıkan merdivenlerden çıkarken de yine askerler arasından geçtik. Artık başlarındaki komutanlar da alt rütbeli değil yüksek rütbeli subaylardı.

Bizi bekleyen bu kadar çok sayıda polis ve askeri görünce şaşırdık. Elbette başka bir yerde çok daha yararlı olabilirlerdi. Askerlere emniyet alma emri verildiğinde bir kısmımız daha tam tahta iskeleye çıkmamıştık bile. Asker çizmelerinin kaldırımda çıkardığı ses her yanı kaplamış garın merdivenlerinde bile yankılanmıştı. Bütün bu olup biteni selamlama sanan bir arkadaşımız "oooo bu ne şeref!" dedi.

Daha sonra Çankırı'da o geceki olayları aramızda konuşurken, Keçyan o anı gülümseyerek hatırlamıştı.

"Süngülerin arasından geçerken kibirli bir hava takındım. Kayzer Wilhelm'e bile bu kadar çok şeref bahşedilmemiştir."

Hapishaneden ayrılırken ya da Haydarpaşa garına geldiğimizde, daha sonra Ankara'dan Çankırı'ya giderken trende askerlerin sayısı olağandışıydı. Olağanüstü savaş koşullarında askerlere sürgünleri ve tehcir edilenleri nakletme işinin de verildiğini biliyor olsaydık kendimizi daha rahat hissedecektik. Oysa biz nedenini bilmeden askerlerin gözetimi atında sürgüne gönderilmiştik. Yolda onların sadece sivil otoritelere yardımcı olduklarını düşünüyorduk. Oysa gerçek bunun tam tersiydi. Tehcir emri bizim İstanbul'dan ayrılışımızdan 39 gün sonra açıklanacaktı. Çankırı'dayken şans eseri elimize geçen *Verçin Lur*'u [Son Havadis] okumuştuk. Gazete 2 Haziran 1915 tarihliydi. Söz konusu emri, okuduğumuzda o gece ve ertesi gün neden bu kadar çok askerin koruması altında tutulduğumuzda kafamızda netleşmişti.

Geçerken, askerî yetkililerin bu ayrıcalığı uzun süre ellerinde tutmadıklarını da belirteyim. Çok geçmeden sürgünlerin nakil işlemi sivil otoritelerin ellerine geçti. *Cinayet ve katliamlar bundan sonra başladı.* Emrin değiştiği

tarihi yayınlanmadığı için bilmiyorum ama şunu söyleyebilirim ki bu bize muhtemel bir tarih hakkında ipucu veriyordu. Benim de içinde bulunduğum son grup, 19 Ağustos 1915 Perşembe günü Çankırı'dan Ankara'ya askerlerin denetiminde sevk edildi. Biz arabacılarının da asker olduğu askerî arabalarla nakledildik. Altı kişi dışında her birimiz bir askerin gözetimindeydi. Hagop Koryan, Banker Terlemezyan ve diğerleri dışında. Onların İstanbul'a dönmelerine izin verilmişti. Arabacıları da sayarsak 40 askerin denetiminde nakledilmiştik. Çankırı'nın en iyi polisi Süleyman ve bir jandarma da bu askerlere katılmıştı. Dillere destan ilk mola yeri olan Tüney Han'a geldiğimizde Kürt Alo *çeteleriyle* bizi bekliyordu. Polis memuru Süleyman bizi onlarla muhatap olmamamız için uyarmıştı. Hemen sonra bu adamlar bize kaçak sigara satmak için yanımıza geldiler. Onlara sigara almayacağımızı söyleyince de bizi bırakıp handan ayrıldılar. Yanımızdaki askerler nedeniyle kesin bir katliamdan kurtulduğumuz kesindi.

Bir hafta sonra, 25 Ağustos'ta aralarında Taniyel Varujan, Rupen Sevag ve aynı kaderi paylaşan üç kişinin bulunduğu bir başka grup Çankırı'dan ayrıldı. Bu grup bir polis ve jandarmanın denetimindeydi. Ama nakil sorumluluğu sivil yetkililere geçmişti. Beşi de Tüney Han'in önünde Kürt çeteler tarafından öldürüldü. Polis ve jandarma bu çete ile baş edecek durumda değildi. Otoritenin askerlerden sivillere geçişinin Ağustos'un ilk on gününde olduğunu varsayabiliriz. Bu geçiş muhtemelen Çankırı'dan önce valiliğin bulunduğu Ankara'da gerçekleşmişti. Her neyse, sürgünlerin tehcir edilmesi görevi sivillerin eline geçtikten sonra, Ankara'dan tehcir edilen ilk Ermeni Kervanları 24 Ağustos 1915'de şehirden on saat uzaklıktaki Gökçeyurt (Nenek) ve Beynam Vadilerinde katledilmişlerdi.

Vapurdan inen bazı polisler iskeledeydi. Gemide kalan birkaç polis bağırarak içeride kimse kaldı mı diye kapılara vuruyorlardı.

Sıralanan askerlerin arasından karışık gruplar halinde gara doğru ilerledik. Hepimiz bir an önce gara girip dışarıda etrafımızı saran kalabalık güvenlik güçlerinden uzaklaşmak için sabırsızlanıyorduk. Memurlar ise kim bilir garın hangi köşesinde gözden kaybolmuşlardı.

Bu sırada ön sıralardan biri "Yaşasın Ermenistan" diye bağırdı. Şaşkınlıkla kimin bağırdığını anlamak için birbirimize baktık. Kulaktan kulağa bu bağıranın Sako olduğu yayıldı. Anlaşılan sinirleri hâlâ yatışmamıştı. Aramızda homurdananlar oldu, herkes sarsılmıştı. Ama Sako'nun sloganı hiçbir etki yapmamıştı. İskeledeki polisler arkada kalmışlardı ve herkesi gara sokmaya çalışıyorlardı. Sako'nun bağırışını o mesafeden duyamazlardı. Bu sözleri duysalar ve ne anlama geldiğini bilseler bile hiç aldırış etmeyecekleri belliydi. Onların gözünde hepimiz aynı kumaştan dokunmuştuk, "Yaşasın Ermenistan" diye slogan atacak türden insanlardık. Devlet hepimizi sürgüne mahkûm etmişti. Onlar hepimizi ülkenin düşmanları olarak görüyorlardı. İçimizden birinin böyle bağırması onlar için şaşırtıcı bir şey değildi.

Garın büyük salonunda çok sayıda asker vardı. Etrafta dolaşmamıza izin verilmişti, ama çıkış kapılarının hepsi kapalıydı. Gerçi kapıların kapalı mı ya da açık mı olduğuna bakamamıştık. Kapıları açmaya çalışmamız halinde müdahale edecekleri kesindi.

Eskiden dağıtmış oldukları ekmeği yiyecek fırsatı olmamış çoğumuzun karnı zil çalmaya başlamıştı. Akıllılık edip ekmeklerini paketleyerek yanına alanların etrafı aç olanlar

tarafından sarılınca ekmekler bir anda yağmalandı. Bu yağma bize eğlence oldu. Tabi ki birkaç kişi için bu hiç de eğlenceli değildi. Ama genelde komik bir şey olduğundan askerler ve polisler de bizimle beraber gülmeye başladılar. Hapishaneden Haydarpaşa'ya kadar yanlarında ekmek taşıyıp da bir lokmasını bile yiyemeyenlere gülüyorduk. Birçoğunu tanımıyorduk. Bir kısmı da satıp para kazanmak için ekmek almış olan İstanbul'un farklı semtlerinden gelen karanlık tiplerdi. Kelekyan ve birkaç kişiden bu ekmek karaborsacılarına istediklerinden daha fazla para ödeyen kişiler olduğunu duymamız daha fazla gülüşmelere neden oldu.

*

Olaydan hemen sonra bizim için özel bir trenin hazırlandığını öğrendik. Bir kez daha tahminler havalarda uçuşmaya başladı. Artık hepimiz sinirli ve gergindik. Kaderimizin ne olduğu konusunda kuşkumuz kalmamıştı. Hiçbirimiz ailelerimizi ve aziz saydığımız her şeyi geride bırakıp bilinmeyen bir yere gitmekteki haksızlığı kabul edemiyorduk.

Bu gerginliğimiz sayısız tartışmalara ve öfkeli yorumlara neden oldu. Aramızda en gergin olanlar Kayıkçıyan biraderler, özellikle de üç kardeşin en büyüğü olan Mihran'dı. Kardeşlerin hepsi çok muhafazakâr kişilerdi. Gedikpaşa mahallesinde gençlere ya da gençliğin ilerici sayılabilecek fikirlerine karşı çıkmışlardı. İlerici basın onları gerici ve cemaatçi olarak tanımlamıştı. Mihran aramızdaki devrimcilere ateş püskürerek bağırıp çağırmıştı.

"İstediklerini yapmadılar, bizi dinlemediler. Şu olup bitene bakar mısınız? Bizde ki de amma şans be. Bizi de ateşe attılar."

Biri "Tamam ama madem onlarla birlikte yanmak istemiyordunuz, o zaman sizin neler döndüğünü anlamanız gerekirdi" dedi.

Kayıkçıyan'ın cevabını işitmeye kalmadan çok daha ciddi bir tartışmaya kulak kabarttık. Hiç tanımadığım birinin etrafını saran iki Hınçak üyesi Harutyun Cangülyan ve Ardzruni (Hagop Avedisyan) ile birlikte Simpad Pürad, Gigo, Krikor Yesayan ve başkalarını görmüştük.

Kalabalığı yararak ilerledim ve çok geçmeden adamın isminin Margos Natanyan olduğunu öğrendim. Bu kişi bizim iyi tanıdığımız yazar ve yayıncı değildi. Önce Üsküdar'da oturmuş, sonra da Pera ve Feriköy'e taşınmış olan bir avukattı. Burada şaşırtıcı olan onun yanlışlıkla tutuklanmış olması değildi. Daha önce de söylediğim gibi 24 Nisan gecesi yapılan alelacele tutuklamalarda polis birçok hata yapmıştı. Burada şaşırtıcı olan çok güçlü hitabet yeteneğine sahip bu adamın polis karakolundan Merkez Hapishanesi'ne sevk edilmesini sağlayamamış olmasıydı. Yüksek sesle İttihat Partisi'nin bir üyesi olduğunu ve yıllardır partinin sadık bir izleyicisi olduğunu söyleyip durmuştu. Partinin Pangaltı şubesinin faal bir üyesiydi.

Bizim dikkatimizi çeken tartışma önce onunla Ardzruni arasında başlamıştı. Margos etrafını saranlara kendisinin yanlışlıkla tutuklandığını Talat Bey'e –henüz Paşa ünvanı almamıştı– ve İttihat Partisi'nin Genel Sekreteri Mithat Şükrü [Bleda] Bey'e bu yanlışı düzeltmeleri için yazacağını söylemişti. Tabi ki bu onun hakkıydı. Adaşı olan ve yanlışlıkla yerine tutuklandığı Margos Natanyan'ı[94] tanıdığını ve nerede oturduğunu da bildiğini eklemişti. Ayrıca bu kişinin

94 Tarihçi, eğitimci. Vanlı'dır.

devlet düşmanı olduğunu, hayatının bir kısmını hapislerde ve sürgünlerde geçirdiğini de biliyordu. Masum olduğunu kanıtlamak için tüm bildiklerini polise anlatacağını, bunun için de diğer Natanyan'ın adresini vereceğini ilave etmişti.

Vanlı olan Ardzruni elbette yoldaşı ve dostunu bu yakın tehlikeden korumak istiyordu. Bir kişinin kendisini bu şekilde korumasının ihanet sayılabileceğine işaret ediyordu.

Avukat ise, "bana bak, ben hukukçuyum kahraman değil. Şehit de değilim. Kendini kurban etmek bana mı kaldı" diye cevap verdi.

Yanımda duran Harutyun Cangülyan bu konuşmalara kulak misafiri oldu. Kulağına "kahraman" ve "esh Nahadag" [*kelimenin anlamı eşek-şehit*] kelimeleri çalındı. Vanlı olan Cangülyan'ın tepesi attı ve ağzına geleni söyledi. Avukat'a ağır sözler söyleyince tartışma alevlendi. Tartışmanın kavgaya dönüşeceğinden korkanlar vardı. Krikor Yesayan yumruğunu sallayarak adamı tehdit ediyordu. Onu kenara çektiysek de bağırmaya hâlâ devam ediyordu: "O zaman Türkçe söyle de duysunlar!"

Bütün bunlara hiç aldırış etmeden yanı başımızda duran polisi kastediyordu.

Avukat ise, "Bundan utanacağımı mı sandın?" diye cevapladı. Ve yüksek sesle Türkçe olarak mırıldanmaya başladı. "Ben suçsuzum... Adım Margos Natanyan değil. Beni Margos Servet olarak tanırlar. Ben İttihatçıyım... Devrimci olansa diğeri... Ermeni tarihi dersleri veriyor...

Sürgün edildiği Ayaş'tan kendi özgürlüğü karşılığında yetkililere Margos Natanyan'ın adresini bildiren bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Margos derhal tutuklanıp Ankara yakınlarında, Haymana'ya bağlı Kürtler'in yaşadığı bir kasaba olan İskilip'e sürgün edildi. Eğer hastalanmasaydı

kesinlikle öldürülürdü. Küçük kızı Talat'a gönderdiği cesur bir dilekçe ile babasının serbest bırakılmasını sağladı. Aynı yere yalnız sürgüne giden Meclisi Mebusan üyesi Dr. Devlet Dadrian gibi diğerleri onun kadar şanslı değildi. Oysa Devlet Dadrian'ın "suçları" hiç de az sayılmazdı.

Diğer Margos Servet'in hemen İstanbul'a dönmesine izin verildi. Nur içinde yatsın! Natanyan 1925 Haziranı'nda Paris'e hasta kızını ziyarete geldiğinde, bize aşağıdaki öyküsünü anlattı. Sürgünden döndükten birkaç yıl sonra Feriköy'de dolaşıyormuş. Bir kilisenin yanından geçerken içeride bir cenaze töreni olduğunu işitmiş. Ölenin kim olduğunu bilmeden son görevini yerine getirmek için kiliseye girmiş. Katliamlar sırasında ölen pek çok şehidi dualarla anmak için o sırada birçok kişi böyle fırsatlardan yararlanırmış. Sadece cenazeden sonra ölenin kim olduğunu sormuş. Kapıcı ona ölenin Margos Servet olduğunu söylemiş.

"Onun ruhuna dua ettiğim için pişman değilim. O gün onu bana yaptıklarından dolayı affetmiştim."

O Margos'un da Vanlı olduğunu düşünüyordu. Van'da Natanyan soyadlı çok sayıda aile yaşıyordu, ama kendisi onlarla akraba değildi.

*

Merkez Cezaevi Müdürü İbrahim Efendi'nin az sayıda polisle girişi orada burada patlak veren birçok tartışma ve ağız dalaşına son verdi. Tartışmalar daha sonra trende tekrara başlayacaktı.

İbrahim Efendi salona girer girmez kalabalığın ortasına ilerledi. Bir duyuru yapacağı belliydi.

Bölüm XIII

HÂLÂ KARANLIK

İbrahim Efendi kısa bir süre içinde yola çıkacağımızı duyurdu. Ama nereye gideceğimizi ya da yolculuk koşullarımızı açıklamadı. Tek söylediği çok geçmeden yola çıkacağımız ve bizi rahat ettirmek için her şeyin yapılacağıydı.

Daha sonra sırıtarak, "hiç meraklanmayın ben de sizinle olacağım" diye ekledi.

İşte bu son sözü hiç hoş olmamıştı. Her ne kadar o zamana dek hiçbirimiz ondan kötü bir muamele görmediysek de hiç kimse ona sempati duymuyordu. Hepimiz astları üzerinde onun varlığının yatıştırıcı bir etkisi olmasına, astlarının kabalık ve küfürlerinin o varken geçici olarak durmasına rağmen ondan iğreniyorduk. Belki de bu önsezilerimizden kaynaklanıyordu. Gelecekte içinde yatan canavarın sürgün gruplarının nakliyesi sırasında tüm gücüyle dışarı çıkacağını biliyorduk. Şimdi onun daha sonra Ermeni Anayurdunu cehenneme çevirdiğini de biliyoruz.

Bize yolda söz verdiği gibi, Kalecik'e kadar eşlik ettiği sürece, rahatımız –buna rahat demek zor, belki de güvenliğimiz demeliyiz– onun tarafından garanti edilmişti. Alışveriş yaptığımız ender anlar dışında, o hiçbir Türk'ün yanımıza yaklaşmasına izin vermiyordu. Subaylara gelince, bir yüzbaşı ile birkaç asteğmen komuta ediyordu. Her zaman uzakta duruyor, yanımıza asla yaklaşmıyorlardı. Sürgün yolunda, ne zaman bir istasyonda dursak can sıkıcı bir durumu

engellemek için hemen askerlere bizden uzak durmalarını emrediyorlardı. Bizi aslında İbrahim Bey'in sıkı denetimi altında gözetleyenler polis ve jandarmaydı.

İbrahim Bey, duyurusunu yaptıktan sonra arkasındaki görevlilerden birinden aldığı kâğıtlardan parasını cezaevine emanet edenlerin isimlerini okumaya başlamıştı. İsmi okunan kişi öne çıktığında, İbrahim Efendi ona emanete ne kadar para bıraktığını soruyordu. Elindeki listede yazılanla verilen cevabı karşılaştırarak zarfı o kişiye uzatması için polise veriyordu. Paralarını emanete bırakanların listesi uzun değildi. Aslında hepimize paraları emanete bırakmamız söylenmişse de buna aldırış eden çok az kişi olmuştu. Hapishaneye 100 Osmanlı altın parasıyla giren Dr. Hagop Topçuyan'dan söz etmek isterim. O tüm parasını geri almıştı. Parayı geri veren polis saymasını istediyse de nezaketsizlik etmek istemeyen Dr. Topçuyan saymamıştı bile. Ben bu olayı sırf Dr. Topçuyan'ın nezaketini göstermek için anlattım. Çankırı'da Dr. Topçuyan bu paranın arkadaşları ve tanıdıkları tarafından ortak kullanılmasına incelikle izin vermişti. Apar topar tutuklanmaları sırasında yanlarına para almayı düşünememiş olan herkese borç vermişti. İstanbul'da patrikhaneden para yardımı gelinceye kadar parasının bir kısmını ihtiyacı olanlara vermişti.

Hapishane emanetinde tutulan paranın iade edilmesi, Haydarpaşa yolundayken parayı kaybettiklerine üzülen para sahipleri için mutlu bir olaydı. Bu gelişme iyimserlik yaratmış ve birçoğumuzun yüzü umut ışığıyla aydınlanmıştı.

İçimizden biri "mademki paralarımızı geri verdiler kötü niyetli olamazlar" dedi.

Hiç kimse bunun sadece bir başlangıç olduğunu ve ertesi gün durumun değişebileceğini söylemedi.

İbrahim Efendi'nin söyleyecek başka bir sözü daha vardı. Paraların dağıtımı bittikten sonra, yolculuğumuzun rahatından kendinin sorumlu olduğunu bildirdi. Sosyal sınıf ya da statüye dayalı olarak gruplaşmamızı söyledi. Orta hallilerin ayrı gruplar oluşturmalarını, böylece değişik sınıf vagonlarda uygun düzenlemeler yapabileceğini söyledi. Sonra da bunun zorunlu olmadığını, ama istenmeyen komşularla birlikte yolculuk yapmamak için tercih edilebileceğini ekledi.

Bu sözler kendilerine daha ayrıcalıklı bir muamele gösterileceğini ya da daha iyi koşullar sunulacağını düşünen hali vakti yerinde olan bazı snopların bir araya gelmesini sağladı. Ama hapishane müdürünün önerisini çoğumuz şöyle anladık: Özel ilişkileri nedeniyle yakın ilişkilere sahip olanlar ayrı gruplar oluşturacaktı. İbrahim Efendi ve memurlar ayrıldıktan sonra devrimciler bir araya gelmeye çalıştılar: Taşnak'lar bir yanda Hınçak'lar diğer yanda.

Kelekyan ve Keçyan çevresinde başka gruplaşmalar da oldu. Dr. Torkomyan, Dr. Cevahiryan, Dr. Nakkaşyan, Peder Keropyan, eczacı Hagop Nargileciyan onlara yakındı ve diğerleri de onların etrafında toplanmaya başlamıştı. Kimisi oturdukları mahallelere göre gruplaşmaya çalışıyordu. Ama genelde bu girişimler başarılı olmuyordu. Bu birçok kişinin şikâyet etmesine, birçoğunun şakalaşmasına ve bazı kişileri eğlence konusu yapmalarına neden oldu. İstasyonun salonu böyle bir girişimi kaldıracak kadar geniş değildi. Farklı köşelere itilen birçok kişi benzer görüşleri paylaştıkları dostları ya da insanlarla bir araya gelememişti.

Trene binmemiz istendiğinde bir kez daha ortalık karıştı. Bunun tek istisnası birbirleriyle her zaman yol arkadaşlığı yapan *ayıngacı*lar ve farklı mahallelerin ayaktakımıydı.

Katliama bile giderken en kritik anlarda gene de bu düzenlerini bozmayacaklardı.

Dışarıda, trene giderken askerin kordonu arasından geçtik. Bize tahsis edilen vagonların çoğu ikinci ya da üçüncü sınıftı. Son ikinci sınıf vagonun İbrahim Efendi ve memurlarına ayrıldığını düşündüm. Çünkü hiç kimsenin o vagona binmesine izin verilmiyordu.

İbrahim Efendi bizim grubu görür görmez tavsiyelerine uymadığımızı anladı. Ama hiçbir memnuniyetsizlik göstermedi. Birkaç polis memuru ve yüzbaşının etrafını sardığı ikinci vagonun önünde durdu. O subayın varlığı askerlerin de bize eşlik edeceğinin göstergesiydi. İlk kişi kendine yanaştığında, İbrahim Efendi adamdan nazikçe kendini tanıtmasını istedi. Daha sonra ona ayrılan vagona işaret ederken her zaman lütfen kelimesini kullanıyordu. Sonra polis bu kişiyi alıp vagona götürüyordu.

Eğer yaklaşan kişi iyi giyimli biri ise, İbrahim Efendi kim olduğunu sorarken daha saygılı bir tavır takınıyordu. "Unvanınız?"

Ve cevaplar genelde çarpıcı unvanlar oluyordu: "Sultan Mecit'in özel doktoru", "*Sabah* gazetesinin baş editörü", "Sivas eski Mebusu", "*Müdafaa-i Milli* Pangaltı Şubesi Başkanı", "Bakırköy Belediye Meclisi Başkanı", "Kozan Mebusu", "Kandilli İttihatçılar Kulübü Başkanı" vb....

Çok geçmeden bu işlem bitti ama hiçbir amaca hizmet etmemişti. Hiçbir gözetimin olmadığı vagonlara bindikten sonra insanlar vagondan vagona geçerek dostlarına ya da aynı ideolojiyi paylaştıkları kişilere katıldılar. İkinci sınıf vagonlara konulan birçok kişi üçüncü sınıf vagonlara geçerken tersi de oldu. Toplumsal statüye dayalı beraberliklerden çok herkes dostları ve tanıdıkları ile biraraya gelmeye

çalışıyordu. Elbette bazı karma gruplaşmalar da olmuştu. Çok geçmeden her vagona altı asker bindi. İlk emirleri pencereleri açmamamız, vagonlardan dışarı çıkmamamız ve yerlerimizden ayrılmamamızdı. Tabi ki askerler de verilen emirleri tekrarlıyorlardı.

Dışarıdan birkaç emir duyuldu, daha sonra öttürülen düdükle trenin gürültüsü hareket ettiğimizi gösterdi. Tren oflaya puflaya yola çıkmıştı.

İşte sürgünümüz başlamıştı. Haydarpaşa Gar'ında sadece bir saat kalmıştık.

Askerler süngülerini çıkarıp palaskalarındaki kılıflarına koydular. Çoğu cam kenarlarında oturmaya başladı. Bizimle ilgili düşünceleri çok kötüydü. Onlara hakkımızda korku hikâyeleri anlatılmıştı. Bizim Sultan ya da Bakanlara suikast teşebbüsünden tutuklandığımız söylenmişti. Buna rağmen naziktiler ve çok geçmeden bizimle içli dışlı oldular. O korkunç gecede art arda gelen olaylar nedeniyle yorgun ve tükenmiş olan birçoğumuz içimizi kaplayan korku ve kaygılarla derin bir uykuya dalmıştık. Vagondaki üç askerde derin uykuya dalmıştı. Geri kalan üçü bizi kontrol etmek için uyanık kalmıştı ama kısa süre sonra kendilerine söylendiği kadar tehlikeli olmadığımızı anlayınca onlar da uyuyakaldılar.

Kısa bir süre sonra gözlerimi açtığımda vagon müzikhole dönmüştü. Gecenin programını düşündüm...

*

Ertesi Pazartesi sabahı, 25 Nisan'da zifiri karanlıkta İzmit'e vardık. Tren durur durmaz beş asker aceleyle süngülerini takarak trenden indi. Başımızda kalan bir tanesi ise

bizi sürekli olarak pencereleri açmamamız konusunda uyarıyordu.

İzmit'te bir süre kalmamıza rağmen dışarıdakilerle hiçbir temas kuramadık. Bir kısmımız dışarı bakmak için tuvaletleri kullanmayı denediyse de başarılı olamadı. Askerler koridorları ve tuvaletleri de kontrol altına almıştı.

Bir vagondan diğerine geçişimiz yasaktı ama konuşmamız yasak değildi. Vagonun bir ucundan diğerine kulaktan kulağa söylediklerimiz yayılıyordu. Ama vagondakiler ya da yanımızdakilere hiçbir şey söyleyecek durumda değildik. Ağzımızı bıçak açmıyordu.

İzmit'e varır varmaz, askerler vagondan indiğinde sürgün yerinin burası olduğu söylentileri etrafta dolaşmaya başladı. İstisnasız hepimiz bu iyi habere inanmış ve haberi neşeyle birbirimize duyurmaya başlamıştık. O günkü hükümetin, Türkiye'deki genel seferberlikten sonra İzmit vilayetini sürgün yerine dönüştürdüğüne inanmıştık. Güya İstanbul'un farklı yerlerinde üç dört kez hüküm giyen tehlikeli suçlular ya da iflah olmaz ayaktakımı burada sürgün edilecekti.

Bizi sevinçten havalara uçuran haberin kaynağını bilmiyorduk. Bazılarımız şarkı söylemeye başladı. Başımızdaki bir asker merakla neden bu kadar neşelendiğimizi öğrenmek istedi. Askere İzmit'te kalacağımızı söyledik. Askerin eline sigara tutuşturanlar da oldu. Anlaşılan o da habere inanmış ve kontrolünü bir parça gevşetmişti. Hâlâ pencereleri açmamıza izin yoktu, ama hemen geri döneceğiz diye söz vererek vagonlar arasında serbestçe dolaşmaya başlamıştık.

Birkaç arkadaşımla birlikte yandaki ikinci sınıf vagona geçtim. O vagonda ileri gelenlerden bir grup vardı: Kelekyan,

Dr. Nakkaşyan, Peder Keropyan, Keçyan, Dr. Torkomyan, Dr. Dağavaryan, Aristages Kasbaryan, Dr. Hagop Topçuyan, birkaç üst düzey Taşnak üyesi ve bütün din adamları.

İçeri girdiğimizde, Gomidas Vartabed bir kâğıda imza atarak yanındaki Hovnan Vartabed'e uzattı. O da kâğıdı imzalayıp Balakyan Vartabed'e iletti. Dr. Nakkaşyan'a ne imzaladıklarını sordum.

"Bizimle ilgili değil. Haberi duymuşsundur tabi... Bir süre, savaş bitene kadar İzmit vilayetinde kalacakmışız gibi görünüyor. Din adamlarımızda Armaş Manastırı'nda kalmalarına izin verilmesi için hükümete dilekçe yazıyorlar."

Girdiğim bir sonraki vagonda her zamanki şarkılarını söyleyen Kayıkçıyan biraderlerle sarılı bir vaziyetteki Harutyun Şahrigyan'ı gördüm. Göründüğü kadarıyla Haydarpaşa Gar'ından başlayan tartışma hâlâ devam ediyordu. Ama Kayıkçıyan'lar kendileri konuşup kendileri dinliyordu. Şahrigyan ne onları duyuyor ne de cevaplamak istiyor gibiydi. Ayrıca Kayıkçıyan'ların doğal müttefikleri olan Margos Natanyan ya da Margos Servet'de oradaydı. Sanki birileri ona bir şey söylemiş gibi bağırıp duruyordu:

"Anlamıyor musunuz? Bu öyle bir şey ki suçlular cezasını çekecek... suçsuzlar serbest bırakılacak... madem suçlu değilsiniz o zaman dilekçe yazın... Ben başka birinin yerine yanlışlıkla tutuklandım... şikâyet edeceğim..."

Tartışmayı daha fazla izleyemedim. O anda tren düdüğü acı acı öttü ve tren sarsılarak hareket etti. Yan vagondan birkaç kişi bizim vagona koşup hareket ettiğimizi söyledi. Gerçekten de trenden inmiş olan askerlerin tekrar binmesiyle düdük bir kez daha öttü ve tren yola koyuldu. Ünlü kişilerle kalmak istemeyen Dr. Topçuyan'ı da yanıma alıp kendi vagonuma güç bela kendimi atmıştım. Doktor onların

konuşmalarını çok karamsar bulmuştu. Trenimiz çok geçmeden geride bırakacağımız Bilecik'e doğru yol alırken yüzlerdeki tebessümün yerini endişe almıştı. İzmit'ten ayrılışımız zihinlerimizdeki yeni hayalleri yerle bir ettiği için üzgündük.

İzmit vilayetine yabancı sayılmazdık. Bazılarımız sürgünü kırlarda hoş bir vakit geçirme gibi hayal ederek kendisini kandırmıştı. Ben dahil, birçok kişi en güzel anılarımızı yaşadığımız o güzeller güzeli Bahçecik'i (Bardizag) görmeye can atıyorduk.

Bölüm XIV

KIL PAYI

İçeri girdiğimizde vagon bir yas evini andırıyordu. Kimsenin ağzını bıçak açmıyordu. Herkes uyanık olduğu halde gözlerini kapatmıştı. Bu ilk hayal kırklığı üzerimize bir kâbus gibi çökmüştü. Dr. Topçuyan'la birbirimize yanaşmış, gözlerimizi kapatmış ve sonra da uyuyakalmıştık. Karşımızdaki sırada oturan iri yarı askerin kükrer gibi horlaması bize ninni gibi gelmişti.

Gözlerimi açtığımda tren zaten duruyordu. Diğer vagonlardan bizim vagona gelenler olmuştu. Bizimki tren istasyonunun tam önünde duran lokomotifin ilk çektiği vagondu. Siamanto ve Hampartsum Hampartsumyan'da bizim vagondaydı. Siamanto artık beyazlığından hiçbir eser kalmamış olan mendiliyle dışarısını görmek için buğulanmış pencereyi çabuk çabuk siliyordu.

Nerede olduğumuzu sordum. "Eskişehir" dedi. Sesi endişeliydi. Derdin ne diye sordum. Hemencecik "kaderimiz burada belirlenecek" diye cevap verdi. Şaşkın şaşkın ona bakıyordum. Hâlâ pencere ile uğraşırken "şimdi bizi Konya'ya mı yoksa Ankara'ya mı göndereceklerini öğreneceğiz" dedi.

Sahiden de demiryolu hattı Eskişehir'den sonra ikiye ayrılıyordu. Hatlardan biri Konya'ya diğeri Ankara'ya gidiyordu.

Kelekyan'ın Azmi Bey'in vali olduğu Konya'dan nefret ettiğini hatırladım. Şüphesiz Siamanto'da Kelekyan'ın

korkusunu paylaşıyordu, Azmi Bey'in valilik yaptığı bir yerden hiçbir hayır gelmezdi.

Pek çok kişi bu korkuyu paylaşmıyor ya da abartılı buluyordu. Bizim vagonumuza taşınmış olan Krikor Yesayan gideceğimiz her yerdeki valinin Türk olacağını söyledi. Ve ortaya bir soru attı: Azmi ya da Ahmet olmuş, Mehmet ya da Musa olmuş ne fark eder. Gene de Siamanto'nun ruh hali düşünülürse onu başka türlü ikna etmek mümkün değildi.

Gardan epey uzaktaki şehir ışıkları camdan seçilebiliyordu. Karşımızda sıra sıra müstakil binalar dizilmişti, buralar belki de hepsi ışıl ışıl olan bir otel, restoran ya da kahvehaneydi. Aramızdan bazıları geceyi bir otelde geçireceğimiz yanılsamasına kapılmıştı. Ama bu temelsiz iyimserlik çok geçmeden kahkahalarımızla boğulup gitti.

Ne vagonlarda ne de dışarıda bizimle ilgilenen hiç kimse yoktu. Vagonlardan inen askerler bir kez daha süngü takarak koruma almaya başladılar. Aramızdan biri, yüzbaşının askerlere bizi tam bir gözetim altında tutarak dışarı çıkmamıza izin vermemesini emrettiğini söyledi ve bu emri yerine getirmediğimiz takdirde ateş açma emri verilmişti.

Birden Hampartsumyan kekeleyerek bağırdı. "Aaa...aaa...aaa...çın...camları!"

Bazıları da öbür vagonlardaki bütün camların açık olduğunu söyledi. Pencerelerin sürgünlerin askerlerin yokluğundan yararlanıp *emrivakiyle* mi, yoksa askerlerin izniyle mi açıldığını bilmiyorduk.

Vagonun camları açıldığında tabi ki herkes camlara üşüştü. Dışarısı çok kalabalıktı. Askerler, polisler, ajanlar, zig zag çizen demiryollarının çevresinde labirent gibi uzanan binaları koruyorlardı. Burada ilk kez Ermeni ajanları görmemiştik. Ya da gözden kaçırmıştık.

Trenlerin camları açılır açılmaz bir sürü işportacı trene doğru koşmaya başladı. Polis işportacıları durdurmaya çalıştıysa da başaramadı. Çoğumuz açlıktan şikâyet ediyorduk. Verilen bir emirle yiyecek satın almamıza izin verildi. En çok satılan şey *saraylı dürüm*dü. Ama bu bizim için çok uygun bir yiyecek değildi. Soğanlı ve sarımsaklı olduğu için bize ağır gelebilirdi. Bu nedenle biz haşlanmış yumurta ve zeytini tercih ettik. Satıcı çocukların sattıkları ekmekler beyaz ve lezzetliydi. Ama taze olduğu için askeri tayın daha çok alıcı buldu. Bazılarımız çay ya da kahve istedi. Az sonra etrafta Ermeni işportacıların da olduğunu gördük. Bize kahve bulmanın zor olduğunu söylediler. Kahvehaneler uzaktaydı. Ama sırf Ermeniler'in çalıştığı Anadolu demiryolu şirketindeki çalışanların yardımıyla çok geçmeden isteğimiz yerine geldi. Bize gelen ilk tepsideki kahvelerden çok azımız yararlanabildik. Çok kalabalıktık ve kahvehaneler de oldukça uzaktı.

Demiryolunda çalışan bu genç işçiler çoğunluğu Taşnak Partisi'nden olmak üzere farklı siyasi partilere üyeydiler. Yanımıza ilk yaklaştıklarında adlarımızı öğrendiklerinde şaşkınlıktan donakaldılar. Onlardan İstanbul'dan gelen Ermeniler'i nakleden özel bir trenin yola çıktığı konusunda uyarıldıklarını öğrenmiştik. Ama İstanbul'daki kitlesel tutuklamalar hakkında hiçbir şey bilmediklerinden serserilerin nakledildiklerini sanmışlardı. Şimdi içimizdeki Taşnak Parti şefleri dahil ulusun en ünlü ve elit kesimini görünce şaşkına dönmüşlerdi.

Bazılarının eşi dostu, hatta akrabaları aramızdaydı. İşçilerin vagonlara girmelerine izin verilmediğinden onlar vagonları dolaşıp dışarıdan tanıdıklarını aramaya başladılar. Bizimle camlardan görüşüyorlardı.

Bize istersek İstanbul'a mektup yazabileceğimizi, seve seve mektupları yerlerine ulaştıracaklarını söylediler. Bu öneriyi biz düşünmeden kendiliklerinden yapmışlardı. Bazılarımız zaten İstanbul'a bulabildikleri ilk fırsatta göndermek üzere önceden mektuplarını hazırlamışlardı bile. Bu hazır mektuplar büyük bir özenle işçilere verildi ve onlarda bunları emin bir yere gizlediler. Çoğumuzda kâğıt kalem yoktu. Biraz sonra bu fedakâr gençler bizim ihtiyacımız olduğunu düşündüklerinden askerlerin şüphesini çekmemek için yiyecek paketlerine gizledikleri kalem ve kâğıtları bize verdiler. Çok geçmeden herkes mektuplarını yazıp büyük bir özenle demiryolu çalışanlarına iletti. Bu en zor görev etraftaki meraklı bakışların altında yakalanmadan yapmayı başaran en akıllılarımıza verilmişti.

Demiryolu çalışanları arasında büyük bir telaşa yol açan tek olay o sırada Nişan Efendi Kalfayan'ın dikkatsizliği olmuştu. Bu vurdumduymaz adam mektubunu geç bitirdiği gibi içinde bulunduğumuz şartları unutarak pencereden eğilip yarı beline kadar sarkarak mektubunu oradan geçen ilk işçiye vermişti. İşçi mektubu elinden geldiğince çaktırmadan almaya çalıştıysa da durumu gören bir polis sert bir sesle işçiyi yanına çağırdı. Sağ elinde içinde zeytin olan bir külah taşıyan işçi panikleyip zeytinleri cebine koydu. Kalfayan'ın mektubu ise sol elinde kalmıştı.

Bu karışıklık onu kurtaracaktı.

İşçinin cebine bir şeyler attığını görmüş olan polis adamın cebini arayınca sadece eski bir kitap sayfasından yapılmış külah içindeki zeytinleri bulmuştu. Bu külahın kâğıdını yanındaki ajana göstermiş ajan da kâğıdı inceledikten sonra "boş ver önemsiz bir kâğıt parçası" demişti. Kalfayan Nişan Efendi'nin mektubu işçinin sol elinde kaldığından

polis görmemiş ve işçiyi göndermişti.

Bu olaya karşın, biz İstanbul'da patrikhaneye gönderilmek üzere isim listesi hazırlamaya başlarken, etrafımızda dolaşan demiryolu işçileri uzun bir süre bize yiyecek içecek getirme bahanesiyle orada kaldılar. Onların birçoğumuzun tutuklandığını bilmediğine kalıbımızı basıyorduk. Farklı vagonlarda hazırlanan bu listeler bu girişimimiz iyi örgütlenmediğinden ancak anımsadığımız isimleri içeriyordu. En ünlü olanların isimleri tüm listelerde vardı. İçimizde hayatımızda ilk kez İstanbul'da hapishanede gördüğümüz insanlar da vardı. Onlar hiç dikkatimizi çekmediğinden, isimlerini de bilmiyorduk. Listeleri alelacele hazırladığımız o koşullarda, tek tek kişilere yaklaşıp isim sorma imkânımız yoktu. Listeleri yazanlar içimizdeki en ünlülerin isimlerini kaydettikten sonra yaklaşık olarak sayımızı belirtmekle yetinmişlerdi. O sırada biz de tam sayıyı bilmediğimizden listelerde bu sayı farklı görünüyordu. Bazı listede 200'dük, bazısında 200'den fazla.

Başkaca bir olay olmadan bu listeleri de demiryolu işçilerine vermeyi başardık. Tutuklanmamızın başından beri bu fedakârlık gerçekte karşılaştığımız ilk yardımdı.

Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Ermeni çalışanlarının fedakârlığının efsaneleşeceğini, kutsal bir gelenek halini alacağını belirtmemin yeri geldi. Savaş sırasında tüm tehcir edilenlere cömertçe yardım ederken, birçoğuna o zor nakliye koşullarında yardım ettikleri gibi kaçmalarına da yardım ettiler. Bazıları yakalanmış, hapsedilmiş ve ağır cezalara çarptırılmışlardı. Daha sonraları, Konya'nın o dillere destan sidikli cezaevinde onlardan büyük bir grubu görmüştüm. Hepsi de nakliye sırasında tehlikeli mahkûmların kaçışına yardım etmekle suçlanan dört beş kişi vardı.

Ermeni mezaliminin başlangıcında hükümet defalarca Anadolu Demiryolu İdaresini ve farklı yerlerde çalışan Ermeni çalışanları temizlemeyi denemişti. Her seferinde şirketin iki genel müdürü, Herr Huguenin ve Herr Gunther'in şiddetli direnişiyle karşılaşmışlardı. İkisi de Alman olan bu müdürler hükümetin askeri nakliyat gibi hassas bir konuda şüpheli bir ulusun üyelerini demiryolu hatlarında tutmanın tehlikeli olacağı görüşüne karşı çıkmışlardı. Müdürler Ermeni ya da Rumları istihdam etmemeleri halinde bu iş en önemli niteliğe sahip olan usta ve deneyimli Türkler'i bulup bulamayacağını hükümete sormuşlardı.

Tabi ki o günlerde Anadolu Demiryolları silahlı kuvvetler için hayati önem taşıdığından M. Makakiyan, H. Ántreasyan vb. gibi mühendisleri ya da her çalışanın sorumlu bir mevkide olduğu tüm Ermeni işgücünü bir günde değiştirmek mümkün değildi. Hükümet sadece geri çekilmekle kalmayıp Herr Huguenin ve Herr Gunther'in Ermeni demiryolu işçilerinin ailelerinin de tehcirden muaf tutulması teklifini kabul etmişti. Bu izinden yararlanan çok sayıda genç Ermeni işçi büyük ve ünlü yerel ailelerin kızları ile evlenerek o aileleri mutlak bir ölümden kurtarmışlardı.

Tüm savaş süresince bu kişiler tehcir edilenlere ve özel olarak izlenenlere yardım ve koruma sağlamaktan asla vazgeçmemişlerdi.

*

İki saatten fazla Eskişehir garında bekliyorduk ve yapacak hiçbir şeyimiz yoktu. Son mektupları ve listeleri etrafımızdaki sayıları giderek azalmış olan demiryolu işçilerine vermiştik. Bir süre sonra içlerinden biri bize listeleri

İstanbul'a göndermek için gerekenlerin yapıldığını haber vermiş ve iki gün içinde Patrik'in eline geçeceğini garanti etmişti.

Artık yola devam etmekte sabırsızlanarak istasyona geldiğimizden beri hiç görmediğimiz İbrahim Efendi ve yanındaki görevlileri boşuna aradık.

Hampartsumyan bir kez daha kekeleyerek hareket ettiğimizi söyledi.

"Ha..ha...ha...ha...ha...reket ediyoruz..."

Bizi götüren askerler trene binerek süngülerini çıkardılar. Hemen sonra da camların kapatılmasını emrettiler. Hepsi de dışarıda heykel gibi durmaktan yorulduğundan rahatça dinlenebilecekleri bir köşe arıyorlardı.

Önümde oturan asker traşlı erlerden birine "nereye gidiyoruz?" diye sordum.

Oralı olmadan "Ankara'ya" diye cevaplayarak uzun uzun esnedi ve bu şehrin pek çoğumuz üzerinde ne gibi bir etki yaptığını anlamadan gözlerini kapattı.

Çok geçmeden Ankara adı kulaktan kulağa yayılarak tüm trene yayıldı.

Her köşeden "Ankara'ya gidiyoruz" sesleri duyulmaya başladı. Yüzler gülmeye başladı. O ağır kasvetli havanın yerini neşe aldı. Ferahlayan Siamanto'da, Hampartsumyan'la şakalaşıyordu. Cezaevinden ayrıldığımızdan beri onu ilk kez bu kadar mutlu görüyordum. Şimdi ona bakar ya da yeniden tanımaya çalışırken keyif alıyordum. Gerçek hayatta o tam bir sevgi kelebeğiydi.

Komşu vagonlardan ateşli tartışmaların sesleri bize kadar geliyordu. "İyi" haberin herkes de aynı etkiyi bıraktığı belliydi. Bazıları şarkı söylüyordu.

Şimdi, otuz yıl sonra bile, o gece bazılarımızın yaşadığı sevinci hatırlarım.

Ne var ki, bir sığınak gibi düşünülen Ankara çok yakında gerçek bir cehenneme dönüşecekti. Trenin nereye gittiğini duyduktan sonra sevinçten havalara uçanların büyük bir çoğunluğu, birkaç ay sonra Ankara'nın değişik köşelerinde en korkunç ve akıl almaz koşullarda öldürülecekti. Bu arada, pek çoğumuzun gitmekten korktuğu Konya yerli Ermeniler'in tehcir edilmesine rağmen savaşın sonuna kadar binlerce Ermeni'nin neredeyse burnunun bile kanamadığı güvenli bir sığınak olacaktı.

Nihayet biz de askerler gibi uyuya kaldık. Tren tekrar durduğunda güneş doğmuştu ve Ankara yakınlarında bizi acı bir sürprizin beklediği küçük Sincan Köy istasyonundaydık.

Bölüm XV

VE GİYOTİN İNER

Tren Sincan Köy'de durduğunda, başlangıçta bunun sıradan bir mola olduğunu düşünmüştük. Birçoğumuz uyanmış nerede olduğumuzu anlayınca uyumaya devam etmiştik. Askerler bir anda alelacele trenden inmiş, sürgün yerine vardık diye bağıran Gigo'nun tiz sesini işitmiştik.

Hepimiz pencerelere üşüştük. İstasyon diyebileceğimiz hiçbir bina göremedik. İn cin top oynuyordu. Hayvan damı diyebileceğimiz birkaç harap kulübeden başka bir şey görünmüyordu. Trenin istasyondan uzak bir yerde durduğu belliydi.

Askerlerin bulunduğu sağ tarafımızda oraya buraya serpilmiş birkaç ağaç olan, bir çeşit kareye benzeyen büyük, çıplak ve engebeli bir arazi vardı. Arazi boyunca Anadolu'da taşımacılıkta kullanılan bir dizi at arabası *–Muhacir arabası–* dizilmişti. Arabalara atlar bağlı değildi. Arkası tenteliydi. Atlar ise boyunlarındaki yem torbalarıyla gruplar halinde ağaçların altında duruyorlardı.

Bizi bu yük arabaları taşıyacaktı. Anadolu'nun taşlı, engebeli, genelde perişan yollarında çekeceğimiz ıstırabı düşündük. Gündelik hayatta insanlar yolların tümseklerinden biraz olsun korunmak için arabaların altlarına ve kenarlarına yatak ve minderler seriyorlardı. Bizim ise bırakın yatak ve minderi fazladan bir mendilimiz bile yoktu. Askerler bir kez daha süngü takıp trenin her iki yanına, özellikle de yük

arabalarının bulunduğu sağ tarafta nöbet tutmaya başladılar. Birkaç arabacı dışarıdaydı, diğerleri yüzbaşının etrafındaki asteğmenlerin sert sesle verdikleri emirlerle ya da değişik yerlere dağılan polis ya da jandarmaların emirleriyle kulübelerinden fırladılar.

Büyük bir aceleyle atlar arabalara koşuldu. Bize herhangi bir emir vermemişlerse de biraz sonra treni boşaltacağımızı emredecekleri belliydi. Bilgi alabilmek için öteki vagonları da dolaşmamıza rağmen bizi sevk edenlerin niyetini bilen hiç kimse yoktu. Atların arabalara koşulduğunu gördükten sonra demiryolundan çok uzak bir yere götürüleceğimize kuşku yoktu. Ama nereye gidecektik? Bu hepimiz için tam bir bilinmezdi.

İbrahim Efendi'nin nereden peyda olduğunu görmemiştik. Ama bir anda bir grup subayla sarılı yüzbaşıya doğru hızla yürüdüğünü gördük. İbrahim Efendi ve subaylar arasında kısa bir görüşme oldu. En çok kendisinin konuştuğu bu görüşmeden sonra, elindeki evraklarla polislerden birini yanına çağıran İbrahim Efendi, arabacılara acele etmelerini iletti. Arabacılar harıl harıl çalışıyorlardı. Yük arabalarının hemen hemen hepsi hazırlanmıştı ve sırada bekliyorlardı.

İbrahim Efendi'nin verdiği emirle, bir polis aceleyle trene koştu. Göremiyorduk ama trene bindiğini anladık. Diğer vagona geçmek için kapıya koşuşturduk. Aslında buna gerek yoktu. Herkes mesajı birbirine iletiyordu.

"Yük arabalarına bakan camları açın!"

Bu emri veren polis devam etti: "İsmi okunan hemen trenden insin."

Sonra çekip gitti.

Vagonların camları hızla açılmasına rağmen, biz arkadakiler hiçbir şey göremiyorduk. Pencereye üşüşen öndekiler

görüş alanımızı kapatıyorlardı. Öyle büyük bir merak içindeydik ki itişip kakışıyorduk. Öndekilerin biraz kenara çekilmesi için aramızda tartışmalar başlamıştı.

Dışarıdan bir ses polisin verdiği emri tekrarladı.

"İsmi okunan eşyaları ile birlikte hemen dışarı çıksın."

Bu kargaşada ismi okunduğunda duyamayacağından endişelenen herkes birbirine "*sus, sus!*" diyordu.

Biraz sonra ilk ismin okunduğunu işittik: Kris Ricci. Daha sonra Agnuni, Khajag, Şahrigyan, Rupen Zartaryan, Sarkis Minasyan ve diğerlerinin isimleri cezaevinden ayrılırkenki gibi aynı sırayla okundu. İbrahim Efendi ajan Hidayet'in yaptığı gibi aynı listeyi okuyordu. Ama isimleri düzgün telaffuz edemediğinden biz kimden söz edildiğini zorlukla da olsa anlıyorduk.

Yavaş yavaş aşağıdaki kişiler trenden indiler: Yenovk Şahen, Siamanto, Hampartsum Hampartsumyan, Keğam Parseğyan, Partoğ Zoryan, yanlışlıkla Üsküdarlı delikanlı Mikayel Şamdancıyan'ın yerine tutuklanan Levon Şamdancıyan ve daha önde isimlerini hıç duymadığım kişiler. Bu grubun trenden inmesinden sonra cam kenarları boşaldığından hepimiz önlere hücum ettik. Şimdi İbrahim Efendi listeyi okumaya devam ederken dışarıda olup biteni görebiliyorduk.

İbrahim Efendi'nin etrafında sürekli polis oluyordu. Askerler de çevresinde toplandığından, trenden inenlere kimse dikkat etmiyordu. Sürgünler gruplara göre yük arabalarının çevresinde toplanmışlardı. Bir tarafta Taşnak üyeleri, diğer tarafta Hınçak üyeleri varken hiçbir partiye üye olmayanlar da başka bir yerde toplanmışlardı. Her zamanki gibi umursamaz bir tavırla bir ağaca yaslanmış olan Kris yalnızdı. Bize uzaktan sanki merak etmeyin dercesine gülümsüyordu. Mahallemizin kasabı, köpek toplayıcısı Asaduryan

ve bilmediğimiz bazı kişiler çok şaşkın görünüyorlardı. Bunlar gerçekten de neler döndüğü konusunda hiçbir fikri olmayan masum kişilerdi. İsimlerini daha önce belki de işittikleri, ama hiç ilişkileri olmayan o gruptaki kişilerle kendilerinin nasıl ilişkilendirildiğini bir türlü anlayamıyorlardı. Onların birçoğunu ilk kez gördüklerine şüphe yoktu. Kaderin şimdi bu korkunç koşullarda o ünlüler ile onları bir tutarak oynadığı oyuna şaşırmışlardı.

Polislerin arkasında yıkık dökük kulübelerin önünde uzakta duran birkaç meraklı Türk'ün bize kötü kötü baktığını gördük. Onlara daha ileri gitmemeleri söylendiği belliydi. Hâlâ listeyi okumaya devam eden İbrahim Efendi bir anda bağırdı: "Hayit [Hayg] Tiryakyan."

Bir gözü şiş, sağ ayağı sarılmış yaşlı bir adam baston yardımıyla trenden inip sessizce polislere yanaştı.

Bir başka vagondan aynı anda Taşnak Parti üyesi, Azadamard yayınevinin müdürü Hayg Tiryakyan (Hraç) indi. Birkaç polis yanına koşup bağırdı. "İçeri...İçeri...!"

Tiryakyan onların bağırmalarına aldırmadan ilerlemeye devam edince polisler onu zorla tuttular. Sesler üzerine okumayı kesen İbrahim Efendi adamın vagona geri götürülmesini emretti. Ama Tiryakyan yana yakıla isminin okunduğunu söylüyordu.

"Hayg Tiryakyan benim" diye bağırdı. "İsimleri daha önce okunan arkadaşlarıma sorun. İşte oradalar!"

Ve büyük Taşnak grubunu işaret etti.

Onu durdurdukları sırada, topallayan öteki Tiryakyan, İbrahim Efendi ve çevresindekilere yaklaştı.

Bir polis adını sordu.

İhtiyar "Hayg Tiryakyan" diye cevapladı.

Karma gruplarda duranları işaret eden İbrahim Efendi "git ve orada dur" dedi.

Sonra asıl Tiryakyan'ı tutan polise dönerek, "onu vagona geri götür" dedi.

Tiryakyan'ın tüm itirazlarına rağmen emir hemen yerine getirildi. Bu şekilde, büyük bir olasılıkla yanlışlıkla tutuklanmış olan ihtiyar yatağından kaldırılmış, yarı kör ve hareket edemez bir halde hasta hasta buraya kadar getirilmişti. O Ayaş mahkûmları ile birlikte kalmıştı. Onu tanıyanlar Pera caddesindeki Minerva bakkalının sahiplerinden biri olduğunu söylemişlerdi.

Asıl Tiryakyan olan Trabzonlu Hraç polisin iyi tanıdığı biriydi. Onun 13 Ağustos 1896'da İstanbul'daki Osmanlı Bankasını işgal[95] eden Taşnak Partisi'ne bağlı militanlardan biri olduğunu söylemek yeter. Yabancı Büyükelçiliklerin müdahalesiyle bütün arkadaşlarıyla birlikte o da serbest bırakılmıştı. Bir süre ülkeden ayrı kaldıktan sonra parti temsilcisi olarak gizlice İzmir'e dönmüştü. Tutuklanıp müebbet hapse çarptırılmış, daha sonra Bodrum'a sürgüne gönderilmiş ve Meşrutiyet'in ilanının arifesinde [1908] serbest bırakılmıştı. Hükümet çevrelerince sadece ünlü bir Taşnak Parti üyesi ve Azadamard yayınevinin yöneticisi olarak değil, temelde Harbiye nezaretine malzeme sağlayan ticari bir şirketin başkanı olarak da tanınıyordu.

---

95 Osmanlı Bankası olayının ertesinde, Hamit'in kışkırtmasıyla sokakları ele geçiren Kürt hamallar tarafından tahminen 6.000 Ermeni sopalarla dövülerek öldürülmüştür. Olaylara polisin hiçbir müdahalesi olmaz. Daha fazla bilgi için: *Osmanlı Bankası / Armen Garo'nun Anıları*, Türkçesi: Attila Tuygan, Belge Uluslararası Yayıncılık 2009. Ed.

Tiryakyan bizimle birlikte sürgüne gittiği Çankırı'da sürekli yakınıp durmuştu. Hiç durmadan polisin yanlış yaptığını söylüyor, ihtiyar bakkalın serbest bırakılmasını ve kendisinin Ayaş'a, arkadaşlarının yanına nakledilmesini istiyordu.

Kendisi yerine yanlışlıkla tutuklanan adam için sürekli olarak, "bu benim için bir vicdan azabı" diyordu. Sonunda ihtiyar adamı serbest bırakıp İstanbul'a dönmesine izin vererek onun vicdanını rahatlattılar. Kendi isteği ile Ayaş'a sevk edilen Tiryakyan, çok geçmeden 18 Ağustos 1915'de en son öldürülenler arasında yer aldı.

*

İbrahim Efendi kısa sürede listeyi okumayı bitirdi ve ismi okunanların hepsi trenden indi. Sayımız tıpkı cezaevindeki gibi 71'di.

Biz şimdi de trende kalanlara sıra geldiğini düşündük. Ama okuduğu listeyi polislere bırakan İbrahim Efendi'nin elinde başka bir liste yoktu. Bizi iki gruba ayırdıklarına inanmak istemiyorduk. Bu ayrılık üzerine düşünürken trenden inmiş olan birkaç kişi vagonlara yaklaşarak arabacılardan aldıkları bazı haberleri bizimle paylaştı. İlki bizim sürgün yerimizin Ayaş olduğu ve Sincan Köy'den bir buçuk saatlik mesafedeki Ankara'ya kadar yolculuğumuzun süreceğiydi. O an kendimizden çok onlarla ilgiliydik. Bu Ayaş denen yerin nasıl bir yer olduğunu sorduk. Birileri bize nüfusu sırf Türkler'den oluşan Beypazarı yakınlarında küçük bir kasaba olduğu cevabını verdi. Daha sonra trajik bir biçimde belleklerimize kazınacak bu adı ilk kez işitmiştik. Beypazarı hakkında fazla bir şey bilmiyorduk. Ama en

azından İzmir'in ünlü *topatan* kavunu gibi unutamadığımız mis kokulu bal gibi tatlı kavunlarıyla ünlü bir yer olduğunu biliyorduk.

Daha sonra diğerleri bize yaklaştı. Tekirdağlı (Rodosto) engelli Onnig, Pangaltı'da bir Ermeni kahvesinin işletmecisi, hapishane ve sürgün yaşamına alışık eski bir devrimci. Bu eski tüfek kafasını sağa sola sallayıp "olup bitenden hoşlanmadım" dedi.

Bu ayrılık birçoğumuz için hayra alamet değildi. Gene bazılarımız kara kara düşünmeye başladılar. Diğerleri el kol hareketleriyle memnuniyetsizliğini dile getirdi.

Rupen Zartaryan yük arabalarından birine yaslanmıştı. Ellerini cebine sokmuş, yakalarını kaldırmış, bembeyaz bir yüzle gözlerini yere dikmişti. Hâlâ hasta olduğu belliydi. Hepimiz gibi tir tir titriyordu. Çok soğuk bir sabahtı. Ama onun durumu biraz daha farklı gibiydi: Sanki psikolojik bir çöküntü içindeydi. Tutuklandığı andan başlayarak trajik bir sonu olacağı içine doğmuştu. O anda ölümü çok uzak hissetmiyordu. Yanında duran Khajag kulağına bir şey fısıldadı. Belki de onu teselli etmeye çalışıyordu.

Keğam Parseğyan'da onun gibi berbat bir durumdaydı. Yaşıtlarıyla bir grup oluşturan Parseğyan'ın o çaresiz durumunu açıkça görebiliyorduk. Aynı grupta bulunan Gigo'nun ruh hali tutuklandığımızdan beri sürekli değişim gösteriyordu. Kâh mutlu kâh mutsuzdu. Yüzünde büyük bir gülümsemeyle "her şey değiştiğinde görüşelim..." diye bize bağırırken ruh hali gene değişmişti.

Kafasına ölüm fikrini takmamış olan diğerleri umutlarını ve yeniden bir araya gelme arzularını farklı şekillerde ifade ediyorlardı.

Doktor Dağavaryan'da şaşırtıcı bir şekilde değişmişti.

Vapurda iki gözü iki çeşme ağlıyordu. Şimdi ise rahatlamış ve etrafındakilerle sohbete koyulmuştu.

Hapishanede ve yol boyunca genelde endişeli gördüğümüz Simpad Pürad'da şimdi umursamaz görünüyor, etrafındakilerle yüksek sesle şakalaşıp, kaynatıyordu.

Ama Mihırtad Haygazn içlerindeki en komik kişiydi. İnsanlarla çok kolay ilişki kuran biri olduğundan hemen arabacılarla dost olmuş ve onlardan topladığı bilgileri anında bize aktarmıştı.

"Gerçekten ucuz bir yere gidiyoruz!" dedi. "Etin okkası üç kuruş, tereyağı yedi, tavuk iki ve on yumurta bir kuruş..."

Onun gönlünün ne denli bol olduğunu bir düşünün. Sürekli ölümü düşünen, kötü bir ruh hali içindekiler bile gülmeye başladılar.

Listeleri okuduktan sonra polislerle konuşmasını sürdüren İbrahim Efendi oradan ayrılıp kendine tahsis edilen birinci vagona bindi. Yüzbaşı ve birkaç asteğmen de onun peşinden geldiler. Polisler ise arkadaşlarımızı arabalara bindirmekle meşguldü.

Arabalar hareket etmeye başladı. Her arabada dört kişi vardı. Onlar ya kendiliğinden ya da polis marifetiyle arabalara binmişlerdi. Askerler de vagonlara binmeye başlamış süngülerini de çıkarmışlardı. Bazıları hâlâ orada kalan arabaların arkasında duruyorlardı.

Bir polis yüksek sesle emretti:

"Camları kapa!"

Emir memnuniyetsizlik yaratmadı. Hava soğuduğundan üşümeye başlamıştık.

Son kez dışarı baktım. Birçoğu şimdiden arabalara binmiş ve tentenin altında kaybolmuşlardı. Etraflarını asker ve

polislerin sardığı birkaç kişi ise hâlâ dışarıdaydı. Gözüme çarpan son yüzler arabaya binmekte olan Parseğ Şahbazyan, Hayg Tiryakyan adlı eski bakkal ve Dr. Nakkaşyan'dı. Kendi başına arabaya binemeyen bakkala iki polis yardım ediyordu. Nakkaşyan kolunu Şahbaz'ın omuzuna dolamış teselli etmeye çalışıyordu. Şahbaz ağlıyordu...

Camlar çoktan kapanmıştı. Üzüntü ve yorgunluktan koltuklara yığılıp kaldık. Ayaş'a gönderilen gruptan ayrılmak moralimizi bozmuştu. Bu gelişmenin yaratacağı etkiler konusunda hiçbir şey düşünemiyorduk. Bizden ayrılanların birçoğu bu zulmün başlamasından beri güzel anlar yaşadığımız sevgili dostlarımızdı. Şimdiden yoklukları içimizi sızlatmıştı.

Yanımda biri fısıldadı: "Alçaklar, ortadan kaldırmak için içimizdeki kaymak tabakayı seçmişler."

Ben de aynı düşüncelere kapıldığımdan bu yorumu kimin yaptığını merak etmemiştim.

Trenimiz rayların üzerinde yürümeye başladığında diğer arkadaşlarımızı taşıyan arabalar hâlâ araziden ayrılmamışlardı.

Bölüm XVI

ANKARA KASABASI

Trenimiz uçsuz bucaksız, çorak, taşlı tarlalar boyunca ilerliyordu. Çorak topraklarda orada burada seyrek ağaçlar, toz toprak içinde çalılıklar ve dikenler görülüyordu. Ama bunların hemen ardında ufka yakın güneş ışınları altında rengârenk dokunmuş halılar gibi yeşilin her tonunun görülebileceği kırmızı ve leylak renkli sınırsız bir toprak uzanıyordu. Kimi zaman uzak ufukta tüten bacaları görebiliyorduk. Buradan ufuk çizgisinde bir görünüp bir kaybolan köyler olduğunu anlıyorduk.

Hiçbirimiz konuşacak durumda değildik. Sincan Köy'ün girişindeki o beklenmedik ayrılığı düşünüyorduk. Nedense hepimizin yüreği parçalanıyordu. Sevgili dostlarımızdan sonsuza kadar ayrılmıştık. Aklımız bu acı gerçeği bir türlü almıyordu. Şimdi bize biraz daha fazla yaklaşmış olan askerler daha konuşkandı. Birini söndürmeden diğerini yaktığımız sigaralar yüzünden vagonda nefes almamız zorlaştığında, camları açmamıza bile izin vermişlerdi.

Askerlerin memleketinin buraları olduğu anlaşılıyordu. Bir keresinde içlerinden biri "*işte bizim köy*" diye bağırarak sessizliği bozdu. Bir yere işaret etmiş ve adını söylemişti, ama umursamadığımız bu adı hemen unutmuştuk.

Hepsinin köy delikanlısı olduğuna şüphe yoktu. Tepeler görüş alanını kapatıncaya kadar ekilmiş tarlalardan gözlerini alamıyorlardı. Tren bu engebeli arazileri geçip daha sonra

ufuk çizgisi değiştiğinde ve canlı renklerle tarlalar yeniden belirdiğinde gözleri yeniden parlıyor ve merakla seyrediyorlardı tarlaları. Ama çok geçmeden içlerini hüzün kaplıyordu. Tarlaları ekmesine ekmişlerdi ama kim biçecekti? Hükümetin canice politikasının başında bulunan kana susamış liderler yüzünden hepsi cihat uğruna askere alınmıştı.

Bizim vagonumuzda kalmış olan Varujan [ünlü Ermeni yazar] uçsuz bucaksız yeşil tarlalardan gözlerini alamamıştı. Araziyi kaplayan tarlalar sanki Ankara'yı görmemizi engelleyen bir koru gibi uzaktaki tepecikleri örtmüştü. Talihsiz şair daha sonra Çankırı'da yazacak olduğu bu manzaradan ilham almış mıydı acaba? Son sözleri toprağın ihtişamına, köylülerin yaşadığı ıstıraba ve o bereketli yıllarda alınan zengin hasada adanmıştı. Gördüklerinden söz ederek "*çiftçinin şiirini yazacağım*" demişti.

*

İçimizden biri yanındaki askere aralarında Ayaşlı olup olmadığını sordu. Asker hiç Ayaşlı olmadığını söyledi ama kendisinin Ayaş'ı çok iyi bildiğini de ekledi. Ayaş'la ilgili bir şeyler öğrenmek istediğimizden tabi ki hemen askeri can kulağı ile dinlemeye başladık. Ayaş iki dağ arasındaki bir vadide kurulmuş bir kasabaymış, kuzey ve güneyindeki dağ sıralarının doğal koruması nedeniyle de fırtınalı günlerde bile güzel bir havası varmış.

Arkadaşlarımızın kalabileceği yer olup olmadığını sorduk.

Asker söylediklerini düzeltircesine "ama kasabaya gitmiyorlar ki" dedi.

"Öyleyse nereye gittiler?"

Bilmediğimiz için şaşırmış gibi "kışlaya gittiler" dedi.

Arkasından da kışlanın Ayaş'tan oldukça uzak olduğunu bir mezarlığın yamacında olduğunu ve arkadaşlarımızın orada kalacağını söyledi.

"Bu gece orada olurlar" dedi.

Onlar için bir parça teselli bulsak da kışla sözcüğü üzerimizde kötü bir etki yapmıştı. O sırada bizi de başka bir yerlerde aynı akıbetin beklediğini bilmiyorduk. Kışlanın bir çeşit hapishane olduğunu, açgözlü gardiyanlar nedeniyle bir ölçüde katlanılabilecek gerçek bir hapishanenin avantajlarından da yoksun olduğunu düşündük.

Başka sorular sormamıza fırsat kalmadan komşu vagondan gelen bir emirle askerler ayağa kalkıp trenden inmeye hazırlandılar.

Aynı vagondaki bir arkadaşımız "Ankara'ya geldik" dedi.

Gerçekten de tren kısa bir süre sonra şehrin dışındaki Ankara istasyonunda durdu. Sincan Köy'den ayrılalı hemen hemen iki saat olmuştu.

Askerlerin arkasından biz de trenden indik. Başlangıçta biraz tereddüt ettiysek de sonradan cesaretimizi topladık. Hiçbir emir verilmemesine rağmen hemen hemen hepimiz sürgün yerimizin Ankara olduğundan emindik. Sürgün koşullarımızı öğrenmek için sabırsızlanıyorduk. Hiç kimseden ses çıkmaması varsayımımızın doğruluğunu pekiştirmişti.

Bir süre sonra çok sayıda polisin trenin etrafını sardığını gördük. Bizimle birlikte gelen polisler de katıldığında polis kalabalığı iyice büyüdü.

Güvenlik görevlileri tarafından kapatılmayan tek yol istasyonun büyük avlusuna açılan yoldu. Birçoğumuz oraya

doğru ilerlemiştik. Yüksek bir rakımda bir ay gibi yayılmış olan şehir işte karşımızda duruyordu. Ancak bulunduğumuz yerden şehri iyi göremiyorduk. Görebildiğimiz tek şey birbirinin üstüne yığılmış taşlardan oluşan binalar dizisiydi. Türkler kendi egemenlikleri altındaki yerlerde doğal uyumu ve tarihi mekânların güzelliğini yok etme sanatında ustaydılar. İstanbul'dan sonra, Ankara'da onların eşi benzeri olmayan yeteneklerinin bir örneğiydi.

Çok geçmeden bu çirkin manzaradan rahatsız olan gözlerimiz güzel bir vadi manzarası karşısında bayram etti. Bahçeler ve sık ağaçlarla kaplı büyük bir çayıra açılan çıplak ama dümdüz güzel bir vadiydi. Arkadaki tepeciklerin dorukları aynı şekilde yemyeşildi.

Şehri tanıdığı anlaşılan biri, "Bunlar meyve bahçeleri" dedi.

Ya aynı kişi ya da bir başkası bahçelerin hepsinin Ermeniler'e ait olduğunu ekledi.

Ağaçlar ve bahçelerin arasından güzel yazlıklar görülebiliyordu. Ankara'da kalacağımızdan emin olduğumuzdan boş hayallere kapılmıştık. Bu yazlıkların birinde birkaç aylık bir dinlenme düşüncesi öyle tatlı bir rüyaydı ki bu rüyadan uyanmamız mümkün değildi. Sonradan engebeli ve uçsuz bucaksız yollarda ilerlerken bu sefer hiçbir çekiciliği olmayan yerleri hayal edecektik. Ama bu hayallerimiz de gerçekleşmeyecekti.

Tren istasyonunun bahçesine doğru yürüdük. Burada arkadaşlarımız çok gürültü yapıyordu. Çünkü herkes bir şeyler söylüyordu. Dinlemek isteyen hiç kimse yoktu. Genelde söylenenlerin çoğu başımıza geleceklerle ilgiliydi. Bazılarımız istasyonun çevresinde dolaşıyordu. Güvenlik gevşekti, aslına bakarsanız hiç yoktu. Askerler gitmişti ve

polisler çemberi muhafaza etmekle birlikte bizden uzakta bekliyorlardı.

Etrafı kolaçan edenlerden gelen haberler, polislerin istasyonun arkasında beklediğiydi. Birkaçımız yiyecek bir şeyler almayı bile başarmıştı. Bu yiyecek satın almak için diğerlerini de istasyondan çıkmaları için cesaretlendirdi. Sağ tarafta arabalar ve eyerlenen atlar görülmüştü. Sincan Köy önündeki gibi bizi de bu arabalarla bilinmeyen bir yere götüreceklerinden kuşkulananlarımız oldu. Ama bu endişe yaygınlaşmadı. Ankara'da kalacağımızdan hâlâ emindik. Zaten bir tren istasyonunun yanında at arabalarının olması normal bir şeydi. Arabalar bizi taşımak için bile gelmişse istasyonun şehirden uzak olduğunu düşünmüştük. Bizi hangi semte götüreceklerini bilemezdik.

İbrahim Efendi'nin ortaya çıkmasıyla gürültü patırtı bir anda kesildi.

Her zaman ki maiyetiyle etrafı sarılı olan Merkez Cezaevi Müdürü aramızdan geçip avlunun ucuna kadar ilerledi. Birinci ve ikinci mevki yolcularının bekleme salonlarına açılan iki kapının iki ucunu da polisler tuttu. İbrahim Efendi bizi bir kez daha ikiye bölmeyi denedi: Gene ünlüler birinci mevkiye ve geri kalanlar üçüncü mevki salonuna. Bu ilk gruptan bazılarını tanımaya başlamıştı ve her zaman onlara karşı azami bir nezaket göstermişti. Onları yanlarına çağırarak polislerin eşiğinde birinci mevki bekleme salonuna gönderdi. Bu ayrıcalıklı muameleden hoşlanan kişiler onun dikkatini çekecek şekilde öne çıkarak işini kolaylaştırdılar. Daha fazla sabırsızlanan diğerleri ise toplumsal statülerinin ne kadar yüksek olduğunu göstermek için bağrışıyorlardı. Hepsi de birinci mevki bekleme salonuna gittiler. Yanlarında birkaç maskara da vardı. Kendisini bilmem nerenin

Orman Müfettişi gibi tanıtan Krikor Yesayan. Küçük bir silah tüccarı olduğu halde askerî ihaleler aldığını söyleyen Mıgırdiç Barsamyan, vb. polislerin onları büyük bir saygıyla bekleme salonuna nasıl götürdüklerini görünce gülmemek için kendilerini zor tutuyorlardı.

Bu işlem uzun sürdü. Eskisi gibi başarısız da oldu. İbrahim Efendi oradan ayrılır ayrılmaz herkes istediği salona gitti.

Gittiğim ilk salonda, bazıları polislere neden hâlâ beklediğimizi sormuştu. Polisler onlara üst düzey bir görevlinin herkesin nereye gideceğini ilan edeceğini söylemişlerdi. Çok geçmeden o kişinin Ankara polis şefi Bahaeddin Bey olduğunu anladık.

Bu haber bizi bir süre allak bullak etti. Bir belediye görevlisinin bu işi yapmasını tercih ederdik. Zaten polis kelimesi hiç de hayra alamet değildi. Üstelik o ünlü polis şefinin adını duymamız da bizi iyice tedirgin etmişti. Ama nihayetinde mahkûm olduğumuzu, nereye gidersek gidelim karşımıza polisin çıkacağını da düşünmüştük.

Sürgünde hangi yasakların konulabileceği üzerinde spekülasyon yapıyorduk ama hiçbirimiz hiçbir şeyden emin değildik. "Uzmanlar" Mihırtad Haygazn, Murad, Cangülyan, Sako, Simpad Pürad ve diğerlerini Sincan Köy'de bırakmıştık. Öne sürülen spekülatif görüşler espri konusu olmaktan öteye geçemiyordu.

Biraz sonra polisler, şefin geldiğini söyleyerek birbirlerini uyardıklarını işittik. Polisler toparlanıp kapının yanında iki sıra oldular. Biz de büyük bir merakla gözlerimizi kapıya diktik. Kapı ardına kadar açıldı ve içeri uzun boylu, şık bir genç girdi. Arkasında birkaç sivil memur, bir komiser ve üç dört polis vardı.

Gelen Ankara Emniyet Müdürü Bahaeddin Bey'di. İleride şehir ve çevresindeki büyük Ermeni topluluklarının kitleler halinde öldürülmesinde oynadığı başrolle kötü bir ün kazanacak olan bu Emniyet Müdürü o sırada kimsenin tanımadığı bir memurdu.

Sonuçta koltuğunu kaybedecek ve İstanbul'da yargılanacaktı. Ama tehcir edilen Ermeniler'i öldürmekten değil sansasyonel biçimde onların servetine el koymaktan...

Bölüm XVII

DEHŞET DENİZİNDE TANIDIK BİR İSİM: LEBLEBİCİ HORHOR AĞA

Bahaeddin Bey iki sıra polis arasında yürüyüp salonun ortasına geldiğinde gülümsüyordu. Durdu ve bağırarak sordu: "Kelekyan Efendi nerede?"

Soru o kadar beklenmedik bir anda ve aniden gelmişti ki bize mi yoksa polislere mi yöneltildiğini anlayamamıştık.

Kimimiz onun serbest bırakılıp İstanbul'a geri gönderilmek üzere çağırıldığı yanılsamasına kapılmıştık.

Yakınlarda bulunan Kelekyan müdüre yaklaştı.

Uzun boylu, yakışıklı, sürekli gülümseyen Bahaeddin Bey hafifçe eğilerek kendisini tanıttı.

"*Bendeniz... Ankara Vilayeti polis müdürü.*"

Ah, şu okumuş Türkler! Ne zaman incelik maskesi taksalar... Müdürün "*Bendeniz*" gibi sevecen bir kelimeyi en alçakgönüllü bir biçimde söylediği o anda keşke gerçek düşüncelerini sezebilseydik. Bu bir küfürden çok zehirli bir kelime gibiydi. Onu tanımadığımızdan, sadece Kelekyan'la dalga geçtiğini düşünmüştük.

Ama o rolünü çok iyi oynamıştı. Bu alanda bunların üstüne yoktur. Onlar bu sanatın ustalarıydı. Politikaları ise bu tür bir aldatmaya dayandığından her zaman başarılı olmuştu ve başarılı olmaya da devam ediyor.

Bahaeddin Bey sanki evine gelen önemli bir devlet büyüğünün ziyareti karşısında şaşkına dönen bir ev sahibi gibi davranıyordu. İlk şoku ya da daha doğrusu bir anlık şaşkınlığı atlattıktan sonra Kelekyan bir öğretmen ve yayıncı olarak kendisine yaltaklanan polis şefinin kurnazca pohpohlamalarını dikkatle dinledi.

Kelekyan polis şefinin aşırı nezaketi karşısında bir an için serbest bırakılacağını umduğunu daha sonra itiraf edecekti.

Ama şöyle devam etti: "O düşünce kafamdan ışık hızıyla geçip gitti ve uzun sürmedi. Adamın samimiyetine inanmadığım halde tutuklandığımızdan beri hiç görmediğimiz şekilde bize hitaben bir şeyler söylenmesi, bir tür açıklama yapılması beni o anda memnun etmişti."

Ancak Bahaeddin Bey hiçbir açıklama yapmamıştı. Hâlâ Kelekyan'la konuşurken dilinden bal damlıyordu.

"Bu şartlarda karşılaştığımız için üzgünüm... Ama bu durumda bizim yapacağımız bir şey yok... Sizin de farkında olduğunuz gibi, *siyasi işler* hükümetin kararlarıyla ilgilidir. Bunlar bizim kavrayışımızın dışındadır..."

Bu konuşmayla, ondan sürgünümüz hakkında herhangi bir açıklama beklememiz gerektiğini açıkça ortaya koymuştu.

Bir süre daha karamsar düşüncelerimizi ortadan kaldırmaya hiçbir katkısı olmayan lastikli kelimeler ve ifadeler kullanmaya devam etti.

Kelekyan da gülümseyerek ona teşekkür etti. O bildiğimiz ses tonuyla konuşurken bu küçük memurla ilgili endişe ve şüphelerini belli etmemek için kelimelerini özenle seçiyordu. İstanbul'daki büyükbaşların kararlaştırdığı yazgıyı kabul eden bir adam gibi konuşmuştu. Bu alt düzey

memurdan bir şeyler bekleyecek kadar sağduyudan yoksunmuş gibi davranmak istemiyordu.

Kelekyan'a gösterilen bu saygıdan çok etkilenen bazılarımız ağzından bal damlayan bu polis şefinden bir şeyler umarak yavaş yavaş yanına yaklaşmaya başlamıştı.

Ama başka bireylere geçmeden Bahaeddin Bey hepimize birden hitap edecekti:

"Sizi temin ederim ki endişelenmenize gerek yok... Nazır Bey (Talat Bey ima ediliyor) valiye sizi rahat ettirmemiz için hiçbir çabadan kaçınılmaması konusunda özel emirler gönderdi... Ne yazık ki erken geldiğinizden sizi şahsen kabul edemeyecek... Eğer burada olsaydı, o da size aynı şeyleri söyleyecekti... Fırtına dinene kadar bir süre kalacaksınız... İşte hepsi bu... Sizi rahat ettirmek için bütün meşru isteklerinizi yerine getirecek özel memurlar size eşlik edecektir... Endişelenmeyin... Bunlar hiçbir şey değil... Geçip gidecek..."

Bunlar sadece bizi hiç aydınlatmayan sözlerdi.

Ne var ki müdür bizim zaten kuşkulandığımız bir şeyi belli etmişti: "Fırtına dinene kadar" demekle, bizim savaşın sonuna ya da hükümetin tavrında bir değişiklik oluncaya kadar sürgünde kalacağımızı bilmemizi istemişti. Ama bu bilmediğimiz bir şey değildi ki. Zaten bunu bizzat yaşayarak görüyorduk. Zihnimizi asıl meşgul edense neden böyle bir muameleye maruz kaldığımızdı. Grubumuzun heterojenliğini aklımız almıyordu. Bu büyük kalabalıkta, sürgünler aynı kategoriye girmiyor, herhangi bir özel toplumsal gruba özel faaliyet ya da inanca göre belirlenmiyordu. Daha önce size bazı kişilerin birbirlerine muhalif olduklarını ve kavga bile ettiklerini anlatmıştım. Eğer içimizde hükümete ve İttihatçılara muhalif bir unsur varsa az çok onlarla işbirliği yapmış olan bir kesim de vardı.

Talat'ın bizimle ilgili şefkatli kaygılarına ve ihtiyaçlarımızın karşılanması için polise verilen özel emirlere ilişkin dinlediğimiz "hikâyeler"e gelince, aramızda bu saçmalığı yutacak birinin olduğuna inanmıyorum.

Bahaeddin Bey'in Kelekyan'la dalga geçtiği gibi bizimle de dalga geçtiği belliydi. Ama onu büyük bir merakla dinledik. Yaklaşan fırtınayı sezen insanlar gibi büyük bir dikkatle kulak kesilmiştik. Ancak birkaç teselli sözcüğü duymak isterken gene de bunların gerçekle hiç ilgisi olmadığını ve sadece korkularımızı dindirmeyi amaçladığını biliyorduk. Eğer Bahaeddin Bey saatlerce konuşsaydı aynı ilgiyle dinleyecektik.

Ama başka ne söyleyebilirdi ki. Aklından daha çok şeyin geçtiği belliydi, ama sanki baklayı ağzından çıkarmak için fırsat kolluyor gibiydi. Dr. Miskciyan bilmeden onun imdadına yetişti.

Hâlâ sürgün yerimizin Ankara olduğuna inanıyorduk. Bahaeddin Bey bu inancımızı sarsacak tek kelime bile etmemişti. Aynı inançta olan Dr. Miskciyan Ankara'daki akrabalarının yanında kalıp kalamayacağını sordu.

Bahaeddin Bey "burada uzun kalmayacaksınız" diye cevapladı. "Vakit olsaydı, onları buraya getirip sizinle görüştürürdük... Ama biraz sonra buradan ayrılacaksınız."

"Buradan ayrılacağız?"

Herkes bu aynı soruyu birbirine tekrarlıyordu.

Bahaeddin Bey devam etti:

"Size dürüstçe ve üzülerek bildiririm ki kesin emirler var. Kendi iyiliğiniz için en iyisi derhal buradan ayrılmanız... Arabalar hazır. Yolda aç kalmayasınız diye ekmek de dağıtılacak."

Dr. Miskciyan zar zor duyulabilir bir sesle; "peki ama nereye gidiyoruz?" diye sordu.

"Çankırı."

Bu isim bir anda yayıldı. Sadece bizim salonumuzdaki değil ama ikinci mevki bekleme salonunda olan ve bu salonda olandan bitenden habersiz kişiler de öğrendi.

Sonra Bahaeddin Bey devam etti: "Sadece üç günlük yolunuz var, hepsi bu... başka bir şey yok... hepsi bu kadar..."

Son söyledikleri bunlardı, polislerle biraz konuştuktan sonra, polis kordonu arasından geçerek salonun kapısından çıktı. Apik Cambaz kalabalığı yara yara salona girerek, nefes nefese müdürün yanına yaklaşarak konuşmak istedi.

Müdürün hiçbir şey dinlemeye niyeti yoktu.

"Size söylemem gereken her şeyi söyledim. Söyleyecek başka sözüm yok."

Ama Cambaz inatçı bir adamdı. Bir kere daha aldı sazı eline. Tutuklandığından beri aynı şeyleri kaç kez tekrarladığını unutmuştuk: "Ama beyefendi, ben buraya yanlışlıkla getirildim... Ben Ermeni değilim, hiçbir cemiyete üye de değilim. Katolik'im ben..."

Daha çok şey söylemek istemesine rağmen kestirip atan Bahaeddin Bey İstanbul'da yapılmış olan bir yanlışlığı düzeltme yetkisinin olmadığını söyledi.

"Çankırı'ya gittiğinde, Nazır Bey'e dilekçe yazıp bana söylediklerini ona da iletebilirsin."

Ve kaşla göz arasında ortadan kayboldu.

Şaşkın ihtiyar; "Ne oluyor..? Buradan nereye gidiyoruz...?" diye kendi kendine söylendi.

Müdür Çankırı'ya gittiğimizi ve savaş sonuna kadar orada kalabileceğimizi gayet açık bir dille anlatmıştı.

"İhtiyar, Kutsal Bakire, Meryem Ana!" diye mırıldandı...

Ama ona cevap verecek vakit yoktu. Polisler acele etmeye başlamışlardı. Her şey hazırdı ve yola çıkmamızı istiyorlardı. Artık gideceğimiz yeri öğrendiğimizden ailelerimize ve dostlarımıza haber vermek için can atıyorduk. Kartpostal almıştık ve Türkçe yazmak zorunda olduğumuz kartları ya da telgrafları bitirmeye çalışıyorduk. Kimimiz yardım almak için diğerlerinin işlerini bitirmelerini bekliyorduk.

Ama biraz sonra polisin sabırsızlığı iyice arttı. Bir halka oluşturup salondan çıkmamız için bizi sıkıştırmaya başladılar. Yandaki koridora konulan posta kutusuna yazdıkları kartpostalları ancak birkaç kişi atabildi. Geri kalanları elimizde kaldı. Bir Türk demiryolu işçisi, Mikayel Şamdancıyan'ın kartpostal ve telgrafları postaya verme teklifini kabul etti. Sürgünler adama bunlar için yüklüce bir para ödemiş, üstelik telgraflarda kelime başına da yüksek bir bahşiş vermişlerdi. İşçi cebine attığı paralarla gözden kayboldu. Daha sonra telgraflardan hiçbirinin gönderilmediğini, sadece üzerine posta pulu yapıştırılan kartların gittiğini öğrendik.

Daha fazla oyalanacak bir neden kalmamıştı. Hiç bitmeyecekmiş gibi görünen polis kordonunun arasından geçerek istasyonun ana kapısına yaklaştık. Bu kez çok ciddi bir gözetim altındaydık. İçimizden bazılarının şehre kaçmasından korkuyorlardı. Oysa hiç kimsenin kaçmaya niyeti yoktu. Nereye gideceğimizi öğrendikten sonra hepimiz ferahlamıştık ve kaygılarımız da azalmıştı. Her ne kadar beklenmedik sürgün yerimiz olan Çankırı ile ilgili çok şey bilmiyorsak da, Çankırı adı bize yabancı değildi ve kasabanın Türkler'inin iyi insanlar olduğunu duymuştuk. İnatçı ve

eski kafalı olmalarına karşın, iyi kalpli ve dost canlısı insanlar olduklarını sanıyorduk. Onlar *leblebici* olarak tanınıyorlardı ve şarap iskelesinin mavnacıları olarak ün kazanmışlardı. Oysa Ankara ile ilgili bildiğimiz bir şey yoktu. Ankara polis ve ajan kaynayan büyük bir şehirdi. Kendisiyle tanışmaktan zevk duyduğumuz, üzerimizde çok yatıştırıcı bir etki bırakmayan polis müdürü de oradaydı. Şüphesiz Ankara'da tutulsaydık, sadece küçük şirin bir taşra kasabası olan Çankırı'dan çok daha fazla sıkı bir denetim altında kalacaktık.

İçimizden pek çok kişinin aynı duyguları paylaştığı görülüyordu. İstasyonun giriş kapısına yaklaşırken, o gürültü patırtıya karşın Dikran A. Çuhacıyan[96]'ın *Leblebici Horhor Ağa* operetinden tanıdık nağmeler kulağımıza çalınıyordu.

Bazılarımızın gülüşmesi aramızdaki "seçkin" insanları kızdırmıştı.

Gomidas da "seçkin grubun" arasındaydı. Onun arkasında sırtında taşıdığı büyük yatak yüzünden Gomidas'ı göremediğimiz Püzant Keçyan vardı. Arada bir Gomidas, Keçyan'ın büyük yatağının arkasından başını uzatıyor ve opereti söyleyenlere bakarak sıcak bir gülümseyişle onaylıyordu. Daha sonra zaten cinleri tepesine çıkanları daha fazla kızdırmamak için, gülümseyişini gizlemek için başka yerlere bakmaya çalışıyordu. Büyüleyici görünüyordu. Gülümseyişiyle sanki bir koroyu yönetiyor gibiydi.

---

96 **Dikran A. Çuhacıyan,** ilk opera ve operet besteleyen ve sahneye koyan büyük kompozitör, piyanist, maestro ve müzik adamı. (1836/1837-1898).

Bölüm XVIII

160 KİLOMETRELİK ARABA GEZİNTİSİ!

İstasyondan ayrılıp polis kordonu arasından genelde iyi bir moralle meydana doğru ilerledik. 27 Nisan 1915'in o Salı günü parlak bir güneş içimizi sıcacık ısıtmıştı. *Leblebici Horhor Ağa* operetinden parçalar ve Türkçe söylenen türküler kervanın değişik yerlerinden duyuluyordu. Ön sıradan ekmek dağıtıldığı haberi ile şarkı ve türküler bir anda kesildi. Fırından yeni çıkmış ekmeğin mis gibi kokusunu duyuyorduk, çıtır çıtır pişmiş ekmeğin kokusu ağzımızı sulandırmıştı. Ağzımıza tek bir lokma koymayalı on beş saat olmuştu.

Yaklaştığımızda iki ekmek çuvalı yarı yarıya boşalmıştı. Ekmek birkaç polisin gözetiminde belediye görevlilerince dağıtılıyordu. Bu dağıtılan ekmek Ankara'nın meşhur büyük beyaz ekmeğiydi. Açlığımıza karşın açgözlü gibi ekmeğe saldırmadık. Merkez Cezaevi'ndeki gibi, ekmek dağıtımı tutuklu ve mahkûm olduğumuz acı gerçeğini pekiştirmişti. Nereye gittiğimizi öğrendikten sonra mahkûm olduğumuzu bir süreliğine unutmuştuk. Ama içimizi saran hüzün ekmeği elimize aldıktan sonra bir anda dağılıp gitmişti.

Yöneldiğimiz meydan inşaat halinde imiş gibi görünüyordu. Etrafta bir yığın taş toprak yığınları, kum torbaları, harç karılan ahşap tekneler vardı. Engebeli toprak yüzeyi insanlar için büyük bir açık hava tuvaleti gibi kullanılmıştı. Hayvanların da meydanda dolaştığı belliydi. Hayvan

pislikleri de insanlarınkiyle karışmıştı. Bütün bu manzaranın zengin ve önemli bir şehir olan Ankara'nın gar meydanında karşınıza çıktığını bir düşünün. Sol tarafa ve meydanın önüne çıkışı kapatan polisler o korkunç kokudan rahatsız olduklarından acele etmemizi istiyorlardı. Gitmemizi istedikleri yer etrafını saran polis ve jandarmalarla İbrahim Efendi'yi gördüğümüz sağ taraftaki bir tümsekti. Ama zorlamaya hiç gerek kalmadan kokudan rahatsız olduğumuzdan biz de oraya doğru koştuk.

Üzerine çıktığımız tümsek meydandan görünmeyen büyük bir alana hâkimdi. Burası şehrin yemyeşil varoşlarından biriydi. İlk gelenler çoktan arabalara binmişlerdi bile. Elbette bizden önce çok daha fazla araba vardı. Burada gördüğümüz çok sayıda asker rahat rahat etrafta geziniyordu. Belli ki dinlenmeye çalışıyorlardı. Çok geçmeden biz de tümseğe çıkıp arkadaşlarımıza katıldık. Ancak içimizdeki son kişi de tümseğe çıktıktan sonra İbrahim Efendi ile birlikte asker ve jandarmalar da tümseğe çıktılar.

Bütün arabalar yola çıkmaya hazırdı. Bunların çoğu tenteleri pis ve renkleri soluk olan *muhacir arabalarıydı*. Altı süspansiyonu olan, nispeten rahat yaylılar da vardı. Bunlardan biri kenarda duruyordu. Onun görevlilere tahsis edildiğine şüphe yoktu.

İbrahim Efendi bir kez daha bizi sınıflara ayırmayı denedi. Artık tanıdığı kişileri *yaylı*lara bindirmek istiyordu. Her zaman ki gibi bir asilzade gibi nazikçe konuşuyor ve nezaketini bozmuyordu. Yaylılara binenlerin ilki Diran Kelekyan, Dr. Torkomyan ve muhterem Peder Keropyan'dı. Bir diğer arabaya Balakyan ve Garabedyan Vartabed'ler binmişti. Gomidas'ın bu ikinci grupta olup olmadığından emin değilim ama her durumda o da seçkinlerin arasındaydı. Onun

yanındaki Hagop Koryan ve Peder Husig *yaylı*lara ancak başkalarının yardımıyla binecek kadar yaşlılardı.

En azından bu sefer İbrahim Efendi kendi oluşturduğu düzeni bozmayacağımızdan emin olabilirdi. Ama çabaları bir kez daha boşa çıkacaktı. Çok geçmeden ayrılan beş *yaylı* dolmuş, her *yaylı*ya üçer kişi binmişti. Böylece daha az ünlü olanlar diğer arabalarda yer aramak zorunda kalmışlardı.

Bu arabaların her biri üç kişilikti. Polisler her arabaya üçer kişinin binmesi için gerekeni yapmaya çalışıyorlardı. Bazılarımız ilk bulduğu arabaya binmişti. Ne zaman içimizden biri bir arabaya binse hemen memnuniyetsizlik sesleri yükseliyordu. Tahta kalaslarla kaplı bu lanet tabutluklarda oturmak o kadar zordu ki.

Keçyan yolculuk boyunca sırtındaki o ağır yükü taşımasının mükâfatını şimdi görecekti. Bunu hak etmişti tabi. Yatağını yere sermiş ve arabanın kenarına da yastığını koymuştu. Onunla aynı arabada olan diğer şanslıların isimlerini hatırlamıyorum. Büyük bir olasılıkla gene onun gibi sessiz sedasız biri olan kayınbiraderi Dr. Cevahiryan'dı. Arabada muhafızlık yapan askerle birlikte en rahat yolculuğu onlar yapacaklardı. İkinci asker de arabacının yanına oturmuştu. Bütün askerler süngü takmışlardı. Elbette *yaylı*larda da durum böyleydi.

Feriköy papazı Der Vartan Karagözyan, Hayg Hocasaryan ve ben tabanı nemli, çürük bir arabaya düşmüştük. Biraz rahat edebilmek için uzanmayı denediysek de zaman bulamamıştık. Tıknaz bir asker arabaya tırmanmış, bağdaş kurup kenarda oturmuştu. Asker sanki bir minderin üstünde oturuyormuş gibi rahat görünüyordu. Umutsuzca onun gibi bizde bağdaş kurmaya çalıştıysak da ayaklarımız uyuşmuştu. Bu pozisyonda ne kadar kalabileceğimizi düşünemiyordum bile.

Etrafımızdan giderek artan homurtular geliyordu. Hatta küfürler bile kulağımıza gelmişti. Yandaki arabaya en son binenlerden biri, bir arkadaşına yüksek sesle demiryolu istasyonundaki haritaya baktığını bağırarak söyledi ve espriyi patlattı:

"Yol o kadar da uzun değilmiş, sadece 160 kilometrecik!!!"

Tabi arkasından gelen küfürler hiç de şaşırtıcı değildi.

Seyyar satıcıların aniden ortaya çıkmasıyla kısa bir mola verildi. Polisler bize bu durumdan yararlanıp yiyecek bir şeyler almamızı tavsiye ettiler. Önümüzde çok uzun bir yol vardı ve yiyecek bir şeyler bulmamız zor olabilirdi. Polislerin her arabadan bir kişinin inerek alışveriş yapmasını söylemelerine rağmen, kimse buna aldırmadığından bir süre sonra sürgünlerin üçte ikisi seyyar satıcıların başına üşüşmüştü. Aslında sepetlerde çok fazla bir şey yoktu. Her zamanki gibi haşlanmış yumurta, soğan, sarımsak, siyah turp, zeytin, çok sevilen ve en çok alınan *tahin helva*.

Bu seyyar satıcılara bizim için ne söylendiğini bilmiyorduk. Ancak parayı peşin ödemeden satış yapmıyorlardı. Tabi ki hepsi Türk'tü. Sonra sigara, tütün ve tütün kâğıdı getirecek inceliği gösteren Ermeniler gördük. Bunların elindekiler de bir çırpıda bitti. Onlar bizden etnik kimliklerini saklamamışlardı, ama biz Türkçe konuşmak zorundaydık. Onlar da Ermenice konuşmuyorlardı. En son gelenler de kuru meyve satan genç Ermeni satıcılardı. Etrafı saran polis kalabalığına rağmen, Katolik olan ve Ankara'da gerçekten de akrabaları olan Dr. Miskciyan çocuklardan birinin eline onlara iletmek üzere bir not tutuşturdu. Belki de şehirde akrabaları ya da tanıdıkları olan başkaları da aynı şeyi yapmışlardır.

Şehre gelişimizin haberlerinin Ankara'da çoktan yayıldığı anlaşılıyordu. Orada burada meraklı küçük gruplar toplanıyordu, ama bize fazla yaklaşmıyorlardı. Bunların arasında Ermeniler de vardı. Hatta birkaçımız para bozdurma bahanesiyle yanlarına bile gitmiştik. Seyyar satıcılarda yeteri kadar bozuk para olmadığından para üstü almakta zorluk yaşıyorduk. Beş ya da on kuruş kaybetmemek için ihtiyacımız olandan fazlasını almak zorunda kalıyorduk.

Türk ya da Ermeni kökenli meraklı izleyicilerin davranışlarındaki farkı anlamak için dâhi olmaya gerek yoktu. Türkler sürgünlere bakarken dehşete kapılıyorlardı. Etrafımızdaki sıkı kontrol duymuş oldukları bizimle ilgili korku hikâyelerini doğruluyordu. Genelde yüzlerinde kızgın bir ifadeyle bize bakıyorlardı. Bazılarının yüzünden de nefret okunuyordu. Öte yandan Ermeni kökenli demiryolu işçilerinden kimliklerimizi öğrendikleri belli olanlar, bizim gibi zararsız bir kalabalığı nakletmek için bu kadar çok sayıda polis, asker ve jandarmayı görünce şaşırmışlardı. Bunlar bize acıyor, rahat ve güvenli bir yolculuk diliyorlardı. Bizden önce bile içlerini korku salmıştı.

Polis arabalara dönmemizi istedi. Ben ceketimi çıkarıp katladım ve daha rahat yolculuk yapmak için üzerine oturdum.

*

Kervanımız öğleye doğru yola çıkmaya hazırdı. Beşi daha hafif ve narin *yaylı*lar az sonra çayırların etrafındaki engebeli ve taşlı patikaya yöneldiler. Bizi taşıyan arabalar da ağır ağır onları izlemeye başladı. Arabacılar atların yoldan çıkmaması için bağırıp çağırıyorlardı. Kâh sesleri

yumuşuyor kâh tehdit edici oluyor, kimi zaman yumuşak sözlerle atları yola getirmeye çalışıyorlardı. Küfürler gırla gidiyordu. *Yaylılar* dahil 42 araba vardı. Yaylıların oluşturduğu kervanın en sonunda İbrahim Efendi, bir subay ve bir polisin bulunduğu *yaylı* vardı. İbrahim Efendi sevkiyatı daha iyi izlemek için bu şekilde yola çıkmayı tercih etmişti.

Bütün polisleri Ankara'da bıraktık. Sadece iki manga atlı jandarma birbirinden belli bir mesafede her iki yanda olmak üzere kervanı koruyordu. Elbette kervan uzun bir hat gibi dizilmişti. Bizi götüren iki asker iyi insanlardı ve arabacıyla cehaleti nedeniyle dalga geçiyorlardı.

İçinden geçtiğimiz varoş arkamızda solda kalmıştı. Jandarmalar meraklıları uzak tutmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Az sonra şehrin sol tarafını örümcek ağı gibi saran virajlı yollara girdik. Arabalar aynı hattı koruyamıyorlardı. Birbirlerinden ayrılmışlar ve dağınık bir biçimde yol alıyorlardı. Çankırı anayoluna çıkmamız uzun bir zaman aldı. Eğer kervan doğrudan şehirden geçseydi, yol çok daha kısa olur, insan ve hayvanların çektiği eziyette iyice azalırdı. Ama bizi şehir halkının içinden geçirmek istememişlerdi. Belki de bu iyi bir karardı. Şüphesiz doğru olan da buydu.

İbrahim Efendi artık daha hızlı ilerleyebilecek olan kervanı bir anda düzene sokmayı başardı. Başlangıçta yol iyi durumda olduğundan bir an için yolculuğumuzun düşündüğümüz kadar zahmetli geçmeyeceği yanılsamasına kapıldık. Arabalarımız zaten hızlı gidecek durumda olmamasına rağmen ne zaman bir taşın ya da keseğin üzerinden geçsek havaya sıçrıyorduk. Ama yolun düzgün olduğu yerlerde rahatımız iyiydi. Uçsuz bucaksız ekili tarlalardan ve sınırsız çayırlardan geçtik.

Göz alıcı güneş ışığının altında her yer yemyeşildi. Hava serinlemeye başladığından katlayarak minder yaptığım ceketimi üşümemek için tekrar giydim.

Sağda solda hâlâ tek tük ekili arazi görebiliyorduk. Çok sık koyun ya da keçi sürüleriyle karşılaşıyorduk. Tarlalarda daha çok kadın ve çocuklar ender olarak da yaşlı erkekler vardı. Hükümetin el koyduğu hayvanların işini kadın ve çocuklar yapıyordu.

Arabamızdaki askerin köylü olduğu belliydi. Sabana koşulan kadın ve çocuklardan gözlerini alamıyordu. Belki de aynı durumun yaşandığı kendi köyünü hatırlamıştı. Erkeklerin hepsi askere alınmıştı.

Kendi kendine "sanki toprağımız mı yok? Allah adına daha çok toprak için savaşıyoruz" diye mırıldandı.

Kendi kendine mi konuşuyordu yoksa kızım sana söylüyorum gelinim sen anla misali bize mi söylüyordu belli değildi. Ne olursa olsun tedbiri elden bırakmayarak askere cevap vermekten kaçındık.

Daha sonra Çankırı Türkleri'nden de benzer sözler işittik. Yaşlı kuşaktan Türkler savaşı sevmiyorlardı.

Biraz sonra asker türkü söylemeye başladı. Çok yavaş sesle söylediğinden sözlerini işitemesek de türkünün ezgisi çok hoştu ve içimize dokundu. Sürgünler de diğer arabalarda şarkı söylüyorlardı. Arka arkaya şakalar yapılıyordu. Kervan atları sulamak için bir su kenarında durduğunda espriler bir arabadan diğerine aktarılıyordu. Bazılarımız arabalardan inip kana kana su içmiştik.

Yaklaşık iki saat boyunca yol düzgündü. İki saatimiz nispeten iyi geçmişti.

Ama bir yokuştan sonra yol aniden değiştiğinden dans

tekrar başladı. Arabaların tepeye tırmanabilmesi için birçoğumuz inmek zorunda kalmıştık. Arabalarda çektiğimiz eziyetle karşılaştırılırsa yürümek bir zevkti. Yol yıllarca onarılmadığından delik deşikti. Arabaların tamamen kontrolden çıkmış gibi ilerleyeceği lanetli bir yolculuk bekliyordu bizi. Hoplaya zıplaya gidiyorduk işte. Yarım saat içinde hepimizin yüreği ağzına gelmişti. Çankırı'ya kadar kemiklerimizin ağrısı dinmemişti. Bizi neredeyse öldürecek olan bu ağrı sürgün yerimize vardıktan sonra da günlerce devam edecekti.

Arabamızdaki asker tüm bunlara kayıtsızdı. Böyle bir yolculuk onun için lüks olmalıydı. Neden bu kadar şikâyet ettiğimize şaşırmıştı. Biz rahat etmek için sürekli pozisyon değiştirip gene de rahat edemezken, o hâlâ bağdaş kurmuş oturuyordu. Tüfeğini dizlerine dayamıştı ve süngüsü peder Vartan'a doğrulmuştu. Peder bir yandan kendisini arabanın sarsıntılarından korumaya çalışırken bir yandan da kazara süngü bir yerine batmasın diye ne yapacağını şaşırmıştı.

Bölüm XIX

CEHENNEME İNİŞ

Kervan aynı çılgın yolda hoplaya zıplaya yol alırken yaşadığımız hoş olmayan olayları unutmuştuk. Yollar ve tarlalar terk edilmiş gibiydi. Arada bir yanlarında yalınayak çocuklar da olan, genelde yaya, bazen de eşeğe binmiş köylüler ile karşılaştığımız da oluyordu. Ankara'ya birliklerine teslim olmaya giden sırtlarında küçük yükleriyle askerlik çağına gelmiş az sayıda gençle de karşılaştık. Bir an Kervanımızı seyretmek için duran bu delikanlılar sanırım bizim savaş esiri olduğumuzu düşünüyorlardı. Tabi ki bizden önce gelip geçen o savaş esirlerini görmüşlerdi. Karşı yönden gelip Ankara'ya giden bir yük arabası, jandarmaların ısrarıyla kervanımız geçinceye kadar kenarda bekledi.

Zaman zaman yol biraz düzelse de çok geçmeden yolun tekrar bozulmasıyla eziyette başladı. Yük arabaları durduğunda kendimizi şanslı hissediyorduk. Dizginlerin gevşediği, bir tekerleğin çıktığı ya da atlardan birinin hendeğe yuvarlandığı da oluyordu. Kervan hemen duruyor ve tüm arabacılar arızayı gidermek için yardımlaşıyorlardı. Düşen bir atı tekrar doğrultmak çok zor bir işti. Tüm dizginler ve koşumlar çıkarılıyor, hayvan ayakları üzerine basması için zorlanıyor ve yaralanıp yaralanmadığını anlamak için güzel bir muayeneden geçiriliyordu. Her türlü sıyrık ve yarası temizlendikten sonra hayvan yine arabaya bağlanıyordu. Zaman alan bu işlerin yapılması sırasında epey bir patırtı çıkıyordu.

Böyle durumlardan sonuna kadar yararlanıp diğer arabalardaki arkadaşlarımızı ve tanıdıkları ziyaret ediyorduk. Herkes bizim gibi ağrılar ve sızılardan şikâyet ediyor, kendilerini pestil gibi hissediyordu. Bazıları bir köşeye atılmış paçavra gibi tüm cesaretini yitirmiş, bu lanetli yolun ne zaman biteceğini soruyordu. Başkaları arabaların etrafında yürüyerek uyuşmuş olan ayaklarını açmaya çalışıyordu. Uyuşan bacaklarımız zayıfladığından zor adım atıyorduk. Bir keresinde Krikor Yesayan çiçek toplamak için acele ettiğinde yere yuvarlanmıştı. Yardım ederek ayağa kaldırmaya çalıştığımızda bacaklarını hissetmediğini söylemişti. Bizim de bacaklarımız aynı şekilde uyuşmuştu.

Seçkinlerin yolculuğunun nasıl geçtiğini görmek için yaylılara yaklaşma fırsatımız olmadı. Onlar kervanın başında bizden uzakta olduklarından hızları nedeniyle de oldukça uzaklaşmış oluyorlardı. Bizimkiyle karşılaştırıldığında şüphesiz rahat bir yolculuk yapıyorlardı. Arabaların süspansiyonları yolun engebelerini pek fazla hissettirmiyordu.

Ankara'dan yola çıkalı üç buçuk saat olmuştu ve yolculuğumuz zoraki molalar dışında devam ediyordu. Yük arabalarına son kez bindiğimizde, horlayan asker uyanıp etrafına bakındı. Tekrar uyumaya devam edecekken ona nereye yöneldiğimizi sorduk.

"Ravlı'ya gidiyoruz, ama daha iki saatlik yolumuz var."

Ondan öğrendiğimize göre Ankara'dan giden arabalar genelde gece boyunca iki kez mola verirlermiş: Biri Ravlı'da daha sonra da Kalecik'te. Kalecik'ten sabah erkenden ayrılıp, yolun yarısında Tüney Han'da bir mola daha verdikten sonra gece geç saatlerde Çankırı'ya varırlarmış. Tabi ki Bahaeddin Bey bu yolu bildiğinden, Ankara tren

istasyonunda bize toplama kampımıza kadar üç günlük bir yolumuz olduğunu söylemişti.

Tüm yol boyunca sessiz sakin duran ve hiç hareket etmeyen muhterem Peder Vartan saman balyalarına uzandığından bizden daha iyi durumda olmasına rağmen gene de şunları söylemişti:

"Bir saat daha yola dayanamam. Ölürüm."

Herhalde askerin söylediklerini duymamıştı. Ravlı'ya daha iki saatlik yolumuz vardı.

Asker tekrar uykuya dalmadan önce Ravlı'da ne kadar kalacağımız konusunda şüpheli olduğunu söylemişti. Çünkü gece Kalecik'e devam etmemiz de mümkündü.

"Kalecik'le Ravlı arası kaç saat" diye sorduk.

Tam bir kayıtsızlıkla "bu yol yedi sekiz saat sürer" diyerek gözlerini kapadı.

İşte şimdi süngümüz düşmüştü.

*

Nihayet Ravlı'ya ulaştığımızda öğleden sonra dört olmuştu. Gomidas Vartabet'in "dramı" da burada başlayacaktı.

Genelde sürekli kullanılan bu kelime doğru değil. Toplama kampı yolunda başlayan eziyete gönderme yaptığından bu sözcük devasa bir abartıdan başka bir şey değil. Gomidas'ın sürgün yolunda delirdiğini papağan gibi tekrarlayanlar olmasına rağmen, doğrusu o *sürgün yolunda delirmemişti*. Daha sonra İstanbul'da kesinlikle görülen aklını yitirmiş olmasının nedeni karmaşık bir kördüğümdü. Bu düğümü çözmek için birçok sorun dikkate alınmalıydı. Toplama kampı da bunlardan biriydi. Ama bu onun sürgüne

gitmeseydi aklını yitirmeyeceği anlamına gelmez. Daha sonra bu konu üzerinde düşünecek zamanım da olacaktı. Burada belirtmek istediğim tek şey şu: Gomidas'ın ve aynı kaderi paylaştığı diğer yedi kişinin tutuklanması ve sürgüne gidişleri, çok kısa bir süre içinde, sadece on beş gün içinde olup bitmişti. O da 24 Nisan 1915 Cumartesi gecesi tutuklanmıştı. İstanbul'dan ayrılışımız ise ertesi gün, Pazar gecesi olmuştu. Onun serbest bırakılması emri 14 gün sonra, 9 Mayıs Pazar sabahı gelmişti. Bir gün Çankırı'da serbest kalacaktı ve 11 Mayıs Salı günü aynı kaderi paylaştığı yedi arkadaşı ile birlikte 15 Mayıs Cumartesi gecesi İstanbul'a dönecekti.

Gomidas'ın sürgündeki "dramı" bir sinir boşalmasıydı. Ya da bunu ne sorun yaratacak ölçülere varan uzun süren yoğun bir sinir krizi örneği olarak adlandırmama izin verin.

Yeni başlamamış olduğunu varsayarsak, onun sıkıntısı ilk kez 27 Nisan gecesi Ravlı'da hana vardıktan hemen sonra ortaya çıkmıştı. Bunu bir jandarmanın kaba davranışı tetiklemişti. Bu sıkıntı biz Çankırı kışlasında olduğumuz 29 Nisan gecesine kadar sürmüştü. Bütün olayın sürdüğü o iki gece ve iki gün boyunca bu sinir krizi farklı aralıklarla tekrarlanmış, bu sırada ağzından neredeyse tek bir sözcük çıkmamıştı.

Elbette bu sıkıntılı durum sadece ona özgü değildi. Deneyimli Hınçak üyesi Sako'nun ruh halinden söz etmiştim. Sincan Köy'de kalıp oradan Ayaş'a götürülen Sako'dan bir daha haber alamamıştık. Çok daha sonraları onun yeniden normal hale döndüğünü duydum. Bizimle Çankırı'da bulunanlar arasında zaman zaman sinir krizi geçiren üç kişi vardı.

Benden yaşlı bir arkadaşım olan Kasbar Çeraz da bunlardan biriydi. Hayatımda görmüş olduğum en nazik, en

tatlı ve vefakâr insanlardan biriydi. Bizi nakleden yük arabalarının Çankırı kışlasının önünde durduğu 28 Nisan gecesi sinir krizi geçirmişti.

Aynı zamanda bir başka kişi daha aklını yitirmişti. Bu, yazar Vırtanes Papazyan'ın yerine yanlışlıkla tutuklanan Vırtanes Papazyan'dı. Tatlı bir ihtiyardı. Geceyi aramızdaki seçkinlerle birlikte kışlanın ilk katında geçirmişti. Sabahleyin onu gördüğümüzde kendine gelmişti. Zemin katta onu yanımıza aldık. Biraz sonra iyice sakinleşip rahat bir gece geçirecekti.

Bu iki adamda da krizin geçici olduğu anlaşıldı ve bir daha tekrarlanmadı.

Sinir krizi geçiren son kişi Dr. Krikor Celal'di. Bu kriz şehir dışında her gün toplandığımız bir dere yakınındaki bir kafede görünür bir dış neden olmadan ortaya çıkmıştı. Burası Türkler'in çok az uğradığı bir yerdi. Dr. Celal'in sinir krizinin en tehlikelisi olduğu ve en uzun sürdüğü görülecekti. Onun krizine çok zor kontrol edilebilen saplantı atakları eşlik ediyordu. Nazik, sessiz bir huyu olan Doktor bu sanrılar sırasında çığlıklar atıyor, bağırıp çağırıyor ve etrafındaki her şeye zarar veriyordu. *Ayıngacılar* arasından Yerovum'un iki güçlü kuvvetli arkadaşına Dr. Celal'a göz kulak olmaları ve bakmaları söylenmişti. Etrafa zarar vermesin diye gerektiğinde doktorun kollarını tutuyorlardı. Arkadaşları ve tanıdıkları çevresine toplanırken, yoldaşları onu sakinleştirmeye çalışıyorlar ama bu kriz hali kendi kendine yatışıncaya kadar tepki vermiyordu. Bu tür krizlerin arkasından normal haline dönüyordu. Krizler yatıştıktan sonra bunları hatırlayıp hatırlamadığını bilmiyorum. Her hâlükârda ona bu krizleri hatırlatan şeyler söylemekten kaçınıyorduk.

Bereket, Çankırı Belediye Başkanı, İstanbul'da Dr. Celal'in kardeşi Hovsep'in öğrencisiymiş ve ona derin saygı duyuyormuş. Delikanlı öğretmenine duyduğu şükran nedeniyle onun kardeşine yardım etmeye karar vermişti. Dr. Celal'in hasta olduğunu ve kamu güvenliği için tehdit oluşturduğunu söyleyen bir dilekçe hazırlamıştı. Çankırı'da hiçbir akıl sağlığı merkezi olmadığını ve onun tedavi görebileceği İstanbul'a nakledilmesi gerektiğini öne sürmüştü. Vali Asaf Bey'de Dr. Celal'in "deliliğini" onaylamıştı. Plan işlemiş ve doktorun İstanbul'a dönmesine izin verilmişti. Hınçak Partisi'nin İstanbul şubesinin yürütme komitesi başkanı olmasına rağmen bu sevk gerçekleştirilmişti.

O sırada Hınçak Partisi iki karşıt hizbe bölünmüştü. İstanbul şubesi meşru bir politikayı savunurken yurtdışı grubu ve İstanbul'daki bir azınlık Kostanza Konferansında kabul edilen daha militan bir duruşu savunuyordu.

Sabah Gülyan, hükümet üyeleri Talat, Enver ve Cemal'i öldürmekle görevli birkaç teröristi harekete geçirmek için Paris'te Kürt Şerif Paşa[97] ile bir mali anlaşma yapmıştı.

---

97 Şerif Paşa, diplomat, siyaset adamı, yazar (1865-1951). Tam adı Mehmet Şerif Paşa'dır. Hariciye nazırı Kürt Sait Paşa'nın oğludur. Şerif Paşa İkinci Meşrutiyet öncesinde Stockholm'de on sene elçilik görevinde bulunmuş, döndüğünde herkes gibi İttihatçılar'a katılmıştır. Bir dönem İstanbul'da kalarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Pangaltı şube başkanlığını yaptı. Fakat sonradan İttihatçı devrimcilerin çok kültürlü ve çok dinli Osmanlı halklarını iyi yönetemediklerini ve ırkçı tutumlar sergilediklerini görünce cemiyetten desteğini çekerek istifa edip 1909'da Paris'e gitti. Paris'te İttihatçılara karşı güçleri bir araya getirmek için Osmanlı Islahat-ı Esasiye Fırkası'nı kurarak başkanlığını üstlendi. 1913 yılına kadar varlığını

sürdüren fırka sonradan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldı. 11 Haziran 1913'te İttihat ve Terakki hükümetinin sadrazamı Mahmud Şevket Paşa suikastine karıştığı ve azmettirdiği için Şerif Paşa gıyaben yargılanarak idama mahkûm edildi. Şerif Paşa, İttihatçılardan ayrıldıktan sonra 1908'de kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alarak Milli Kürt davasının farkına varılması gerektiğini ısrarla belirtir. Bu tarihten sonra Kürtler'le ilgili çalışmalarda aktif rol oynar. 16 Ocak 1919'da Paris'teki Dünya Barış Konferansı'na Osmanlı delegesi olarak katılır fakat ilk oturumda Osmanlı delegasyonundan istifa ettiğini ve bu toplantıya Kürtler'in ve Kürdistan'ın temsilcisi sıfatıyla katıldığını deklere etti (Bazı kaynaklar onun direkt olarak Kürt delegesi olarak katıldığını söylerler). Konferansı Kürtler lehine etkilemek için bir dizi görüşmeler başlattı, konuşmalarında bütün dünya halkları gibi Kürtler'in de özgürlük ve bağımsızlık haklarının tanınmasını istedi. Kaynak: Bydigi Forum http://www.bydigi.net/dirok/351140-bu-dunyadan-bir-serif-pasa-gecti-1865-1951-a.html#post2455150

İttihatçıların 1915 ve sonraki yıllarda gerçekleştirdikleri katliamlarla Kürtler ile karşı karşıya getirdikleri Ermeniler ile bazı ittifaklar kurdu ve İngilizler'in garantörlüğünde Kürdistan ve Ermenistan devletlerinin kurulması için girişimlerde bulundu. Ermeni temsilcisi Boğos Nubar Paşa ile bir mutabakata vararak diğer ülkelerle görüşmelerde iki halk arasında bir sorun olmadığını vurgulamaya, böylelikle Kürt karşıtı bir cephenin olmamasına çalıştı. Ne var ki, her ne kadar bu tutumu onun derin siyaset bilgisine dayanıyorduysa da Kürtler arasında İttihatçıların yaydığı propagandalar etkili oldu ve Şerif Paşa, Kürtler'e ve İslam ümmetine ihanet etmekle suçlandı. Şerif Paşa'nın Ermeniler'le yaptığı ittifak İstanbul'da Molla Saidê Kurdî (Nursi) önderliğindeki grup tarafından protesto edildi ve Kürtler arasında derin ayrılıklar oluştu. Şerif Paşa çıkan huzursuzluklardan dolayı istifa etmek zorunda kaldı. Fakat 22 Mart 1919 tarihli *Kürt Halkının İstemleri Üzerine Memorandum* adıyla yayımladığı broşürü, onun, Kürtler ve Kürdistan

Teröristlerin nerede buluştuğunu herkes biliyordu. Çünkü bunlar Pangaltı'da Çolak Onnig'in kafesinde buluşuyorlardı. O kafe ajan kaynıyordu. Arşavir Sahagyan'ın ihaneti yüzünden devlet bu eylem planlarını öğrenmişti. Bu olaya katılacak birçok kişi uzun süre takip edildikten sonra tutuklanmışlardı. Takip edilirken ilişki kurdukları arkadaşları da yakalanmıştı. İstanbul'da yakalanan toplam 20 kişi burada yargılanıp bizim tutuklanmamızdan birkaç hafta sonra 2 Haziran 1915'de idam edilecekti.[98] Bu grup içinde Sabah Gülyan'ın birkaç taraftarı da vardı. Diğerleri teröristlerle arkadaşlık kurarak yardım ve yataklık yapmaktan suçlanmışlardı. Ancak plan gerçekte ciddi sayılmazdı. Asılanlardan biri olan Yeremya Manukyan karımın yakın akrabasıydı. O Sabah Gülyan'ın suikast planını onaylamamıştı. Bir gün bana teröristlerin nasıl parasız kalıp revolverlerini rehinciye bırakmak zorunda kaldıklarını anlatmıştı. İnanın bunların hiçbirini abartmıyorum.

---

ile ilgili kapsamlı düşüncelerini ifade etti. Şerif Paşa hayatı boyunca hazmedemediği bu başarısızlıktan sonra Paris'te yaşamaya devam etti. Bir dönem İtalya'ya yerleşti. 22 Mart 1951'de Catalanzaro'da yaşamını yitirdi. Ölümüne kadar istihbarat mensupları tarafından izlendi ve Kürt çevreleriyle yaptığı toplantılara saldırılar düzenlendi.

98 İdam edilen Ermeni Sosyalistler: Paramaz (Matteos Sarkisyan), Dr. Benne (Bedros Torosyan) (Harputlu), Aram Açıkbaşyan (Krikor Garabedyan) (Arapkirli), Keğam Vanikyan (Vanlı), gençlik dergisi *Gaidz*'in editörlerinden Murat Zakaryan (Muşlu), Yervant Topuzyan, Hagop Basmacıyan, Simpad Kelekyan, Rupen Garabedyan, Armenag Hampartsumyan, Abraham Muradyan, Hrand Yegavyan, Karnig Boyacıyan, Hovhannes D. Ğazaryan, Mıgırdiç Yeretsyan, Yeremya Manukyan, Tovmas Tovmasyan, Karekin Boğosyan, Minas Keşişyan - Boğos Boğosyan (Ed)

Partideki bu ayrılığa bağlı olarak, Hınçak'ların İstanbul şubesi bir an hükümetin güvenini kazanmış gibi görünüyordu. Ama sonuçta o günün canileri İstanbul ve yurtdışında hiçbir ayrım gözetmeden tutuklamalar yapmış onları bizimle birlikte sürgüne göndermişlerdi. Murad Kayseri'de korkunç koşullar altında idam edilmiş, işkence edilmiş cesedi paramparça olarak bulunmuştu. Gene iğrenç koşullar altında şehit edilen Ardzruni, Harutyun Kalfayan, Cangülyan, Sako, Nerses Zakaryan ve diğerleri meşru parti çizgisine sadık kalmış olan Hınçak üyeleriydi.

Bu parantezi kapatıp hikâyeme geri dönüyorum.

Bölüm XX

SU KAVGASI

Taşlı bir yokuştan aşağıya indikten sonra Ravlı Han'a vardık. Geçirmiş olduğumuz arabalarımızın uçurumdan yuvarlanma tehlikesi bize yolda soğuk terler döktürmüştü. Varır varmaz bir saniye bile beklemeden arabalardan kendimizi dışarı attık. Hiçbir kazanın olmaması mucizeydi. Gençler daha arabalar durmadan atladılar. Bazıları yola atladığından gelen atların altında ezilme tehlikesi geçirdiler. Arabacılardan birinin dikkatsizliği ya da acele etmesi bir kazaya yol açabilirdi.

Arabalardan inenler hana yöneldiler. Burası hiçbir mimari üslup taşımayan geniş, basit, iki katlı, kare şeklinde bir binaydı. Ne girişinde bir süsleme ne de binanın cephelerinde pencereler vardı. Birinci ve ikinci katların sınırını gösteren cetvelle çizilmiş gibi duran sade bir çizgiden başka bir şey yoktu. Her iki kattaki odaların ışık ve temiz havayı avludan aldığı belliydi. Burası insanların konakladığı bir yerden çok kaleye benziyordu. Bu binalar genelde hırsız ve haydut yatağı diye bilinirdi. Duvarların bir zamanlar beyaz olduğunu nem ve küften iğrenç bir renk alan yerlerin arasında çok az kalan beyaz boyalardan anlamıştık.

Güneş ışığının vurduğu ağaçlı çayırlarıyla çevresi çok güzeldi. Yaprakları dalgalandıran bir esinti hissediliyordu, az sonra rüzgârın hızını artırmasıyla ağaçlar yerlerinden sökülecek gibi sallanmaya başladı. Gecenin soğuk geçeceği

besbelliydi. Günün bu saatinde hava ılık ve hoştu. Rüzgâr rahatsız edici olmadığından birçoğumuz ya çimenlere oturarak ya da ağaç gövdelerine yaslanarak temiz havayı ciğerlerimize doldurduk. Birkaçımız tutulmuş kaslarını açmak için masaj yaparken ya acıdan inliyor ya da rahatlayarak oh çekiyorduk. Bütün bu sesler arasında çoğunluğu haklı olarak hükümeti yönetenlere yönelik küfürler duyuluyordu. Keşke Krikor Yesayan'ın söylediklerini duyabilseydiniz!

Genelde sanki kemiklerimiz eklemlerinden ayrılmış gibiydi. Ve vücudumuzu yeniden forma sokmak zaman alacak gibiydi. *Yaylılar*da yolculuk yapanların da her yeri ağrıyordu. Belki onların ağrıları bizimki kadar fazla değildi ama bu rahatsızlıktan onların payına da bir şeyler düşmüştü işte. Onlar da yolculuk sırasında sıçrayıp durmuşlar ve birbirlerinin üzerine yuvarlanmışlardı. Onlarla hanın çevresinde karşılaştık. Bizden önce varmışlardı. Bazıları duvarlara yaslanmış, bazıları da kaslarını açmak için hanın önünde bir ileri bir geri yürüyorlardı. Bunlar bize mis gibi gelen doğanın şifalı mucizesiyle fazla ilgilenmeyen yaşlı başlı insanlardı.

Askerler de arabalardan inmiş, yolun solunda atların üstündeki asteğmenlere doğru küçük gruplar halinde toplanarak ilerlemeye başlamışlardı. Yüksek ve sık çalılıklar arkasında gizlenen İbrahim Efendi'yi göremiyorduk. Sadece onun birkaç memurunu görebilmiştik. Bir süre sonra asteğmenler de atlarından inip dizginleri yanlarındaki askerlere tutuşturarak çalıların ardında kayboldular. İçi boş sırt çantalarını açarak bulabildiği tayını kemirmeye başlayan askerlere bakarak İbrahim Efendi'nin de yemek yediğini anladık. Hocasaryan yiyecek bir şeyler bulmak için hana doğru koştuğunda ben de diğerleri gibi bir ağacın altına uzanmıştım. İkimiz de açtık. Ankara'da aldığımız yiyecekleri

kaybetmiştik. Bu paketler ya Peder Vartan ya da Hocasaryan'ın altına yuvarlanmış ve orada bir saatten fazla kalmıştı. Haşlanmış yumurtalar ezilmiş, rezil bir püre haline gelmişti. Biz bunları sırf ekmeğe talim eden askerlere ve arabacılara vermiştik.

O ağacın altına uzanmış ikiye ayrılan yola bakıyordum. Sağdaki yol bir hilal gibi hanı geriden sararak ufku kaplayan bir ormana uzanan iki tarafı ağaçlıklı bir patikayla birleşiyordu. Oraya buraya dağılmış birkaç bahçe ve kalın bir duman tabakası bir köyün varlığını işaret ediyordu. Burası galiba görüş alanımızda olmayan Ravlı Köyü idi.

Soldaki yol hanın önünde kesildikten sonra genişleyerek devam ediyordu. Bizi getiren arabaların park ettiği bir meydanda da son buluyordu. Yol meydandan bir sonraki mola yerimiz Kalecik'e kadar bir sıra ağacın arasından uzanıyordu. Buradan daha ilerisini göremiyordum. Park eden arabalar görüş alanımı kapadığından tek görebildiğim yer yer yeşil yer yer çıplak tepelerdi.

Çok hoş biri ve zorlu koşullarda da cesur yol arkadaşı olan silah tüccarı Mıgırdiç Barsamyan'ın yanında çimenlere uzandım. Nasıl bir adam olduğuna kendiniz karar verin. "Aslan sütü" aranıyordu. Tabi burada sözünü ettiği *arak*tı (uzo). Rakı bulamadığına çok kızmıştı. Böylesine güzel bir doğayı yarattığı halde başka bir nimeti olan arakı seven insanları buralara yerleştirmediği için Tanrı'ya kızıyordu.

Diğerleri kara kara ölümü düşünürken bu cömert adam arak arıyordu.

Onu daha sonra askerî mahkemenin emriyle Çankırı'dan İzmit'e göndereceklerdi. Bazı Ermeniler işkence altında evlerinde aramalar sırasında bulunan silahları ondan aldıklarını söylemişlerdi.

O günlerde İzmit'te terör hâkim olduğundan zor koşullarda yaşanıyordu. Talihsiz Ardaşes Harutyunyan'ın işkence gördüğü ve onun gibi pek çoğunun şehit edildiği günlerdi. Mıgırdiç'ın özgür kalması için en küçük bir umut ışığı bile yoktu. Ama o hayatta kalmayı başardı.

Aylar sonra, Yervant Odyan ve Karekin Vartabed Haçaduryan'ın ayrılmasından sonra kalmakta ısrar ettiğim Tarsus'ta Rumca konuştuğumdan gece beni tutuklayıncaya kadar Rum olduğumu sanmışlardı. Bir Türk binbaşı öldürüldüğünden her yerde katili arıyorlardı. Beni sokakta katil diye yakalayıp hapsettiler. Bereket katil subay adayı bir Türk genciydi. Şerefini korumak için binbaşıyı öldürüp ertesi sabah teslim olmuştu. Hakkımdaki suçlama düştüğü halde sürgünden kaçtığım için beni gözaltında tutmuşlardı. O akşam Tarsus hapishanesinde Mıgırdiç ile karşılaşmam büyük bir sürpriz oldu. Serserilerle birlikte iki gün önce oraya gelmişti. Yanlarında aileleri olmayan sürgünlere "serseri" diyorlardı.

Beni görünce, büyük bir sevinçle, "geldiğine sevindim" diyerek etrafındakileri işaret ederek, "şu yas tutanlara bir bak" dedi.

Gerçekten hepsi yaşlı gözlerle bakıyor ve çok üzgün görünüyorlardı. Mıgırdiç de, melankolik biri olmaktan korkuyordu.

Kendilerini Selanikli gibi tanıtan iki kişiden özellikle hoşlanmıyordu. Kimliklerini gizlemeye çalışan bu kişiler aslında Vanlı'ydı. Van olayları o kadar çok duyulmuştu ki başına yeni belalar almak istemeyen Vanlı sürgünler memleketlerini gizlemek zorunda kalmışlardı. Her fırsatta ve her yerde "Selanikli'ymiş gibi yapıyorlardı. Ama kendilerine özgü "hoş" lehçeleri onları ele vermekle birlikte Türkler

bu gibi nüansları fark etmiyorlardı. Kendilerinin serseri olarak adlandırılmaktan çekinmediklerini, bunu umursamadıklarını söylüyorlardı. O günlerde yolların hâkimi serserilerdi.

Tabi ki kendine özgü zorlukları da olsa bizim yalnızlığımız yanlarında karıları, çocukları, yaşlıları, özellikle genç kızları olan diğer sürgünlere kıyasla bize en azından yarım bir özgürlük sağlıyordu. Geceyi güle oynaya geçirirken, başkalarını rahatsız ettik.

İki gün sonra birlikte tekrar yola koyulduk. Kaderin bizi bir kez daha ayıracağı Meskene çölüne kadar birlikte kaldık. O da sağ kalmayı başarmıştı.

*

Hocasaryan taze ekmek ve büyük bir parça *kavurma ve tahin helva* ile geri geldi. O günden sonra günlük diyetimiz bunlar olacaktı. İki kişi için aldığı her şey üç kişiye yetti. Rafine tuz bulamadığı için kavurmadan bir dilim aldıktan sonra yalamak zorunda olduğumuz kaya tuzu satın almıştı. Biraz sonra yediğimiz tahin helva susuzluğumuzu daha çok artırmıştı. Üçümüz kalkıp daha önce görmüş olduğumuz meydandaki kuyuya gittik.

Kervanın çoğunluğu bu sırada handaydı. Dışarıdakilerin sayısı taş çatlasa 20-25'i geçmezdi. Bir kısmı ağaçların altında yatarken diğerleri de çevrede dolanıp duruyordu. O sırada rüzgâr biraz hızlanmasına rağmen hava hâlâ güzel olduğundan üşümüyorduk.

Meydan arabalar nedeniyle her zaman görüş alanımızın dışında kalıyordu. Atları göremiyorduk ama tüm atlar arabalardan çözülmüştü. O taraftan büyük bir gürültü geliyordu.

Su almaya gitmiş olan bizim gibi susamış bazı sürgünler boş ellerle geri dönüyorlardı.

"Su almaya gidiyorsanız vazgeçin. Su almak imkânsız."

Onlardan jandarmalarla arabacılar arasında büyük bir tartışmanın patlak verdiğini öğrendik. Her arabacı önce kendi atına su vermek istiyordu. Oysa su kullanımı sınırlıydı. Arabacılar kendilerine ait 84 atın önceliğe sahip olmasını istiyorlardı. Jandarmalar da kendi hayvanlarını öne almak istiyorlardı.

Yavaş yavaş ateşlendiği görülen sert tartışmanın nedeni buydu.

Bir süre şaşkın şaşkın orada kaldık. Birden yanımıza Armen Doryan ve Mihran Pastırmacıyan yaklaştı. Tartışmanın sürmesinden yararlanarak bir kova su getiriyorlardı. Bize yaklaşırken de neredeyse kimse görmemişti.

Aynı zamanda, Gomidas Vartabed, Peder Husig, Mimar Simon Melkonyan, Yervant Çavuşyan ve saray darphanecisi ve aynı zamanda İstanbul'da birinci sınıf drama aktörü Garabed Devletyan'da oradaydılar. Başkaları da vardı ama isimlerini hatırlamıyorum. Hepsi de susamıştı ve su içmeye gelmişlerdi.

Çavuşyan hanın içinde koca bir küp suyun olduğunu söylemesine rağmen kimisi o suyun kötü koktuğunu söylüyordu. Hancının getirdiği maşrapalarda kirli göründüğünden bunlardan su içmekten tiksinmişler ve kuyudan su içmek için dışarı çıkmışlardı.

En çok sabırsızlanan kişilerden biri de Gomidas'tı. Berrak suyu görünce sevinç çığlıkları atmıştı. Sevindiği zamanlarda yaptığı gibi ellerini ovuşturup sevinçten havalara uçmuştu. Sanki bütün dünya küçülmüş ve o su kovasına

sığmış gibi gözlerini harelenen sudan alamıyordu.

Bu kovadan su içmek sorun olacaktı. Su içeceğimiz herhangi bir kap yoktu. Elle içmekte istemiyorduk. Uzun süredir ellerimizi de yıkamamıştık. Tozlu topraklı yollarda kirden kapkara olan ellerimiz kömürcü eline benzemişti. Vartabed'in kovayı ağzına dikmekten başka bir çaresi kalmamıştı.

Vartabed su içmek için kovaya yaklaşıp iki elle tuttuğunda birkaç kişi ona yardım etmek için kovayı kaldırmıştı. O sırada atlı bir jandarmanın yanımıza yaklaşmış olduğunu fark etmedik bile. Jandarma bir anda saldırıp kovayı Patırmacıyan ve Doryan'ın elinden kaptı. Şans eseri ağır kovanın metal sapı Gomidas'ın ya da başka birini başına çarpmadı. Bunun sonuçları çok ciddi olabilirdi. Fakat Gomidas gerçekten de çok korkmuştu. Birkaç adım geri çekilip kendini korumak için sağ kolu ile yüzünü kapatmıştı. Sıçrayan sular yüzünü ıslatmış ve üstü başı ıslanmıştı. Tam yanında duran Yervant Çavuşyan ise sırılsıklam olmuştu.

Bu olay kaşla göz arasında olup bittiğinden kesinlikle ne olduğunu anlayamamıştık. Boş kova yere düşmüştü. Hepimiz boş kovaya bakakaldık.

Gomidas şaşkınlıktan küçük dilini yutacaktı. Taş kesilmiş gibi donup kalmıştı. Yüzünü silmesi için arkadaşlarımızın vermeye çalıştığı mendili bile görmüyordu. Şimdi gözlerinde korku değil, büyük bir şaşkınlık ifadesi vardı. Gözlerini jandarmaya dikmiş öylece bakıyordu. Burnundan soluyan jandarma eğilip kovayı aldı. Tam oradan ayrılacakken her şeyi görmüş olan İbrahim Efendi jandarma ayrılmak üzereyken hızla bize yaklaşıp jandarmayı durdurdu.

"Kovayı nereye götürüyorsun?" diye sordu.

"*Hayvanlarımızı* sulayacağım."

"Evvela bu hayvanlara" diye bağıran İbrahim Efendi kovayı bırakmasını emretti.

Bunu olağan bir şey gibi söylemişti. Onun bu sözleri bizi incitmek amacıyla söylediğini düşünmüyorum. Pekâlâ, "*evvela bunlara*" diyebilirdi. Ben bu kelimeyi bize bilerek hakaret etmek için kullandığını düşünmüyorum. Türk memurlar bunu eğitimsizlikte, kabalıktan ya da sadece ağız alışkanlığından kullanıyorlardı. Bizim yetkililerimiz ise bu kelimeyi astlarına ya da işçilerine karşı onların kusurlarını gördüklerinde hoşnutsuzluk ifadesi olarak kullanırlardı.

Jandarma her zamanki gibi anlaşılmaz homurtularla çekip gitti. Giderken hâlâ bize beddua ediyordu. O gözden kayboluncaya kadar Gomidas gözlerini ona dikmişti.

İbrahim Efendi boş kovayı eline alıp meydana doğru yürüdü. Jandarmalar ve arabacılar arasındaki tartışmaya son verdi. Emriyle, arabacılar kullanılabilecek durumdaki altı kovadan dördünü su doldurup bize getirdiler ve bizden hemen kana kana içmemizi istediler.

Tabi ki acele ediyorduk. Han bakkalından alınan Nuhu Nebi'den kalma maşrapanın getirilmesiyle kovadan su içmemiz kolaylaşmıştı. Biz maşrapayı Ravlı Han'da ancak hayallerimizde görebileceğimiz sabunla değil toprakla yıkamıştık.

Daha demin aramızda en çok susayan ve en az sabırlı kişi olan Gomidas'a ilk maşrapayı uzattık. O içmeyi reddederek tek kelime etmeden hana girdi.

Bölüm XXI

GOMİDAS'IN AKIL SAĞLIĞINI YİTİRMESİ

Çok geçmeden jandarma ile yaşadığımız olayı ve Gomidas'ın tepkisini geride bırakmıştık. Olayın tanıkları Gomidas'ın su içmeyi reddettikten sona sessiz sedasız hana girişine fazla dikkat etmemişlerdi. O koşullar altında toplama kampı yolunda bir jandarmanın zalim ve kaba davranışı sürgünlerin gözünde olağanüstü bir olaymış gibi görünmüyordu. Özellikle Türkiye'de işler böyle yürüyordu. Uygar ülkelerde bile bu sürpriz sayılmazdı. Her yerde ve dünyanın her ülkesinde en hafif deyimle jandarmalar zalimdir.

Artık başka şeylerle meşgul oluyorduk. Türk köylüler sıkıca bağlanan saman balyalarıyla çıkıp gelmişlerdi. Bize birkaç balyayı birbirine bağlayıp arabanın tabanına serersek minderde oturur gibi rahat edeceğimizi söylemişlerdi. "*vallahi billahi*" diye yemin ederek bu saman balyalarının yolun sarsıntılarını azaltacağını ve yolculuğumuzun çok daha rahat geçeceğini söylemişlerdi.

Mıgırdiç köylülerle çoktan alışverişe başlamışken Hocasaryan'la birlikte ben de onun peşinden gitmek üzereydim. O sırada yanımıza yaklaşan Kelekyan, Gomidas'ın durumu ile ilgili bilgi verdi. Söylediğine göre, Vartabed "garip" görünüyor, yemek yemeyi reddediyor, hareket eden her şeye, özellikle de hana girip çıkanlara şüpheli şüpheli bakıyormuş.

Olayın başlıca suçlularının Doryan ve Pastırmacıyan olduğunu gizlemeden anlattık. Aynı zamanda İbrahim

Efendi'nin nasıl müdahale ettiğini, jandarmayı fırçaladığını ve bize söylediği kaba kelimeleri de aktardık.

Kelekyan derin bir oh çekti. Handakilerle birlikte o da hakaretin doğrudan Gomidas'a yönelik olduğunu düşünmüştü. Oysa jandarma ne Gomidas'a ne de özellikle herhangi birine hakaret etmemişti. Elbette kovayı kaçırdıklarında Doryan ve Pastırmacıyan'ın kovayı gizlice aldığını görmüştü. Onlar Gomidas'ın yanında duruyorlardı ve jandarma onlara bile hiçbir şey söylememişti. Adam sadece kovayı geri almaya çalışıyordu.

Kelekyan, "bunun çok daha ciddi bir sorun yaratabileceğinden kaygılanmıştık" diyerek cevapladı.

İkna olmuş gibi rahatladığı görülüyordu.

Bu konuşma devam ederken, köylüler ellerindeki tüm samanı satmışlardı. Artık Kelekyan'ı hana kadar izlemekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. Rüzgârın hızı artmış olduğundan üşümeye başlamıştık. Orada burada saman balyalarına yaslananlar ayağa dikilmişlerdi. Birkaçı arabaların arkasından çıkıp gelmişti. Arabaların tahta döşemelerine samanları yaymışlardı. Bu işi bitirenler hana geri dönüyorlardı.

Aralarında Mikayel Şamdancıyan da vardı. Bu yolculukta Üsküdarlı iki arkadaşıyla birlikte Kelekyan'a samanları arabaya güzelce yerleştirdiklerini ve artık yolun sarsıntılarını hissetmeyeceklerinden emin olduklarını gururla söylediler. Hatta bu amaçla gereğinden daha fazla saman almışlardı.

Ancak *yaylılarla* seyahat eden şanslılardan biri olan Kelekyan'ın başka bir endişesi vardı. Lafı dönüp dolaştırıp Kervanımızdaki bazı insanların yanlış davranışlarına getirdi. Ona göre biz sürgüne değil de pikniğe giden bir gruba

daha çok benziyorduk. Sözünü ettiği kişiler, özellikle hoş bir Fransız aksanıyla sık sık şarkı söyleyen Armen Doryan gibi kişilerdi.

Bu kanaatinde yalnız değildi. Birçoğu onunla aynı fikirdeydi. Onlar da endişeli ve tedirgindiler. Hatta bazıları zaman zaman rahatsız edici bir gürültüye dönüşen eğlenceli, umursamaz tavırların bizi götüren memurları rahatsız edip bize karşı nazik davranmaktan vazgeçeceğinden korkanlar da vardı. Şamdancıyan ve Hocasaryan da bu görüşte olmalarına rağmen Kelekyan çok daha ileri gidiyordu. Onun kaygısı görevlilerin tutum değiştirmesi değildi.

"Onlar emir kulu. Hiçbir şey söylemeyecekler, ama hiçbir şey de unutmayacaklar. İstanbul'a rapor edecekler... Bunlardan kaygılanmalıyız... Sürgüne gönderilmemize karar verenler bizi araba gezintisine çıkarmadılar. Bizim umursamaz tutumumuz onların aklını başına getirip ilerleyen günlerde çok daha sert emirler vermelerine yol açabilir."

Bu fikri herkes paylaşmıyordu. Bu konu, bir kısmımız aşırı derecede dikkatli ve çekingen davranmaya devam ederken, diğerlerinin vurdumduymaz bir şekilde davrandığı Çankırı'da tartışmaya yol açacaktı. Bu durum biz hem kendi kaderimizin hem de bir bütün olarak Türkiye'de yaşayan Ermeni halkının kaderinin farkında değilken yaşanıyordu. Ama haberler kötüleşir, cinayetler ve kitlesel tehcirler başlar, gruplar bizden koparılıp şehit edilirken ruh hali hemen değişmiş, herkes "kuzu" gibi olmuştu. Ondan sonra 'harika' insanlar uzaklaştırılmış, onların talihsizliği diğerleri tarafından öğrenilmişti.

Tabi ki her zaman görüş ayrılıkları devam etmişti. Zaten bu sadece iyimserlik ve kötümserlik sorunundan başka bir şey değildi.

*

Hana girdiğimizde, Gomidas'ı salonun sol tarafındaki bir odanın yakınında Türkler'in kahvelerde kullandığı taburelerden birinde otururken bulduk. Çok sıkıntılı olduğu belliydi. Gomidas'ın yanındaki taburelerde Dr. Torkomyan, Dr. Cevahiryan, Peder Keropyan, Balakyan Vartabed ve başkaları vardı. Kimsenin ağzını bıçak açmıyordu. Yanından geçerken Gomidas bize göz ucuyla baktı. Ben Hocasaryan ile beraber ayrılın, tanıdıklarımın olduğu bir gruba katılırken Kelekyan onlarla beraber kaldı. O zamana kadar çoğunluk hanın içindeydi. Dışarıda kalanlarsa soğuk yüzünden yavaş yavaş içeri giriyorlardı. Bir tabure bulan oturuyordu. Diğerleri odaların önündeki hasırlara uzanmış, gruplar halinde sohbet ediyorlardı. Gomidas'ın bu garip hali dışarıda fazla dikkat çekmemiş ve ciddi bir tartışma konusu olmamıştı.

Çoğunluk bir şeyler yemişti. Geç kalan bazıları yiyecek hiçbir şey bulamamıştı. Bakkal köyde yiyecek ne bulursa getirmesi için birini göndermişti. Aç kalanlar yiyecek getirmeye giden adamın dönüşünü bekliyordu.

Asıl tartışma konusu köy ya da daha doğrusu birbirine bitişik olup uçsuz bucaksız bahçelerle birbirinden ayrılan iki köydü. Handan köyleri seçmek mümkün değildi. Bakkal arkadaşlarımıza köylerin birinin *Dumanlı* diğerinin *Dumansız* olduğunu söylemişti. Bunların köylerin resmî isimleri mi olduğu yoksa iki köyü birbirinden ayırmak için mi söylendiğini bilmiyorduk. Ama köyleri birbirinden ayırmak çok önemliydi.

Dumanlı'da sadece kadınlar yaşarken Dumansız'da onların erkekleri (kocaları, babaları, erkek kardeşleri, erkek

akrabaları ve büyük erkek çocukları) yaşıyorlardı. Erkeklerin hiçbirinin karılarını, annelerini ya da kızlarını görmek için bile olsa Dumanlı'ya girmesine izin verilmiyordu. Oysa kadınlar diledikleri an Dumansız'a girebiliyorlardı. Erkeklere yemek getiriyor ya da çocukları ile gönderiyorlardı. Dumanlı evlerinde bacalar her zaman tütüyor, duman görülüyordu. İşte köy adını buradan almış. Garip erkeklerin köye girişlerinin yasaklanması da doğaldı. Bu bir şaka değildi. Eğer birisi Dumanlı'ya girmeye cesaret ederse kadınlar grup halinde bu adamı sopalıyorlardı, hatta kuralı çiğneyen erkeğin kim olduğuna bakmadan, kimin kocası ya da kardeşi olduğunu düşünmeden ağır tahta ayakkabılarıyla saldırıyorlardı. Bakkal kadınların çapa ile saldırması halinde erkeklerin ağır yaralanabileceğini söylemişti.

Hana geldiğimizde jandarmalardan biri köye gitmememiz konusunda bizi uyardığında hikâyeyi ilk kez duymuştuk. Bize köye hiçbir erkeğin giremeyeceğini ve girmesi halinde sorun yaşayacağını söylemişti. Hanın çevresinden uzaklaşmamamız için böyle bir hikâye uydurduğunu düşünerek jandarmaya inanmamıştık.

Diğerleri Dumanlı kadınlarının yaraladığı bir erkeği handa görmüştü. Kastamonulu genç bir delikanlıydı bu. Engelli olduğu için Ankara'da çürüğe çıkarılmıştı. Geri dönüş yolunda köyde bacaların tüttüğünü görünce muhtemelen aç olduğundan yiyecek bulmak için köye gitmişti. Gelgelelim, yemek yerine dayak yiyip başından yaralanmıştı.

Keçyan ve birkaç "çokbilmiş" bir hasıra uzanmış köyün gizemini çözmeye çalışıyorlardı. Bu konuda uzlaşmaya varamamışlardı. Zaten bu gibi ukalalıklar boş tartışmadan başka bir şey değildi. Çoğunluk bu köylerin ahalisinin Amazonların torunları olduğu düşüncesindeydi. Keçyan'da

aynı görüşte olduğundan, Amazon halkının Kapadokya asıllı olduğunu, dolayısıyla bir kolun pekâlâ buraya gelip yerleşmiş olabileceğini savunuyordu.

İslahiye'den ayrıldıktan hemen sonra, Amanos dağlarının eteklerinde benzer bir köyle karşılaştığım aylar sonra bile bu hikâyeyi hatırlıyordum: Bir grup Ermeni sürgünle beraberdim ve hepimiz açtık. İslahiye'de yiyecek bulamıyorduk. Büyük bir tarlaya inmiştik. İlk dikkatimizi çeken adını hiç öğrenemediğimiz bir köy olmuştu. Köy solumuzda bir amfiteatr gibi inşa edilmişti. Bizi götüren jandarmanın izniyle içimizden biri ekmek bulabilmek umuduyla köye gitmişti. Kafası kan içinde eli boş geri dönmüştü. Köyde sadece kadınlar varmış. Belki de erkeklerin yaşadığı köy fazla uzak değildi. Ama adam ilk köye gitmiş ve kadınlardan dayak yemişti.

Erkekler Dumansız'dan yiyecekle döndüler. Dumanlı kadınlarının yaraladığı delikanlı da onlarla birlikteydi. İyi kalpli bir ihtiyar olan bakkal bu adamı yanına çırak almış ve onunla ilgilenmişti. Her ne kadar burada zayıf düşsem de Dumanlı'ya gitmeye asla cesaret edememiştim. Oysa bu delikanlı cesur olduğundan şansını denemişti. İnanın ki adamın kafası gözü yarılmıştı ve sargılar içindeydi.

İşte tam bu sırada Gomidas'ın sesini duymuş ve o tarafa bakmıştık.

Sağ işaret parmağıyla bu adamı göstererek, "bunu jandarma mı yaptı?" diye soruyordu.

Bu soruyu birkaç kez tekrarladı. Ne cevap verdiklerini anımsamıyorum. Gomidas perişan görünüyordu. Bakışları ona bakanları rahatsız ediyordu. Ama iletişim kurmaya başlamış olması olumlu bir işaretti. Hana girdiğinden beri tek kelime etmemişti. Jandarma korkusu zihninde büyüdükçe

büyümüş, sinir krizi geçirmesinde en büyük etken olmuştu. Sinir krizi gece ve ertesi gün akut bir hal almıştı.

Çok geçmeden dikkatimiz Gomidas'tan uzaklaştı. Dışarıdakiler bize atların arabalara koşulduğunu ve yolculuk hazırlığı yapıldığını haber verdiler.

Tam bu sırada hana giren iki jandarma yakında hareket edeceğimizi ve hemen dışarı çıkmamızı söylediler.

Handan çıktığımızda askerler arabaların yanında duruyorlardı. İbrahim Efendi'yi göremediğimiz halde sesini duyuyorduk. Jandarma ve arabacılara emirler yağdırıp duruyordu. Jandarmalar acele etmemiz için ısrarlıydılar. Ama biz Ravlı'dan yola çıkarken bindiğimiz arabaları ve yol arkadaşlarımızı bulmak için akla karayı seçtik. *Yaylılarla* yolculuk yapanlar zorlanmamışlardı. Kaos artarken İbrahim Efendi bağıra çağıra emirler vermeye başladı. Bir jandarma bize ne beklediğimizi sordu. Ona arabalarımızı aradığımızı söyledik.

"Arabaların hepsi aynı. Önünüzdekilere binin."

Önümüzdeki ilk arabanın tabanı kat kat samanla doldurulmuştu. Ben, Dr. Vartan, Hocasaryan arabaya bindik. Şansın yüzümüze gülmesine sevinmiştik. Arabadaki asker farklı biriydi ama ilki kadar nazikti ve daha ufak tefek olduğundan daha az yer kaplıyordu. Oturduk ve birbirimizi bu arabayı seçtiğimiz için kutladık.

Şansımıza Şamdancıyan'ın arabası bize düşmüştü. Daha sonra bizim kendisine bir oyun ettiğimize inanmayacaktı. Ertesi sabah biz arabayı ona bırakmak istedik ama saman üstünde seyahat etmenin tadı tuzu kalmamıştı. Arabalar çılgınca yol alırken, balyalar un ufak olmuş etrafa saçılmıştı. Üstelik rüzgârın çıkmasıyla uçuşan saman tozları gözlerimizi kör etmiş, hatta konuşmamızı bile imkânsız hale getirmişti.

Ağzını açmaya cesaret eden herkes boğulacak gibi oluyordu. Hemen hemen herkes öksürüyordu.

Saman tanelerini yanımızda Çankırı'ya kadar getirdik. Elbiselerimizi, iç çamaşırlarımızı, hatta vücutlarımızı ve saçlarımızı samanlardan temizlemek bir hayli zamanımızı aldı ve çok berbat bir işti. Sakallı ve bıyıklı olanların halini hatırlamıyorum. Ama benim gibilerin Çankırı'da ilk satın aldığı eşya taraktı.

Bölüm XXII

KIRIK KEMİKLER, İŞKENCE EDİLEN RUHLAR: KARA GÜN DOSTLARI

Ravlı'dan akşamın geç saatlerinde ayrıldığımızda hava henüz kararmamıştı. Hepimiz sinirlenmiştik. Kirli hasırlara karşın, yastık ve yorgan olmamasına karşın handa gecelemeyi tercih ederdik. Ancak gece dinlenebilseydik yorgunluğumuzu üstümüzden atabilirdik.

Aramızda yaşlılar ve hastalar da vardı. Miskciyan'ın kardeşleri bizi endişelendiriyordu. Doktor ve eczacı olan iki kardeşi de göğüs ağrısı çekiyordu. Onların yol arkadaşı olan Varujan ikisinden birinin kalp krizi geçirip yolda kalacağından korkuyordu.

Üç Kayıkcıyan biraderlerden en büyüğü olan Mihran da hastaydı. Sonra hemen hemen seksen yaşında ki Vırtanes Papazyan ve üç oğlu ile birlikte yolculuk yapan Krikor Aga Ohnikyan da vardı. Tabi ki dikkatimizi çekmeyen başkalarının da olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim.

Gomidas Vartabed'in sinirliliği de endişe konusuydu. Ama dışarıda onu görmemiştik.

Arabalar yola koyulup korkunç sarsıntılarla yol alırken yüreklerimiz ağzımıza gelmişti. Arabalarda çektiğimiz eziyet hakkında daha fazla konuşmak istemiyorum. Hava kardıktan sonra Kervanın çılgınca ilerleyişi gerçekten de yarışa benzemeye başlamıştı.

Bereket çevredeki araziler düz ise arabacılar yoldan

çıkıp tarlalar arasından gidiyorlardı. Bu anlar nispeten sakin geçiyordu, ama uzun sürmüyordu. Yola döner dönmez sarsıntı başlıyordu.

Ekili tarlaların içinden geçerken sağdan soldan, özellikle de tarlalarda çalışan kadınların şikâyetlerini duyuyorduk. Bazıları ana avrat düz gidiyordu. Bize mi yoksa arabacılara mı küfrettiklerini anlayamıyorduk. Bütün bu kıyamete aldırmayan İbrahim Efendi, *yaylısı* ile ileri geri giderek ekili tarlalara hiç dikkat etmeden kervanı yönetiyordu. Çoğu kez arabacılara atları kırbaçlama emri verdiğini işitiyorduk. Arabacılar atların hızlanması için ellerinden geleni yapıyorlardı.

İbrahim Efendi'den nefret eden başkaları da vardı.

İbrahim Efendi'yi kasteden arabacımız, "hayvanları telef etmeden sesini kesmeyecek" diye şikâyet ediyordu. Adam atları için endişeliydi. Araba ise umurunda bile değildi. Araba tamir edilebilirdi. Ne var ki, savaş nedeniyle askeri otoriteler dört ayaklı her şeye el koymuşlardı. Canlı ve kuyruk sallayabilen bir at bulmak kolay değildi.

Yolculuğun bu etabının Ankara-Ravlı etabından daha zor olduğu ortaya çıktı. Arabalar gene aynı şekilde sarsıla sarsıla gidiyordu. Ancak gün ortasındaydık ve hava da soğuk değildi. Hava kararır kararmaz Kalecik yolunda ilkbahar gecelerinin ayazı başlıyordu. Bazılarımızın üzerinde ince elbiseler vardı ve ceketlerimiz yoktu. Hiçbirimizin yünlü iç çamaşırları yoktu, üstelik ceketlerimiz de bizi ayazdan korumaya yetmiyordu.

Biraz sonra ayaza korkumuz da eklendi.

Kervanımız uzun bir süre hızlı temposunu koruyabilmiş, duruma göre ya yollarda ya da tarlalarda ilerlemişti. Ay ışığı altında arabacılar zorluk çekmeden ilerliyor, ancak

İbrahim Efendi'nin daha hızlı gidilmesi emirlerine fazla aldırmıyorlardı. Ufku kaplayan dağlara ve dağların arasından kıvrıla kıvrıla giden yola yaklaşırken, yol bir kâbusa dönmüştü. Ay ışığı yüksek kayalıklar arasından kıvrılarak giden yolu aydınlatamıyordu ve kayalıklar yüzünden gökyüzünü göremiyorduk.

Ağaçların tepeleri hayaletleri andırırken ağaçları kâh peri masallarındaki devlere ya da efsanelerdeki canavarlara benzetiyorduk.

Burası bir yol değil kara asfalt gibi karanlık bir yeraltı tüneliydi. Kayalıkların arasında, başlarımızın üstündeki kaya oluklarında sık çalıların ilginç gölgeleri bizi zaman zaman korkutuyordu.

Sonradan Balakyan Vartabed o yolda Gomidas'ın yaşadığı dehşeti anlatırken şaşırmayacaktık. Gomidas her ağacın, her kayalığın ardında pusuya yatmış jandarma görüyordu. Panik içinde başını elleri arasına alıyor, ceketini yüzüne örtüyor ve Balakyan Vartabed'den kendisi için dua etmesini istiyordu. Balakyan da benzer hayaller görüyor, her ağacın arkasında ateş etmeye hazır silahlı hırsızlar olduğunu sanıyordu.

Bize daha sonra, daha trajik endişeler yaşadıklarını söyleyen başkaları da oldu. Eğer başımızdakilerin niyeti bizi katletmek olsaydı, bunun için bu dolambaçlı yollardan daha ideal bir yer bulunamazdı.

Allah'a şükür yol çok uzun sürmedi. Az sonra bu yolu arkada bırakıp yoldan daha kötü durumdaki bir tarlaya vurduk. İbrahim Efendi arabacılar atlara yem versinler diye kısa bir mola vermişti. Arabacılar saman ve arpayı bir köyden araklamışlar ve saman balyaları arasına saklamışlardı. Bekçi düdüğü köyün kadınlarını uyandırınca kavga çıkmıştı.

Kavganın galibi arabacılardı. Arabacıları kurtarmaya koşan jandarmalar köylüleri davranışlarının ülke ve devlet için zorunlu olduğuna ikna etmişlerdi. Türkiye asayişin berkemal olduğu bir ülkeydi...

Gece vakti olduğundan arabalardan inmemize izin verilmemişti. Ama emirlere itaat Ermeniler'in bir erdemi değildir. Birçok kişi arabalardan inmenin bir yolunu bulmuştu. Tuvalet ihtiyacı olduğu bahanesine sığınmışlar, ancak çok geçmeden gecenin ayazı yüzünden geri dönmüşlerdi.

Arabalardan birinin tekerleği kırılıp ikinci kez mola vermek zorunda kalıncaya kadar yolda yarış devam etmişti. Arabacılar arızayı tamir etmek için birbirlerine yardım etmeye çalışıyorlardı. Ama biraz sonra İbrahim Efendi arabanın kenara alınmasını emretmişti. Ki bu iş yarım saat sürmüştü. Bu arabanın yolcuları diğerlerine bindirilmiş, kervan tekrar yola koyulmuştu.

Gece yarısından bir saat sonra, bir başka arabadan kısa bir süre sonra Kalecik'e ulaşacağımızı duyduk.

Bölüm XXIII

JANDARMA İŞ BAŞINDA

Gecenin o geç saatinde Kalecik kasabasını göremiyorduk. Geceleyeceğimiz han bir tepedeydi. İki katlı çirkin bir binaydı ve geleceğimizden haberleri yoktu. Han çalışanları ya geleceğimizden habersizdi ya da biz böyle olduğunu düşünmüştük. Bu aslında bize uymuştu. Böylece gereksiz formalitelerden kurtulmuş olduk. Biraz sonra iki polis göründü ve daha sonra oraya gelen İbrahim Efendi ile görüşmeye gitti. İbrahim Efendi'nin yaylısı hanın girişine park etmişti. Onların neden orada olduklarını bilmiyorduk. Biraz sonra İbrahim Efendi'nin adamları orada olduklarına pişman eden sert sözleri ve küfürlerini işittik. İki polis de susuyordu. Kendi görüşlerini ortaya koymaya çalışmaları ise İbrahim Efendi'yi çileden çıkarmıştı.

Arabalar görüş alanımızı kapatıyor ve konuşulanları duyamıyorduk. Arabacılar bize tartışmanın sebebini söylediler. İbrahim Efendi hanın boş tutulmasını emreden bir telgraf göndermiş, ama emri yerine getirilmemişti. Gerçekten de han geldiğimizde doluydu. Ertesi gün pazar kurulacağından köylüler bir gece önce hana gelmişlerdi. Bazıları çoktan odalarına çekilip uyurken kimi de henüz yeni gelmişti. Kahve içenler de vardı, odalarına uyumaya gidenler de.

Köyden gelmiş olan polisler geri dönerken İbrahim Efendi onları çağırdı. Birkaç asteğmen de onlara katıldı. İbrahim Efendi yanına birkaç silahlı asker alıp hana girdi.

Ne olup bittiğini göremiyorduk ancak küfürler ve bağırışlardan içerideki manzarayı anlayabiliyorduk. İnsanlara handan ayrılmalarını emrederken bu emri kırbaç ve silah zoruyla yerine getiriyorlardı. Bazı köylüler yemenilerini ayağına geçirecek vakitleri bile olmadığından yalınayak dışarı fırlamışlardı. Kimi ceketini ya da poşusunu içerde bırakmıştı. Kırbaç zoruyla köylüler gruplar halinde zorla dışarıya çıkarılırken bazıları eşyalarını almadan oradan ayrılmak istemiyordu.

Bu Türk köylülere de tehcir edilecek olan Ermeniler'e yapılan muamelenin aynısı yapılıyordu. Hiç değilse onlara bizim geldiğimiz söylenmişti. Handa eşyası kalmayanlar oradan uzaklaşmak için acele ediyorlardı. Ne var ki, hem kalabalık sürgünleri hem de bu kadar çok arabayı, yanlarında çok sayıda askerle birlikte görünce şaşırmış, ne olduğunu anlamak için bakmaya başlamışlardı.

Köylüler bizim savaş esiri olmadığımızı görmüşlerdi. Aramızdaki din adamları da dikkatlerini çekmişti. Bizim Ermeni olduğumuzu anlamışlar, her biri kimliğimiz konusunda kendince bir yorum yapmıştı. Tabi ki bir grup *gâvurun* yüzünden rahatları kaçmıştı, ancak şikâyet etmemeye de özen gösteriyorlardı. Handa eşyaları kaldığını söyleyip onları almakta ısrar edenler dışında, diğerleri biraz sonra dağılmıştı.

Ancak o zaman İstanbul'dan ayrıldığımızdan beri bize bir ayrıcalık gibi gelen o handa gecelemenin nasıl bir şey olduğunu takdir ettik. Kısa aralıklarla bizim arkamızdan gelecek diğer sürgün gruplarına farklı muamele gösterilmişti: Onların payına düşen sonsuz işkence ve ölüm yolunda kamçı altında inlemekti.

Nihayet han boşalmıştı. Jandarmalar kalan ayakkabıları, poşuları ve bohçaları dışarı attılar. Eşyalarını bekleyen

köylüler bu eşya yığını arasından kendilerininkini bulmaya çalışıyordu. Bazıları söyleniyordu. Öfke ile gürleyen ve korkutucu bir tavır sergileyen İbrahim Efendi'nin aniden çıkması üzerine, köylüler bütün eşyaları alıp başka bir yerde ayırmanın daha iyi olacağını düşündüler.

*

Benim gibi birçok sürgün hana girmek için acele ediyordu. Yorgunluktan ölüyorduk. Üşümüştük ve uykusuzduk. Kapıdan girer girmez gayri ihtiyari bir adım geri attık. Eğer arkamızdaki kalabalık bizi itmeseydi, belki de bir saniye bile düşünmeden oradan kaçardık.

Alttaki salonda sigara dumanından göz gözü görmüyordu. Hatta odayı aydınlatmak için tavana asılan yağ lambasının ışığı bile dumandan görünmüyordu. Sanki hamamda gibiydik. El yordamıyla ilerlemeye çalışırken birbirimizi de yokluyorduk. Karanlıkta yumuşak bir şeylere bastığımızı ve ayaklarımızın altında ezdiğimizi hissediyorduk. Meğerse bunlar köylülerin hanı acele ile boşaltırken orada bıraktıkları meyveler, yiyecekler, ekmek ve çöplermiş. Havada ağır ve kötü bir koku vardı.

Ama dışarıda iliklerimize işleyen soğuğa kıyasla burası ılıktı ve nefes almakta zorlananlar bile bir süre sonra ortama alışmıştı.

Han içeri girdiğimiz, ayrıca kahvehane olarak da hizmet veren bir zemin katı ile bir üst kattan ibaretti. Zemin kat kare şeklindeydi ve genişti. Ön sağ ve sol taraflarda mindere benzeyen kirli kilimlerin ve ot yatakların serildiği sekiler vardı. Yatak odası olarak hizmet veren üst katı desteklemek için iki sütun ya da daha doğrusu balta ile düzeltilmiş iki

kütük konulmuştu. Şamdancıyan ve bazıları binayı kontrol etmek için yukarı çıktılar. Arkasından gidenler aşağı inip durumun berbat olduğunu söylediler. Odaların bulunduğu üst katta dumandan göz gözü görmüyormuş ve nefes almak mümkün değilmiş. Ayrıca o odalarda taş çatlasa ancak yirmi kişi kalabilirmiş.

Krikor Yesayan, Ardzruni ve diğerleri alt katta sütunlardan birinin yanındaki bir hasırın üzerinde yatmaya karar verdiler. Yesayan'ın bulduğu bir başka hasırı da diğerinin yanına serdik, zira bir an önce dinlenmeye can atıyorduk. Ceketlerimizi de düzeltip üzerimize örttük, ayakkabılarımızı yastık gibi kullandık. Bu şekilde uyuyakaldık.

İçerisi gürültülüydü ve herkes de içeri girememişti. Her yer kapıldığından geç kalanların yer bulması çok zordu. Keçyan'ın biraz sonra ikinci sütunun yanına yatağını serip üzerini değiştirmeden uzandığını gördüm. Sonradan yatağının mümkün olduğunda beş altı kişi tarafından kullanılabileceğini söyleyerek atıp duruyordu. Bu palavraydı. Altı yıl sonra, 1921'de yatağını Kalecik'te "on şişman arkadaşı" ile paylaştığını söylerken iyice abartmıştı. O ve kardeşi Dr. Cevahiryan her zaman o yatakta birlikteydi. Gerçekten büyük bir yatak olmasına rağmen ikisi de aşırı şişman olduklarından ne zaman yan yana uyumaya kalksalar göbekleri yataktan taşıyordu.

Çok geçmeden yürüyemeyen Dr. Miskciyan'ı getirip üst kata çıkardılar. Hemen hemen aynı durumdaki kardeşini de yanına koydular. Onlardan ayrılmayan Varujan Dr. Torkomyan'ı çağırmak için aşağıya indi ve beraber hastaların yanına çıktılar.

Karakaş adlı ütücülük yapan bir başka Katolik genç vardı. Pera'da tutuklanıp sürgünler arasına sokulmuştu.

Ulusal meselelerle ilgilenen biri değildi. Galiba kişisel bir kan davasının kurbanı olmuştu. Midesi rahatsızlandığından yolun sarsıntıları onu berbat duruma sokmuştu. Hiç durmadan kusuyordu. Zemin katın bir köşesine onun için bir yer ayrıldı. Yukarı çıkarmak imkânsızdı.

Hana girdiğini hatırladığım son kişi Gomidas'tı. Balakyan'la birlikte girmişti içeri. Odanın dumanla kaplı olduğunu gördüğünde homurdanmıştı. Çoğumuz sigara içmeye devam ediyorduk. Gündelik hayatta sigara paketinin görüntüsü bile Gomidas'ı kızdırmaya yetiyordu. Onu da istemediği halde üst kata çıkardılar. Merdivenleri çıktıkça dumandan göz gözü görmüyordu.

Az sonra gözlerim kapandı, uyuyakaldım.

*

Sabah Ardzruni çok geç olduğunu söyleyerek beni uyandırmayı denediyse de başarılı olamamıştı. Etrafa göz atıp diğerlerinin de uyuduğunu görünce canım kalkmak istememişti. Tabi ki o handa sürekli kalacak halimiz yoktu. Nihayetinde kalkıp gidecektik. Gece boyunca soğuktan donduğumuzdan tüm vücudumuz uyuşmuştu. İlk adımlarımız büyük bir eziyet gibiydi. İnşallah güneşli bir gündür umuduyla dışarıya çıktığımda bir de ne göreyim geceki gibi hava karanlık ve soğuktu.

Meydanda arabalar yoktu. Bize arabaların vadide olduğu ve orada bineceğimiz söylendi. Bizi Kalecik'e getiren yol bir yarım daire çizerek açık bir vadiye iniyor ve buradan da Çankırı'ya gidiyordu. Önümüzde uzun ve tozlu bir yamaç vardı. Yamaçta yürüyen birçok kişi gördüm. Henüz harekete geçilmesi için bir emir verilmemişti ve bizimkilerle

birlikte jandarmalar ve arabacılar da hâlâ çevrede dolanıyorlardı. Meydanın çevresindeki askerlerin bir kısmı ayaktaydı, diğerleri gelişigüzel oturuyordu. Oradaki hava bizim sanki kuşatılmış bir çatışma bölgesinde kapana kısıldığımız izlenimini veriyordu.

Krikor Yesayan'la birlikte bir su kıyısında elimizi yüzümüzü yıkadık. Havlu yoktu. Yesayan gömleğini pantolonunun içinden çıkarıp yüzünü kuruladı. Benim elimi yüzümü kurulayacak zamanım bile olmadı. Etrafımızda toplananlar bize kahkahalarla gülüyorlardı. Yesayan'ın yüzü eskisinden de kirliydi. Çünkü gömleği toz toprak içinde olduğundan yüzü de simsiyah olmuştu. Böylece elini yüzünü bir kez daha yıkamak zorunda kaldı.

Meydanın bir kısmına pazar kurulmuştu ve telaş vardı. Handan çıkarılmış olan köylüler de oradaydılar ve mallarını satmakla meşguldüler. Her şey satıyorlardı. O kadar çeşitli yiyecek vardı ki güzel bir kahvaltı bile yapabildik. Daha sonra pekmez de aldık. Hocasaryan tavsiye etmişti bize. İçimizi ısıtacağını söylemişti. Pekmez alırken bir tartışma yaşanmıştı. Satıcılardan biri parayı aldıktan sonra gaz yağı kokan şişeyi değiştirmeyi reddetti. Diğer köylüler daha nazikti. Bu adam herhalde dün gece kamçılanan ve bu nedenle bize kızmış olan biriydi. Jandarmanın müdahalesiyle sorun halledildi. Ve şişeyi değiştirdi.

O sırada Gomidas'ı gördük. Yalnız olması içimize su serpmişti. Yanında ona göz kulak olacak kimse olmadığından iyileşmekte olduğunu düşünmüştük. Satıcıdan pekmez şişesini geri alan jandarmaların önünde yerlere kadar eğilerek selam vermişti.

Birkaç jandarma da bizim gibi, pazarda alışveriş yapıyordu. Gomidas da onları eğilerek selamlayınca içimizden

bazıları, özellikle onun sinir krizi geçirdiğini bilmeyenler askerlerle dalga geçtiğini sandılar. Kendisiyle mücadele etmesine rağmen o kötü ruh hali içinde selamlamaları ciddiydi. Tabi buna ne kadar "ciddi" diyebilirsek. Bize de aynı şeyi yapmayı öğütlüyor ve jandarmaları umursamamamıza şaşırıyordu.

Dıştan sakin görünmesine rağmen jandarmalardan hâlâ korktuğu belliydi. Biraz sonra etraftan geçen yabancılara da aynı şekilde selam vermeye başlamıştı. Ona şaşkınlıkla bakıyorlar, kafalarını sallayıp uzaklaşıyorlardı. Onları da jandarma sandığı belliydi. Bir gece önce de aynı şeyi yapmıştı. Bu sefer de ağaçları jandarma sanıyordu. Gecenin karanlığında tünelde ilerlerken olmuştu bu.

Sağdan soldan haberler gelmeye başladı. Kalecik'te 200 Ermeni ailenin yaşadığını öğrendik. O günlerde onların, kendilerini bekleyen akıbet konusunda en küçük bir bilgisi bile yoktu. Çok geçmeden terör erkeklerini biçerken, kadınları ise jandarmalarının zevklerine oyuncak edecekti. Kalecikli bu aileler iyi şarap yapıyorlardı. Şaraplarının ünü Çankırı'da da duyulmuştu. Çankırı'da iken şehirde oturma izni alan bazı arkadaşlarımız arabacılara Kalecik şarabı sipariş etmişlerdi. Ermeniler o gece handan çıkarılan Türkler'den aralarında din adamlarının da olduğu büyük bir Ermeni grubunun handa olduğunu duymuşlardı. Bu nazik insanlar din adamlarına yatak yorgan getirmişlerdi. Ama jandarmalar onların hana girmesine izin vermemişlerdi. Ancak İbrahim Efendi'nin izniyle jandarmalar yatağı yorganı üst kata taşımışlardı. Hastalar ve din adamları onların sayesinde rahat bir gece geçirmişlerdi. Başkaları da bu yataklardan yararlanmıştı.

O sabah Miskciyan biraderleri görmemiştik. Ama Varujan'dan geceyi rahat geçirdiklerini ve krizlerinin yatıştığını

öğrendik. Dr. Torkomyan ve diğer doktorlar gece boyunca başlarında nöbet tutmuşlardı.

Gomidas da sakinleşmiş ve uyuyabilmişti.

Karakaş'ın bir türlü uykuya dalamaması başkalarını rahatsız etmiş, ama sabah onunda sakinleştiğini görmüşlerdi. Vadiye ilk inenler arasında o da vardı.

Bölüm XXIV

YANLIŞTAN DÖNÜLÜYOR

Kalecik'ten gelen bir grup Ermeni bizimle temas kurmaya çalışıyordu. Kendi güvenliklerine bizimki kadar önem vermiyorlardı; herhangi bir soruna sebebiyet vermek istemiyorlardı. Neden bu kadar büyük bir grubun Çankırı'ya götürüldüğünü öğrenmek istiyorlardı. Biz herhangi bir sıkıntı ve ihtiyat belirtisi göstermiyorduk. Meydanda ve pazarda rahatça dolaşıyor, birbirimizle şen şakrak konuşuyor ve şakalaşıyorduk. Ama bütün meydanın askerlerin gözetimi altında olduğuna dikkat etmişlerdi. Bize tahsis edilen tek açık yol vadiye inen tozlu, çorak patikaydı.

Ufku kaplayan dağların küçük silueti arkasında kaldığından göremediğimiz Kalecik'le ilgili bilgi almak da istiyorduk. Bu küçük kasaba dağların ardında kalıyordu. O Ermeniler'le görüşmek için zaman bulamadık. Ankara'dan gelen atlı bir jandarmanın bizimle ilgili bir haber getirdiğini işittik.

Haberin kaynağı Üsküdarlı delikanlı Harutyun Kalfayan'dı. Hemen onun çevresinde toplandıysak da delikanlı daha fazlasını bilmiyordu. Jandarma gelince İbrahim Efendi'yi sormuş, ona müdürün vadiye indiği söylenmişti. Jandarma da hiçbir şey söylemeden onu aramaya gitmişti.

Artık pazarla ilgilenmiyorduk. Gelen haber çok fazla spekülasyon yaratmıştı. İçimizdeki iyimserler jandarmanın müjdeli bir haber getirdiğini, serbest bırakılıp İstanbul'a

dönüşümüz için gerekli emirleri getirmiş olabileceğini düşünüyorlardı. Hana döndüğümüzde birkaç grup hâlâ oradaydı. En fazla 20-25 kişiydik. Geri kalan vadideydi ve hiçbiri geri dönmemişti. Hâlâ han çevresinde olanların jandarmanın mesajı konusunda hiçbir fikirleri yoktu.

Gomidas da oradaydı. Onu görünce şaşırmıştık. Yol arkadaşları ve hiç yanından ayrılmayan kişilerin hepsi vadiye inmişti.

Jandarmanın hana geldiğini gördüğünde Gomidas da vadiye inmeye başlamıştı. Jandarmanın vadiye yöneldiğini görünce geri dönmüştü.

Çok geçmeden belirsizlikler dağılıp gidecekti. Mesajı getiren jandarmayla İbrahim Efendi'yi meydanda gördük. Yanlarında Hınçak üyesi Ardzruni de vardı. Önümüzden geçerlerken Ardzruni'ye ne olduğunu sorduk.

"Bilmiyorum. Herhalde beni geri götürüyorlar" diye cevap verdi.

Bir an Ardzruni'nin serbest bırakılıp İstanbul'a döneceğini sandık. Bu bizi mutlu etmişti. En azından birimiz serbest kalıyordu. İçimizden birinin serbest bırakılması diğerleri için de yolu açabilirdi. Ama biraz sonra durum netliğe kavuştu. Ardzruni'nin adı Ayaş'a sevk olanlar listesindeydi. Yanlışlıkla Çankırı'ya giden grubun içindeydi. Şimdi Ankara'ya oradan da Ayaş'a götürülecekti.

Ardzruni'nin etrafında toplandık. Bizim onunla vedalaşmamıza karışmadılar. O da bu durumdan olumsuz etkilenmiş gibi görünmüyordu. Tersine onu ayırdıkları yoldaşlarına yeniden kavuşacağı için mutluydu. Yakın ilişkide olduğu dostu Sako ile tekrar buluşacağı için mutluydu.

Fırsattan istifade ederek Ayaş'taki arkadaşlarımıza selam gönderdik, onu da kucaklayıp iyi yolculuklar diledik.

Bize hemen vadiye inmemiz emredildi. Yamaçtan aşağı inerken onu hanın içine götürdüklerinden gidişini görmedik.

Ardzruni Ayaş kasabasındaki Osman handa anılarını bırakmıştı. İstanbul'da İngilizce yayınlanan *Levant Herald* gazetesinin mürettibi Mirican Artinyan ile birlikte zatürre olan ve Sarı Kışla'dan hana getirilen Sako'ya bakıyordu. Yanında bir polis olan Dr. Dağavaryan her gün hastayı tedavi etmek için Kışla'dan Osman Han'a gidiyordu. Geride bıraktığı iki günlükte şunları yazmıştı: "...Kalecik'ten beni Ankara'ya geri götürüp dört gün cezaevinde tutulduktan sonra, buraya, Ayaş'a diğerlerinin yanına getirdiler, vb..." Sako'da Osman Han'da aşağıdaki notu yazmıştı: "...üç hafta süren hastalığım iyileştikten sonra bugün kışla cezaevine dönüyorum. Sako."[99]

Bu notların ikisi de 23 Mayıs 1915 tarihliydi. Sako ve Ardzruni bu notları yazdıktan sonra iki ay daha yaşayacaklardı. Temmuzun sonlarında o uğursuz Elmadağ vadisinde 28 arkadaşıyla birlikte yan yana şehit edileceklerdi. Bunun nasıl olduğunu birkaç kelime ile açıklamama izin verin. Ateş açıldıktan sonra, ölü, yaralı, sağ demeden 30 kişi kazılmış dev bir *hendeğe* gömülmüştü. Ardzruni ve Sako'nun dışında Mihırtad Haygazn, Hovhannes Keleciyan, Teodor Mendzikyan, Haçik İdareciyan, Melkon Gürciyan (Hrant),

---

99 Aram Adonyan'ın yazısının dipnotu: "Bu günlükler için Sayın Armenag Takvorof'a teşekkür ediyorum. 29 Ağustos 1915'te, İstanbul'dan Ankara'ya sürgün edilen 127 Rusya Ermenisi arasında o da vardı. Ankara'da şehir yöneticileri tarafından istenmediğinden Ayaş'a gönderilmiş, ancak 18 Eylül 1918'te serbest kalabilmişti."

Siamanto, Keğam Parseğyan, Şavarş Krisyan, Hampartsum Hampartsumyan, Yenovk Şahen, Krikor Torosyan (Gigo), Dikran Çöğüryan, Dr. Garabed Paşayan, Parunak Ferukhan[100] ve Taşnak sempatizanı, *Azadamard* gazetesinin kapıcısı ve kahvecisi Balasan'da aralarındaydı. Aslında Balasan Müslüman olan İran asıllı biriydi, ama Ermenice konuşuyordu. Diğer 13 kişinin kimliklerini belirleyemedik.

*

Vadiye inerken Gomidas bir süre bizimleydi. Altüst olmuş gibiydi, el kol hareketi yaparak kendi kendine konuşuyordu. "Jandarma neden Ardzuni'yi götürdü?" diye sorup duruyordu. Ona nedenini anlattık. Ama ne dediğimizi duyduğunu sanmam. Konuşur gibi dudaklarını oynatıyor, ama hiçbir şey söylemiyordu. Ne kadar büyük bir azap içinde olduğunu hissetmemize rağmen ona ulaşamıyorduk.

Onu arkada bırakarak yürümeye devam ettik. Biraz sonra bağırışlarını duyduk: "Çekilin, yolu açın!" diye bağırıyordu.

Arkamızdan sesler duyunca bir jandarmanın geldiğini sandık. Dönüp hana baktığımızda kimseyi göremedik. Arkamızdan gelense ince ve sarsak bacaklarıyla, bol ot bulabileceği vadiye inen yaşlı ve hasta bir eşekti.

---

100 **Parunak Ferukhan,** 1884'te İstanbul'da doğdu. Tahsilli bir gençti; iyi keman çalardı ve Maliye Vekaletinin Bakırköy şubesinde memurluk yaptı.

Gomidas orada duruyordu. Ceketini beline dolamıştı. Eşek ona yaklaştığında yerlere kadar eğilip selamlamış, uzun uzun el sallamıştı. Bize dönüp beklememizi ve jandarmanın geçmesine izin vermemizi söylemişti. Eşeği kastediyordu.

Gülünecek bir durumdu. Onun aklını yitirdiğini bilmeyenler şaka yaptığını sanarak güldüler. Ama biz aslını bildiğimizden bu ağlanacak durum yüreğimizi paraladı.

Onun jandarma takıntısı burada son bulmuştu. Çankırı yolunda korku ve endişeleri başka bir biçime bürünecekti.

Vadiye indiğimizde atların koşulduğu arabalar yola çıkmaya hazır bekliyordu. Arkadaşlarımızın çoğu çayırlardaydı. Biraz sonra Ardzruni ile ilgili bilgi almak için etrafımızı sardılar. Onlara doğrusunu anlattık ve Ardzruni'nin rahat göründüğünü de ekledik.

İçimizi yeni kaygılar kemirmeye başlamıştı. Birçok kişi iki toplanma merkezi arasında fark olduğunu düşünüyordu. Yoksa neden onu Ayaş'a götürsünlerdi ki? Çankırı'da bir toplanma merkeziydi zaten.

Pek çoğumuz Ayaş'a gönderilenlerin "daha tehlikeli" olarak görüldüğünü düşünüyorduk. Bu bir dereceye kadar doğruydu. Aktif devrimcilerin çoğu, partinin üst ve alt düzey üyeleri onların arasındaydı. Ancak onların yanında da siyasetle hiç ilgilenmeyen kişiler de vardı. Çankırı'da sürgünde tutulan bazılarına kıyasla bu kişiler "daha tehlikeli" değillerdi. Böylesi düşünceler kafamızı allak bullak ettiğinden sonuç çıkarmak zordu. Sorun üzerinde uzun uzadıya duracak vaktimiz yoktu. Biraz sonra yola çıkacağımızı söylediler. Sonradan Çankırı'da bu konuyu uzun uzadıya tartışacaktık. Çankırı'ya vardıktan sonra, iki kişi, Dr. Boğosyan ve ciltçi Onnig Mağazacıyan Çankırı'ya getirildiklerinde

bize Ayaş'a yanlışlıkla gönderildiklerini söyleyecekti. İşte bu iki sürgün yeri arasında fark olduğuna dair tartışılmaz bir işaretti.

Arabalar hareket ederken İbrahim Efendiyi son kez gördük. Kalecik-Çankırı yolculuğunun son etabında kervanımıza komuta edecek olan asteğmenlere emirler yağdırıyordu. Kervan yola çıkmadan önce, arabacılara vadiye inmiş olan meraklı seyircileri dağıtmalarını emretti. Onların arasında Ermeniler'in de olduğu açıktı. Bu onun son güç gösterisiydi. Meraklı seyircilerin dağılmasından sonra, alelacele hana gitmiş, oradan da Ankara'ya geri dönmüştü.

Arabacılar bize bu haberi verirken keyifleri yerine gelmişti. İbrahim Efendi'nin ayrılmasıyla kendilerini daha rahat hissediyorlardı.

28 Nisan Perşembe sabahı saat sekizde Kalecik'ten ayrıldık. Kapalı, boğucu bir hava vardı. Daha on iki saat yol gidecektik. Yani on iki saatlik eziyet bizi bekliyordu. Ama önceki etaplara kıyasla yolculuğumuzun bu son etabı beklediğimiz kadar kötü geçmedi.

Bölüm XXV

HASTALAR İÇİN ENDİŞELİYİZ. ACILAR İÇİNDE KIVRANAN GOMİDAS

Biraz sonra, kasabayı göremeden Kalecik'ten ayrıldık. Bir süre yol aldıktan sonra ağaçlıklı tepeler arasından görür gibi olduk. Adını aldığı eski kale harap olmuştu ve görüş alanımızı kapatıyordu.

Çankırı yolu nispeten daha iyi durumdaydı. Bir süre bozuk yollarda ilerledik. Genelde alçak tepelerden inip çıkmamız gerekiyordu. İbrahim Efendi'nin ayrılmasından sonra kervana komuta eden asteğmenler Çankırı'ya en kısa zamanda varmak için her türlü çabayı gösteriyorlardı. Çankırı'ya en kısa sürede varmak arabacıların da işine geliyordu. Arabalar yokuş çıkacakken bizi indiriyorlar ve hayvanlarını dinlendiriyorlardı.

Tabi ki biz de böyle yaya yolculuk yapmaktan mutlu oluyorduk. Bu sıralarda sadece en büyük zorluğu yaratan yolun sarsıntılarından kurtulmakla kalmayıp, sanki sürgüne gitmiyor, bir araya gelip, sohbet etme, haberleşme, kimi zaman vurdumduymaz tavırlarla laflama fırsatı da buluyorduk.

Daha sonra hastaların sağlık durumunu da öğrenmiştik. Hâlâ iyileşmemiş yaşlı Vırtanes Papazyan dışında diğerleri nispeten kendilerini toparlamışlardı.

Bu arada Gomidas'ın durumu daha da kötüye gitmişti. Jandarma takıntısı gitmiş, bu sefer de İstanbul'da evde

bıraktığı çalışmalarına takmaya başlamıştı. Kompozisyonlarının başına geleceklerden korkuyordu. Onu yatıştırmak için, Çankırı'ya varır varmaz bütün çalışmalarının eline geçmesi için gerekenin yapılacağına ve orada çalışmalarını sakin bir şekilde sürdüreceğine söz veriyorlardı. Ancak onu ikna etmek mümkün olmuyordu.

Çankırı'ya yaklaşırken ruhsal durumu böyleydi. Bütün gün süren bu durumu özellikle öğleden sonraları daha da kötüye gidiyordu. Sadece birkaç kişiden söz edersem, Kelekyan ve Keçyan gibi onun yaşadığı kriz de akut hale gelmiş ve kötüleşmişti. Kötümserliklerini, Fransız devriminin dehşet verici örneklerine dayandırıyorlar, giyotinin başlarını kestiği ünlü kişilerin isimlerini sıralıyorlardı. Kafası kesilen o kişilerle bizim aramızda benzerlikler buluyor ya da yaratıyorlardı.

Ravlı'ya ulaşıncaya kadar, tabi ki bu korku hikâyelerine defalarca kulak misafiri olmuş olan Gomidas'ın iç dengesi altüst olmuştu. Küçük bir olay gerçekten de altüst olmuş sinirlerin çökmesine, hatta daha da ciddi sinir krizlerine neden olabiliyordu. İçinde bulunduğu koşulların bu sinirsel çöküşe ortam hazırladığını unutmamalıyız.

Jandarmayla yaşadığı olay o ortamda hızlandırıcı bir faktör olmuştu. Ama o olay onda hiç olmayan bir rahatsızlığı yaratmamış, ama zaten bozulan bir dengeyi ortaya çıkarmıştı. Aynısı o olay olmadan da ortaya çıkabilirdi. Başka bir tetikleyici de bulunabilirdi. Olumsuz bir yorum, düşüncesizce yapılan bir hareket ya da bir espri benzer bir tepkiye neden olabilirdi.

Kötü ruh durumu başka bir biçimde devam ederken daha önce onu korkutan jandarmaları tamamıyla unutması bu olguyu kanıtlayabilir.

Çankırı'ya vardıktan sonra keşfettiğimiz bir başka şey de önceden söylemiş olduklarımı doğrulamıştır. Onun el yazmalarıyla ilgili son takıntısının nedeni Balakyan Vartabed'in basit bir sorusuydu. Gomidas'ın yol arkadaşı olan Balakyan, sadece onun tutuklanmadan önce el yazmalarını saklayıp saklamadığını sormuştu.

*

Gomidas yol boyunca arabadan inmedi. Yaylılara kurulan diğer şanslı insanlar da hiç inmediler. Aralarında hastaların olduğu haberi gelmişti. Bu hastalar Dr. Torkomyan, Peder Husig ve Hagop Koryan'dı. Habere şaşırmamıştık. Torkomyan bütün gece uyumamış, handaki hastalara bakmıştı. Diğer ikisi de çok yaşlı beyefendilerdi.

Diğer arabalarda yolculuk edenler arasında Kasbar Çeraz, Mikayel Şamdancıyan, Aris İsraelyan, Yervant Çavuşyan ve belki birkaç kişi daha zayıf düşmüştü.

Bu kişiler de arabalardan hiç inmemişlerdi, ama aralarındaki Çavuşyan'ın durumu o kadar kötüydü ki her molada arabadan ilk atlayan o oluyordu.

NAİM BEY'İN ANILARI ve BELGELERİ

Derleyen: Aram Andonyan

Londra, 1919

Bölüm I

NAİM BEY'İN ANILARI

A · Katliamı Uygulayanlar

Naim Bey'in anılarını yorum yapmadan yayınlamak olanaksızdır. Bazı bölümlere gerekli açıklamaları eklemek gerekir, zira o bölümlerde ima edilen olaylar ve kişiler genellikle Avrupa tarafından bilinmemektedirler. Lord Bryce ve Dr. Lepsius'un, Ermeni katliamı konusundaki yayınları,[1] Avrupa'nın en iyileri olmalarına rağmen, kapsadıkları dönem 1916'da sona ermektedir. Halbuki 1916 sonrasında, evlerinden ve aile ocaklarından koparılarak, uzak çöllere sürülen Ermeni halkına en korkunç kıtaller uygulanmıştır.

Bu müthiş uygulama hiç dinmemiş, aksine Almanlar tarafından verilen her zafer haberi, Türkler'e cezasız kalacakları teminatını vermiş ve kıtal daha amansız bir şekilde ve canavarca uygulanmıştır. Halep'in düşmesinden iki hafta öncesine kadar, orada Ermeniler'e karşı zulüm devam ediyordu. Hatta 2. ordu kumandanı, Nihat Paşa kurmay heyetiyle birlikte Adana'ya kaçtığında, birçok Ermeni mahkümu da birlikte götürmüş ve bu arada Halep'te tevkif edilecek şahıslara ait uzun bir listeyi de maiyetine bırakmayı ihmal etmemişti. Neyse ki İngilizler çabuk yetişti

---

1 Ermeni Kıtalleri hakkında Dr. Johannes Lepsius'un raporu, René Pinion önsözüyle. Pyris, Payot & Co., 1919 s. 8.

ve Liman von Sanders Paşa'yla kaçan Almanlar'dan sonra, Türkler de büyük bir panik içinde kaçtılar.

Beş yıl süreyle o korkunç ortamda yaşamış olmakla ve kişisel olarak aldığım duyumlar hariç, İngilizler Halep'e girdikten sonra, hayatta kalan halktan, olayları anımsayabilen kadınların, kızların ve erkeklerin hikayelerini yazdırmış olduğumdan, Naim Bey'in anlattıklarını doğrulamam çok kolaydı. O anılar, doğru veya yanlış, yalnız gerçekleri yansıtmakla kalmayıp, aksine birçok olayları ve insanları, Naim Bey'in tereddütlerinden dolayı, anımsamadan geçmekte.

1916'dan bu yana üç büyük katliam yapıldı. Ermeni bölgelerinden halk çöllere sürülmüş ve bunlara İstanbul civarından, Anadolu demiryolu boyunca ve Kilikya'dan sürgün edilen Ermeniler de katılmışlardı. Bunlar yol boyunca kırım görmemişler, dolayısıyla yanlarına bazı giyim, çamaşır ve gerekli eşya, özellikle de çadırlar almayı başarmışlardı. Erkekler kadınlardan ayrılmamışlardı. Altı Ermeni vilayetinden ve Karadeniz'in kıyı şehirlerinden ise, yalnız kadınlar, kızlar ve yedi yaşına kadar erkek çocuklar gelmişti. Çünkü yedi yaşından büyük çocuklar bile istisna, öldürülmüştü.[2] Hatta bu kadınlar yerlerine ulaşamamış, yol boyunca çektikleri işkenceler, hastalık, açlık ve özellikle susuzluktan kırılmışlardı. Onlar için susuz güzergahlar özellikle seçilmiş, o kadar ki, belki de erkeklerinin kanının karıştığı bataklıklardaki su birikintileri, onlar için nimet sayılmıştı. Genellikle idrarlarını içiyorlardı. Yol boyunca duraklama noktalarında, güzel kızlar ve kadınlar gaspedilerek, artırmayla satılmış veya namusunu korumak isteyenler

2 Özellikle Sivas bölgesinden, kadın kılığına girmiş birkaç erkek hariç.

öldürülmüş olduklarından, o büyük kervanlar onda bire inmiş olarak çöle ulaşmışlardır. Birçokları da kendilerini uçurumlardan veya kuyulara atarak intihar etmişlerdir. Böylece hükümetin Ermeni halkına karşı gerçek niyeti, onlar çöle ulaşana kadar belli olmuştu. Artık bu kitle gücünü kaybetmiş, fakirleşmiş, sefalet içinde, zulüm ve korkunun etkisiyle çıldırmış ve tahammül edilmez çöl şartlarına mahkûm edilmişlerdi. Bu zavallılar için yakın bir gelecekte bir umut ışığı hemen hemen yoktu. Bu sefalete ve yılların getireceği acı ve güçlüklere dayanabilecekler miydi?

Ama bu sefil hayatı bile hükümet onlara çok gördü ve çöllerde üç büyük katliam düzenledi. Birincisi Resulayn'da 70.000 kişi, ikincisi İntilli'de 50.000 kişi ki, bunların büyük bir bölümü Bağdat demiryolu hattının tünel inşaatında çalışanlardı. Üçüncüsü ve en korkuncu ise, Der Zor'da, Zeki Bey'in katlettiği yaklaşık 200.000 kişiydi. Bu sayılar sadece katliam kurbanlarıdır. Eğer bunlara açlık, hastalık, sefalet ve rastgele öldürmeleri de katarsak, çölde ölen ve öldürülen Ermeniler'in sayısı, bir milyonu aşar. Yalnız tifüs salgınından 150.000 kişi Islahiye'de, 60.000 kişi Gadma ve Azaz'da, yaklaşık 80.000 kişi Bab'da, 100.000'den fazla da Meskene'de ölmüşlerdi.[3] Halep ve Fırat kıyılarında bulunan diğer kamplardaki, Resulayn'daki ve Der Zor'daki ölümler hariç. Benim Meskene'de bulunduğum dönemde günlük ölüm sayısı 300-500 arasındaydı. Bab'da bir günde 1111 kişi ölmüştü. Bu cesetler gömülemiyordu ve sonuçta kokuşup kurtlanıyorlardı. Civar köylerden gelen aç köpeklerin bu cesetleri parçalamaları Tanrı'nın bir nimeti sayılıyordu.

3 Bu sayılar, cesetleri defnedenlerin kayıtlarından alınmıştır.

Naim Bey'in anıları, Resulayn katliamının hazırlık günlerinden başlıyor. Resulayn, Mezopotamya İmparatorluğunun harabelerinde kurulu ve Çeçenlerin yaşadığı yaklaşık 50 haneli bir yerleşim alanıydı. Daha önce Zor Hükümetine tabi, önemsiz bir bölgeydi, ancak Bağdat demiryolu hattında bulunduğu için, önemi birden arttı ve daha önce Çeçenlerin Sefa köyünde bulunan Kaymakamlık, Resulayn'a nakledildi. Naim Bey'in bahsettiği dönemde Kaymakam Yusuf Ziya Bey'di ve Yusuf Ziya Bey kendisine verilen katliam görevini yerine getirmediği için görevinden alınmıştı.

Artık söz Naim Bey'in:

"*Ermeniler'in trajik sürgünü ve öldürülmeleri meselesi, bizim ismimizi insanlığın ebedi lanetine layık bir noktaya taşımış ve öyle zannediyorum ki, dünya tarihinin bugüne kadar kaydettiği korkunç olaylardan hiçbirine benzemez. Türkiye'nin geniş topraklarının hangi köşesine bakarsanız, en karanlık kovuklarda, insafsızca parçalanmış Ermeni cesetleri ve iskeletleri bulunacak.*"

"*Ben daha göçmen sevkiyatı işiyle meşgul değilken, Resulayn'da reji katibiydim. Köyün karşısında, nehrin kıyısına yayılmış yüzlerce kadın ve çocukdan oluşan bir kervan gördüm. Bunlar her sabah köye gelip dileniyorlardı, bazıları da köye taşıdıkları su karşılığında aldıkları bir lokma ekmekle yaşamaya gayret ediyorlardı.*"

"*Mevsim yazdı. Kayaların veya bir tümseğin kovuklarına sığınabilirlerdi. Ama kışın bu iş zordu, nitekim gecenin derin sessizliğinde, soğuktan ve açlıktan can çekişenlerin iniltileri duyulmaya başlandı. Köyün Çeçen sakinleri, bu iniltileri duymalarına karşın, hiçbirinin vicdanı rahatsız olmuyordu.*"

"O geceyi hiç unutmayacağım: Kaymakamın evindeydik. Dışarda korkunç bir fırtına ortalığı kasıp kavuruyordu. On dakika ötemizde, dehşetli fırtınanın etkisindeki zavallıların hıçkırıklarını duyuyorduk. Kaymakam çok dürüst ve vicdan sahibi bir zattı. Birlikte çıkıp bir ağanın evine ve başka birkaç yere daha giderek 2-3 çadır temin ettik. 10-15 jandarma ve halkın da yardımıyla çadırlar kuruldu ve zavallılar, kısmen de olsa bir sığınak buldular. Onların ölümü trajikti, ama cesetlerin aç köpekler tarafından parçalanma manzarası, daha da can acıtıyordu. Bunlar Sivas, Diyarbakır ve Harput'tan artakalan göçmenlerdi. Beş, altı vilayetin yaklaşık bir milyona varan sakinleri sürülmekteydi. Sürgün noktalarına varana kadar, her bir kervandan ancak 100-150 kadın ve çocuk kalmaktaydı. Bu da onların yol boyunca kırılmakta olduklarının deliliydi."

Naim Bey Resulayn'da bulunduğu sırada, İstanbul ve civarından ve de Kilikya'dan yola çıkarılan ve sayıları yüz binleri bulan göçmenler, kısmen demiryolu ve kısmen de yaya olarak menzillerine vardıklarında, katliam talimatı da zaten oraya ulaşmış olacaktı.

Naim Bey devamla:

"Halep'e geldim ve şans eseri, daha 3-4 gün önce Halep'te Göçmenler Genel Müdür Vekili görevine başlayan, Abdülahad Nuri Bey'in başkatibi görevine atandım."

"Resulayn'da bulunduğum sırada, gözlerimle gördüğüm halde, o cinayetlerin amacını anlayamamıştım. Ancak işin aslını daha sonra idrak edebildim. Gelen şifreleri kaydettikçe titriyordum. Bütün bir millet, kendi kadın ve çocuklarıyla, ölüme mahkûm edilmişti. Yerli Ermeniler için yerleşim bölgesi olarak Halep'in, Maara, Bab ve diğer bölgelerini belirleyen hükümet kararı, Habur nehri çevresi

(Der Zor) olarak değiştirilince, durumun basit bir dram olmadığını, daha korkunç şeyler olacağını algıladım."

Naim Bey'in bu son ifadesini anlayabilmek için, İstanbul civarı ile, Anadolu demiryolu boyundaki ve Kilikya yöresi Ermeniler'inin önemli bir bölümünün daha önceden Halep'e ve vilayetin, Ayaz, Kilis, Bab, Maara ve Muncup şehirlerine yerleşebilmiş olduklarını bilmek gerek. Aslında, hükümetin bu konuda gerçekten bir kararının var olup olmadığı da bilinmemektedir. Büyük rüşvetlerle adı geçen şehirlere yerleşmiş olan göçmenler, derhal yerlerinden alınıp, katledilmek üzere daha güneye ve kısmen Resulayn'a ve Der Zor'a gönderileceklerdi. Gerçekten de sürgünler için belli bir yerleşim bölgesi yoktu. Durmadan bir yerden diğerine sürülmekteydiler, yeter ki yürüyebilsinler ve yürüdükçe de telef olsunlar.

Naim Bey devamla:

"*Bir gün, İçişleri Bakanlığı şu şifre telgrafı gönderdi:*

'*Belli Kişilerin*[4] *gönderilmesi, ülkenin gelecekteki refahının sağlanması içindir. Çünkü onlar nerede iskân edilirlerse edilsinler, lanet olası ve müsibet fikirlerinden vazgeçmeyecek olduklarından, sayıları mümkün mertebe azaltılmalıdır.*"

"*Bu telgraf 1915 yılının Kasım ayında gelmişti. Sekiz gün sonra Vali tarafından, yorum yapılmadan Abdülahad Nuri Bey'e verildi. Aynı gece saat 11:30'da, Göçmenler Müdürü Eyüp Bey ve Jandarma Komutanı Emin Bey daireye, Abdülahad Nuri Bey'in yanına geldiler. Abdülahad Nuri Bey hemen aldığı talimatın içeriğini onlara anlattı ve*

4 Sürgün ve kırımlara ait tüm yazışmalarda, genel olarak Ermeniler için "Belli Şahsiyetler" deyimi kullanılırdı.

yaklaşık bir saat kadar görüştüler. Konu Ermeniler'in nasıl yok edileceğiydi. Eyüp Bey doğrudan imhaya taraftardı. Çok kurnaz bir kişi olan Abdülahad Nuri Bey, bu teklife karşı çıktı. Ona göre en iyi yöntemin, Ermeni göçmenlerini mahrumiyet ve kış hava şartlarına karşı korumasız bırakarak, ölmelerini sağlamak ve böylece de onların doğal ölümle öldükleri tezini güçlendirmek, en uygun yoldu. 10-15.000 Ermeni'nin bir noktada toplanmaları, kısa sürede mahrumiyeti, açlık ve hastalığı da beraberinde getirecek ve aniden yerlerinden kaldırılınca, doğal olarak nakil aracı bulamayacaklarından, yürümek zorunda kalacaklar ve yol boyunca telef olacaklardı."

"*Sonuçta Abdülahad Nuri Bey'in fikri galip geldi.*"

"*O zamana kadar Halep'te jandarmalar göçmen işlerine karışmazlardı, ama jandarma teşkilatı da polisle işbirliğine girdi ve Halep'te hemen hummalı bir çalışma başladı. Kadma'da, Kilis ve Halep bölgelerine yığılmış göçmenler, bölümler halinde Akterin'e ve oradan Bab'a gönderiliyordu. Gerçekten de tam da düşündükleri gibi oldu. Bizlere her gün, açlık, soğuk ve hastalıktan, yüzlerce insanın ölüm haberi ulaşıyordu. Eyüp Bey Azaz'a gitti. Dönüşünde gülerek daireye geldi. Çadırları nasıl yaktığını anlatıyordu. Bab dolmuştu. Tifüs salgını her yanı kasıp kavuruyordu. Kaymakam, göçmen sevkiyatından sorumlu memurlar, her gün ölüm raporları gönderiyorlardı. Ölüm yalnız Ermeniler'i değil yerli halkı da etkiliyordu.*"

"*Bir gün Abdülahad Nuri Bey'e*; '*Beyefendi sevkiyatı biraz hafifletelim, zira ölüm tüm Mezopotamya'yı tehdit ediyor, bu gidişle bölgede develerden başka kimse kalmayacak. Resulayn kaymakamı bu konuda yakarırcasına talepte bulunuyor.*' *Nuri Bey gülerek*; '*Oğlum*', *dedi*, '*iki zararlı*

elemanı bir seferde imha ediyoruz. Ermeniler'le birlikte geberenler Araplar değil mi? Fena mı? Böylece istikbalimiz için yol açılmış oluyor.'"

"*Sustum, bu korkunç cevap beni ürpertti. Böyle canavarca bir planı korkusuzca uygulayan bu adamı cesaretlendiren neydi? Bu konuda çok şey söylenebilir. Ancak Göçmenler Genel Müdürlüğü'nün gizli evrakı arasında bulunan bir talimat, Nuri Bey'in kendisine verilen, Ermeniler'i imha etme görevini korkusuzca ifa etmesini izah ediyordu.*"

İşte o Talimat:

"*Gerçi asırlardan beri devletin sağlam temellerini imha etmeyi arzulayan ve hükümet için önemli bir bela teşkil eden Ermeni unsurunun imhası niyeti önceden beri mevcut olmakla birlikte, şartlar oluşmamış ve bu kutsal niyeti gerçekleştirmek mümkün olmamıştı. Şimdi bütün engeller kalkmış ve vatanı bu zararlı unsurlardan kurtarma zamanı gelmiş olduğundan, merhamet ve acıma duygularına kapılmadan, onların tümünün varlığına son vererek ülkede Ermeni isminin kalmaması için, canla başla gayret gösterilmesi önemle vurgulanır. Bu görevi üstlenecek memurların, vatansever ve güvenilir kişiler olmasına dikkat edin.*"

"*Bu talimatın tarihi ve kimin tarafından gönderildiği belli değildi, çünkü bu bir metnin kopyasıydı. Ancak bunun İçişleri Bakanlığı'ndan, doğrudan valiye ve valinin de Göçmenler Genel Müdürlüğü'ne havale ettiği aşikardı.*"

Bu talimat Abdülahad Nuri Bey'in Halep'e gelmesinden önce ve büyük bir olasılıkla, Celal Bey'in[5] valiliği sırasında

5 Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzbinlerce memuru vardı. Ancak beş yıllık harp süresince Celal Bey gibi beş tane memur çıkmadı.

gönderilmiş olabilir. Belki de onun için Celal Bey İstanbul'a gönderdiği bir telgrafla, "Ben bu vilayetin Valisiyim, celladı olamam" demiştir. Tabi derhal görevinden alınmış ve yerine Bekir Sami Bey atanmıştır. Ancak Bekir Sami Bey de katliama taraftar değildi.

Bir süreden beri, sürgün ve kırım planlarının hazırlayıcısı, Göçmenler Genel Müdürü Şükrü Bey* Halep'teydi. Ancak korkunç planlarını uygulayacak güvenilir kişiler bulamıyordu. Vali Celal Bey daha görevinden alınmamıştı, ancak ondan yardım alması mümkün değildi. Polis Müdürü Fikri Bey de, Celal Bey'in etkisi altındaydı, o da kırıma taraftar değildi, ondan da ümit yoktu. Şükrü Bey'in yegane desteği, Adana'dan Ermeni katliamına nezaret etmek üzere, özellikle Halep'e gönderilen İttihat ve Terakki delegesi Cemal Bey'di. Katliamı gerçekleştirmek için, birlikte çalışıyorlar, ancak ellerinden bir şey gelmiyordu. Onların önünde en büyük engel, hem vali ve hem de Polis müdürüyle yakın dost olan ve "Baron" adıyla tanınan iki Ermeni, Onnik ve Armenag Mazlumyan kardeşlerdi. Onlar kötülüğü önleyemezlerse bile, hafifletmeye çalışıyorlardı. Halep'te Baron Oteli'nin sahipleriydiler. Otel sıradan bir otel olmaktan ziyade, bir resmî daireye dönüşmüştü zira Vali, Polis Müdürü ve maiyetlerindeki tüm memurlar o oteldeydi. Bu iki Ermeni'nin durumu o korkulu günlerde şaşırtıcıydı. Büyüğü Onnik Mazlumyan, başını eğen bir tip değildi, dilini tutmaz ve hiçbir şekilde sahte davranmazdı. İttihatçılarla böyle bir davranış içinde olmak kolay değildi, ancak öylesine tatlı bir tabiatı vardı ki, servetini ortaya koymuş ve böylece onların güvenini kazanmıştı. Yarın kendi halkının

---

* CHP'nin ünlü ideoloğu Şükrü Kaya (y.n.)

celladı olabilecek o insanlara hizmet etmiş, konukseverlik göstermişti. Ama o, bu insanlar üzerinde sınırsız etki sahibi olmuş ve bunu halkının kurtuluşu için kullanıyordu. Bir Paskalya arifesinde Abdülahad Nuri Bey kendisine, "yarın Paskalya bize ne şampanya ikram edeceksin?" diye sorunca vediği cevap: "Bize Paskalya, senin buradan gittiğin gün olacaktır" olmuştur.

Kardeşi Armenag da, kendisi gibi duygularını gizlemezdi, hemen hemen her gün, karakolda, bir ailenin veya kişinin kurtulması için ricada bulunurdu. Hatta Zeki Bey gibi, kötü şöhreti olan bir kişiyi, Der Zor'a gitmek için Halep'ten geçerken evine davet etmiş, Ermeniler'e iyi davranmasını sağlamaya çalışmıştı.

Ermeniler'i yok etme amacıyla Halep'e gönderilen özel memurları, bu iki kardeş hemen harekete geçip etkilemeye çalışırlar ve genellikle de başarılı olurlardı. Paşanın yaverlerinin başı Nusret Bey onlarla kardeş gibiydi. Belki de bu denli koruma onları bu deliliğe itmekteydi. Yani o korkunç günlerde, Ermeniler'i korumak Müslümanlara bile yasaklanmışken, Ermenistanlı Ermeni olarak (Arapkir'in Ançırti Köyünden) yaptıkları delilikten başka bir şey olamazdı. Nedense o sıralarda ne kendilerini ve ne de ailelerini tehdit eden tehlikeleri hiç düşünmeden, doğru bildikleri yolda yürüdüler.

Şükrü Bey esas engelin onlar olduğunu anlıyor ve hiddetle bağırıyordu: "İlk önce o yuvayı, Baron Otelini yıkmak lâzım..." Onları sürgün ettirmeyi denedi ama Cemal Paşa'nın muhalefeti yüzünden başaramadı. Mazlumyanlar o tehlikeyi gördükleri halde bile, hiçbir önlem almadılar. Celal Bey görevinden alındıktan sonra, yerine Bekir Sami Bey atanmıştı. Ancak o da çok geçmeden Mazlumyanlar'ın

etkisi alanına girdi.

Çaresiz, Şükrü Bey İstanbul'a, İçişleri Bakanlığına baş vurdu. Nihayet Bekir Sami Bey görevden alınmış, yerine sabık Bitlis valisi, –büyük bir çoğunluğunu kadın ve çocukların teşkil ettiği, Bitlis Ermeniler'inin katliamını başarı ile gerçekleştiren– Mustafa Abdülhalik Bey* atanmıştı.

O daha ilk günden Halep'te Mazlumyanlar olmadan iş görmenin olanaksız olduğunu anlamış ve onun için de, Şükrü Bey'in işbirliğiyle, İçişleri Bakanlığına başvurarak, Mazlumyanların ailece Musul'a sürgün edilmesi için izin almışlardı. Bu Mazlumyanlar için idam hükmü gibi bir şeydi, ancak, Cemal Paşa'nın muvafakati gerekliydi. Cemal Paşa kararın verilmiş olduğunu görünce, Mazlumyanların Kudüs'e kendi yanına gönderilmesini istedi. Süveyş cephesinin karargahı oradaydı. Ancak Lübnan Valisi Ali Müfit Bey onların Lübnan'a gitmelerini önerdi ve Cemal Paşa'nın da muvafakatiyle, iki kardeş aileleriyla birlikte, kaçak Ermeni ailelerinin barındığı Zahle'ye gittiler.

Sürgünde bile Ermeniler için aynı şekilde çalıştılar ve kurtarıcı rolü üstlendiler, o kadar ki, oradaki Türkler Onnik Mazlumyan için "Ermeni Konsolosu" diyorlardı.

O korkunç kırımlar, özellikle Mustafa Abdülhalik Bey'in Halep'e Vali olarak atanmasından sonra gerçekleşti. Naim Bey'in anıları o korkunç olaylara ışık tutmakta.

Naim Bey devamla:

"Halep Göçmenler Müdürlüğünde özel bir komisyon vardı ve çöle doğru tüm sevkiyat bu komisyon aracılığı ile

---

* Ünlü "Kürt Raporları"nın yazarlarından. 1931-1938 yılları arası TBMM Başkanı (y.n.)

yapılıyordu. Sevkiyat bu komisyonun sorumluluğunda iken, göçmenler, ne soyuluyor ve ne de istismar ediliyordu. Hükümet bu işin böyle yürümeyeceğini anlayınca, Bekir Sami Bey'i görevden aldı ve yerine kendi amaçlarını daha iyi bir şekilde uygulayabilecek bir kişi olan, Mustafa Abdülhalik Bey'i atadı. Bu adam bir Ermeni düşmanıydı ve Türklük adına Ermeniler'i yok etmek gayreti içindeydi. Dolayısıyla, onun tarafından Göçmenler Genel Müdürlüğüne iletilen talimatların sertliğini anlamak pek de güç değildi. Osmanlı Meclisi'nin Ermeni Mebusları'ndan bazıları, muhtemelen bin bir ricayla, İçişleri Bakanlığı'ndan ailelerinin Halep'te kalmaları için izin almışlardı. O aileler için İçişleri Bakanlığı kendisine talimat verdiği halde, o talimatları gizleyerek, mebus ailelerini de çöle gönderiyordu. Nitekim, tanıdığım 15-20 aile Halep'te kalmaları için talimat geldiği halde çöle gönderildiler."

"Abdülhalik Bey'in yanına, Abdülahad Nuri Bey, Göçmenler Genel Müdür vekili olarak atanmıştı. Nuri Bey son derece zeki ama tabiat olarak da insafsız bir adamdı. Özellikle Ermeniler'e karşı kin ve nefretle ve de düşmanca duygularla doluydu. Ermeniler'in başlarındaki felaketle, içinde bulundukları durum ve ardı ardına gelen ölüm haberleri, başını döndürüyordu. Çok mutluydu, Çünkü mevcut durum kendi verdiği talimatların sonucuydu. Hükümet onların yaşamasını istemiyor diyordu. Göreve atanmasından sonra Halep'e gelmeye hazırlanırken, İçişleri Bakanı müsteşarı kendisine yola çıkmadan önce, Talat Paşa'yı görmesini tavsiye etmişti. Nuri Bey tavsiyeye uyarak, Babıâli'ye gitti. Paşa'nın yanında birkaç misafiri vardı. Paşa, onu görünce:

– Ne zaman hareket ediyorsun? diye sordu.

Akabinde de yerinden kalkarak onu pencerenin yanına götürüp ve alçak sesle:

– Tabii ki görevinin ne olacağını biliyorsun; artık o müsibetlerin (Ermeniler) ülkede yaşadıklarını görmeyeceğim."[6]

"Abdülahad Nuri Bey'in başyardımcısı ve madunu olan, rüşvetçi ve kana susamış Eyüp Bey'di. Hep öldürmeye, ama özellikle soymaya çalıştı. Göçmenler Müdürlüğü'nden büyük bir servetle ayrıldıktan sonra, müteahhitlik ve nakliye işleriyle uğraştı. Servetini Ermeniler'den aldığı rüşvetlerle biriktiren bu kişi, hiçbir Ermeni'ye iyilikte bulunmamıştır. Onun dini ve vicdanı paraydı. Göçmenlerin, sevkiyat ve iaşe bedellerini büyük ölçüde zimmetine geçirip, onların açlık ve sefaletini had safhaya taşıdı."[7]

---

6 Naim Bey'in anılarındaki bu noktayı o sıralarda İçişleri Bakanlığı Özel Kalem Müdürü olan, Kilis ve Zahle'nin sabık Kaymakamı İhsan Bey de teyit etmektedir. İhsan Bey Abdülahad Nuri Bey'in bu sözüne eşanlamlı bir ifade kullanmış ve bu ifade, Divanıharbi Örfi'ye sunulan iddianamede, şu şekilde kayda geçmiştir: İhsan Bey Kilis kaymakamı iken İstanbul'dan Halep'e gönderilen Abdülahad Nuri Bey, Ermeni tehcirinin esas amacının, Ermeniler'i yok etme olduğuna kendisini ikna etmeye çalışan, Talat Bey'le görüşmüş ve yok etme emrini şahsen almış olduğunu ve vatanın kurtuluşunun bunu gerektirdiğini... (soruşturma evrakı, sahife 15)

7 Hükümet Ermeni tehcirinin ilk günlerinde, esas amacını gizlemek için, göçmenler adına bir kredi ihdas etti. Tabii ki bu hükümet tarafından bir fedakarlık değildi, zira bu krediye karşılık, göçmenlerin malı mülkü müsadere edilmiş olduğundan, onların satışından elde edilen meblağdan bu krediler karşılanacaktı. Ancak bu da uydurma olmaktan öteye gidemedi. Bazı yerlerde günde bir somun ekmek verdiler, o da çok kısa bir süre için. Zaten tahsis edilen meblağları da, tehcire nezaret eden Türk memurlar, zimmetlerine geçirdiler.

"İşte bu kişilerin, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey ve Göçmenler Genel Müdür muavini Abdülahad Nuri Bey'in talimatlarıyla göçmenlerin sevkiyatı başladı ve bu ikilinin çalışmaya başlamasıyla da, korkunç cinayetler birbirini takip etti. Bu konuda İçişleri Bakanığı'ndan gelen yeni ve korkunç talimat, kendilerine her türlü yetkiyi veriyordu. Aslında onların böyle bir yetkiye de ihtiyacı yoktu. İşte o talimat:"

İçişleri Bakanlığı'ndan, Halep Valiliğine şifre:

Ermeniler için, Türkiye topraklarında yaşamak ve çalışmak gibi haklar tümüyle kaldırılmıştır ve bu konuda hükümet, tüm sorumluluğu üstlenerek, beşikteki bebekleri bile (sağ) bırakmamayı emretmiştir. Birkaç vilayette bu emrin uygulanmasının sonuçları görülmüştür. Hal böyle iken, bizce bilinmeyen sebeplerden dolayı, bazı kişilere istisnai muamele uygulanarak, sürgün edildikleri yere göndereceklerine Halep'te bırakıyorlar ve böylece de hükümet ikinci bir güçlükle karşılaşıyor.

Onların mazeretleri ne olursa olsun kabul etmeyin, kadın, çocuk ve hatta kımıldamaya takati olmayanları dahi, oradan çıkarın. Cehaletten dolayı kendi menfaatlerini, vatanseverlik duygularının üstünde tutan halk, hükümetin bu konuda takip ettiği önemli siyaseti takdir edememektedir. Çünkü başka bölgelerde dolaysız olarak uygulanan yok etme operasyonlarında olduğu gibi, orada da gerekli kişiler, anında bulunabilir. Hiç vakit kaybetmeden canla başla işe koyulun. Harbiye vekaleti, Ordu Kumandanlıklarına, genel olarak nokta kumandanlıklarının sevkiyat işlerine müdahil olmamalarını bildirmiştir.[8]

8 Bir ara, nokta kumandanları, göçmen kamplarındaki zanaatkârları askerî binaların inşaatlarında çalıştırmak üzere

Sevkiyatla görevli memurlar herhangi bir sorumluluktan korkmayarak, esas amacı gerçekleştirmek için çalışmalıdırlar. Lütfen çalışmalarınızın sonuçlarını her hafta şifreyle bize iletin.

9 Eylül 1915, İçişleri Bakanı

Talat

"*Bu emirle Halep Göçmenler Genel Müdürlüğü, doğrudan valinin talimatı gereği her türlü operasyonu yapma yetkisine sahip olmuştur.*"

"*Göçmen sevkiyatının, bir kişinin elinde bırakılmasının amacı, uygulanacak kıyım emirlerinin mümkün mertebe gizli kalmasını ve duyulmamasını ve de cinayetlerin sessizce ve söylentilere yer vermeden uygulanmasını sağlamaktı.*"

"*Göçmenlerin toplanma kampı, Halep'e 20 dakika mesafede bulunan, menfur karlık tepesiydi. Göçmenler oradan çöle gönderiliyordu. Orada bulunan Ermeniler'in hayatı bir jandarma onbaşısı ile sevkiyat memurunun elindeydi. Aslında Halep'ten bir adım öteye gidenin yaşama şansı yoktu. Karlıktan başlayan ve Der Zor'a kadar uzanan yol bir sefalet yuvasına, mezarlığa dönüşmüştü. Göçmen sevkiyatından sorumlu güvenilir memurlara, ölüme sebebiyet veren her türlü barbarlıktan geri durmamaları tenbih edilmişti. Bunun delili, İçişleri Bakanı Talat Bey tarafından gönderilen aşağıdaki iki telgraftır.*"

---

ayırmaktaydılar. Bundan yararlanan birçok Ermeni, zanaatkâr olsun veya olmasın rüşvetle kaydoldular ve kamplarda kalmayı başardılar. Sevkiyattan sorumlu memurlar, bu konuda şikayetçi olduklarından, Talat Bey'in telgrafının bu bölümü, nokta kumandanlarının zanaatkârları alıkoyma yetkisinin kaldırıldığını belirtmektedir.

Birinci telgraf.

Halep Valiliğine:

İşittiğimize göre bazı memurlar, belli şahıslara (Ermeniler'e) karşı gösterdikleri sertlik ve yağmalama iddialarıyla Divanıharbe çıkarılmışlardır. Bu her ne kadar şeklen yapılmışsa da, benzeri görevlerde bulunan diğer memurların şevkini kırabilir. Bundan böyle benzeri tahkikatların durdurulmasını emrediyorum.[9]

İçişleri Bakanı

Talat

İkinci telgraf.

Halep Valiliğine

Belli kişilerin (Ermeniler'in) her türlü kişisel sorunları konusundaki şikayetlerinin ele alınması, yalnız onların[10] çöle

---

9 Fırat hattındaki Ebuharrar kampının müdürü, Rahmettin onbaşı, göçmenlerin başına bela olmuştu. Devamlı yanında taşıdığı kalın bir çomakla durmadan adam öldürmekteydi. Ardı arkası kesilmeyen şikayetlerden sonra, sözde yargılanmak üzere Divanıharbe sevkedilmiş, ancak İçişleri Bakanı'ndan alınan telgraf üzerine, hemen tahkikata bile lüzum görülmeden görevine iade edilmişti. Dönüş yolu üzerinde, Ebuharrar'a inmek için Meskene'den geçerken, silahını göçmenlerin üzerine boşaltarak, "Şikayet ettiniz de ne oldu? İşte yine görevimin başına dönüyorum" diye bağırmıştı. Döndükten sonra göçmenlerin 'Kemik kıran' diye adlandırdıkları bu kişinin barbarlıkları had safhaya ulaştı.

10 İşte böyle çöle gelen Ermeni halkı, kaçınılmaz bir ölüme mahkûm edilmişti ve bu korkunç cinayeti gerçekleştirecek

sevkiyatını geciktirmeyecek, aynı zamanda ilerde bazı siyasi olumsuz durumların meydana gelmesine de sebep olacağından, o müracaatlerin nazarı itibare alınmaması için ilgili, memurlara gerekli talimat verilmelidir.

İçişleri Bakanı

Talat

"*Çünkü arada Valiliğe ve Göçmenler Genel Müdürlüğüne, bazı memurlar hakkında çeşitli şikayetler gelmekteydi. İçişleri Bakanlığı'nın başka bir telgrafıyla da, bu tür şikayetlerin, kabul edilmesi, ancak kaale alınmaması tavsiye ediliyordu.*[11] *Halep Valiliği tarafından aynı şehrin Posta idaresine, Ermeni göçmenler tarafından postaya verilen şikayet telgraflarının kabul edilmemesi yönünde, gizli bir talimatın gönderilmesi üzerine, Posta müdürünün konuya açıklık kazandırmak için İstanbul'a sorması, İçişleri Bakanlığı'nın yukarki telgrafı çekmesini tetiklemişti.*"

"*Yollarda ailesi ve çocukları kesilmiş, kızı elinden zorla alınmış, namusu lekelenmiş bir zavallı, bir yerleşim bölgesinden geçerken, halini telgrafla beyan etmek ve yardım istemek için postahaneye gidince, telgraf memuru tarafından tersleniyordu. Ancak bunlar artık ölüm mahkûmlarının şikayetleriydi, mezardan gelen seslere benziyorlardı. Hükümet o seslerden korkuyordu, onları duymak kendisi için bir işkence idi. Artık duymak istemiyordu.*"

---

olanlar, işlerinin ehli kişilerdi. Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, Göçmenler Genel Müdür muavini Abdülahad Nuri Bey, yardımcısı Eyüb Bey, İttihat ve Terakki delegesi Cemal Bey ve emirlerindeki kana susamış, azılı bir sürü memur, bu kutsal göreve kendilerini adamışlardı.

11 Resmî belgeler bölümüne bak.

Bölüm II

B · Resulayn ve İntilli Kırımları

Bu adamların uyguladığı ilk büyük katliam, Resulayn kıtaliydi. Naim Bey'in anılarının başlangıç bölümünde, oraya düşen Ermeniler'in ne halde olduğunu gördük. Önceleri iç vilayetlerden gelen kadın ve çocuk kervanlarının kalıntıları oraya ulaşıyor. Ya hemen öldürülüyor veya sefaletten ölüyorlardı. Ancak Anadolu hattı boyunca ve Kilikya'dan büyük miktarda halk da yavaş yavaş oraya gelmeye başlamıştı, dolayısıyla İslahiye'yi, Katman'ı daha sonra Azaz'ı ve Akterin'i boşaltmışlardı. Gelen sürgünler buralara doluşmaktaydı. Resulayn Kaymakamı Yusuf Ziya Bey'in iyi bir insan olduğunu söylemiştik. O boşuna Halep'e birbiri ardına telgraflar göndererek, Resulayn'a göçmen sevkiyatının durdurulmasını talep etmekteydi. Çünkü o ana kadar gönderilen göçmenlerin iaşe ve ibatesini sağlamaya yetişemiyordu.

Naim Bey yazıyor:

"*Resulayn'a göçmen sevkiyatı demiryoluyla yapılırken, Kaymakam Yusuf Ziya Bey, Resulayn'da artık göçmen yerleştirilecek yer kalmadığını, her gün 500-600 göçmenin öldüğünü, ne sağ kalanları daha güneye göndermeye ve ne de ölenleri gömmeye vakit bulamadıklarından, artık Resulayn'a göçmen sevkiyatının durdurulmasını istiyordu.*

Bu isteğe gelen cevap ise şu mealde idi:

Sevkiyatı hızlandırın. Gidecek durumda olmayanlar, şehrin birkaç saat ötesinde düşüp ölürler, böylece ilçe hem ölenlerden hem de sağ kalanlardan kurtulmuş olur."

"*Yerel sevkiyat memurunun ve kaymakamın son raporlarından anlaşıldığına göre, 4 ay zarfında 13-14.000 Ermeni açlık ve hastalıktan ölmüşlerdi.*"

Halep'te Ermeniler'i tamamen yok etme planları yapılırken, Resulayn'daki göçmenlerin durumu feci idi. Her şey, Yusuf Ziya Bey'in böyle bir cinayete alet olamayacağını gösteriyordu. Ancak çok daha büyük bir engel vardı: Der Zor Valisi Suat Bey. Bu şahıs Yusuf Ziya Bey'den de daha iyi ve de nüfuzlu bir kişiydi. Resulayn, kendi idari bölgesi içinde bulunduğundan, o zamana kadar oraya tıkışmış Ermeni göçmenlere yapılan zulmü hafifletmek için büyük gayret sarfetmişti. Göçmen çadırlarını köyün yakınındaki bir tepenin üzerine kurdurmuş ve benzeri bir mahalle de, köy çevresinde, biraz sermayesi olup da dükkancılık yapabilecek Ermeniler için kurmuştu. Kendi adıyla "Suadiye" olarak anılan mahallede, Ermeniler hemen terzi, kunduracı ve ufak tefek perakendeci bakkal dükkanı ve altmış kadar da fırın açmışlardı.

Sürgünler arasında mühendisler, duvarcılar, taşçılar ve başka zanaatkârlar da vardı. Askeriye bunlara büyük bir hastane inşa ettirmekteydi. Altmış kadar usta o inşaatta çalışmakta ve buna karşılık, ailece erzak almaktaydılar.

Hatta Suat Bey göçmenlerin sevkiyatı için bir de Ermeni memur, Kilikyalı bir öğretmen olan Bay Kheroyan'ı tayin etmişti. Bay Kheroyan'ın anlattığına göre Suat Bey kaymakamlara şöyle diyordu:

- Ermeniler'in niye sürgün edildiklerini sorgulamayalım, bu bizi ilgilendirmez. Onlara istediğimiz gibi davranırız,

istersek yok ederiz, istersek koruruz ve çalışmalarından faydalanırız. Onların omuzlarına çöken bu talihsizliği kaldıramaz ama, hafifletebiliriz. Zira onların çalışmaları sayesinde, çok geçmeden bu çöllerin yeşereceğine ve bu kulübelerin yerine görkemli binaların inşa edileceğine inanıyorum derken, diğer taraftan Halep'te Ermeni halkını yok etme planları hazırlanıyordu.

Ama, bu iyi kalpli kişi bile, tamamen lekesiz değildi. Kaderin bir cilvesi olsa gerek, hiçbir Türk memur, o genel ahlaksızlığın hüküm sürdüğü günlerde tamamen temiz ve dürüst kalamayacaktı. Suat Bey, Dürri adlı alçak bir dolandırıcıyla birlikte, Resulayn yakınlarında ortaklaşa bir çiftlik satın almıştı. Kendisi haliyle çiftlik işleriyle ilgilenemezdi. Çiftlik işlerine, zaten kötü bir şöhrete sahip olan Dürri Bey nezaret ediyordu. Sürgün başladığında, Bağdat demiryolunun Alman idarecileri tarafından görevli olarak Harput'a gönderilmişti. Yolda bütün kervanları Fırat kıyısında durdurmuş ve gözüne kestirdiği güzel kızları çekip almış ve kendi gibi ahlaksız arkadaşlarıyla, silah zoruyla ırzlarına geçmiş ve sonra da o kızları yarı ölü halde, Fırat nehrine atmışlardı.

Resulayn'da, çiftliğe bedava işçi temin etmek için, göçmenlerden 30 aile seçmiş ve çiftlikte çalışırlarsa hiçbir yere sürülmeyecekleri konusunda teminat vermişti. O korkunç dönemde çöllere sürülmek kesin bir ölüm olduğundan, Dürri Bey'in teklifi göçmenler tarafından gerçek bir lütuf olarak algılanmıştı. Dolayısıyla çokları bu davete icabet etmiş ve Dürri Bey de başvuran aileler arasında, bir veya iki güzel kızı olanları seçmişti. Kurtuluş bu bakireler sayesinde elde edilmiş oluyordu. Dürri Bey ise, genellikle korkunç şartlar altında kızların ırzına geçiyor karşı koyanları ise, öldürüp yakındaki nehre atıyordu. Irzına geçtiği

kızları da, genellikle o civara yerleşmiş ve katliamda önemli rolü olan, Biggara Arap aşiretinin ağalarına veriyordu.[12]

Suat Bey'in bu olanlardan haberi vardı, ancak Dürri Bey'in babası dostuydu. Dürri Bey'in yaptıklarına göz yumduğu için, benzer olayların tekrarını engelleyemedi, böylece, aynı şartlarla Resulayn müftüsü de 30 aileyi, İsmail Bey ve Hüseyin Bey de otuzar aileyi alıp götürdüler. Bütün bu aileler kızlarının bekareti ve kendilerinin de kürek mahkûmu gibi çalışmalarına mukabil, bir süre o kişilerin çiftliklerinde kalıp çalışacaklar ve sonra da sürgüne gönderilerek öldürüleceklerdi.

Ama ne de olsa diğer Türk memurlara bakarak, Suat Bey o sıralarda Ermeni göçmenleri için, Allah'ın bir nimetiydi. Der Zor'a dönüşünden önce kaymakam Yusuf Ziya Bey'e, emirlerine aykırı bir tasarrufta bulunmamasını, Ermeniler'in rahatına dikkat etmesini tembih etmişti. Zaten kaymakamın da, Halep'ten devamlı ikazlarla rahatsız edilmesine rağmen, şahsen başka türlü hareket etmeye niyeti yoktu.

Emirler birbirini takip ediyordu. Abdülahad Nuri Bey'in, Resulayn'daki sevkiyat memuruna gönderdiği kesin emirler, uygulanmıyordu.

Bunları Naim Bey'den dinlememiz sanırım daha iyi olur:

"*Nuri Bey Halep'e döndüğünde, gerçeği Abdülhalik Bey'e bir raporla bildirdi. O da hemen bir şifreyle Ali Suat*

12 Bağdat demiryolu şirketinin seyyar veznedarı İsviçreli Biondi, ırzına geçilmiş bu kızların birkaçını kurtarıp Halep'e göndermeyi başarmıştı. Hatta bir seferinde Dürri Bey'in iğfal ettiği, Ağavni adında 13-14 yaşındaki Bursalı güzel bir kızı, bir sandığa koyarak, şirkete ait bir mal gibi Halep'e gönderdi.

Bey'e şu talimatı verdi: Binlerce Ermeni'nin Resulayn'da bırakılması hükümetimizin kutsal amaçlarına aykırıdır. Onları derhal oradan sürün."

"*Ali Suat Bey cevaben: Nakil araçları olmadığından, onları süremiyorum. Eğer amaç onları katletmekse, onu ne kendim yapabilirim ve ne de yaptırabilirim. Bunun üzerine, Mustafa Abdülhalik Bey, ekinde Ali Suat Bey hakkında bir raporla, bu telgrafı İstanbul'a İçişleri Bakanlığına gönderdi.*"

İçişleri Bakanlığı Yüksek Katına:

Teftiş için geçenlerde Resulayn'a giden, Göçmenler Genel Müdürü'nün raporundan anlaşıldığına göre, oraya gönderilen Ermeniler bugüne kadar orada alıkonmuş ve kendilerine ev bark temin edilerek yerleştirilmişlerdir. Onları himaye eden ve yerleşmelerini sağlayan, Der Zor Valisi Ali Suat Bey'dir.

Resulayn gibi küçük fakat yerel önemi olan bir kasabada, binlerce Ermeni'nin kitle halinde toplanması, nakil araçlarının yokluğu mazeretiyle sevkiyatın yapılmaması, sorumluluğu gerektiren bir hal olup, Ali Suat Bey'in bunları (Ermeniler'i) koruması ve onlara tarafgirane davranışı şaşırtıcıdır. Anlatılanlara bakılırsa, yanında bulunan bazı Ermeni çocukların bakımını kendi elleriyle yapmakta ve ailelerinin başına gelen felakete ağlamaktaymış. Böylece o taraflara gönderilen Ermeniler mutlu bir hayat sürdükleri için Ali Suat Bey'e minnet duygularıyla bağlıymışlar.

Ancak bu durumun devamı, Halep'ten yapılacak göçmen sevkiyatının gayri ihtiyari gecikmesine sebep olacağından, Bakanlığınızın yüksek katına müracaatle bu işin halledilmesini rica ediyoruz.

Vali

Mustafa Abdülhalik, 25 Aralık 1915

"*Bu rapor üzerine Ali Suat Bey görevden alınacaktı.*"

* * *

Durum 1916 Şubatına kadar bu şekilde devam etti. O ay içinde Resulayn'a, Ermeni kırımının en zalim uygulayıcılarından, sabık Van valisi ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın eniştesi, zalim Cevdet Bey geldi. Van katliamını gerçekleştirdikten sonra Muş'a, daha sonra da Mustafa Abdülhalik Bey'in kırımlarını tamamlamak için Bitlis'e geçmişti. 1916'da Adana'ya vali olarak atanmış olduğundan, görev yerine giderken, Resulayn'dan geçmekteydi. O sıralarda Resulayn'da 50.000 göçmen bulunmaktaydı. Kaymakam hemen, bir heyetle kendisini karşılamaya gitmişti. Heyette tesadüfen Bağdat demiryolu şirketinin inşaat bölümünde görevli bir Ermeni doktor, Hreşdagyan da bulunmaktaydı. Sonradan doktorun bize anlattığına göre, Cevdet Bey'in ilk gördüğü şey, üzerinde Ermeni göçmenlerinin binlerce çadırları bulunan tepe oldu. Cevdet Bey bunların askeriyeye ait çadırlar olduğunu zannederek, askerlerin ne tarafa doğru gittiğini sorar. Kaymakam da onların asker değil Ermeni göçmenler olduğunu söyler. Bunu duyan ve heyette bir Ermeni'nin bulunacağını tahmin edemeyen Cevdet Bey bağırarak; "Bu köpekler hâlâ burada mı? Sana emrediyorum... Hepsini kesin."

Kaymakam ret eder, kendisine hiçbir zararı olmayan bu kadar masumun kanına giremeyeceğini söyler.

Cevdet Bey, "Demek hükümetin bunlar hakkında ne gibi bir planı olduğundan haberin yok" der ve kendisini görevden aldırmakla tehdit eder. Hatta derhal telgraf memurunu çağırarak durumu İstanbul'a bildirir.

Neticede, kaymakam Yusuf Ziya Bey de görevinden alınır ve Resulayn'dan uzaklaştırılır.[13] On gün sonra Mart ayı başında, Kerim Refii Bey adlı yeni bir kaymakam geldi. Rumeli'nin Koçana kasabasından bir genç, Cevdet Bey'in adamıydı.

Ermeni tehcirinde görev alacak kişileri hükümet, Rumeli'den kötü şartlar altında İstanbul'a göçmüş grupların arasından seçiyordu. Onların kalbinde geçmişte çektikleri eziyet ve intikam duygusu, halen canlıydı. Onlar, işte bu sebepten, Ermeniler'in kendi çektikleri ıstırapta hiç payı olmadığı halde, korkunç bir vahşet sergilediler.

Osmanlı komutanlarının şahadetine göre, Ermeni kökenli askerler, Balkan harbinde kahramanca savaşmışlardı. Rumeli göçmenleri Bulgar, Sırp ve Yunanlıların yaptıklarının intikamını Ermeniler'den aldılar.

Resulayn'ın yeni kaymakamı, Halep'teki sırtlanların elinde mükemmel bir alet oldu. Artık onların önü açılmıştı, Çünkü, Der Zor Valisi Ali Suat Bey de görevden alınmıştı. Kerim Refii Bey, sürgünü 17 Martta başlattı. Bu iş Çeçenlere bırakılmıştı. Başlarında Nahiye Müdürü Aslan Bey vardı.

Naim Bey anılarında, bakın bunlar hakkında ne diyor:

"*Resulayn'da Çeçenlerden oluşan bir çete kuruldu. Bunlar sözde, göçmenlerin sevkiyat esnasındaki güvenliğinden sorumlu olacaklardı. Sözde koruma görevlisi olan*

13 Kaderin işine bakın ki, her Türk memur gibi, Yusuf Ziya Bey de ayıplanacak bir iş yapmıştı. O da Bursalı iki kız kardeşi giderken birlikte götürdü, hatta onların büyüğüyle de evlendiği söylendi, ancak kızı sonradan Halep'te gördük, aç susuz ve iğfal edilerek bırakılmıştı.

bu çete silahlandı. Aslında esas görevleri yolda göçmenleri soymak ve öldürmekti. Resulayn'daki habis olayın emri bu çetebaşlarına, doğrudan Halep'ten verilmişti. Onlardan birkaçı Halep'e gelerek Mustafa Abdülhalik Bey'le görüştüler.[14] *Dönüşlerinden 4-5 gün sonra, Resulayn Kaymakamı (Kerim Refii Bey) şifreyle onların döndüğünü ve talimatları aldığını bildirdi.*"

Sürgünlerin hemen ardından başlayan katliam, çıkış noktalarına çok yakın, Cırcıb kıyılarında ve Şeddade'ye inen yolun üzerinde yapılıyordu. Ermeniler gruplar halinde alınıyor ve en vahşi şekilde katlediliyorlardı. Bazan kaçmayı başaranlar Resulayn'a geliyor -başka tarafa gitmek mümkün değildi- ve durumun korkunçluğunu anlatıyorlardı. Bu olayları duyan korumasız halkın durumunu tasavvur edin; onlar kırbaçla, dipçik darbeleriyle yerlerinden alınıp genç, ihtiyar, hasta ve çocuk demeden, mezbahalara sürülüyorlardı.

Kırım aylar sürdü. Yerel sevkiyattan sorumlu Adil Bey, görevini tamamlamış, gasp ettiği binlerce lirayla Halep'e doğru yola çıktı. Sevkiyat için nakil aracı temin edilmediği için, göçmenler yanlarında hiçbir şey götürememişlerdi. Aslında yola çıktıktan birkaç saat sonra öldürüleceklerini bildiklerinden, yanlarında gereksiz yere yük götürmek istemiyorlardı. Çadırları ve eşyaları yaşadıkları o tepenin üzerinde haftalarca duruyordu. Daha sonra yapılan talandan,

14 Bunların içinde özellikle Aslan Bey'in kardeşi Hüseyin Bey de vardı. Aslan Bey'in ölümünden sonra (1917 başları) Hüseyin Bey nahiye müdürü oldu. Der Zor katliamında iki kardeş büyük rol oynadılar. Hüseyin Bey devamlı Halep'e gidiyor ve göçmenlerden gasp ettikleri malları satıyordu.

Adil Bey büyük bir pay almış, ayrılırken de kalanlara şu talimatı vermişti:

- Bir kişiyi bile sağ bırakmayın, özellikle de 7-8 yaşına kadar olan çocukları. Çünkü eğer sağ bırakırsanız, yarın bizden intikam almaya kalkarlar.[15]

Ancak o ayrıldıktan sonra, Kerim Refii Bey sevkiyatı ve kıtali durdurmak zorunda kalacaktı. O sıralarda, Ali Suat Bey'den boşalan göreve, Zeki Bey vali olarak Der Zor'a atanmış ve orada da kıtal başlamış olduğundan, canavarca planını uygulamak için adama ihtiyacı vardı. Yaklaşık 200.000 kişinin canına kıymak kolay iş değildi. İşin oldukça büyük hacmi kendisini şaşırtmıştı. Mecburen Resulayn'da katliamı uygulayan tüm Çeçenleri Der Zor'a çağırmıştı. Ancak bu da yeterli olmayacağından, Zeki Bey civardaki Arap aşiretleriyle anlaşmış ve kurbanların elbiselerini kendilerine bırakmayı vaat etmiş, onlar da kabul etmişlerdi. Kıtallerin büyük bir bölümü bu Arap aşiretler tarafından uygulandı.

Çeçenlerin bu geçici yokluğundan ötürü, Resulayn'da kalan yaklaşık 100-200 aile bir müddet nefes aldılar. Ancak bu da uzun sürmeyecekti. Resulayn ve Der Zor'da katliam sürerken, Cevdet Bey Adana'ya geçmişti. Yolda İntilli'ye de uğramıştı. Orada Bağdat demiryolu hattının tünellerinin inşası devam etmekteydi. Sürgün kervanlarından ayrılan 50.000 kadar Ermeni orada kalmış ve boğaz tokluğuna çalışmaktaydılar. Çok zengin ve mevki sahibi kişiler orada ırgat gibi çalışıyor, taş kırıyorlardı. Ama memnundular, hiç olmazsa şimdilik can güvenlikleri vardı. Çalışanların büyük

15 Bu sanki bir slogandı. Her yerde tüm memurlar, kıtali yapanlara böyle konuşuyorlardı.

bir kısmı kadın ve çocuklardı. 1915 sonlarında bu işçilerin işlerine son vermeyi denemişlerdi.

Bakın o konuda Naim Bey ne diyor:

"Hem demiryolu inşaatındaki ve hem de idaredeki memurların büyük bir kısmı Ermeni'ydi. Hükümet bunların sözde uygunsuzluklarından endişe ederek şu talimati verdi:

No. 801

Halep Valiliğine:

Genellikle demiryolu inşaatında ve diğer dairelerde hizmet veren Ermeniler'in de kendi sürgün bölgelerine gönderilmeleri kararlaştırılmış ve bu konuda Harbiye Nezaretinden Ordu Kumandanlıklarına gerekli bilgi verilmiştir. Sonucu bildirin.

26 Aralık 1915, İçişleri Bakanı

Talat

"Bunun hemen ardından, Demiryolları Askeri Komiseliğinden onların isimleri istendi. Bu konuda gerek Demiryolu Komiseri Hayri Bey ve gerekse Cemal Paşa büyük insanseverlik gösterdiler. Demiryolunda çalışanların büyük bir kısmı Ermeni'ydi ve onlara karşı uygulanan barbarlıklara karşın, 4-5 senelik harp süresince, işlerini sadakatle yapma dışında bir eylemleri olmamıştır. Hatta hiçbir bölümde onlar yüzünden herhangi bir nahoş olay çıkmamıştır. Bu da Talat Paşa'nın haksızlığını göstermekteydi."

Ancak bir gün sonra konu, aşağıdaki telgrafla, tekrar gündeme geldi:

No. 840

Halep Valiliğine

Aldığımız duyumlara göre, İntilli, Ayran yörelerinden başlayarak, Halep'e uzanan hat boyunca, büyük bir kısmını kadın ve çocukların oluşturduğu, 40-50.000 Ermeni bulunmaktadır. Askerî sevkiyat için büyük önem arzeden bu bölgelerde, sefillerin yoğunlaştırılmasına sebep olanlar çok sert şekilde cezalandırılacaklardır. Sonuç olarak, Adana valisiyle hemen temas kurup anlaşarak, o Ermeniler'i derhal, Halep'e uğramadan yaya olarak sürgün yerlerine (çöllere) gönderin. Sonucu bir haftaya kadar bildirmenizi bekliyorum.

16 Ocak 1916, İçişleri Bakanı

Talat

Aynı gün bu telgrafı tamamlayan aşağıdaki telgraf geldi:

Halep Valiliğine

16 Ocak 1916 tarihli telgrafa ektir.

İntilli ve ayran yörelerinde bırakılan Ermeniler'den, demiryolu inşaatında çalışanları, iş tamamlanana kadar göndermeyin, ancak aileleriyle birlikte çalışmalarına izin vermeden, onları Halep'te geçici olarak barındırın. Geride kalan kadın ve çocukları önceki talimat uyarınca, derhal (çöle doğru) yola çıkarın.

16 Ocak 1916, İçişleri Bakanı

Talat

"Bu ek telgrafın çekilmesine, Demiryolu Şirketi mühendislerinin şikayeti yol açmıştır.[16] *Çünkü Ermeni işçilerin uzaklaştırılmaları, inşaatın durması demekti. Onların ailelerinden gruplar Halep'e getirildiler. Köylerde yaşayacaklardı. Özel defterler hazırlandı, adları yazıldı ama, boş umut. Polis onları bir taraftan dışarı çıkarmaktaydı. Dilekçeler verildi. Sözde bu dilekçeler nazarı itibara alınmaktaydı, ama hiçbir şey olmuyordu. Zavallı kadınlar resmî dairelerarasında gidip geliyorlardı. Günler geçiyordu. Dilekçe muamelelerine artık gerek kalmamıştı. İçişleri Bakanlığı, Halep Valiliği tarafından sorulan bir sual üzerine, daha önceden kadınların Halep köylerinde ikametine izin veren bir talimatı iptal ediyor ve onun yerine aşağıdaki kesin telgraf emrini gönderiyordu.*

No. 860

Halep Valiliğine: 27 Ocak tarihli tebliğe cevaptır.

Kadınları, kocalarının sonuçta kendilerine birleşeceğine ikna edin ve sürgün yerlerine gönderin.

2 Şubat 1916, İçişleri Bakanı

Talat

Öyle de oldu dilekçe sahibi kadınlar bir gün, Der Zor'a gönderilmek üzere derhal yola çıkarılarak, Meskene çölüne gönderildiler. Ancak hepsi de çıkarılamamıştı. Büyük bir bölümü, rüşvet ve demiryolu şirketi mühendislerinin koruması

16 Burada zikre şayan olan, İsviçreli mühendislerin, özellikle de İntilli başmühendisi Bay Koppel'in yanında çalışan Ermeniler'in hayatını kurtarma gayretidir.

sayesinde, Cavit Bey geçtiğinde daha oradaydılar. Özellikle de erkekler. Korkunç bir canavar olan, Bahçe Jandarma Komutanı Yaşar Bey vasıtasıyla, İsviçreli mühendislerin şikayetlerine rağmen, bölgedeki hemen hemen tüm Türk memurların ve halkın da yardımıyla Cevdet Bey, gruplar halinde ve özel talimatlarla, kalanları da sürgün ettirdi.

Gerçekten bu bir sürgün değil, dört başı mamur bir katliamdı. Halk Maraş ve Ayıntab yoluyla sürgün edildi. İlk önce seçilmiş 1.800 genç tamamen imha edildi. Müteakip gruplar onların cesetlerini çiğneyerek, o acılı yollardan geçmişlerdi. Yol boyunca saçlarından ağaç dallarına asılmış ve vahşice ırzlarına geçilmiş çıplak genç kız cesetlerine rastlıyorlardı.[17]

Bütün gruplar gittikten sonra, ağaç altlarında, cesetlerin yanında inleyen, sızlayan aç ve çıplak yüzlerce çocuk kalmıştı. Bay Koppel, bu çocukları boş dinamit sandıklarına doldurarak İntilli'ye getirdi ve orada kendi kurduğu yetimhaneye yerleştirdi. Birkaç gün sonra demiryolu şirketinin Alman müdürü, bu insancıl davranışı için Bay Koppel'i tenkit edecekti.

Maraş ve Ayıntap'dan sürgün edilen o gruplar yolda kırıla kırıla, Mardin'e sayıları onda bir'e inmiş olarak varacaklardı. Onlardan bir kısmı da (500 kişi kadar) Resulayn'a götürülmüşler ve Çeçenlerin Der Zor'daki meşguliyetlerinden dolayı öldüremedikleri 200 kadar aileye katılmışlardı.

Ancak Der Zor sürgünü tamamlanıp, kırımlar kolaylaşınca, Çeçenler derhal Resulayn'a döndüler ve oradakilerle

17 Aynı günlerde o yollarda demiryolu inşaatında çalışan, İngiliz ve Hintli esirler de katledilmişti.

birlikte İntilli'den gelen halkı Der Zor kalıntılarıyla katletmek üzere, Şeddade yöresine sürdüler.

1916 Nisanında Resulayn'da katliam olurken ve göçmen kamplarında emzikli bebekler, memeleri kesilmiş kızlar, kazıklara geçirilmiş kadın ve erkek cesetleriyle doluyken, Alman dostu bay Sven-Hedin oradan geçti. Taştan bir kalp bile, bu manzara karşısında sızlardı. Ancak Sven-Hedin'de o taştan kalp bile yoktu. İstanbul'da İttihatçıları methetti ve Avrupa'ya geçtiğinde, gözleriyle gördüğü halde yapılan vahşi katliamı inkar etti. Tam o sıralarda ünlü "Emden" Kruvazörünün komutanı Von Mükke oradan geçti. O esnada Bağdat demiryolu şirketinin doktorlarından, Hreşdagyan'ın Alman karısı Carablus'ta bulunuyordu. Bayan Hreşdagyan'ın bize şahsen anlattığına göre, Von Mükke ile Ermeni katliamı konusunda konuşurken, Almanya harbin sonunda barış imzalandıktan sonra, gözlerinin önünde uygulanan barbarlıklar hakkında ne söyleyecekti sorusuna:

Von Mükke cevaben: "*Merak edilecek bir şey yok, barış imzalandıktan sonra, halledilecek o kadar sorun olacak ki, Ermeniler için bir tavuk bile kanadını çırpmayacaktır...* dedi.

Bölüm III

C · Der Zor Kıtalleri

Resulayn ve İntilli kıtalleri son bulmak üzereyken, Der Zor'da tolanmış 200.000 kadar Ermeni göçmenin, Zeki Bey tarafından imhasına başlanmıştı.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Zeki Bey sabırsızlıkla Halep'e ardı ardına telgraflar çekiyor ve bir an önce, bölgede bulunan Ermeniler'in Der Zor'a gönderilmesini talep ediyordu.

Hükümet de sabırsızlanıyordu. Bu sabırsızlığın sebebini anlayabilmek için, konuyu biraz saptırmak zorunda kalacak ve böylece de tarihin bir sayfasını aydınlatma fırsatı bulmuş olacağız.

* * *

Çanakkale Savaşı sonunda Jön Türk Hükümeti, bu savaşı, tarihinin en parlak zaferi olarak yüceltirken, millet kuşku ile karşılamıştı. Çünkü verilen kayıp korkunç olmuş, İngilizler'in ateşi altında Osmanlı ordusu en iyilerini büyük ölçüde kaybetmişti. İstanbul baştan başa hastane olmuştu. Hergün gelen binlerce yaralının ardı arkası kesilmiyordu. İngilizler çekilince -Hükümetin dediği gibi, onların kaçtığına kimse inanmıyordu- Boğazları koruyacak o kadar az kuvvet kalmıştı ki, hükümet zaferi kutlamak ve sönmek üzere olan mukavemet gücünü yeniden alevlendirmek için, bir resmî geçit yapacak kadar askeri bir araya getirememişti.

Her ne kadar İtilaf Devletleri kamuoyu, bu başarısızlıktan sükutu hayale uğradıysa da, bu savaş Osmanlı Devletine vurulan en büyük darbe oldu. Çünkü ordu, asırlardan beri olduğu gibi, Anadolu Türkleri'nden oluşan ve ordunun temelini teşkil eden seçkin, dinç ve en kuvvetli bölümünü yitirmişti. Çanakkale herekatı olmazsa belki de Bağdat ve Filistin zaferleri gerçekleşmeyecekti.

İngilizler'in çekilmesinden sonra, artık aylarca Osmanlı ordusundan söz edilmiyordu. Bütün cepheler hakkında, resmî tebliğler suskundu. Fakat yenilgi haberleri, ne kadar da gizlense, halka ulaşmaktaydı. Kutel Amara'nın geri alınması, General Townsend'in teslim olması bir ara Türk milletini coşturduysa da, Bağdat'ın işgaliyle, Osmanlı resmî tabliğleri, lakonik bir tarzda, "Cephelerde bir yenilik yok" diyerek, tüm yenilgileri geçiştiriyordu. Bütün bu dönemde, Osmanlı kamuoyu, Almanlar'ın Avrupa'da elde ettiği zafer haberleriyle çalkalanıyordu. Bu haberleri izleyen Türkler ise, "Bütün bunlar iyi de, biz ne yapıyoruz?" diye birbirlerine soruyorlardı. Yurdun yaklaşık yarısı düşman elindeydi. Hükümet açıkça sıkıntı içindeydi. Hem paraya, hem de insan gücüne ihtiyacı olduğu halde, halkı fedakarlığa teşvik edemiyordu. Bu sırada Almanya, bir "Yıldırım Ordusu" fikriyle imdada yetişti. Bu ordu yıldırım hızıyla "Lanet olası" İngilizler'e hücum ederek, kutsal şehir "Bağdat"ı, dinsizlerin elinden kurtaracaktı. Bütün harekatı, Romanya fatihi General Falkenheim idare edecek ve kendisine belki de Türk ordusunun en kudretli generallerinden o sıralarda Çanakkale savunmasıyla ün yapmış, Mustafa Kemal Paşa yardımcı olacaktı.

Almanya, Türk ve Arap halkını İngilizler'e karşı kışkırtmak için, "Yıldırım Ordusu"nun kuruluş döneminde olduğu kadar hiç çalışmamıştı. Harekatı Arap halkına cazip

kılmak için, Almanlar Arap kıyafetleri giyerek, Halep'te ve tüm Bağdat hattı üzerinde etkinlikler düzenliyorlar, sahneler kurup, üzerinde "Kahrolsun İngilizler" yazılı pankartlar açıyorlardı.

Bağdat'ın işgalini Arap halkı için bir ideal haline getirmeye gayret ediyorlardı. Mezopotamya çöllerinde yaşayan Arap şeyhlerini ve aşiret reislerini ele geçirmek ve onları kontrolü altında tutmak için özel görevle, Hikmet Bey adlı[18] bir Çerkez bölgeye gönderilmişti. Hikmet Bey'in gayretleri semeresini vermiş, Fırat boyunu tamamen etkisi altında bulunduran göçebe Araplar'ın (Ene'ze') ünlü reisi, Şeyh Haşim "Yıldırım Ordusu"na yardımcı olmayı vaat etmişti.

Şeyh Haşim kurnaz bir adamdı. Eminim İngilizler'e de aynı vaatlerde bulunmuş ve onlardan da para almıştı.

Halep'in düşmesinden birkaç gün önce de Şeyh Haşim, Filistin mağlubiyetinden kaçıp Halep'e gelen ve Almanlar gittikten sonra da orada kalan Mustafa Kemal Paşa'ya hizmet için oradaydı. Bu vesileyle 10.000 tüfek ve mühimmat alarak çöle döndü.

---

18 Bu Çerkes, harbin başlangıcında, gönüllü olarak Kafkas cephesinde savaşmıştı. Sonradan bir süre Diyarbakır Polis Müdürü görevini üstlenmiş ve akabinde de, yukarıda bahsi geçen görevi almıştı. Daha sonra kendisini, bölgedeki Çeçenleri İngilizler'e karşı savaşa ikna için, Şam'a gönderdiler. Halep'e dönüşünde, polis müdürlüğüne atandı. Sonuçta İngilizler'in Halep'e girmesinden bir gün önce, diğer Türk memurlarla birlikte kaçtı. Sonradan bu adam Halep'e geldi ve Mustafa Kemal Paşa tarafından onurlandırıldı ve hediyelere gark edildi.

Almanlar'ın İngilizler'e karşı olan bu nefreti yeni değildi. Almanlar "Cihat" ilanının başlıca telkincileri oldular ve her fırsatta, özellikle Araplar'ı, İngilizler'e karşı kışkırtmak için kullandılar. Hatta bu bağlamda, Arapça küçük bir de kitapçık yayınlamışlar ve bu kitapçığı Araplar arasında dağıtmak için, Alman kadın ve erkekleri görevlendirmişlerdi. Halep'te Bayan Kohn bu işle görevliydi. Her bakımdan ünlü bir kadındı. Kocası 30 yıldan beri Alman "Luticke" firmasının temsilcisi olarak çalışmaktaydı. Kendisi çok iyi bir insandı, ancak karısının yanında karakter olarak silik kalmakta, hatta o kadar ki, kendisini takdim etmek için genellikle, "Bay Koch... Bayan Koch'un kocası" derlerdi. Başlangıçta Bayan Koch Ermeniler'e karşı korkunç bir nefretle doluydu, ancak Ermeni halkının daha sonra içine düştüğü sefaleti görünce, fena halde etkilenmiş, o kadar ki, Halep sokaklarında elinde kırbaç, Ermeniler'i taciz eden polisleri dövüyordu. Bir ara da Ermeni yetimlerini toplamış ve bakımlarını üstlenmişti, ancak daha sonra bu yetimler hükümet tarafında elinden alındılar.

İşte bu kadın, Almanya'da cihat konusunda Arapça olarak yayınlanan kitapçığı Halep'te dağıtıyordu. Kitapçığın 10. sayfasının son paragrafı, "En az dört Hıristiyan öldürmeyen, halis ve makbul Müslüman sayılmaz" diyordu. Tabii ki Araplar arasında Hıristiyan olarak İngilizler bulunuyordu. Bu kitapçık büyük gürültü kopardı ve Türk Hükümeti kitabın dağıtılmış olan kısmını ve de Bayan Koch'un elinde bulunanları, toplayıp imha etmeye mecbur kaldı. Kitabın cinayete tahrik bölümünü içeren sayfasının kopyası bu kitapta yayınlanmıştır.

İşte Bağdat'ı geri alma planları bu şartlar altında, hazırlanmaktaydı. Yeniden örgütlenen ordu, Fırat boyunca Mezopotamya'ya inmeye hazırlanırken, Meskene, Der Zor

yolunda Alman subay ve mühendisleri keşifler yapmaktaydı. Bu hat boyunca çok büyük sayıda Ermeniler'in bulunması onları rahatsız etmekteydi. Özellikle de Ermeni göçmenlerin, İngilizler tarafından Musul ve Zor yörelerine keşif için gönderdikleri Arap casuslarıyla temasta oldukları kanaatindeydiler. Almanlar tarafından yapılan devamlı şikayetler üzerine hükümet, birbiri ardından telgraflarla, o hat üzerindeki Ermeniler'i bir an önce insafsızca öldürülecekleri Zor'a gönderilmelerini istiyordu.

Türk Hükümetinin ve Almanlar'ın telaşının sebebi, Fırat hattındaki Ermeni göçmen kalıntılarının yaşadığı bölgenin Yıldırım Ordusu'nun ikmal yolu olmasıydı.

Bütün toplar, diğer askerî malzeme ve mühimmat oradan geçecekti. Ermeniler'i kendi lojistik güvenlikleri için bir tehdit olarak görüyorlardı. O yörede bulunan Ermeniler ise artık bir halk bile değildi, çerçöptü. Ama içlerinde yaşayan hiçbir şey kalmamış olmasına rağmen, ölmemekte inat ediyorlardı. Ama o şüphe -tabii ki kasten- içlerinde devamlı canlı tutuldu ve bu sebepten dolayı da, hükümet Bağdat yolu üzerindeki Ermeniler'i yok etmeye çalıştı.

O şartlar altında hayat kolay değildi. Üç yıl sonra o korkulu günleri anımsadığımda, cehenneme geri dönüş yaptığımı sanıyorum. Ama bu, Dante'nin cehennemi değil, ondan çok daha korkunç, onu yalnız yaşayanların anlayabileceği, ancak hiçbir şekilde tarif edemeyecekleri bir cehennem, zira onu tarif etmek için hiçbir dil yeterli değil.

Esas dehşet, Halep ve yörelerini boşaltmaya ve oradaki Ermenileri Meskene'ye indirdiklerinde başladı. Sonsuz kervanlar, Bab, Maara, Munbuc tamamen boşaltılmıştı. Mevsim şartlarının sertliğine bakmadan, döverek, genellikle yaya, nadiren develerle ve eşeklerle Meskene'ye sürüyorlardı.

Orada da durmalarına izin yoktu. Slogan... "Hedef Der Zor"du.

Fırat hattındaki göçmenlerin büyük bir kısmı İstanbul yörelerinden Tekirdağ, İzmit, Bahçecik, Adapazarı, Geyve, Konya ve nihayet Anadolu demiryolu hattı boyundan sürülen Ermeniler'den ve Kilikyalılardan oluşuyordu. Bunlar yolda soyulmuşlar ve bir yıl boyunca verdikleri rüşvetlerden ve masraflardan sonra ellerinde biraz olsun bir şey kalmışsa, çocuklarının ekmek parasını harcama pahasına, Meskene'de kalmaya gayret ediyorlardı. Gerçi o da garanti değildi, sonuçta, oradan da sürüleceklerini biliyorlar, ancak vakit kazanmaya çalışıyorlardı. Kim bilir...? Belki bu dehşet bir gün son bulurdu. Günlerin gebe olduğuna inanıyorlardı. Sancılı günlerdi yaşadıkları, ama bu sancılı günler daha ne kadar sürecekti..?

Herkes endişeliydi. Niçin bu yeni sürgün başlamıştı? Halkı niye Der Zor'a sürüyorlardı? Ama ürkütücü daha büyük bir sebep vardı. Resulayn kıtallerinin haberi Meskene'ye ulaşmıştı. Aylar süren kıtal çölde bile gizli kalamazdı. Araplar tarafından getirilen parça pörçük haberlerden, Meskene'deki Ermeniler'in hemen hemen tümünün öldürüldüğünü öğrenmiştik. Diğer taraftan, Meskene müdürüyle samimi bazı kişiler Halep'ten kötü talimatlar geldiğini belirtiyorlardı. Normal konuşma dilinde "kötü" sıfatının önemi pek büyük değil, ancak hüküm süren dehşetli ortamda "Korkunç" sıfatıyla eşanlamlı olmaktadır. Bu arada ortalarda dolaşan bir habere göre, göçmenlerin bundan böyle Fırat nehrinin sol kıyısından getirileceğiydi ve bu göçmen kervanları için ölüm hükmü verilmiş gibiydi. Zira Fırat'ın sol yakasından Rakka'ya kadar insanların tamamen kurak bir bölgeden geçmeye mecbur bırakılacağı, dolayısıyla sıcak, susuzluk ve açlıktan ölecekleri muhakkaktı. El Cezire

diye anılan Fırat'ın sol kıyısı mezar yoluydu.[19]

Dehşetin derecesini tahmin edebilirsiniz. Artık Der Zor haberlerini küçük çocuklar aracılığıyla alıyorduk. "Aşağı inmeyin kaçın." Bize ulaşan değişmez mesaj buydu. Bize bu haberi verenler, kendileri tuzağa düşmüşlerdi, kurtulma umudu yoktu, öldürülmeleri kaçınılmazdı.

Bab'dan gelen göçmenler orada ele geçirdikleri aşağıdaki telgraf örneğini birlikte getirdiler. Halep Savcılığı, Adalet Bakanlığı talimatıyla, Bab Kaymakamı Safi Bey'i görevinden almıştı.[20]

"Çok acil ve gizli

Katil suçundan itham edilmiş veya mahkûm olmuş Ermeniler'i, cezaevinde tutmayın. Derhal ileriye (Der Zor) gönderin."[21]

---

19 Halep düştükten sonra, Meskene müdürü Hüseyin Efendi'ye, Muncub reji müdürüyle, yanında bulunan resmî evrakı almak için haber gönderdim. Hüseyin Efendi derhal yanıma geldi ve yeminle, Halep göçmen idaresinin başında bulunan Abdülahad Nuri Bey'in talimatı uyarınca, göçmenleri Fırat'ın sol yakasından gönderdiğini, böylece de, onların yolda büyük bir bölümünün kırılacağını ve Der Zor'da göçmenlerin tümünün öldürülmesinin kolaylaşacağını... O resmî evrakı ise elinden zorla almışlardı...

20 Kaymakam tuhaf bir adamdı. Sağ olanlara hiç ilişmezdi, ama eline aldığı bir sopayla "yaramaz köpek" mahsus burada öldün ki, bir gün biz de sizin gibi olsak, -ki olacağız- göresin diye değil mi?

21 Mütarekeden sonra Hacın'ın sabık telgraf müdürü Bay Evikhanyan'ın dediğine göre, Bab'da bulunduğu esnada, o telgrafı herkes başının çaresine baksın diye göçmenlere iletmişti.

Şüphesiz bir şeyler dönüyordu. O aşağı gönderilmelerde kesin ölüm vardı ki, katilleri bile gözetimsiz olarak oraya sürüyorlardı. Bu katliam demekti. Herkes başına geleceği anlıyordu. Bu öye müthiş bir şeydi ki, bu konuda fikir yormaya ve hakkında düşünmeye bile cesaret edilemiyordu. Etrafımızdaki Türk memurların coşkulu halinden, başımıza gelecekleri hissediyorduk. Artık hiçbiriyle konuşulamıyordu. Jandarmalar bile daha yüzsüz ve kötü olmuşlar, yüzlerinde tehditkar ve müstehzi bir gülümseme ve sinik bir ifadeyle içlerindeki zehri sözlerine katıp, caniyane düşüncelerini maskelemeye bile gerek görmüyorladı. Coşkuluydular. Çünkü şimdiye kadar işledikleri vahşi cinayelerin ve bundan sonra da işleyeceklerinin, cezasız kalacağına inanıyorlardı. Bakışları bir hayvan pençesi gibi üzerimize kenetlenmiş, etimizden bir parça koparmak ister gibiydi. Çökmekte olan Rusya'dan gelen şaşırtıcı haberler ve genellikle de tüm cephelerden, Almanlar tarafından cilalanmış olarak verilen aldatıcı tebliğler, içlerinde bir güven duygusu uyandırıyor ve vahşet irinini doğal barbarlıklarına katıyorlardı. Sanki onlar için kıtalsiz yaşamak olanaksızmış gibi, büyük katliamı çok doğal buluyorlardı.

Çoğu zaman bize canavarca bir istihza ile, Hintli ve bahusus İngiliz esir gruplarını gösteriyorlardı. Bunlar demiryolu inşaatında çalıştırılmak üzere Nusaybin'e götürülüyolardı. Onların durumu da bizden farklı değildi. Günlerce aç kalmış, büyük bir bölümü "Dizanteri"ye yakalanmış, yürümeye takatleri kalmamıştı. Yol boyunca sürükleniyor ve dipçik darbeleriyle oldukları yerde yığılıp kalıyorlardı. Üstlerinde ne elbise, ne de ayaklarında ayakkabı vardı. Zayıflamış, belleri bükük, iskelete dönmüş hayaletlerdi sanki. Türkler ve özellikle de Almanlar bu sefiller kervanını bize gösterip: İşte sizlerin koruyucuları, onlara hayrandınız ve de onlar için

kurban oldunuz. Söyleyin onlara gelip sizi kurtarsınlar...

Umutsuz günler başlamaktaydı...

Sonuç bu mu olacaktı? Bütün eziyetleri, işkenceleri, hakaretleri, ölüm korkularını bunun için mi çekmiştik?

Ölen yüz binler... ölmek üzere olan geride kalan yüz binler...

Açılmamış birer gonca iken, hoyratça tecavüze uğrayan, acı ve utanç krizleriyle aylardır inleyen bakireler.

Ya alçakça bir esarete mahküm edilmiş, acı içindeki kadınlar... Yitik geçmişleri... Namusları ve de tüm ırkın namusu için birer canlı abide olan kadınlar...

Ve on binlerce yetimler... Çölün dört bir yanına dağılmış, köylerde ve kasabalarda, kısmen Araplaşmış, kirli, yozlaşmış ve kaybolmuş... Yalnız kendi ırkları için değil, insanlık için de...

Ve yıkılmış, tahrip edilmiş, harabeye dönmüş, o şen ve canlı aile ocakları. Milletin asırlık serveti ve refahı erimiş, kiliseler, manastırlar, kabristanlar ve kutsal mekanlar kirletilmiş veya ahıra çevrilmişti... Bütün bunlar boşuna mıydı? Cinayet, insanlığın en büyük cinayeti cezasız mı kalacaktı? Ve bütün bu canilerden, canavarlardan, ırz düşmanlarından, barbarlardan, yaptıkları gayri insani kötülüklerin hesabı sorulmayacak mıydı? Delirmek işten bile değildi ve bazıları da delirdiler. Kurtuluş için nereye bakmalıydık? Uzun zamandan beri gözler insiyaki olarak bile semaya bakma alışkanlığını yitirmişti, Kimse gökyüzünden bir şey beklemiyordu, gökyüzü başlarına yıkılır diye korkuyorlardı, zira yalnız insanlar değil her şey onlara karşıydı, su, taşlar, kum ve toprak bile. Her taraftan, her taraftan, her şeyden, insanlardan, çevrelerindeki her unsurdan yaklaşan katliamın kokusu, gür bir çağlayan gibi fışkırıyordu.

Gerçek bir ölüm tehdidiyle abluka içinde olan bu insanlar, şaşkın, ne yapacaklarını bilemez bir haldeydiler. Bu ölüm tehdidi o kadar gerçekti ki, bir hançer ağzı ya da bir mermi gibi veya sapandan çıkan bir taş gibi bedenlerine çarpıyordu. Hepsi de bunu düşünüyor, her ses, her yankı, hatta tabiattan en munis bir ifade bile, yeni doğmuş bir bebeğin feryadı, yaşlı bir kadının mırıltısı, bir hastanın iniltisi, bir çocuk kahkahası ve bir iç çekme, özellikle tüm iç çekmeler... zira herkes iç çekiyordu; rüzgarın ıslığı, Fırat'ın hain çağıltısı, köpek havlamaları, karganın gaklaması, hepsi, ama hepsi de ölüm fikrini çağırıştırıyordu. O her yerde ve her şeyin içindeydi. Ölüm kavramı ölümün kendisinden daha korkunçtu. Çünkü ölüm yaşamaz, yıldırım gibi çarpar ve de yıldırım gibi düşer, halbuki kavram olarak her an orada, canlı ölümdü, sessizce yaşayan ve varoluşa karşı olan, işini eğlence gibi yapan bir şey gibi... İnsanlar onun ağına, kedi pençesindeki fare gibi, düşmüş...

Ölenleri kıskanıyorduk, onlar kesin olarak bizden daha talihliydi. Onlar ölmüşlerdi artık. Kuzeye dönük olarak en iyi bir sonla ve gözlerinde adil bir geleceğin ateşiyle düşmüşlerdi. Onlarcası, yüzlercesi, binlercesi... Ağızlarından dökülen son hırıltı, son bakış, bedenlerinin son kıvranması, son iç çekmeleri, İtilaf devletlerinin zaferinden doğacak parlak istikbalin yüreklendirici ateşi gözlerinde, düşmüşlerdi. Çünkü o zafere inanmışlardı. Zafer sarhoşluğu içindeki bir asker gibi ölmüşlerdi. O güzel rüya cansız bedenleriyle ümit tohumları gibi, çöle gömülmüştü. Onların filizleneceğinden o kadar umutluydular ki, düştükten sonra bile, cansız ve solgun yüzlerinde, doğacak o muhteşem şafağın ışıltıları vardı. Halbuki bizim halimiz şimdi onlardan çok daha kötüydü. Artık sonuna gelmiştik. O sevimli ve cazip inancın tesellisinden mahrum olarak, onlar, muzaffer

olarak ölmüşlerdi, bizler ise yenik olarak düşecekik.

Yaşlı kadınlar köylerinden torbalara doldurup getirdikleri vatan toprağını, ortaya çıkarmaya başlamışlardı bile. Yol boyunca vuku bulan şehadet ve kanla kutsanmış ve her şeye rağmen sakladıkları toprakları, ölümün çok yakın olduğunu hissettiklerinden, toprağı olmayanlara, kutsal vatan toprağını dağıtıyorlardı. Yad ellerde öldüklerinde, mezarlarında vatan toprağıyla kucak kucağa olma hayaliyle gözlerini kapayacaklardı. Hal böyleyken, bu vatanın hâlâ kendilerinin olmadığını iddia edenler de vardı. Bunun doğru olmadığını, yaşlı kadınların vatan toprağına karşı besledikleri bu sevgiden daha iyi ne isbatlayabilirdi? İnsanlar artık birbirlerinin yüzlerine bile bakmıyorlardı, korkuyorlardı. Kesin ölüm hükmünü, birbirlerinin bakışlarında aramaya ne gerek vardı? O her yerdeydi. Tüm duygularda ve düşüncelerde. Herkesin kirpikleri, gözlerdeki umudun son kırıntısı olan ışıltıları örtmek üzere ağır ağır, mezar taşları gibi kapanıyordu. Ve hayret, artık sonuna gelmiş olmanın korkunç düşüncesi... Büyük sona... Her şeyin sonuna... Onları daldıkları derin uyuşukluktan uyandırmaya yetmiyordu. Gerçekten o çadırlarda insan var mıydı? O hayalet gibi yaratıklar insan mıydı? Onların hepsi de artık canlı ölülerdi. Onların tüm benliğini, ölümden de korkunç olan "ölüm" kavramı sarmıştı.

* * *

Bütün bunlar olurken resmî çevrelerde neler olup bitiyordu? Bunları bize Naim Bey'in anıları açıklayacak. Ermeniler'i tamamen yok etmek isteyen hükümet, onların şehirlerde ve özellikle de Halep'te iskân edilmesini istemiyordu. Ermeni göçmenler için belli bir sürgün bölgesi olmadığı bilinmekteydi. Hükümet talimatlarının tümü, daima,

'kervanları refakatli gönderin' tavsiyesinde bulunuyordu. Bu müphem tavsiye, gerçekte çöllere gönderin demekti. Ermeni göçmenlerin çöllerde bile belirli bir yerleşim alanı yoktu. Daima yürüyüp gitmeye mecburdular. Ama nereye? Kimse bilmiyordu. Yeter ki uzun süre bir yerde kalmasınlar, çölde yürüye yürüye telef olsunlar. Halen bu işkenceye dayanabilmiş ve yaşamaya inat etmiş olanlar ise bir şey kazanmış değillerdi. Çünkü sonuçta kendilerini Der Zor ve Resulayn gibi mezbahalarda bulacaklar ve kırılacaklardı.

Daha "Yıldırım Ordusu" fikri ortada yokken, hükümet Halep'e aşağıdaki talimatı göndermişti:

No. 723

Hükümetten Halep Valiliğine şifre telgraf:

Daha önceden Halep yöresinde iskân ettirilen Ermeniler'i, acele sürgün bölgelerine gönderin ve sonucu bildirin.

3 Aralık 1915, İçişleri Bakanı

Talat

Bu konuda Naim Bey anılarında şunları yazıyor:

"*Tehcirin başlangıcında, Ermeni göçmenler için, Halep yöresindeki köyler, iskân alanı olarak ayrılmıştı. O köylere birçok Ermeni yerleştirilmiş ve onların birçoğu da çalışmaya başlamıştı. Bu terlgraf üzerine, Halep civarına atlı jandarmalar çıkarıldı. Bunlar bin bir çeşit sömürü ve istismarla, halkı köylerden dışarı çıkarmaya başladılar ve Meskene'ye sürdüler. Bu onların büyük bir kısmının sonu oldu.*"

Önceden verilen bir talimatın aniden değiştirilmesi kolayca anlaşılmaktadır, zira başlangıçta hükümet tehcir konusunda çok temkinli davranıyordu. Harbin gidişatı hakkında

henüz kesin bir fikri yoktu. Bu sebepten de görünüşü kurtarmak için, tehcirin arkasındaki esas maksadı maskeliyordu. Ancak zaferin garanti olduğuna kanaat getirdikten sonra, artık bu sahteciliği gereksiz buldu ve doğrudan Ermeniler'i yok etme talimatları göndermeye başladı. Daha önce Ermeniler'in Halep yöresindeki köylerde iskân edilmesi emrini bunun için iptal etti.[22]

Ama bu tehditler zamanla hafiflemiş, büyük Ermeni grupları bin bir çeşit yollarla ve özellikle de rüşvetle[23] Bab, Maara, Muncup kasabaları ve civar köy ve çiftliklere yerleşmişlerdi. Onlardan başka Fırat boyunca, Der Zor'a kadar göçmenler bulunuyordu. Meskene, Dipsi, Ebuharrar, Hamami, Sebka, Der.Zor ve başka birkaç önemsiz kamplarda Ermeniler vardı. "Yıldırım Ordusu" kurulduğunda, bu kamplardaki Ermeniler yerlerinden çıkarılacak, Der Zor'a sürülüp katliama tabi tutulacaklardı.

Naim Bey:

"*Maara, Bab ve Halep yöresindeki köylere daha önceden yerleştirilen Ermeniler'in sürülmesi talimatı geldiğinde, öylesine insafsız emirler verildi ki, okurken gözyaşlarımı tutmak mümkün değildi. Halep'ten jandarmalara, yol boyunca göçmenleri aç ve susuz bırakarak, sayılarını mümkün mertebe azaltmaya gayret etmeleri emri verilmekteydi.*"

---

22 Ermeniler'in genel tehciri talimatı, Mareşal Makenzen Rus cephesini yardıktan sonra verildi. Artık Ruslar ezilmişti. Bu da Türk Hükümeti tarfından kesin zaferin sağlandığının teminatı olarak algılandı.

23 Ermeni göçmenlerine geçici iskân izni çıkarmak için, yalnız Halep'te 200 kişi rüşvetle veya rüşvete aracılık ederek, büyük servete sahip oldular.

20 Ocak 1916 tarihinde Abdülahad Nuri Bey, Bab göçmenler sevkiyat memuru Muharrem Bey'e şöyle yazıyordu:

No. 344

Vilayet tarafından sayın şahsınıza gösterilen güven ve bu güvene istinaden size tevdi edilen işin önemini takdir edersiniz. Bab'da hiçbir Ermeni'nin kalmasına izin verilmeyecek. Maksadımızı, ancak göçmenlerin sürülmeleri konusunda gösterilecek sürat ve sertlik gerçekleştirebilir. Yalnız yollarda cesetlerin bırakılmamasına dikkat ediniz. Bu iş için tarafınızdan isdihdam edilecek şahıslara ödenecek en yüksek ücret ne ise bildiriniz. Nakil vasıtaları temin etmeye gerek yok. Göçmenler yaya olarak da gidebilirler. Bugünlerde bize göderilen ölü sayılarının tatminkar olmaması, bu insanların (Ermeniler) orada çok rahat bir hayat sürdüklerinin delilidir. Göçmen sevkiyatı bir yolculuğa benzemesin. Şikayetlere ve gözyaşlarına aldırmayın. Kaymakama gerekli bilgi vilayet tarafından verilmiştir. Gayret edin.

Abdülahad Nuri

"*Bu Muharrem Bey sabık Bağdat polis müdürüydü ve de atanan göçmen sevkiyat memurları arasında en gaddarıydı. Kendisine verilen görev çok önemliydi ve de paraya tamah edip görevini ihmal etmemesi için ayda 150 lira aylık bağlanmıştı. Bu adam çok büyük sevkiyatlar yaptı. Tek başına yollarda binlerce Ermeni'nin vahşi bir şekilde, telef olmasına sebep oldu.*"

"*Abdülahad Nuri Bey bu gaddar insana mesai arkadaşı olarak verdiği bir atlı jandarma yüzbaşısı ile aşağıdaki yeni talimatı Bab'a gönderdi.*"

Bab Kazası, Ermeniler'in tahliyesi esnasında uygulanacak sertliklerden sorumlu tutulmayacaktır.

Abdülahad Nuri

"Bu jandarma yüzbaşısı yanına aldığı 5-10 jandarmayla her türlü cinayeti işlemekten geri durmadı. Son talimat gereğince, Bab'daki tüm göçmenler 24 saat içinde tahliye edileceklerdi. İstedikleri gibi çıkabilirlerdi. Bu tahliye sonuçta onların ölümü demekti. Mevsim kıştı, tepeden tırnağa çıplak yola çıkarıldılar. Yol kenarında düşüp ölüyorlardı. Bab'dan Meskene'ye kadar yol kenarındaki tarlalar Ermeni cesetleriyle doldu. Cesetler bir avuç toprakla bile örtülmüyordu. Cesetlerin ortada bırakıldığı duyumunu alan hükümet, telaşlandı. Bu cesetlerin yabancılar tarafından görülmesi olasılığına karşı, gömülmesi için emir verdi. Kazma, kürek temin edildi, ölü gömücüler tayin edildi ve cesetler gömülerek, o vahşi cinayetin izleri sözde yok edilmiş oldu.

Ölü sayısı her on beş günde bir İstanbul'a rapor ediliyordu.[24] *Bu da göçmenler Genel Müdürlüğünün tamamen cinai bir niyetle oluşturulduğunun kanıtıdır."*

Abdülahad Nuri Bey durumdan memnun değildi. Sevkiyat kendi istediği süratle gerçekleşemiyordu. Bu işi bir an önce bitirmek için sabırsızlanıyorlardı. Bab kaymakamı Halep'e çağırıldı ve orada Abdülahad Nuri Bey'le fikir teatisinde bulundu, birkaç gün sonra da, Abdülahad Nuri Bey, yanına Eyüp Bey'i de alarak Bab'a gitti. Orada son derece korkunç bir sürgün uyguladılar. Çadırlar yakıldı,

---

24 Bu konudaki tüm faaliyetlere ait resmî emir ve muhaberat, eserin müteakip bölümündedir.

canlarını kurtarmak için yangından kaçanların üzerine ateş açıldı. Eyüp Bey, bir gün içinde 17.500 göçmeni arabasız, katırsız ve yağmur altında yola çıkardı. Yüzlercesi hastaydı, yürüyemiyorlardı, düşüp öldüler ve cesetleri çamur altında kaldı. Bab'ın sakinleri çölün en aşağılık halkıydı, ölülere saygıları yoktu. Ölülerin başına üşüşüp, onların tenasül uzuvlarını kesiyor ve akıl almaz bir vahşet sergiliyorlardı.

Benzer olaylar Maara'da Kaymakam Tevfik Bey'in öncülüğünde, Munbuc'da ise Nahiye Müdürü Hüseyin Fehmi Bey tarafından uygulanıyordu. Hüseyin Fehmi bir seferinde on yaşında bir çocuğu, yola çıkan bir kervandan kaçıp Munbuc'a döndüğü için feci şekilde dövdükten sonra diri diri gömdü.[25]

Gerçekten korkunç günlerdi diyen Naim Bey yazmaya devam ediyor:

"*Hükümet Ermeniler'in namus ve hayatını yok etmek istiyordu. Artık onlar için yaşama ve var olma hakkı kalmamıştı. Talat Paşa şöyle yazıyordu:*

"*Asırlardan beri Türkiye için belalı bir unsura dönüşen ve son zamanlarda Osmanlı İmparatorluğunu kan içinde boğmaya gayret eden Ermeniler'in varlığını güven altına almak isteyenleri, vatan haini olarak veya başka bir bahane bularak cezalandırılmaları gerektiğini, ilgili dairelere gizlice bildirilmeli.*[26]

---

25 İngilizler Hüseyin Fehmi'yi, Halep'te yakalayıp hapsettiler. O günlerde Kaymakam Tevfik Bey de mahkemeye verildi.

26 Bu konuda başka bir telgraf için bak. bu eserin müteakip bölümüne.

Anılarının bu bölümünde Naim Bey'in kaydettiği bazı gerçekler, merkez tarafından ardı ardına gönderilen telgrafların, Ermeniler için nasıl trajik bir durum yarattığını göstermektedir. İşte o gerçeklerden bir kaçı.

"*Tifüsün bütün şiddetiyle hüküm sürdüğü esnada,* diye Naim Bey devam ediyor:

Halep'te göçmen sevkiyatı o kadar şiddetlendi ki, polisler ve jandarmalar, Tanrı'dan başka sığınağı olmayan Ermeniler'i, domuz bağı ile bağlayıp, ölüm korkusuyla saklandıkları evlerinden sürükleyerek çıkarıyor ve sürüklüyorlardı."

"*Bir gün zavallının biri dilekçeyle, tifüse yakalanmış ailesini evlerinden sürükleyip bir çöp arabasına koyarak Karlık'a götürüp attıkları için şikayet ediyordu... Zavallı adam yalvarıp yakarıyor hiç olmazsa on gün daha şehirde bırakılmalarını istiyordu. Zavallının ölüme mahkûm edilmiş olduklarından haberi yoktu. Kendisini kimse acımayacaktı.*"

"*Görevli olduğum dönemde dairemize Ermeni göçmenleri tarafından bin kadar dilekçe verildi. Onlardan on tanesinin bile işleme alındığını görmedim.*"

"*Diyarbakırlı bir kadının elinde üzerinde "Ermeni Arması"*[27] *olan bir tabak görülmüştü. Kadın tabakla birlikte Göçmenler Genel Müdürlüğüne getirildi. Tabağı nereden aldığını sordular. Uzun zamandan beri tabağın evlerinde olduğunu ve nereden alındığını bilmediğini söyledi. Tabağın*

27 İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, bu armayı taşıyan her türlü eşya Türkiye'nin her yanında serbestçe satılıyordu. Tehcirde bu eşyalardan yanında bulunduranlar, idamla cezlandırıldılar.

nereden alındığını öğrenmek için, kadını Jandarma karakolunda bir hücrede on gün tuttular ve işkence ettiler ama zavallı kadın bilmiyordu. Kadın aç susuz ve işkence altında öldü."

"Bab-ül-Farac[28] karakolundan komiser Fevzi Efendi, bir gece saat sekizde, Cüdeyda semtinde bir eve gidip, Engürülü bir papazı alarak Karlık yolunda kurşunlayıp öldürdü. Papazın cesedi kışla tarafında bulunan İslam mezarlığına gömüldü ve ertesi günü de olay Göçmenler Müdürlüğüne bildirildi. Ardaşes adlı biri, şüpheli kişi olarak ihbar edilmişti. Uzun süre arandı ama bulunamadı. Nihayet onu bulup tevkif ettiler ve gözetim altında sevki esnasında, masum adamı öldürdüler. Adam suçsuzdu."

"Halep'te işte böyle binlerce drama şahit olduktan sonra, göçmen sevkiyat memuru olarak Meskene'ye gönderildim. Yola çıkmadan önce, Eyüp Bey beni yanına çağırdı: Naim Efendi, Meskene'ye gönderdiğimiz sevkiyat memurlarının hiçbirinin bize faydası olmadı, sen işin içinde bulundun, gelen emirleri de biliyorsun, bu adamları (Ermeniler'i) sağ bırakma, gerekirse kendi ellerinle öldür. Unutma bunları öldürmek bir eğlencedir dedi."

"Meskene'ye gittim. Ebuharrar'da bir jandarma onbaşısının işlediği cinayetleri duydum. Orada iki ay kaldım. Yalnız bir sefer göçmen sevkiyatı yaptım. Gönderdiğim adamların sayısı otuzu geçmedi.

"Daha Halep'teyken, İstanbul'dan aşağıdaki şifre telgraf gelmişti:

---

28 Bab-ül-Farac Halep'in bir semtidir. Komiser Fevzi ise, Halep'te Ermeniler'e karşı işlenen cinayetlerin en büyük örgütleyicilerinden biridir.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Halep Vilayetine şifre telgraf;

Belli kişilerin (Ermeniler'in) din adamları sınıfını yok etmek için çok çalışılması gerektiğine rağmen, haber aldığımıza göre, bunlar Suriye ve Kudüs gibi şüpheli yerlere gönderilmektedirler. Bu affedilmez bir suçtur. Bu gibi tahrikçilerin sürgün yeri hayatın bittiği yerdir.[29] Gereğinin ona göre yapılması tavsiye edilir.

1 Aralık 1915, İçişleri Bakanı

Talat

"Meskene'ye gittiğimde orada İzmit'in yaşlı dinî önderi bulunuyordu. Küçük bir çadıra çekilmiş ve kaderine küskün, düşünüyordu. Ziyaret edenlere bu belanın Allah tarafından olduğunu ve hepsine de suç işlemekten çekinmelerini öğütlüyordu.

"Nasıl olmuş da bu zararsız adam Göçmenler Genel Müdürü vekilinin dikkatini çekmişti. Eyüp Bey. Orada İzmit'in dinî önderi olan bir kişi var, niçin göndermiyorsunuz? Gönderin, yolda bir köşede gebersin. Olmaz veya yapamam diyemezdim. Ama onu göndermedik.[30] Bir gün de iki papaz yakalayıp Meskene'ye göndermişlerdi. Bunlar

---

29 Burada dikkate değer bir açıklama yapmak yerinde olur. Toplu katliamlarda en korkunç işkencelere tabi olanlar din adamlarıydı. Genellikle hapishanede işkence edildikten sonra cesetlerini parçaladılar. İstanbul Patriğini de Bağdat'a sürdüklerinde aynı şekilde öldüreceklerdi. Ancak Ane Kaymakamının sorumluluktan korkması, Patriği ölümden kurtardı.

30 Daha sonra Kilikya Başpatriğinin başvurusu üzerine, Cemal Paşa bu din adamıyla birlike birkaç din adamının da Kudüs'e gitmesine izin verdi.

hakkında verilen emir çok sertti. Doğrudan öldürün deniyordu. Bu iki papazı da göndermedim, orada alıkoydum. Adlarını hatırlamıyorum ama zannedersem, her ikisi de şimdi Halep'te bulunuyorlar.[31]

"Meskene ve Ebuharrar arasında bulunan Dipsi kampı en önemli katliam noktalarından biriydi. Ölüm mahkûmları orada öldürülüp nehre atılıyorlardı.[32] *Meskene baştan başa iskeletlerle dolmuş, bir kemik tarlasına benziyordu. Yalnız Halep'ten, Resulayn ve Meskene üzerinden 200.000 Ermeni gönderildi. Bu büyük gruptan yalnız 5.000-6.000 kişi sağ kalabildi. Çocuklar Fırat nehrine atılarak öldürüldüler. Kadınlar yollarda jandarmalar ve halkın barbarca ve vahşi hücumları sonucu, süngülenerek veya üzerlerine ateş edilerek öldürüldüler."*

* * *

Naim Bey ve Meskene müdürü Hüseyin Efendi geriye çağırılıp görevden alındılar. Çünkü göçmen kampını boşaltamamışlardı. Hüseyin Efendi kadına düşkün ve rüşvetçi biriydi, dolayısıyla, o görev onun başına konmuş bir talih kuşuydu. Göçmenlerden aldığı rüşvetlerle, binlerce liralık bir

---

31 Onlar Engürü'den sürgün edilen iki Katolik rahibiydi. Meskene müdürü görevden alındığında, onlar da şaşkınlıktan yararlanıp, Jandarma komutanına ve birkaç memura rüşvet verip, kaçtılar.

32 Dipsi kampındaki ailelerin tümü açlıktan öldüler. Son zamanlarda oralara göçmen götürülmüyordu, kervanlar doğrudan Ebuharrar'a indiriliyordu, zira kokuşan cesetler yüzünden orada durmak mümkün değildi. Ermenistanlı 30 kadın Arap çobanlar tarafından orada öldürüldüler. Çünkü, hayvanların yemi olan otu yemişlerdi.

servet birikimine sahip olmuştu. Kampın en güzel kızlarını alıp Munbuc'a götürüp bir süre orada kapatma gibi alıkoyduktan sonra, tekrar çöle geri getirir veya hediye olarak bir dostuna gönderirdi. Eğer kampı boşaltsa böyle güzel bir işi nereden bulacaktı? Ancak Halep'teki sırtlanlar sabırsızlanıyordu. Vali Mustafa Halik Bey bir an önce Ermeniler'in işini bitirip, "Üstün Hizmet" ödülünü almak istiyordu.[33]

Abdülahad Nuri Bey, Eyüp Bey, İttihat ve Terakki delegesi Cemal Bey, hepsi de sabırsızlanıyordu. Ama o sıralarda onlardan daha da sabırsız biri vardı, o da Der Zor Mutasarrıfı Zeki Bey'di. Temmuz sonlarında Halep'e aşağıdaki telgrafı çekti:

Şifre Telgraf:

Zor Mutasarrıflığından Halep Valiliğine

Bakanlık tarafından bana iletilen talimata göre[34] Halep'teki göçmen sevkiyatı hafifledikten sonra, burada bulunan Ermeniler'in iskân alanları değişecektir. Binaenaleyh göçmen sevkiyatının ne kadar süreceğini lütfen bildirin.

31 Temmuz 1916, Mutasarrıf

Zeki

---

33 Bir süre sonra, İçişleri Bakanı Talat Paşa'ya müşavir olarak atandı.

34 Naim Bey anılarında, Halep'e gelen muhaberat müdürü Fuat Bey'in, İçişleri Bakanlığı'ndan gelen şifre telgrafla "Artık göçmen sevkiyatına son verilmiştir. Bir önceki talimat uyarınca uygulamaya acilen başlayın..." dediğini aktarıyordu. Nitekim, iki gün sonra katliam başlamıştı.

Pek tabii ki telgraftaki "buradaki Ermeniler'in iskân alanı değişecektir" cümlesinin, "katledileceklerdir" anlamına geldiğini söylemeye hacet yok. Zaten o tarihte Zeki Bey'in sabırsızlıkla beklediği katliam başlamıştı. Naim Bey ve Hüseyin Efendi'nin yapamadıklarını, Hakkı Bey tüm Fırat boyunda bulunan göçmenleri Der Zor mezbahasına indirecekti.

Kıtali anlatmayacağım. Çünkü onu anlatmak için ciltler doldurmak gerekir, ancak Zeki Bey'in birkaç ay zarfında gerçekleştirdiği barbarlığın ve vahşetin nasıl bir doruğa çıktığını gözler önüne sermek için size birkaç olayı anlatmak istiyorum.

Musul'a gönderilme bahanesiyle halk ayrı ayrı gruplar halinde Der Zor'dan çıkarıldı. Ama onlar Şeddade'den öteye geçemediler. Şeddade'ye doğru uzayan yol üzerindeki Marat ve Suvar çölleri özellikle seçildi. Bu kalabalığı öldürerek bitirmek mümkün olmadığından, yapay olarak bir kıtlık yaratıldı. Bu durumda insanlar önce eşekleri, kedileri ve köpekleri yediler. Daha sonra at ve deve cesetlerini ve en son da yiyecek başka bir şey kalmayınca [~~insan cesetlerini ve en çok da küçük çocuk cesetlerini yediler.~~][35]

Bunlar artık cin çarpmış kişilerden oluşan ve insanlık tarihinde benzeri bulunmayan kervanlardı.

---

35 Bu olaylar çöllerde bir ilk değildi. Terkedilmiş aç yetimler, Rakka kampında ateşin üzerinde bir tencere görmüşler ve et zannederek tencerenin kapağını açıp bir parça çalmışlardı. [~~Çaldıkları küçük bir çocuğun eliydi. Tencerede pişen çocuk etiydi ve o yetimler aç oldukları için çaldıkları o eti yemişlerdi.~~]

Birkaç günden beri aç olan bir kız, hasta yatıyordu. Baş ucunda annesi oturuyordu. Bu arada yakından bir koku, et kokusu geliyordu. Kız annesine, "Ana git bir parça iste, artık dayanamıyorum..." der. Anne gider ama birkaç dakika sonra eli boş döner. Kız vermediler mi diye sorar ve hemen arkasından ilave eder: "Ben ölünce sen de [~~onlara benim etimden verme, yalnız ye...~~]" Böylece küçükler daha hayatta iken, [~~etlerinin yeneceği~~] fikrine alışmışlardı.

Anneler artık çıldırmışlar, çocuklarını satışa çıkarıyorlardı. Kadınlar avaz avaz bağırıyordu:

Kızımdır, helalimdir, canımdır, satıyorum almıyorlar, bakın almıyorlar...

Yanında zehir bulunan bir eczacı, haplar yapmıştı. Tanesine bir lira verebilen talihliler, bir an önce bu işkenceden kurtulmak için alıyorlardı.

Askeriyenin yol inşaatında çalıştırmak üzere askere almak istediği 550 genci Zeki Bey Der Zor kışlasında hapsetmiş ve onları günlerce aç ve susuz bırakmıştı. Bu gençler birbirlerini parçalamışlar ve [~~sağ sağ yemişlerdi.~~]

Zeki Bey'le Zor mebusu Muhammed, Ane müdürü Turki Mahmut, komiser Mustafa, Resulayn nahiye müdürü Hüseyin Bey ve iki çocuğu, Suvar müdürü Şeyh Süleyman, Hasiçe müdürü Eysa Sıkhta, Çerkez Ömer el Hakim, göçmen sevkiyat memuru Abdullah Paşa işbirliği içindeydi. Bu isimler en önemlileriydi.

Zeki Bey bunları galeyana getirmek için, genellikle atının üzerinden eğilip, küçük çocukları kollarından kavrayarak havada bir iki kere çevirdikten sonra [~~yere çarparak kafalarını ezip parçalıyor~~] ve sonra da avanelerine dönüp: Bir masum öldürdüğümü sanmayın. Bunların (Ermeniler'in) yeni doğmuşları bile suçludur. Çünkü içlerinde intikam

tohumları taşımaktalar. Yarın güvende olmak istiyor musunuz? O halde küçükleri bile kayırmayın. Onlar da kayırmıyorlardı.

Kıtal esnasıda yalnız güzel kızların bir kısmı kurtuldu. Bir iki hafta zarfında ve belki de on yatak değiştirdikten sonra, o kızlar develerle satılmak üzere, Resulayn'a ve Mardin'e götürüldüler. Fiyatları tecavüze maruz kalmadan önce 20 kuruştu, ancak ırzlarına geçildikten sonra 5 kuruşa satılmaktaydılar.

Şurda burda kalarak kurtulan bazı kadınlar, sonradan Der Zor'a döndüler. Polis komiseri Mustafa, Süryani (Katolik) kilisesini geneleve çevirerek onları fahişeliğe mecbur etti.

Der Zor katliamından ve çöllere sürülmüş Ermeniler'den hayatta kalan yaklaşık 200.000 kişi de böylece bitmiş oluyordu.

* * *

Kurulması bu katliamı acil hale getiren, "Yıldırım Ordusu"na gelince, kaderin cilvesine bakın ki Bağdat'a bile inemedi. Daha onun kuruluşu tamamlanmadan, toplanan askerleri Filistin'e göndermek mecburiyetinde kaldılar. Orada sıkışmışlardı. General Falkenheim, İngilizler'in ilerlemesini durduramadı. Onun yerine derhal, büyük ümitlerle Liman von Sanders Paşa gönderildi. Ama o da fayda etmedi, General Alenbee Osmanlılar'ın Filistin cephesindeki güçlerini görülmemiş bir mağlubiyete uğrattı.

Gerek Yıldırım Ordusu'ndan ve gerekse o cephede bulunan diğer ordulardan, bir şey kalmamıştı. Yalnız Liman von Sanders Paşa, kendi Alman Kurmay heyetiyle Halep'e döndü. Çünkü ilk önce onlar kaçmıştı. Bu arada Mustafa

Kemal, Kazım ve Fuat Paşalar alelacele yaklaşık 400 km. yol katederek Halep'e döndüler. Aceleden giyinmeye bile vakit bulamamışlardı. Hiç ifrata kaçmadan, Fuat ve Kazım Paşalar, o halde Altunyan Hastanesine getirildiler.

Bir hafta sonra Türkiye silahları bırakmak zorunda kaldı. Sona gelinmişti.

Bölüm IV

RESMÎ BELGELER

A · Kasıt

İttihat Hükümeti Ermeni sürgün ve kırımlarını devletin bekası bakımından kaçınılmaz bir zaruret olduğu savının ardına sığındı. Ermeniler'in hudut boylarında bir isyana hazırlandıklarını, Osmanlı ordusunun iletişim yollarını kesip, İtilaf kuvvetlerinin ve özellikle de Rus ordusunun Türkiye'ye girişlerini kolaylaştıracaklarını ileri sürüyordu.

Ermeniler'in böyle bir amacı yoktu ve öyle bir şeyi dahi düşünmüyorlardı. Aslında genel silahsızlandırma esnasında da ortaya çıkacağı gibi, silahları bile yoktu. Tam aksine hududun ötesinde böyle bir isyan hareketini, harbe girmeden önce Rus topraklarında ve Kafkasya'da başlatmak isteyen İttihat Hükümeti'ydi. Bu konudaki en son delil, Ermeni kırımları sorumlularını cezalandırmak üzere oluşturulan Divanıharbi Örfî mahkemelerinde süren davalarda su yüzüne çıktı. Aslında esas amacı Avrupa'yı aldatmak olan bu siyasi oyun, Türkiye'de halen hukukun üstünlüğünü sözde kanıtlamaktaydı. Ancak bununla birlikte İstanbul'daki davalarda ortaya çıkan oldukça ilgi çekici hususlar, bu büyük fırtınanın yarattığı şaşkınlıklar arasında gizli kalmış birçok karanlık noktaları aydınlatmıştır.

İçinde bulunduğumuz yılın 14 Nisan tarihli oturumunda ortaya çıkan delillerden biri şöyle: "Sınır tecavüzleri ve

Ermeni katliamı için kurulmuş Teşkilat-ı Mahsusa üst düzey yöneticilerinden biri olan Yusuf Rıza Bey, ki aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi üyesiydi. Harbin ilanından bir ay önce, yeterli miktarda kuvvet toplamış olduğundan, İstanbul Harbiye Nezaretinden ve Teşkilat-ı Mahsusa aracılığiyle aldığı bir talimat gereğince, o sıralarda Trabzon'a gelmiş bulunan sekiz kişilik bir Gürcü heyetiyle temasa geçmesinin istendiğini beyan etti. İstanbul basınında çeşitli dillerde yayınlanan gazetelerin 15 Nisan tarihli nüshalarında yayınlanan sorgulamanın ilgili bölümünü kelimesi kelimesine çeviriyorum:

Başkan: O heyet kimlerden oluşuyordu?

Yusuf Rıza Bey: Heyet başkanı Çeretelli'ydi ve kendisine Binbaşı Terel refakat ediyordu.

Bu ikisine ve heyetin diğer altı üyesine, bağımsız bir Gürcü devleti kurulacağı ve hükümette, hepsine de görev vaat edilmişti.

Başkan: Bu vaatde bulunan kimdi?

Yusuf Rıza Bey: Türkiye. Hem kendi ve hem de Alman İmparatorluğu adına.

Başkan: Şartlar ne olacaktı?

Yusuf Rıza Bey: Gürcüler bizlerin vereceği silahlarla ayaklanma başlatacak, Ruslar'ın ricat hattını kesecekler, demiryollarını imha edecekler, silah ve askerî malzeme depolarını havaya uçuracaklardı.

Başkan: O sırada Türkiye harp ilan etmiş miydi?

Yusuf Rıza Bey: Hayır.

Başkan: Harp ilan edildiğinde neredeydiniz?

Yusuf Rıza Bey: Bir Rus şehrinde.

Başkan: Demek ki merkeziniz, (İttihat Komitesi) harp ilan

edilmeden önce siz Rus hududunu geçmiş olduğunuza göre, harbe girmeye kararlıydı.

İşte bu yalanlanması imkansız delil, Türkler'in harp ilan etmeden, Ruslar'ın Kafkasya ordusunun iletişim yollarını kesme konusundaki faaliyetlerini göstermektedir.[36]

Bu delil aynı zamanda İttihatçıların bir emrivaki sonucu savaşa girmiş oldukları tezini de çürütmektedir. Buna göre Amiral Souchon 29 Ekim 1914 tarihinde, Odesa'ya hücumla, birkaç gemi batırmış ve Türkler'i bir emri vakiyle karşı karşıya bırakmıştı. Halbuki Yusuf Rıza Bey'in ifadesinden, İttihatçıların, Almanlar'ın yanında harbe girmeye kararlı oldukları anlaşılmaktadır.

İttihatçılar daha ilk günden harbe gireceklerdi, ancak İngiltere'de kendileri için inşa edilen iki zırhlının teslimini bekliyorlardı. Hatta bu gemileri teslim almakla görevli mürettebat da İngiltere'ye gönderilmişti. İngiltere'nin uyguladığı ambargo sonucu bu gemileri alamadılar.

* * *

Ermeni kıtalleri önceden kararlaştırılmıştı. Bu fikir, büyük devletlerin, altı Ermeni vilayetine kendileri tarafından tayin edilen ve Ermeni refomlarının uygulanmasına nezaret edecek müfettişlerin, Osmanlı İmparatorluğuna kabulüyle kafalarında şekillendi. Türkler bunu kendi hükümranlık haklarına karşı bir darbe olarak algıladılar ve Ermeniler'i hiç affetmediler ve o dönemde hüküm süren uluslararası şaşkınlıktan faydalanarak, planlanmış olan o korkunç katliamı

36 Aynı amaçla Türkler'in, Ermeni siyasi partilerinden Taşnak'a da benzeri bir teklifte bulunmuşlar, ancak olumlu bir cevap alamamışlardır.

uyguladılar. Zamanın Türkiye Ermeniler'i Patriği yılımızın 25 Nisanı'nda, Beyoğu Üç Horan Kilisesi'nde yapılan anı töreninde bu noktayı alenen teyit etti.* Kendisi 11 (24) Nisan 1915 tarihinde sürgün edilen aydınlar konusunda, zamanın Başbakanı olan Sait Halim Paşa'ya müracaatında, aldığı cevap aynen şöyleydi:

"Zamanında İtilaf Devletlerine müracaatla, milletinizi Osmanlı Devleti'nden ayırmak istediniz; şimdi yaptığınızın cezasını çekiyorsunuz. Bu Ermeni meselesi konusunda hazırlanan bir planın sonucudur ve uygulanacaktır."

Bu olaylardan çok önce, 27 Ağustos 1914'de, daha Türkiye'de Ermeniler'e karşı bir zulüm söz konusu değilken, Londra'da *Daily Telegraph* gazetesi, New York muhabirine atfen ürkütücü bir telgraf yayınladı. Buna göre Birleşik Amerikan'ın Türkiye Büyükelçisi Morgenthau'nun hükümetine gönderdiği bir rapora göre, Osmanlı başkenti İstanbul'da yaşayan İslamlar, Avrupa harbinden faydalanarak, tüm Hıristiyan ve Musevileri katledecekler.

Bu telgrafın yayınlanması İstanbul'da büyük bir kargaşa yarattı, o kadar ki Birleşik Devletler Büyükelçisi basına şu yalanlamayı vermek zorunda kaldı:

Daily Telegraph gazetesinin yayınladığı telgrafı hayretle okuduk. Buna göre İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Washington'a gönderdiği bir raporda hükümetin, Rumeli ve Anadolu'da yaşayan Hıristiyan ve Musevilerin hayatlarının tehlikede olduğu, Büyük devletlerin harp halinden istifadeyle, Hıristiyan ve Musevilerin katledilecekleri beyan edilmiştir. Büyükelçi bu haberin kesin olarak yalanlanması için tam yetki vermektedir. Bay Morgenthau'nun kızı ve damadı üç çocuklarıyla

---

* İlk 24 Nisan anması 1919 yılında İstanbul'da yapıldı.

İstanbul'a gelmiş ve halen Büyükelçiyle birlikte yaşamaktadırlar. Eğer *Daily Telgraph*'ın New York muhabirinin dediği gibi İstanbul'da durum tehlikeli olsaydı, Büyükelçi aile fertlerinin sayısını arttırma yerine tam aksine onların tümünü Amerika'ya geri gönderirdi.

Daily Telgraph'ın bu yayınından en fazla endişelenen Ermeniler olmuştu, zira hükümetin kendilerine karşı bir şeyler hazırladığını hissediyorlardı. Ermeni aydınları ve önde gelen kişiler özellikle fişleniyordu, ancak kendilerine karşı hazırlananın ne olduğunu kimse bilmiyordu. Özellikle Ermeniler Amerikan Büyükelçisinin yalanlamasına inanmadılar. Onu diplomasinin gereği olarak gördüler. Büyük bir kıtal esnasında bile Türkler'in, Amerikan elçisi veya ailesi fertlerinin saçının bir teline bile zarar gelmesine izin vermeyeceklerini biliyorlardı. Böylece de Elçinin yalanlamasındaki 'katliam ihtimali olsaydı, Bay Morgenthau'nun aile fertlerinin sayısını arttırmayacağı' savının da gülünçlüğü aşikardı.

Diğer taraftan daha sonra yaşanan olaylar. *Daily Telgraph*'ın iddialarının ne kadar doğru olduğunu gösterdi. Türk Hükümeti 6 Ermeni vilayetindeki 7 yaş üstü tüm erkek nüfusun, tarihte benzeri görülmemiş bir biçimde katletti. Kadın, kız ve çocuklara gelince, hiçbir ulaşım imkanı sağlamadan, mevsimin acımasız iklim şartlarına bakmadan, bütün mal varlıklarını gaspederek, Mezopotamya çöllerine sürdü. Bütün güzel kızlar, kadınlar ve çocukların büyük bir kısmı alındı ve zorla din değiştirilerek evlerine götürüldü.

İstanbul ve İzmir'den kısmen ve Türkiye'nin diğer bölgelerinde yaşayan Ermeni nüfusu da Suriye ve Mezopotamya çöllerine sürüldü. Yol boyunca yaşanan sıkıntılar, korku ve uygulanan korkunç işkenceler sonucu sürgün edilen halktan çoğunun ölümüne sebep oldu veya öldürüldüler.

Birçokları intihar etti. Kalanlar ise daha önceki bölümlerde görüldüğü gibi hastalık ve açlıktan yaşamlarını yitirdiler.

Böylece İttihatçılar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusun çoğunluğunu, aydınlarıyla, din adamlarıyla, zenginleriyle, tüccarlarıyla mahvedip, okul ve kiliseleri işgal ettiler, birkaçını da Urfa ve Der Zor'da olduğu gibi umumhaneye çevirdiler, tüm kutsal mekanları, manastırları ve içlerindeki asırlık tarihi eserleri ve kutsal eşyayı, hatta mezarlıkları bile harab ettiler ve mezar taşlarını söküp kullandılar... Ermeniler'den hiçbir iz bırakmamak için.

Benzer bir zulüm Rumlar'a, Araplar'a ve özellikle Süryaniler'e de uygulandı, ancak bunlardan hiçbiri Ermeniler'in maruz kaldığı ölçüde, barbarca ve tahrip edici olmadı.

* * *

Ermeniler'e karşı esas zulüm 11 (24) Nisan 1915 tarihinde vuku buldu. Ben dahil, yaklaşık 200 aydın İstanbul'da tevkif edilerek Engürü'ye (Ankara) sürgün edildik. O zamana kadar vuku bulan olayları, -Van olayları, Dörtyol ve Zeytun'dan kısmi sürgünleri- hükümet yerel mahiyette olaylar olduğuna halkı inandırmış, Ermeniler'i sükunete davet etmişti.

O tarihlerde hükümetin Ermeniler'den korkmasına hiçbir sebep yoktu. Çünkü Ermeniler bir isyan hazırlığı içinde olsalar bile, bu tür bir hareketi başarıya ulaştıracak durumda değillerdi. Çünkü, 21 ila 45 yaş arasındaki erkekler zaten askere alınmışlardı. Her halde kadın, çocuk ve ihtiyarlarla ayaklanmaya teşebbüs edemezlerdi.

Bizleri tevkif ettikten sonra hükümet, Patrikhaneyi, bunun halk geneline karşı olmadığını söyleyerek aldattı. Talat Bey -sonradan Paşa- İçişleri Bakanı olarak, Ermeni Patriğine:

"*Hükümetin bazı Ermeniler'in ayrımcılık hareketine girişikleri yolunda şüpheleri olduğunu ve sözlü veya yazılı olarak bağımsız bir Ermenistan kurulması için propaganda yapabilecek kişilerin etkisiz hale getirildiğini*" açıkladı.[37] Aynı zamanda bu konuda tahkikatın sürmekte olduğunu ve suçsuzların derhal bırakılacağını ilave etti. Hatta inandırıcı olmak için tevkif edilenlerden birkaçını bir iki hafta sonra geri getirdi. Halbuki taşradaki aydınlar ve toplumun önde gelen kişilerini (din adamı, tüccar, servet sahibi, emlak sahibi) bila istisna hapse atmışlardı.

Naim Bey'in anıları ve elimizde mevcut resmî telgraflar, talimatnameler, hükümetin Ermeniler'i yok etme kastını gösteren delillerdi. Bu kasıt yeni değildi. Birazdan açıklayacağımız belgeler, Ermeni halkının İttihat Hükümeti tarafından sorumlu tutulmak istendiği gibi, ayaklanmaya niyeti olmadığını, yalanlanamayacak şekilde ispat etmektedir.

Naim Bey'in bize teslim ettiği belgeler içinde, amiri Abdülahad Nuri Bey'in gizli evrakının bir kısmı ve özellikle İttihat'ın Halep delegesi Cemal Bey'e yazılan iki mektup da var; o Cemal Bey ki daha sonra Nuri Bey'in en önemli işbirlikçisi oldu. O mektuplar Cemal Bey Halep'e gelmeden önce, Adana İttihat delegesi olduğu zaman yazılmış ve basmakalıp bir rumuzla (muhtemelen komitenin İstanbul merkezinden birinin rumuzu) imzalanmıştı. Onlardan 28 Şubat (13 Mart) 1915 tarihli olan, birinci mektup, hükümetin Ermeniler'e karşı kötü bir planı olmadığına halkı inandırma çabası içinde ve bizlerin tevkifinden önce yazılmıştı.

İşte kıtal planının ta kendisi olan 18 Şubat (3 Mart) tarihli birinci mektup:

---

37 Halbuki birkaçı hariç, hepsi de en acımasız şekilde katledildi.

"Adana Delegesi Cemal Bey'e

Türkiye'de İttihat ve Terakki siyasi hayatının yegane engeli Ermeniler'dir. Son zamanlarda Kahire'den alınan haberlere göre, Taşnak Partisi Cemiyete (İttihat Komitesi) kesin bir saldırı hazırlamakta. Geçmişin tüm tarihî durum ve olayları dikkatle incelendiğinde, cemiyetin vatanseverane gayretlerinin önünde yaratılan fırtınaların, Ermeniler tarafından ekilen kargaşalık ve fitne tohumlarının sonucu olduğu görülür.

Dr. Nazım Bey'in[38] yazılarında: "Eğer Ermeniler olmazsa, ben bütün Türkiye'nin, İttihat ve Terakki'nin küçük bir işaretiyle, istenilen yöne doğrulmasını sağlarım" demektedir.

Cemiyet vatanı bu lanetli ırkın istek ve arzularından kurtarmaya ve bu konuda Osmanlı tarihinin lekelenmesi sorumluluğunu omuzlama kararını almıştır. Geçmişin tezlil[39] edici ve acı dolu olaylarını unutmayan cemiyet, geleceğinden ümitvar olduğundan[40] Türkiye'de yaşayan tüm Ermeniler'den bir kişisini bile sağ bırakmadan imha etmeye kararlı olarak bu konuda hükümete geniş yetkiler vermiştir.[41]

Terkedilmiş mal varlıkları, sonuçta cemiyetin gelişmesi ve vatanseverane amaçlarla kullanılmak üzere, şimdilik hükümetin

---

38 İttihat ve Terakki'nin en nüfuzlu kurucu üyelerinden biri. Şimdiki Türk Hükümeti tarafından İttihatçılar aleyhine hazırlanan iddianamede şöyle denmektedir: "Hatta Dr. Nazım bile o kadar ileriye gitmiştir ki, bu eylemin (Ermeni katliamı) Doğu meselesini kökten halledeceği" iddiasında bulunmuştur.

39 Balkan harbine atıfta bulunuyor.

40 Yani Almanya ve Türkiye'nin zaferinden emin görünüyor.

41 Ermeni tehciri önceden geçici olarak askeriyeye verilmişti. Daha sonra siyasi iktidar bu işi üstlendi. Aslında askeriye ve siyasi iktidar birlikte çalıştılar.

uygun gördüğü şekilde el konarak muhafaza edilecektir.[42]

Bu konuda lüzum görüldüğü takdirde komisyonlardan hesaplara dair gerekli bilgileri alın. Bunların idaresinde herhangi bir yolsuzluk gördüğünüzde, hem valiler nezdinde ve hem de bizlere gerekli başvuruyu yapabilirsiniz.

Mektubun birinci paragrafındaki Taşnak Partisi'nin planladığı hücum yeni bir şey değildi ve dünya savaşıyla hiç de ilgisi yoktu. Mektupta hücum diye adlandırılan, aslında Balkan Harbi sırasında, Taşnak ve diğer Ermeni siyasi partilerinin, Ermeni reformları konusunda Avrupa devletleriyle Mısırda yaptıkları görüşmeler sonucunda oluşturdukları dayanışma idi.

Bir hafta sonra yazılan ikinci mektup birinci mektubun tekrarından başka bir şey değildi, yalnız bir farkla. Bu mektupta yalnız Ermeniler'e atıfta bulunulmuyordu. Bu mektup Ermeniler'in işi bitirildikten sonra sıra diğer unsurların, yani Rum, Süryani ve Araplar'ın katliamına gelecekti.

25 Mart (7 Nisan) 1915

"Adana Delegesi Cemal Bey'e:

Asırlardan beri Devletin medeni bir şekilde ilerlemesine engel olan belli unsurları izole etme amacını, siyasi engellerden arınmış geniş bir alanda sağlamak hepimizin görevidir. Bunun için "ne isterse olsun" diyerek, tüm sorumluluğu üstlenip, hükümetin harbe iştirakinin ne büyük bir fedakarlık olduğunu takdir ederek, alınan tedbirlerin amacına ulaşması için çalışmalıyız.

---

42 Hükümet sürgün edilen Ermeniler'in tüm mal varlıklarına el koydu.

18 Şubat (3 Mart) 1915 tarihli mektupa belirtildiği üzere, Cemiyet bundan böyle amaçlarını gerçekleştirme yolunda kendisiyle mücadele eden çeşitli güçleri kökünden imha etme kararında olup, bu konuda maalesef çok kanlı yollara baş vurmak zorundadır.

Emin olun ki, bu tedbirlerin ürkütücülüğü bizleri de üzmekte, ancak Cemiyet kendi ebedi varlığını korumak için bundan başka çıkar yol göremiyor.

Ali Rıza[43] Bey bizleri tenkit etmekte ve insafa gelmemizi istemektedir. Safderunluğun bu derecesi aptallıktır. Halep'e gidin ve kendisini ikna edebilirseniz birlikte çalışın. Mümkün olmazsa, kendisine kalbinin nahif tellerini titretecek uygun bir yer buluruz.[44]

Belli kişiler (Ermeniler) için yapılanların sonucu alınmadan, diğerleriyle[45] uğraşmak doğru olmaz.

Şimdilik belli kişilerin[46] yasal yollarla cezalandırılması uygun görülmüştür. Bu müstakbel harekatın başlangıç noktası olacaktır.

Emval-ı Metruke konusuna tekrar dikkatinizi çekiyorum, çok önemlidir. Onların idaresini gözden uzak tutmayın. Tüm muameleri ve hesapları denetleyin.

Yola çıkışınızı bildirin.

---

43 Cemal Bey'den önce Halep delegesiydi. Yarı yarıya görme engelli olup, Cemal Bey'in Halep'e gitmesinden sonra siyasetten çekildi ve ticaretle uğraştı.

44 Yani öldürürüz.

45 Rumlar, Araplar ve Süryaniler.

46 Bilindiği gibi bütün bölgelerde belli kişiler yani, aydınlar, tüccarlar v.b. tevkif edilerek Divanıharbe sevkedildi. Buradaki yasal yollar deyimi bunu gösteriyor.

Hamiş. - Naci Bey[47] oraya gelecek, kendisini çevreye tanıtın. Valiyi değiştirmek mümkün değil. Zaten siz de oradan ayrılacağınıza göre gerek yok.

Bu mektuplar üzerine Cemal Bey hemen Adana'dan Halep'e gitti. Orada Ermeni kırımları planının uygulanması için büyük bir gayretle çalışacaktı.

İttihat Komitesinin iki mektubunu en iyi şekilde değerlendirmek için, o günlerde Türkiye'de iki hükümetin varlığını bilmek gerekir. Biri resmî olanı, Sait Halim Paşa Kabinesi ve diğeri de İttihat ve Terakki Komitesi ki, gayrî resmî olmasına rağmen, daha gerçek ve etkin bir iktidardı, zira resmî iktidar çok sıkı bir şekilde İttihat'ın kontrolündeydi. İttihat'ın tüm taşra merkezlerinde delegeleri vardı. Bunlar genelde mesul sekreter olarak adlandırılıyordu. Bu delegeler her işe ve özellikle de sürgün ve katliamlara nezaret etmekteydiler. Valiler ve genellikle bütün memurlar onların bilgisi ve onayı olmadan hiçbir şey yapamazlardı. Hatta polis atamaları onların onayına bağlıydı.

47 Bu herhalde İttihat'ın en beliğ üyelerinden biri olan Naci Bey'dir ki, harbin başlangıcında Mezopotamya'ya gönderildi. Görevi Araplar'ı İngilizler'e karşı kışkırtmaktı. Naci Bey orada hastalandı ve öldü. Jön Türkler, onun ölüm gününü milli yas günü olarak ilan ettiler.

Bölüm IV-1

B · İhtiyati Tedbirler

Kıtalleri uygulamaya koyulan İttihat Hükümeti, medeni dünyanın bu olaylardan haberdar olmaması için her türlü tedbire başvurdu. Her seferinde olaylar yurtdışında şayi olduğunda, en alçakça yalanlamalara başvurdu. Ancak Amerikan Konsolosları her fırsatta İstanbul'daki elçiliği bilgilendiriyor ve bu da İttihat Hükümetini çok rahatsız ediyordu.[48] İşte o rahatsızlıkların delillerinden biri olan bu belge ki, aynı zamanda uygulanan Ermeni katliamının önemli delillerinden biri olabilir.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Halep Valiliğine şifre telgraf: 18 Kasım (1 Aralık) 1915

Amerikan hükümetinin emriyle, İstanbul elçiliğinin son zamanlarda vaki müdahalelerinden, Amerikan konsoloslarının gizli yollarla bazı bilgiler edindiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar

---

48 Rahmetli Dr. Shephard aşağıdaki olayı şöyle anlatıyordu. Ermeni kıyımından sonra bir grup bayan Harput'tan, Amerika'ya dönmek üzere Halep'e geldiler. Bu bayanlar yollarda soyulmuşlar ve çok sıkıntı çekmişlerdi. Türk Hükümeti onların yanlarında resim veya herhangi bir yazı olmaması için, saç örgülerinin içine kadar çok sıkı bir aramaya tabi tutmuştu. Bayanlardan biri, aradıklarının üzerlerinde değil, kafalarının ve gözlerinin içinde ve kalplerinde olduğunu, onları da ancak kendilerini öldürmekle yok edebileceklerini söylemişti.

Ermeni tehcirinin (sürgünlerin) düzenli ve rahat bir şekilde yapıldığı kendilerine bildirilmişse de bu cevap onları tatmin etmemiş olduğundan, şehir, kasaba ve merkezlere yakın bölgelerde bulunan Ermeniler'in sevki esnasında, dikkat çekecek olayların olmamasına özen gösterilmesi gerekir. Halihazır siyasetimiz icabı en önemli nokta civarda dolaşan yabancıların tehcirin, salt yer değiştirme olayı olduğuna kanaat getirmeleri lazımdır. Bu sebeple geçici olarak, göstermelik bile olsa, göçmenlere iyi davranılması ve bilinen tedbirlerin[49] uygun yerlerde uygulanması çok önemlidir.

Haberleri yabancılara ulaştıranlara gelince, onların tevkif edilerek, değişik sebeplerle Divanıharbe teslim etmenizi önemle tavsiye ederim.

İçişleri Bakanı

Talat

Mülahaza. -Şifreyi söz konusu etmeden, Polis Müdürleriyle görüşün. Gerçekten (delil toplamak için) tahkikat yürüten öyle şahıslar var mı? Bakanlık talimatı mucibince buralarda biraz daha ölçülü davranılsın.

Göçmenler Genel Müdürü vekiline (havale)

21 Kasım (3 Aralık 1915)

Vali

Mustafa Abdülhalik

Bu gibi şahısların varlığından emindim. Gerekli araştırmayı yapması için birkaç kere Polis Müdürüne rica etmiştim,

49 Kıtaller.

ama faydası olmadı. Eğer valilik tarafından kendisine etkili bir tarzda ihtarda bulunulursa, belki bir sonuç alınabilir. Bu konuda emir sizindir.

21 Kasım (4 Aralık) 1915, Göçmenler Genel Müdür Vekili Abdülahad Nuri

Göçmenler Genel Müdür Vekiline:

22 Kasım (5 Aralık) 1915

Göçmen sevkiyat memurlarına da yazmalıydınız.

Vali

Mustafa Abdülhalik

Naim Efendi'ye yazın.

Abdülahad Nuri

22 Kasım (5 Aralık) 1915

Yazıldı. Dosya 741-16

(Bu notlar şifre telgrafla ilgili yapılan işlemleri belirtmektedir.)

Naim Bey'in anılarında bu konuyla ilgili ve yaklaşık bir ay önce gönderilen aşağıdaki şifre telgraftan alıntılar da bulunmaktadır.

No. 745. İçişleri Bakanlığı'ndan Halep Valiliğine şifre telgraf.

Alınan bilgilere göre Ermeni gazetelerinden birkaç muhabirin oralarda dolaşarak çektikleri kıyım olaylarını gösteren fotoğrafları ve sair vesaiki bölgemizdeki Amerikan konsolosuna

teslim etmişlerdir.[50] Bunların yakalanarak yok edilmesi.

İçişleri Bakanı

Talat

Naim Bey'e göre bu gibi işlerin takibi için gizli memurlar görevlendirilmişlerdi. Hatta Amerikan konsolosluğu etrafında da casuslar dolaşıyordu. Bir gün *Jamanak* (?) veya başka bir gazetenin yazarlarından biri Halep'te görülmüştü. Onun takibine önem verilmiş olmasına rağmen yakalanmamıştı.

Bu şahıs Ermeni edebiyatında mizahi eserleriyle ün yapmış yazar Yervant Odyan'dı. O İstanbul'daki *Jamanak* gazetesinde yazardı. Ancak sürgünde olduğu için, her nasılsa yolu Halep'e düşmüştü. Hakkında yakalanma emri çıkarılmış ve emirde, kendisi ayrıntılı biçimde tarif edilmişti.

O kadar ki ayakkabılarından birinin ökçesinin aşınmış olduğu ve diğerinin de burnunun yırtık olduğu bile unutulmamıştı. Ama Onnik Mazlumyan onu Suriye'nin Hama şehrine kaçırmayı başarmıştı.

* * *

İşte hükümetin huzursuzluğunu gösteren başka bir şifre telgraf.

---

50 Amerikan Konsolosu Mr. Jackson'a kıtallerlle ilgili fotoğraflar veren Ermeniler olmuştur. Bunlardan biri de İngilizce bilen Aram Gülyan'dı. Resimleri çeken Halep Başpiskoposluğu sekreteri Mateos Yeretsyan'dı. Amerikan Konsolosluğuna gizlice bilgi verdiklerinden şüphelenilen bir hayli Ermeni şahıs, papaz Halep'te tevkif edilmiş ve kaybolmuşlardır.

"İşittiğimize göre, yabancı subaylar malum kişilerin (Ermeniler'in) yol boyunca yığılı cesetlerini görerek fotoğraflarını çekiyorlarmış. O cesetlerin ortadan kaldırılarak derhal defnedilmesini önemle tavsiye ederim.

29 Aralık 1915 (11 ocak 1916), İçişleri Bakanı

Talat

Mülahaza: Çok önemli değil mi? Bey (Abdulahad Nuri)

Göçmen Müdür Vekili

Vali

Mustafa Abdülhalik

Naim Bey bu konuda da yazmakta:

"Felaket sebebiyle, sefalet ve hastalıktan her gün 700-800 Ermeni ölmekteydi. Bunların cesetleri yollarda çamurların içinde bırakılmaktaydı. Cesetler yırtıcı kuşlar tarafından delik deşik edilmişlerdi. Alman ve Avusturyalı subaylar bunların resimlerini çekerek memleketlerine gönderiyorlardı.

Şimdiki Türk Hükümeti tarafından İttihat Komitesi aleyhine hazırlanan iddianamedeki olaylar, yurdun her tarafında durumun aynı olduğunu kanıtlamaktaydı.

Cesetler ortada kalmıştı ve devamlı olarak onların defni için sert emirler yağdırılıyordu."

Bölüm IV·2

C · Kıtallerin Genel Durumu

İttihat Hükümeti Ermeni katliamını mümkün mertebe yurt genelinde uygulamak için gayret sarf etti. Bir önceki bölümde kıtal olaylarından birkaçını aktardık. Vicdanları isyan ettiren ve insafsızca uygulanan bu vahşet, telgraflarla verilen talimatlar okunduğunda, hükümetin Ermeniler'i yok etme konusundaki kararlığını anlamak hiç de zor olmayacaktır.

Aşağıdaki şifre telgrafta, kadın ve çocukların da esirgenmemesi konusunda Halep Valisine verilen talimat kesin, sorulan bir soruya cevaptır.

No. 502

İçişleri Bakanlığı'ndan Halep Valiliğine şifre telgraf:

Belli Kişilerin (Ermeniler'in) erkeklerinin tabi tutulduğu uygulama[51] aynen kadın ve çocuklar için de geçerlidir. Bunun için de itimada şayan memurların atanmasını tavsiye ederiz.

3 (16) Eylül 1915, İçişleri Bakanı

Talat

Hamiş: Jandarma kumandanıyla görüştünüz mü?

---

51 Bu uygulamalar yok etmeye yönelik olduğu için itimada şayan memurların atanması tavsiye edilmektedir.

Abdülahad Nuri Bey'e. Vali Mustafa Abdülhalik 5 (18) Eylül 1915

29 Eylül (12 Ekim) 1915 tarihinde ikinci bir şifre telgraf, Müslümanların Ermeni kadınlarla evlenmelerini yasaklayan bir talimattı. Böylece Ermeni kadınlarının kıyımdan kurtulmalarını önlemiş oluyorlardı. Aslında hiçbir Müslüman iyi niyetle Ermeni kadın veya kızlarıyla evlenmiyordu. Bir süre birlikte olduktan sonra, onları dışarı atıyorlardı ve o kadınlar da toplanarak çöllere sürülüyorlardı. Genellikle nikah dahi kıymıyorlardı. İşte o şifre telgraf:

No. 537

İçişleri Bakanlığından Halep Valiliğine şifre telgraf.

Aldığımız duyumlara göre, halktan ve memurlardan bazılarının Ermeni kadınlarla evlenmekte olduklarını, bunu kesin olarak yasaklanmış olup, bu kadınların toplanarak gönderilmeleri (çöle) tavsiye olunur.

29 Eylül (12 Ekim) 1915, İçişleri Bakanı

Talat

Göçmenler Genel Müdürüne havale

3 (16) Ekim 1915

Vali - Mustafa Abdülhalik

Hatırladığım kadarıyla daima 6 Ermeni vilayetinden olan Ermeniler aranmaktaydı. Özellikle onlar takip edilmekte ve onlar dışındaki Ermeniler'in geri gönderilecekleri arada şayi olmaktaydı. Bu haberlerin doğru olduğu

şüpheliydi. Aslında hiç kimse geri dönmedi ve Ermeni vilayetlerinden gelen Ermeniler'in takibi de devam etti.

Bunun sırrını da aşağıdaki şifre telgraf ifşa etmektedir.

No. 691

Halep Valiliğine:

O yörelerde ele geçireceğiniz, altı Ermeni vilayetinden olan şahısları gizlice yok edin.

İçişleri Bakanı

23 Kasım (6 Aralık) 1915, Talat

Naim Bey devamla: Bu telgraf üzerine Polis Müdürlüğü derhal faaliyete geçti ve takibat başlattı ve telgraflarda ima edilenlerden yakaladıklarını Göçmenler Genel Müdürlüğüne teslim ettiler. Kesin olarak onlar Halep'ten çıktıktan sonra öldürülmüşlerdir.

Ermeni vilayetinde yaşayan Ermeniler'le ilgili bir telgraf emri:

No. 820

Halep Valiliğine

Kuzeyden gelen Ermeniler'i bundan böyle herhangi bir şehir ve kasabaya uğratmadan, doğrudan kendi sürgün mekanlarına gönderilmesini tavsiye ederim.

İçişleri Bakanı

4 (17) Ocak 1916, Talat

Naim Bey anılarında bu telgrafın, sürgün edilen halkın ızdırabını arttırmak ve onları daha çabuk bir biçimde yok etmek amacını gütmektedir. Eğer bir şehre uğrasalardı belki de biraz olsun istirahat etme imkanları olacaktı. Ancak hükümet telgrafı tamamen başka endişelerden dolayı da çekmiş olabilirdi. Doğu vilayetleri halkından arta kalan kadın, kız ve çocuklar şehirlere tamamen çıplak olarak varıyorlardı. Birinci grup yol boyunca soyula soyula, üzerlerinde bir don bile kalmamış, öylece haftalar boyunca soğuktan donmuş veye güneşten yanmış olarak Halep'e vardı. O sıralarda henüz görevden alınmamış olan Vali Celal Bey, bu çıplak kadınları Onnik Mazlumyan'a göstererek: "Bu duruma şükredin, bu durumu aratacak daha öyle kötü şeyler olacak ki..." dedi. Daha sonra vuku bulan olaylar bu sözleri haklı çıkardı.

Bağdat demiryolu şirketi doktorlarından Bay Hreşdagyan da bu çıplak kadınlar grubuna Mardin'de rastlamıştı. Bunlar taşradan sürgün edilen göçmen kervanlarından arta kalanlardı. Doktorun anlattığına göre zavallı kadınlar "meyan kökü yapraklarıyla örtünmüşlerdi ve yaprakların düşmemesi için de ellerini yaprakların üzerinde tutuyorlardı. Çocuklar sopalarla yaprakları düşürmek için kadınların ellerine vuruyor bir taraftan da:

– Tu... tu... Ermen diye bağırşıyorlardı.

Büyüklerin yaptığını, küçükler tamamlıyordu.

Bu sefil kadınlar çılgınca sağa sola kaçışıyorlar ve:

– Bize zehir verin başka bir şey istemeyiz diye yalvarıyorlardı...

Bu durumu işiten hükümet ise, kadınların çırılçıplak götürülmelerini engelleyeceğine, onların herhangi bir şehre veya kasabaya uğramadan, doğrudan sürgün yerlerine

götürülmelerini emrediyordu, onların kimse tarafından görülmemesi için.

Naim Bey anılarında, özellikle Ermeni vilayetleri halkına uygulanan bu zulmün bir benzerini de Rum Kale'de de uygulamıştır, diyor ve devamla; emir Rum Kale kaymakamına Halep'ten verildi. Kaymakam Kürtler'den oluşturduğu bir çeteyi Samusat'a gönderdi ve Beheştni ve Adıyaman koluyla gelen Ermeni kervanlarını kırdı yok etti. Cesetler Fırat nehrine atıldı. Resmî bilgilere dayanarak yalnız Samusat bölgesinden yaklaşık 14.000 Ermeni katledildi.

Adını maalesef bilmediğimiz Rum Kale Kaymakamı, kendi idari sorumluluğu altındaki bölgede böyle bir katliam uygulayarak, hazin bir şöhrete sahip oldu. Aşağıdaki iki telgraf olayı gereğince aydınlatmaktadır.

Halep Valiliğinden Ayıntap mutasarrıflığına, şifre telgraf.

Bölgenizde, Sivas ve Harput'tan Ermeniler'in bulundukları duyumunu aldık. O yörelerde onların yerleşmelerine fırsat vermeyin ve önceden size bildirilen belli yöntemle gereğini yaparak, sonucu bildirin.

11 (24) Ocak 1916, Vali

Mustafa Abdülhalik

Bu telgraf o yörelerde Ermeni erkeklerin bulunduğu şüphesiyle çekilmişti, ancak orada bulunanlar büyük bir çoğunlukla kadın ve çocuklardı. Halep valisinin "önceden size bildirilen belli yöntemle" ne anlama geldiğini de artık açıklamaya gerek yok.

Yedi gün sonra Ayıntap mutasarrıflığından cevaben ulaşan telgraf şöyleydi:

Halep Valiliğine

Ocak 1916 tarihli şifre telgrafınıza cevaptır:

Rum Kale yöresinde, adı geçen vilayet halkından sadece 500 kişi bulunmaktadır. Rum Kale kaymakamı bunların büyük bir çoğunlukla kadın ve çocuklardan oluştuğunu belirterek ve tavsiye edilen belli yöntemle bekçi Kürtler tarafından bir daha geri dönmemek üzere sevk edilmişlerdir.

18 (31) Ocak 1916, Mutasarrıf

Ahmet

Yoruma gerek yok...

* * *

Bu kıyımlar yurdun insan gücüne en fazla ihtiyacı olduğu zaman yapılmaktaydı. Askeriye, harbin gerektirdiği bütün işleri yaptırmak için büyük sıkıntı çekmekteydi. Adam yetiştiremiyorlardı. Daha önceden büyük ölçüde Ermeniler'den kurulu "İşçi Müfrezeleri"nin büyük bir kısmı şurda burda öldürülmüştü. Yeni insan gücüne ihtiyaç vardı. Nihayet hükümet, çöllere gönderilecek ölüme mahkûm insanlardan bir kısmını, yol yapımında çalıştırılmak üzere, ancak onların kadın ve çocuklarının çöle gönderilmesi kaydıyla, orduya kabul etmişti. Tabii ki onlar da görevleri sona erdiğinde çöllere gönderilen ailelerinin akıbetini paylaşacaklardı. İşte bu konuda Halep'e ulaşan talimatlardan biri:

Halep Valiliğine:

Ordu Kumandanlığınca askerlik çağındaki belli kişilerin (Ermeniler) askerlik hizmetine alınma ihtiyacı doğmuş olduğu bildirilmiştir. Bu kişileri cepheye gönderemeyeceğimizden ve de şehirde kalmaları sakıncalı olduğundan, ailelerinin genel

sürgüne tutulması şartıyla, onların şehir dışında yol veya diğer inşaatlarda çalıştırılmaları uygun görülmüştür. Bu konuda Harbiye Nezaretinden Ordu Kumandanlıklarına özel talimat gönderimiştir. Bınaenaleyh anlaşarak adı geçen talimata göre hareket ediniz.

20 Şubat (4 Mart) 1916, İçişleri Bakanı

Talat

Daha sonra bu Ermeniler'in büyük bölümü askerî atölyelerde kadın ve çocukları ile birlikte çalıştılar.

* * *

Halep'te Göçmenler Genel Müdür Vekili Abdülahad Nuri Bey, tüm cinayetler konusunda İstanbul'a günü gününe, aldığı talimat gereğince bilgi veriyordu.

Nuri Bey'in Halep'teki çalışma düzeni hakkında İstanbul'daki merkezî hükümete, şifre telgrafla verdiği rapor:

No. 57

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğüne[52]

Genel sürgüne tabi Ermeniler'den % 10'unun, sürgün yerlerine vardıklarını, kalanlarının yollarda açlık ve hastalık gibi doğal nedenlerle öldükleri yapılan tahkikat sonunda anlaşılmıştır. Halen sağ kalanlar içinde gereken şiddetli önlemlerle aynı sonucun alınmasına gayret edildiği bildirilir.

10 (23) Ocak 1916, Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

52 Bu Göçmen işlerinden sorumlu genel merkezdi ve Halep'teki Göçmen Genel Müdürlüğü de onun bir koluydu.

Bir ay sonra Abdülahad Nuri Bey tarafından No. 57 telgrafla eş anlamlı bir telgraf daha gönderiliyor. Burada da, Ermeni sürgünlerden sağ kalan çok az bir bölümünün de esirgenmeyeceği bildirilmektedir.

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğü

Suriye'ye gönderilen zanaatkârlar haricinde şimdiye kadar çöllere gönderilen Ermeniler'in ancak dörtte biri sürgün yerlerine ulaşmışlardır. Geri kalanlar, doğal sebeplerden yollarda ölmüşlerdir. Bazı sebeplerden dolayı şimdiye kadar Halep'ten çıkarılmayanların da acilen sevk etmek için gerekli önlemler alınmıştır. Bilgi edinilmesi.

26 Şubat (10 Mart) 1916, Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

Burada kullanılan "Suriye'ye gönderilen zanaatkârlar" ifadesi, özellikle açıklamaya muhtaçtır. Tüm Ermeniler çöllere sürüldüğünde, yaklaşık olarak tüm taşrada, önceden düşünemedikleri bir gerçekle karşı karşıya kaldılar. Ermeniler'in sürülmesi sonucu taşrada hayat durmuştu. Ortada ne bir terzi, ne bir kunduracı, ne bir marangoz, ne bir demirci, ne bir fırıncı, ne bir duvarcı v.b. kalmıştı. Bütün zanaatlar Ermeniler'in elinde olduğundan, onların sürülmesinden sonra Türk halkı, hayatın en ilkel ihtiyacını bile karşılayamaz haldeydi. Bundan dolayı da hükümet birçok yerde ordudan zanaatkârları alıp geri getirmeye başladı. Bir zamanlar Suriye'ye hükmeden Cemal Paşa, Ermeni zanaatkârlarıyla, Suriye'de şehirleri imar etmek için, sürgünlerden zanaatkâr olanları Şam'a göndermelerine izin vermişti. Bundan dolayı da çok kişi kurtuldu. Bunlar Hama, Humus, Zahle, Şam v.b. yerlede dükkanlar açtılar ve kısa sürede

çarşıya hakim oldular. Zanaat konusunda zayıf olan Araplar da rekabete dayanamadı. Ancak daha sonra o zanaatkârlar askere alındılar ve kısmen yok oldular.

Resulayn, Rakka, Der Zor gibi çöllerde de, birkaç ay kalabilen Ermeniler canlı topluluklar kurdular ve eğer birkaç sene kalsalardı o çölleri de mamur hale getirebilirlerdi.

Meskene Der Zor hattında bulunan bütün binaları, kışla, hastahane, han v.b. Ermeniler inşa etti. Ancak kıyımlar onların yaratıcı çalışmalarını yarıda bıraktı. Yalnz kıyımlar da değil, hastalık, sefalet, yol şartlarının cefası da onları öldürüyordu.

Abdülahad Nuri Bey'in aşağıdaki şifre telgrafı bu konuda çok şey ifade etmekte.

No. 76

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğüne:

3 (16) Mart 1916 tarihli telgrafa cevaptır:

Alınan bilgilerden anlaşıldığına göre, şimdiye kadar Bab ve Meskene yöresinde 35.000, Halep sevkiyat yöresinde (Kaldık) 10.000, Dipsi, Ebuharrar ve Hamam yöresinde 20.000, Resulayn'da 35.000 olmak üzere toplam 95.000 kişi çeşitli sebeplerden ölmüşlerdir.

7 (20) Mart 1916, Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

Yaklaşık bir yıllık dönemin bilançosu. Burada anılmayan kamplar da vardı ki bilançoya dahil edimemişti ve oralarda da sefalet talihsiz halkı kırıp geçiriyordu.

* * *

Arada İstanbul'dan bazı şahıslar hakkında, hükümete verilen bilgilere istinaden, talimatlar gelmekteydi. Halep Göçmenler Genel Müdürü Vekilinin aşağıdaki şifre telgrafı verilen talimatların ne olduğu ve ne şekilde işlem gördüğü hakkında bilgi vermektedir.

No. 51

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğüne

İçişleri Bakanlığının 9 (22) Eylül 1915 tarihli şifre telgrafıyla ve 20 Kasım (3 Aralık) 1915 tarihli (yüksek?) telgrafıyla, Hapet Aramyan, Garabet Antunyan, Arsen Şahbazyan adlı şahısların tevkifi emredilmişti.[53] Bunların Resulayn'da bulundukları anlaşılmış ve bakanlık emrine istinaden, buradan gönderilen bir memur eliyle onlar hakkındaki gerekli işlemin yapılmış olduğu ve olayın valilik tarafından bakanlığa rapor edildiği bildirilir.

3 (26 Aralık) 1915, Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

Tabii ki "gerekli işlemin yapılmış" olduğu ifadesinin, Halep'ten gönderilen memur tarafından, üçünün de öldürüldüğü anlamına geldiğini söylemeye gerek yoktur.

Abdülahad Nuri Bey'in şifre telgraflarından biri de, münferit olarak sürgün edilen Ermeniler'in nasıl öldürüldüklerini göstermektedir.

---

53 Yalnız Arsen Şahbazyan'ın bir Kilikyalı olduğunu tesbit edebildik. Diğer ikisini tesbit edemedik.

No. 76

Aşiret ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğüne.

Şubat 10 (23) 1916 tarihli telgrafa cevaptır.

Harran (Tel Abiyat) Kaymakamlığından, adı geçen şahıs Adana Emniyet Müdürlüğü tarafından tevkif edilerek buraya getirilip ve burdan da Mardin'e sevk edildiği esnada kaçmaya teşebbüs ettiğinden, refakat eden memurlar tarafından öldürüldüğü bildirilmiştir.

17 Şubat (2 Mart) 1916, Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

Bu şifre, acaba hangi meçhul kalmaya mahkûm şehidin akıbetini belirtmektedir? Kim Bilir? Kaçmaya teşebbüs, aslında öldürmek için uydurulan bir bahaneydi. Aslında özel gözetim altında gönderilen şahıslar ölüme mahkûm edilmişlerdi. Naim Bey anılarında bu konuda şunları yazmakta:

"Bir de özel gözetim altında gönderme meselesi vardı. Bu şekilde sevk edilenlerin artık yaşama umudu ve ihtimali hiç yoktu. Bunlar genellikle şüpheli olarak getirilen gençlerdi. Önce Halep hapishanesinin avlusunda bulunan, köpeklerin bile yaşayamayacağı pis ve dar bir odaya tıkılıyorlardı. Orada on, on beş gün yarı aç bekletildikten sonra, elleri kolları sıkı sıkı bağlanarak jandarma nezaretinde yola çıkarılıyorlardı. Jandarma daha önce onları öldürmek için talimat almış olduğundan, yolda ıssız bir yere gelince öldürülüyorlardı. Sonra da durum Göçmenler Müdürlüğüne şöyle bildirliyordu: ' tarihinde gönderilen kişiler kendi sürgün mekanlarına ulaşmışlardır.' Haklarında nezaret altında gönderilme kararı verilen kişiler kesin olarak ölüme mahkûm edilmişlerdi."

Daha önce belirttiğimiz gibi o talihsiz kişiler Diyarbakır'a diye yola çıkarılıyorlardı, sonradan Abdülahad Nuri'nin şifre telgrafında belirttiği gibi, Mardin'e gönderildiler.

İstanbul'da yüksek okul öğrencisi taşralı 6.000 genç bu şekilde alınarak götürülüp katledildiler. Çok azı göçmen kervanlarına karışarak kurtulmayı başarabildi.

Bölüm IV-3

D - Küçük Şehitler

En hazin yöntem küçüklere uygulandı. Onların her yerde insafsızca kırıldığı bilinmektedir. Önceleri hükümet on beş yaşa kadar olan çocukları sağ bırakmaya karar vermişti. Daha sonra yeni bir emirle yalnız yedi yaş altındakilerin korunmasını tavsiye etti. Ve nihayet, tüm altı vilayet erkekleriyle onlar da korkunç şartlar altında katledildiler.

Erzincan Mebusu Halit Bey onlardan yüzlercesini nehre döktü. Aynı şey Harput'ta da yapıldı. Halbuki mutat olan yakmaktı. Bitlis'te, sonradan Halep Valisi olan Mustafa Abdülhalik Bey, çocuklardan bin tanesini toplayıp, Taşkhod denilen mekana götürdü ve ileri gelenler ve kalabalık bir halk kitlesi huzurunda [~~yaktırdı~~] ve o vesile ile verdiği demeçte: "Ülkenin istikbalde varlığını korumak için Ermeni vilayetlerinde, Ermeni ismini ve varlığını tamamen yok etmek gerek" dedi. O talihsiz çocukları [~~yaktıktan sonra cesetlerini daha önceden açtıkları kuyulara atmışlardı. Bu kuyulardan, sağ kalanların can çekişme hırıltıları günlerce duyulmaktaydı.~~]

Sivas'tan gelen kervanlardaki çocukları da, Adıyaman'da aynı şekilde [~~yaktılar.~~] Bir seferinde çocuklardan biri her nasılsa elbisesi yanmaya başladığında kaçabilmiş ve alevler içinde koşarak kervana yetişmişti. Çocukları ellerinden alınan iki binden fazla kadın, mecnunlar gibi

alevler içinde kendilerine doğru koşarak gelen şeyin ne olduğunu anlamaya çalışıyorlardı. Çocuk onlara yaklaştığında yere yığılmıştı ve "Ana [~~yakıyorlar!..~~]" diye haykırıyordu.

Zavallı bir daha kalkmamak üzere yerde yatıyordu. Sesinden çocuğunu tanıyan annesi, alevlere aldırmadan üzerine kapanmış ve onu kucaklamıştı. Bu arada kendi elbiseleri de tutuşmuştu, jandarmalar ise, bu sürpriz manzara hoşlarına gitmiş olacak ki, kimseyi yardım için yanlarına yaklaştırmadılar ve ana oğul birlikte [~~yandılar.~~]

Benzer olayların yüzlercesini anlatmak mümkün. Özel talimatlar sonucu bu cinayetlerle hükümet Ermeniler'in gelecek kuşağını ve dolayısıyla Ermeni ırkını yok etmeyi amaçlıyordu. Yalnız bir gün ana ve babalarının yaşadığı dehşeti hatırlamayacak yaşta olan çocuklara dokunmuyorlardı. Daha sonra verilen talimatlarla, beş yaş altındakilerin esirgenmesi isteniyordu. Bunlar Türkleştirilip ve özel yetimhanelerde Türk olarak yetiştirilmek ve bir gün, Türkler'in harp sonucu kaybettikleri insan gücünün yerini alacaklar yani, bir zamanların yeniçerileri gibi, devşirileceklerdi.

Bu tip yetimhaneler, Engürü'de, Kayseri'de, Şam'da, Antura'da (Lübnan), Beyrut'ta ve başka şehirlerde açıldı. Bu plan Türk aydınları tarafından çok büyük bir coşkuyla karşılandı, o kadar ki, Halide Edip Hanım, Nigar Hanım gibi kadın yazarlar, öğretmenler, gönüllü olarak, Suriye'ye gidip yetimleri eğitme ve Türkleştirme işine sarıldılar.

Birçok yerlerde Müslüman aileler bu çocuklardan bir, iki tanesini yanlarına almışlardı. Genellikle çocuklar kapışılıyordu. Nadiren satılanlar oluyordu, bazan da yol kenarında avare dolaşanlar insani duygulardan çok, harpten dolayı doğan insan gücü ihtiyacını karşılamak için alınıyorlardı. Yaşları beş ile yedi arasındaki bu çocukları çalıştırmak için

alanlar da vardı. Bir lokma ekmek için, kürek mahkûmu gibi çalıştırılıyorlardı.

Hükümet bu şekilde kurtulan çocukların bir gün Ermeniliğe dönme ihtimaline karşı, bunların ailelerce çalıştırılmalarını, aşağıdaki telgraftan da anlaşılacağı üzere, yasakladı.

No. 603

İçişleri Bakanlığı'ndan, Halep Valiliğine şifre telgraf:

Aldığımız duyumlara göre Sivas, Mamuretül Aziz ve Erzurum'dan sürgün edilen ve yol boyunca, ebeveyninin ölümü dolayısıyla sahipsiz kalan belli şahısların çocukları bazı Müslüman aileleri tarafından evlat edinilmek veya hizmetkâr olarak alınmaktadırlar. Vilayetinizde bulunan bu gibi çocukları toplayarak sürgün yerlerine (çöllere) göndermenizi ve halka uygun bir şekilde gerekli talimatı vermenizi tamim olarak tebliğ ederiz.[54]

5 (18) Kasım 1915, İçişleri Bakanı

Talat

Göçmenler Genel Müdürü vekiline havale:

Polis Müdürüyle görüşün

Vali

7 (20) Kasım 1915, Mustafa Abdülhalik

Birkaç hafta önce Halep'te bir yetimhane tesisine teşebbüs edilmiş ve sokaklardan çocuklar toplanmaya başlanmıştı. Tabii ki çocukları acıdıklarından değil, onların

54 Bu telgraf bir tamimdir ve tüm vilayetlere gönderilmiştir.

sokaklarda dolaşarak bazı bulaşıcı hastalıkların, özellikle tifüsün şehirde yayılmasına sebep oldukları için. Durum hükümete bildirildiğinde, yetimlerin kurtulma ihtimalinden korkan hükümet, acil olarak aşağıdaki talimatı gönderdi:

Halep Valiliğine:

Öyle bir yetimhane gereksiz. Acıma hissine kapılarak onları (yetimleri) beslemeye ve hayatlarını uzatmak için zaman kaybına gerek yok. Gönderin ve bildirin.

21 Eylül (4 Ekim) 1915, İçişleri Bakanı

Talat

Bu talimat gereğince 16 (29) Kasım, 1915 tarihinde Göçmenler Genel Müdür Vekili, bağlı olduğu İstanbul Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğüne şu telgrafı gönderir:

No. 31

Aşiretleri ve Göçmenleri Yerleştirme Müdürlüğüne:

Yetimhanede 400'den fazla çocuk var. Bu çocuklar kervanlara katılarak sürgün mekanlarına gönderilecektir.

26 Kasım (9 Aralık), 1915 Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

Ama onları göndermeye gerek kalmadı. Halep'teki idareciler o küçük şehitler için korkunç bir musibet bulmuşlardı. Bu musibet, Halep yetimhanesine müdür olarak atanan Nazmi adında kana susamış biriydi. Bu adam çocukları aç

bırakıyor ve insafsızca işkence ederek şehir içinde bile öldürüyordu. İngilizler Halep'e girdiğinde, Halep Ermeni dinî önderliğinin şikayeti üzerine, bu canavarın kaçmasına fırsat vermeden tevkif ettiler.

Sonuçta ortaya çıkan gerçek şuydu. Bu canavarın müdürlüğü döneminde yetimhaneye getirilen ve sayıları 3.000'den fazla olan yetimlerden o, ancak 50 çocuğu devamlı yetimhanede sağ olarak tutuyor. "Binanın yetimhane adını hak edebilmesi için, bu 50 çocuğu burada tutuyorum" diyordu, ama aslında o çocuklar sayesinde maaş ve askeriyeden aldığı erzakını, kaybetmeme amacını güdüyordu. Aynı zamanda Nazmi Bey'in insafsızlığı yanı sıra son derce ahlaksız bir adam olduğu da, hapsedildikten sonra ortaya çıktı. Yüzlerce [~~iğfal edilmiş~~] küçük kızların ve hatta oğlanların hikayeleri birbiri ardından açıklandı.

Yetimlerin yetimhane idarelerince toplanarak kurtarılmaları sorunu, eldeki belgelere göre, hükümetin devamlı endişe kaynağıydı. Özellikle bu durumu kanıtlayan belgelerden birini, insan vicdansızlığının, nerelere kadar varacağını göstermesi bakımından dikkate değer olduğundan, burada sizlere aktarmayı uygun buluyorum.

Halep Valiliğine

Aldığımız duyumlara göre, bazı yerlerde açılmış bulunan yetimhanelere, belli şahısların (Ermeniler'in) çocukları da kabul edilmektedir. Hükümet onların hayatta kalmasını zararlı bulduğundan, gerek gerçek amacın[55] anlaşılmaması veya göz ardı edilmesi ve gerekse bu çocukları acıyarak besleyip hayatlarını idame ettirme gayreti hükümetin arzularına aykırıdır.

55 Hükümetin gerçek amacı, onların topyekûn katledilmesidir.

Bu gibi çocukların yetimhanelere kabul edilmemesini ve onlar için özel yetimhaneler açma teşebbüsünde bulunulmamasını tavsiye ederim.

15 (28) Ocak 1916, İçişleri Bakanı

Talat

Daha sonra hükümet öldürülecek çocuklar konusunda bir açıklama yaparak, kimlerin ırkın istikbalde güçlenmesi için sağ bırakılacağını belirtti ve bu konuda insanın tüylerini diken diken eden aşağıdaki şifre telgrafı gönderdi.

No. 830

Halep Valiliğine, İçişleri Bakanlığı'ndan şifre telgraf.

Ebeveynlerine uygulanan zulümleri hatırlayamayacak yaşta olan çocukları toplayıp besleyin, diğerlerini kervanlarla birlikte gönderin.

12 (25) Aralık 1915, İçişleri Bakanı

Talat

Göçmenler Genel Müdürü Vekiline (Havale)

12 (25) Aralık 1915 Vali

Mustafa Abdülhalik

Bu telgraftaki "Kervanlarla birlikte gönderin" ifadesi, "çöllere gönderin" yani öldürün anlamına gelmektedir.

23 Ocak (5 Şubat) 1916 tarihli yeni bir telgraf da aynı telkinlerde bulunuyor, ancak bu sefer önceki talimatını makul gösterme gayreti içindedir.

No. 853

Halep Valiliğne İçişleri Bakanlığı'ndan şifre telgraf:

Binlerce korunmaya ve gıdaya muhtaç İslam göçmenleri ve şehitlerin dul eşlerinin[56] bulunduğu dönemde, istikbalde bize zarardan başka hiçbir şey getirmeyecek bir takım belli kişilerin (Ermeniler'in) bıraktığı çocukları beslemek için gereksiz masrafları üstlenmek uygun değil. Onların sürgün kervanlarına katılarak vilayetten dışarı çıkarılması ve şimdiye kadar beslenenleri de son tamimlerimiz gereğince Sivas'a gönderilmeleri.

23 Ocak (5 Şubat) 1916, İçişleri Bakanı

Talat

Havale: Göçmenler Genel Müdürü Vekiline

25 Ocak (7 Şubat) 1916 Vali

Mustafa Abdülhalik

Bir ara Halep'te Sivas'a göndereceğiz diyerek yetimleri toplamaya başladılar. Ermeni dini önderliği bir yetimhane açmıştı, orada bulunan yetimlerin hepsi alındı. Altunyan yetimhanesinden de almak istediler, ancak o yetimhane Cemal Paşa'nın koruması altındaydı başarılı olamadılar.[57]

O çocukların Sivas'a gönderilme niyetinin Halep'te bilinmesine rağmen Naim Bey bize şöyle anlattı: "Yetimleri Sivas'a göndermedeki esas maksat onları öldürmekti. Onların

56 Türkler harpte ölen askerlerini şehit olarak adlandırırlar.

57 Bu örnek yetimhanenin kurulmasına Halep'in tanınmış doktorlarından Altunyan öncülük etti. Cemal Paşa doktora hürmet ederdi. Onun kızı Nora'nın bir yetimhane açmasına izin verdi, hatta bir iki sefer de askerî levazımdan yetimhaneye erzak verdi.

gönderilmesi için bana da talimat verilmişti. Çocuklar özel bir görevli gözetiminde Ereğli'ye kadar götürülecek ve oradan da arabayla Sivas'a gönderileceklerdi. Ben Ereğli'de kalacaktım. O sıralarda göçmen işleri için tahsis edilen meblağ bitmişti. Yeni bir kredi bekleniyordu. Gecikti ve dolayısıyla işler bozuldu. Yedi sekiz ay sonra başka bir düzenleme yapıldı ve yetimler İstanbul'a götürüldü."

Halep Göçmenler Genel Müdürü Vekilinin, İstanbul'daki merkeze gönderdiği bu konudaki bir şifre telgraf, son derece korkunç bir delil teşkil etmekte.

No. 63

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğüne:

Müthiş soğukların hüküm sürdüğü şu sıralarda, yetimlerin kararlaştırılan yere[58] gönderilmesi, onların ebedi huzura kavuşturacağından, talep edilen kredinin tahsisi konusunda izninizi rica ederiz.

28 Ocak(10 Şubat) 1916, Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

Bir süre sonra Enver Paşa Filistin cephesine giderken, yollarda aç ve çıplak yetim gruplarına rastlamış ve bunların toplanarak askerî birlik komutanlarınca doyurulmalarını emretmişti.

Gerçekten de yetimler toplandı. Ben Meskene'de bulunduğum zaman, sahipsiz ve korumasız aç biilaç ortada

58 Sivas'a

kalmış bu yetimler, verilen emir uyarınca, özel çadırlar altında toplandılar. Köpeklerden kaptıkları kemikleri taşlarla toz haline getirip yiyorlardı.[59]

Bu yetimlerin arasından gerçek kahramanlar da çıktı. Der Zor katliamının ön hazırlıklarının yapıldığı o günlerde, her taraftan sarılmış, hiçbir yerden haber alamıyorduk. Genellikle altı, yedi yaşında çocuklarla, Der Zor'daki tanıdıklarımıza mektuplar gönderdik. Çocuklar gitti ve cevaplarla da döndü. Şehre dilenci gibi giriyorlar ve şahısları bulup mektupları teslim ediyor ve cevaplarını alıp geri dönüyorlardı. Bu yolculuk yirmi gün kadar sürüyordu. Bu zaman zarfında ne yiyip ne içiyorlardı? Kim bilir? Zira yollarda ot da yoktu. Ama yaşayıp kendilerine verilen görevi yerine getiriyorlardı.

İstanbul'dan sürgün edilen ve Der Zor'da oldukça iyi bir duruma gelmiş olan Şaşyan Levon adlı bir genç, ki kıtalin ilk kurbanlarından olacaktı, o küçük çocuklardan birinin aracılığıyla elimize bir mektup ulaştırdı. Asırlarca da yaşasam o mektubun her kelimesini hatırlayacağım. "Elveda, bunu yazdığım sırada bıçak zaten boynuma dayanmış durumda. Kaçın... Her ne pahasına olursa olsun kaçın... Aşağı inmeyin. Burada yüz binlerce kişiyiz ve yarın değilse öbürgün hepimiz de öleceğiz. Hatıramızı koruyun. Eğer talihli..." Devam edememişti. Bize ancak o kadarı ulaştı. Bu haberi alınca çölden Halep'e kaçtık.

---

59 Herhalde sefaletin de kendi doğal kanunları var. O Ermeni çocuklar kemikleri toz haline getirerek yemeyi nereden öğrenmişlerdi? Tabi ki çöllere gelmeden bunu bilmiyorlardı. Aylar sonra Lübnan'a kaçtığımda Arap çocuklarının da aynı yöntemle kemikleri ufalayıp yediklerini gördüm.

Der Zor'dan on saatlik mesafede Sebka ve Hamam yolunun yarısında, kuma gömülmüş on yaşlarında Bahçecikli bir çocuk, Ermeniler'i geri çevirmeye gayret ediyordu. Kim bilir ne korkunç şartlar altında dili kesilmiş olan bu çocuk konuşamıyordu, ama el kol hareketleriyle aşağıda kesim olduğunu anlatmaya çalışıyor ve grupları ikna edene kadar da ısrar ediyordu. Sonra da kendini tekrar kuma gömüyor, yenilerin gelmesini bekliyordu. O korkunç günlerde konuşamadığı halde, on yaşında bir çocuğun gösterdiği bu özveri örneği, artık tarihe mal olmalıdır. Bu küçük kahramana ne oldu? Böyle çocuklar yetiştirdiği için, hangi millet gururlanmazdı ki?

O yetimler askerî ordugah civarında böylece toplanıyorlardı. Meskene dahi bir ordugaha dönüşmüş olduğundan orada da toplandılar. Onlara günde birer küçük ekmek, bazen de haftada bir, iki kere, çorbayla uzaktan bile alakası olmayan bir sıcak su veriyorlardı. Ancak bunu haber alan merkezî hükümet, bu çocukların derhal askerin elinden alınarak yok edilmelerini emretti.

İçişleri Bakanlığı'ndan Halep Valiliğine şifre telgraf:

Harbiye Nezareti emriyle, ordugahlar tarafından toplanarak beslenen belli şahısların (Ermeniler'in) çocukları, Göçmenler Müdürlüğü tarafından beslenecekleri bahanesiyle grup halinde alınarak, şüpheye mahal verilmeden yok edilmesi ve sonucun bildirilmesi.

7 (20) Mart, 1916, İçişleri Bakanı

Talat

Az sonra Hakkı Bey Meskene Der Zor yolu üzerindeki son sürgün kalıntılarını katlettikten sonra, Bütün yetimleri toplayarak Der Zor'a sürdü. Orada kıtaller durmuştu. Çünkü katledilecek kimse kalmamıştı. Toplanan yetimler 300 kişiden fazlaydı ancak onlardan yaklaşık 100 kişi Der Zor'a gidemedi. Çünkü, Ebuharrar müdürü, menfur Rahmeddin Onbaşı onları yola koyarken, yetimlerden 4-5 kişi aniden, o sırada dışkılamaya başlayan onbaşının atına doğru koşarak, dışkının içinden arpa tanelerini almak isteyince at ürkmüş ve onbaşıyı üzerinden atmaya ramak kalmıştı. Bunun üzerine bu kana susamış canavar kudurmuş ve atını çocukların üzerine sürerek, onları atlara çiğnetmişti. On beş dakika sonra yetimler kervanı yola çıktığında yürüyebilecek ancak 200 çocuk kalmıştı. Diğerlerinin büyük bir bölümü sağ kalmışlar fakat kıpırdayamıyorlardı. Bazılarının kafaları patlamış, bazılarının kolu bacağı kırılmış ezilmişti, hepsi de yarılan vücutlarından dışarı dökülmüş iç organları, dışkıları ve kan gölü içinde yüzüyorlardı.

Ve onlar öylece bırakıldılar... [~~Bir süreden beri insan eti ziyafetinden mahrum kalan leş kargaları onları parçaladılar.~~] Zavallı çocukların vücutlarında fazla et yoktu, zaten açlık ve sefaletten zayıflamış erimişlerdi. Çadırlarda yaşayan civardaki göçebe Araplar'a göre, iki gün süreyle, sağ sağ parçalanan bu çocukların çığlıkları, çölün bu lanet olası köşesinde hiç dinmemişti.

Diğer çocuklar da onlardan daha talihli değillerdi. Der Zor'a vardıktan sonra, onlar da orada bulunan 1.500 çocuğa katılarak, Zeki Bey tarafından, yerel göçmen sevkiyat memuru olan Abdullah Paşa adlı yaşlı bir Arap'a teslim edildiler. Abdullah Paşa onları arabalarla, Der Zor yakınındaki Marat çölüne sürdü ve onların bir bölümünü mağaralara doldurup, [~~taze ot dumanıyla boğdu, bir bölümünü de~~

~~dinamitle havaya uçurdu ve kalanları da çok zayıf ve hasta oldukları için kıpırdayamadıklarından, üzerlerini kuru otla kapladıktan sonra yaktı.~~][60]

Bu kıtalden yalnız iki çocuk kurtuldu, biri Tekirdağlı Onnik adında 13-14 yaşlarında bir oğlan, mağaranın bir köşesinde dumandan bayılmıştı, ancak sonradan oradan kurtulup Der Zor'a dönebilmişti ve orada Onnik Kürdyan adlı ve ordunun ekmek ihtiyacını karşılayan fırını işlettiği için sağ bırakılan bir Ermeni'nin koruması altına girmişti.

Diğer kurtulan Anna adlı Şebinkarahisarlı bir kız. Osmanlı ordusunun subaylarından birinin kız kardeşi. Bu kız da aynı şekilde mağarada bayılmış, daha sonra kendini sürükleyerek oldukça büyük bir mesafe kat edip Urfa'ya gelmiş, halen orada yaşamakta.

Ve bu yetimlere indirilen en büyük darbeydi...

60 Suriye ve Ermenistan yüksek komiseri bay George Picot, Halep'te bulunduğu sırada Abdullah Paşa'nın tevkif edilmesi için emir verdi. Sonuç bizce bilinmiyor.

Bölüm IV-4

E · Teşvikler

Gerçi İstanbul merkez hükümetin, bu kıtalleri nasıl teşvik ettiğini ve sorumluluk konusunda katillere endişe etmeme güvencesi verdiğini daha önce söylemiştik. Hükümet daima bütün memurlardan ve halktan "bu kutsal görevi vatanseverce ifa etmekten geri durmamalarını" istemişti. Ama bunları bizim söylememize gerek yok, bırakalım belgeler konuşsun.

No. 544

İçişleri Bakanlığı'ndan Halep Valiliğine şifre telgraf:

Zor Sancağının sürgün mekanı olarak seçilmesinin sebebi, 2 (15) Eylül 1915 ve 1843 No.lu gizli talimatla izah ediimişti. Yol boyunca halk tarafından belli kişilere (Ermeniler'e) karşı uygulanacak tüm cinayetler, hükümet tarafından gerçekleştirilmesi planlanan amaca hizmet edeceğinden, bu konuda kanuni takibata gerek yoktur. Zor ve Urfa Mutasarrıflıklarına gerekli tebligat yapılmıştır.

3 (16) Ekim, 1915 İçişleri Bakanı

Talat

Göçmenler Genel Müdürüne (Havale)

5 (18) Ekim 1915, Vali

Mustafa Abdülhalik

Eşanlamlı bir telgrafla da, cinayetlerin uygulanması talimatının ardından, kurbanların şikayetlerine kulak asılmaması tavsiye ediliyordu.

No. 745

İçişleri Balanlığı'ndan Halep Valiliğine şifre telgraf:

Belli kişiler (Ermeniler) tarafından, kendilerine uygulanan fiiller konusunda resmî dairelere gönderilen şikayet telgraflarının alınmasının hiçbir mahzuru yoktur. Ancak bunların takibi boşuna zaman kaybı olacaktır. Şikayetçilere, haklarını sürgün mekanlarında aramalarını tavsiye edin.

9 (22Aralık) 1915, İçişleri Bakanı

Talat

Genel Müdürlük makamına yazılmıştı.

Göçmenler Genel Müdürü vekiline havale

11 (24) Aralık, Vali

Mustafa Abdülhalik

Ama bu sürgün mekanları, haklarını kaybeden insanların öldürülmek üzere gönderildiği yerlerdi. O çöllerde kime şikayet edeceklerdi? Onlardan hangileri sürgünlerin hayatına son verecekti?

Bu telgrafı kaydettiğim zaman şu olayı hatırladım. Sağ kalanların anılarını yazdığım günlerdi. Ayrı bir çalışmayla, Osmanlı'nın icat edip, sürgün ve kıtal sırasında uyguladıkları, korkunç işkencelerin yanında, engizisyonun dehşeti, hatta Çinlilerin çok ince bir teknikle uyguladıkları işkencelerin bile anlamsız kaldığını belirten, bir yazı yazmayı

düşünmüştüm.

Bir gün Sivaslı Güliya adlı kadın yanıma geldiğinde, zaten bir kitap dolduracak kadar malzeme toplamıştım. O da diğerleri gibi anlatmaya başladı:

"İki çocuğumu öldürmüşlerdi" diye ağlayarak başladı. "Sekiz yaşındaki pırıl pırıl üçüncü çocuğumla kalmıştım, beni hayata bağlayan başka bir şeyim yoktu, çocuğumu alıp götürüyorlardı. Karşı koymak istedim, ama beni dövdüler. Başım yarılmış, gözlerimin içine kan doluşuyordu, ağlamaya başladım, engel oldular ve ağlamamı yasakladılar. Bu benim için en büyük azaptı ve içimde sanki gözyaşından bir deniz oluşmuştu ve beni boğuyordu."

Gerçekten de bu kadına ve daha binlercesine uyguladıkları bu en korkunç işkenceydi. Vurmak, onların kalbini törpülemek, etlerini lime lime etmek, ama, bağırıp ağlamaktan alıkoymak..? Bu talihsizlere ağlama hakkını bile tanımayan insanlar, onların kayıp haklarını elde etmelerine nasıl yardımcı olacaklardı.

Hükümet bir yandan cinayetleri teşvik ederken, diğer taraftan da taşradaki görevlileri, hükümetin gerçekleştirmek istediği amacın esaslarını iyi anlamalarını ve vakit kaybetmeden uygulamalarını istiyordu. Bu yurtseverliğin en iyi tezahürü olup aynı zamanda görevlerinde gösterebilecekleri en üstün nitelikti.

İşte o konuda her şeyi çok açık anlatan bir telgraf.

Halep Valiliğine

Hükümet, Cemiyet (İttihat Komitesi) emriyle, Türkiye'de yaşayan tüm Ermeniler'in yok edilmesini tebliğ etmişti. Bu emre ve kararlara karşı olanlar devlet kadrosunda yer

alamazlar.[61] Yok etme usulleri ne kadar da feci olsa, vicdan sesine kulak asmadan ve kadın, çocuk, engelli vb. ayırt edilmeden tümüne bile istisna uygulanmalıdır.

16 (29) Eylül 1915, İçişleri Bakanı

Talat

* * *

Hükümet ihtida ederek kurtulma yolunu kapatmıştı. Bu gibi teklifleri önemsememeleri hakkında talimatlar gönderiyordu. Zaten her yerde teklifleri ret edilmekteydi. Kabul edilenler de, Kayseri'de olduğu gibi sürgüne gönderilip katledildiler.

Bazı olaylar hükümetin bu konudaki düşüncesinin ne olduğunu belirtmektedir. Önceki kırımlar esnasında, Ermeniler'in başka kurtuluş ümidi olmadığı için İslamiyeti kabul etmiş ve olaylar yatıştıktan sonra yine kendi dinlerine dönmüşlerdi. Hükümet bu sefer de öyle olacağından emin olduğu için, ihtida müracaatlerini kabul etmemişti.

Sürgün günlerinde Engürü'de bir Ermeni gizlice ihtida etmişti. Sürgün için onu da tevkif ettiklerinde, birkaç Türk o menfur polis müdürü Bahaeddin Bey'e, o şahsın ihtida etmiş olduğunu söylerler. Polis müdürünün cevabı "zararı yok, bu kadar Ermeni ölmeye giderken içlerinde bir tane de Müslüman olsun" olur.

Adam sürülür ve katledilir.

---

61 Şimdiki Türk Hükümetinin, Divanıharbi Örfi'ye arzettiği iddianamede şöyle denilmektedir:

Yapılan tahkikata göre, bu cinayetlere katılmak istemeyenler vatan haini ilan edilmişlerdir.

Benzer bir olayı da Naim Bey anılarında anlatır:

"Amasya'nın, Merzifon şehrinde bir aile sürgün başlamadan birkaç gün önce ihtida eder ve durumu telgrafla o sıralarda Çorum'da bulunan aile reisine bildirir. Karısının ve çocuklarının ihtida ettiğini duyan bu şahıs kendisi de ihtida eder ama sürgünden kurtulamaz. Nihayet Halep'e düşer ve orada bir dilekçeyle, ailesinin Merzifon'da ve kendisinin de Çorum'da ihtida ettiğini belirterek, memleketine gönderilmesini ister. Hem Merzifon'a ve hem de Çorum'a sorularak bu şahsın gerçekten ihtida ettiği ve adamın Yusuf Ziya olduğu anlaşılır. Durum böyle olduğu halde, Abdülahad Bey onun hakkında, "Her ne kadar ihtida etmişse de, muhacirlerin sevkiyatında istisna kabul edilemeyeceğine göre, genel sevkiyatla Zor'a gitmeli ve ailesiyle orada buluşmalı" diye yazdı.

Vali de bu kararı tasdik etti.

İçişleri Bakanlığı"nın aşağıdaki telgrafı, Abdülahad Bey'in tutumu ve Halep valisinin bu tutumu tasdik etmesi, İstanbul'dan gelen özel bir talimat sonucuydu.

No. 762

Halep Valiliğine:

2 (15) Aralık 1915 tarihli telgrafa cevaptır.

Genel sevkiyatlardan (çöle doğru) kurtulmak düşüncesiyle ihtida etmek isteyen Ermeniler'e, sürgün mekanlarında ihtida etmelerinin gerektiğini iletin.

17 (30) Aralık 1915, İçişleri Bakanı

Talat

Yani önce çöllere inmeleri tavsiye ediliyor, ancak çöllerde de ihtida etmeden katlediliyorlardı, zaten bu tür müracaatlara kulak asan yoktu.

Bölüm IV-5

F · Mazaret Arayışları

Türk hükümeti bir taraftan Ermeniler'i yok etme planını uygularken diğer taraftan da, bu uygulama için mazeret arayışları içindeydi. Kimden korkuyordu ki? İnsanlıktan mı? Tarihten mi? Katillerin vicdanı o kadar karanlık ve şeffaflıktan yoksun ki, orada hiçbir şeyi açıkça görmek mümkün değil. Biz sadece gerçekleri alıyor, sebepleri sorgulamıyoruz.

Elimizde mevcut belgelerin içinde, 1916 Şubatı'nda çöllerde katliamlar sürerken Halep'e gelen bir telgraf var.

Halep Valiliğine

Belli kişilerin (Ermeniler'in) kışkırtıcı eylemleri hakkında, soruşturma yapmak ve belgelemek göreviyle, Mustafa Nail Efendi başkanlığında Urfa'ya gönderilen heyet, orada görevini tamamladıktan sonra vilayetiniz dahilinde, Ayıntap ve Kilis yörelerinde de tahkikatını sürdürecektir. Heyetin gayret ve çalışmalarına destek olup kolaylaştırmak üzere, ilgili makamlara gizlice gerekli önlemleri almalarını teminen talimatınızı iletin.

3 (16) Şubat 1916, İçişleri Bakanı

Talat

Telgrafta adı geçen heyet faaliyetini bütün taşraya yaydı ve sonuç olarak yayınladığı bir kitapta, hayasızca, Ermeniler'in Osmanlı Devletinin varlığına gerçekten büyük bir tehdit oluşturduğundan dolayı, hükümetin onları tehcire tabi tuttuğu iddia edilmekteydi. En büyük delilleri de, çeşitli vilayetlerde Ermeniler'den topladıkları silahların fotoğraflarıydı. Bunların arasında, özellikle İstanbul'a yakın vilayetlerde ele geçirilen bombalar da vardı. Aslında mahdut sayıdaki bu bombalar, İttihat komitesinin bilgisi dahilinde, Taşnaklar tarafından hazırlanmış olup, İkinci Meşrutiyetin ilanında olduğu gibi, olası bir 31 Mart türü reaksiyon vukuunda birlikte, omuz omuza çarpışacakları zaman kullanılacaktı. Kısacası bu bombalar, bir ayaklanmada verimli bir şekilde kullanılamazdı. Silahlara gelince, bütün fotoğrafların gerçek olduğunu bile varsayarsak, vilayet başına düşen silah sayısı için sayıları o kadar azdı ki, onlarla değil isyan, devamlı bir savunma bile yapmak imkansızdı. O resmi çekilen silahların bir kısmını da, zaten Ermeniler'e zorla satın aldırmışlardı.

Bütün vilayetlerde tanınmış Ermeniler bile istisna hapishanelere tıkılmışlar ve silahları sakladıkları yerleri söylemeleri için korkunç işkencelere tabi tutulmuşlardı. Zavallılar boş yere silahları olmadığını söylüyorlardı.

İşkencelerin durmasını istiyor musunuz? O halde paranızla silah satın alın ve sizinmiş gibi teslim edin diyorlardı. Ve çaresiz olarak onlar da her yerde, silah satın aldırıp teslim ettiler. Ama bu bile işkenceleri sona erdirmedi ve onlar, genel katliamdan kurtulamadı.

Zaten seferberlikten hemen sonra çıkarılan geçici bir kanunla, silahlarını teslim etmeyenler ölümle cezalandırılacaklardı. Böylece Türk, Ermeni, Kürt bıçaklarına varıncaya

kadar her türlü silahını teslim etti. Ancak hükümet Türkler'in ve Kürtler'in silahlarını alıkoymadı ama Ermeniler'in bıçaklarını bile aldı. Genel tehcirden çok önce, kırk beş yaşına kadar tüm erkekler askere alınmış, silahları tümüyle müsadere edilmiş, aydın kesim ve zenginler hapishanede veya sürgüne gönderilmişken, kalan ihtiyar, kadın ve çocuklardan oluşan zavallı kitle ne yapabilirdi ki? Hükümet, Ermeniler'in Osmanlı ordusunun ricat yollarını tehdit ettiği bahanesiyle, genel tehciri uyguladı. Peki bu mazeret cepheden uzak bölgeler için ne dereceye kadar geçerliydi? Örneğin, İstanbul yakınındaki vilayetler cepheden çok uzaktı ama orada yaşayan Ermeniler de tehcire tabi tutuldular ve katledildiler.

Naim Bey'in anılarında bulunan bu konudaki bir bölümü buraya aktarıyorum.

"Bu cinayet (Ermeni sürgünleri) uygulanırken, Talat Paşa kendisini aklayacak belgeler aramaktaydı. Bunların bir araya getirilmesi ve tanzimi için memurlar görevlendirmiş, devlet hazinesinden harcamalar yapmaktaydı. Sözde, Ermeni evlerinde bulunan silah ve tüfeklerin fotoğraflarını çektirerek, cinayeti haklı göstermeye çalışıyordu. Çok yazık... eğer silahların mevcudiyeti bir isyana sebep olacak veya kargaşalık yaratacaksa, o halde Türkiye'nin her yanı birer ayaklanma odağıydı. Hangi Türk köyüne gitseniz, yüzlerce Martinler, Mavzerler bulabilirdiniz. Bu silahları, isyan veya ayaklanma için değil, eşkiya korkusundan, kendi canlarını ve mal varlıklarını korumak için bulunduruyorlardı. Bundan da devletin, asayiş konusunda ne kadar yetersiz kaldığı, halkın can ve mal güvenliğini sağlayamadığı gerçeği ortaya çıkar."

Aslında yukarki telgraftan da anlaşılacağı üzere hükümet tahkikat için gelen heyete, Ermeniler'i suçlu gösterecek

uydurma delillerin teminini telkin etmektedir. Ve de yayınlanan kitap bu tür uydurma delillere dayanmaktadır. Burada bu delillerden, her şeyi açık seçik ortaya koyan birini zikredeceğiz.

O kitapta üç fotoğraf yayınlanmıştır. Bu fotoğraflar sözde Ermeni çeteleri tarfından, Diyarbakır yakınlarında öldürülen üç Kürt'ün cesetleridir. Aslında bu cesetler üç Ermeni'ye ait olup onlara Kürt kıyafetleri giydirip fotoğraflarını çekmişler ve dekoru tamamlamak için de, cesetlerin yanına, ağıt yakan üç Kürt kadını oturtmuşlardır. Benzer bir fotoğraf da sözde Urfa yakınlarında öldürülen Türkler'e aittir. Ancak fotoğrafta görünenler tanınmış Ermeniler'dir ve her Urfalı bunların ismini bile verebilir. Bu ürpertici hile acaba Türk dehasının ürünü müdür? Çünkü Türkler'den çok daha önce Almanya'da, sözde Ermeniler'in suçluluğunu ispatlayan özel albümler yayınlanmış ve Almanlar tarafından bu tip hileli fotoğraflar kullanılmıştı.

Şimdi Naim Bey'in anılarından bir başka alıntı. Bu bölümde de İttihat hükümetinin hile ve desiseyle, sorumluluğun bir bölümünü de Ermeniler'e yüklemeye çalıştığı açık olarak görülmektedir. Ama önce bir şifre telgraf daha:

No. 563

İçişleri Bakanlığından Halep Valiliğine şifre tegraf

25 Eylül (8Ekim) 1915 ve 1923 No'lu gizli telgrafla talep edilen kağıtları cumartesine kadar hazırlayıp gönderin. İçişleri Bakanı

12 (25Ekim) 1915

Talat

(Havale)

Göçmenler Gene Müdürü Vekiline

Sorulsun.

13 (26) Ekim, Vali

Mustafa Abdülhalik

Telgrafın ima ettiği gizli talimat neydi? O acilen talep edilen kağıtlar nelerdi?

Sözü Naim Bey'e bırakalım:

"O gizli talimatta, Dörtyol, Hacın ve Mersin Ermenileri'nden bazılarına yanaşıp, onlara yaltaklanarak, Taşnakların harp esnasında bir ayaklanmaya teşebbüs edeceği, bu konuda her şeyin hazır olduğuna dair kendi el yazılarıyla bir itiiraf-name imzalatmaları ve bu şahısların bulundukları toplum içinde önemli ve sözlerine güvenilir kişiler olmalarına dikkat edilmesi telkin ediliyordu.

Bu telgraf üzerine bazı düzenlemelerin yapıldığını biliyorum, ancak ne şekilde ve kimin tarafından yapıldığı konusunda bilgim yok. Bu amaçla birkaç kişi yakalanarak hapsedildi. Bir Divanıharp subayı, bir adli memur ve Göçmenler Müdürü Eyüp Bey'den oluşan bir heyet, onlardan bazı itiraflar elde ettiler. Hatta o adamların fotoğrafları da alınacaktı. Ancak sonucun ne olduğunu ben de bilemiyorum.

Bölüm IV-6

F - İkinci Perde

Erzurum'un işgalinden sonra Türk kumandanlar, birbiri ardına verdikleri raporlarla, ricat eden Ermeniler'in, yörenin Müslüman nüfusunun büyük bir kırıma tabi tuttuğunu bildiriyorlardı. Türk basını Ermeniler'e karşı düşmanca bir savaş başlatmıştı. Gazetelerde her gün hikayeler, tanımlamalar, istatistikler yayınlanıyordu. İğfal edilmiş Müslüman kızları, karnı yarılmış hamile kadınlar, süngülerin ucunda bebekler, memeleri kesilmiş köylü kızları, ikiye bölünmüş çocuklar, ateş üzerinde kavrulan ihtiyar kadın ve erkekler, kazığa geçirilmiş veya parçalanmış cesetler ve yıkılmış ocaklar gibi masal ve hurafelerle dolu sütunlar, birbiri ardından yayınlanmaya başladı ve sonu gelmedi.

Bütün bunlarda belki bir gerçek payı vardı. Nihayet ricat eden ordular amansız olurlar. Ermeniler'in ricatının da başka türlü olması beklenemezdi.

Ermeniler'in ricatı esnasında vuku bulan bazı olaylarla, Türkçe basında yer alan o korkunç hikayeler arasında sınırsız bir uçurum vardı. Eğer Ermeniler gerçekten katliama niyetli olsalardı, yörenin hakimi oldukları zaman yaparlardı. İstanbul basınında yayınlanan tüm trajik olaylar aslında hayal mahsulüydü ve halkı Ermeniler'e karşı kışkırtarak, katliamdan artakalan İstanbul ve İzmir Ermeniler'ini ve onlarla birlikte Konya ve civarında bulunan 20-25.000 göçmen

Ermeni'yi kırdırmak içindi.

İttihatçıları kudurtan gerçekte Erzurum ricatı esnasında vuku bulan olaylar değildi. O sıralarda Filistin'de çok nazik bir durumları vardı ve İngiliz ordusundaki Ermeni gönüllülerinin varlığı bilinmekteydi. Esas kudurmalarının sebebi de buydu. Ermeni milletini tamamen yok etmiş olduklarını sanıyorlardı, ancak bir avuç kalmış Ermeniler'in çocukları, Suriye, Arabistan ve belki de Türkiye'nin kaderini belirleyecek o hassas noktada mücadele ediyorlardı.

Ermeniler Osmanlı hatlarını dahi yarıp geçiyor ve İngilizler'e çok değerli bilgiler temin ediyorlardı. Osmanlı basınındaki kışkırtmaların esas sebebi de buydu ve basın aracılığıyla bu kışkırtmalar sürerken, katliamdan artakalan Ermeniler yeni bir cinayetin kurgulandığını ve bundan da kurtuluş olmadığını görüyorlardı.

Şam Valisi Tahsin Bey, Kilikya Başpatriğine; "İngilizler'in ve Şerif'in ordusunda Ermeniler'in bulunduğunu biliyoruz ve bu Ermeniler'in buradan kaçanlar olduklarına dair delillerimiz var. Halkını ikaz et, sonuç çok kötü olabilir" diyordu. Ama bu tehdide ihiyaç yoktu zira "sonucu" herkes zaten hissediyordu.

O korkunç ve iğrenç yalanları yayan Türk basını, kolaylıkla kırımların ayrıntılarını verebiliyordu. Çünkü aslında bunlar Ermeniler'e uygulamalardı. Her akşam bu yazılar kışlalarda, askerlere zorunlu olarak okunuyordu. Aralarında bulunan Ermeni "işçiler" daha doğrusu "kürek mahkûmu" askerler, bizlere gizlice haber gönderiyorlar ve durumun tehlikeli olduğunu bildiriyorlardı. Ama bunu yapanlar da haliyle kendilerini tehlikeye atıyorlardı. Çünkü biz bunları zaten biliyorduk. Aynı şey Halep'te de oluyordu. Onlar göz göre göre kıtale hazırlanıyorlardı.

Katliam havarileri Çeçenler, zaten Halep'e dört saat mesafede bulunan Sefire köyüne gelip yerleşmişlerdi. Her şey Halep'teki Ermeniler'i toplayıp, bir mahkûmu cellada teslim eder gibi, Çeçenlere teslim edeceklerdi. Halep polis müdürü tanıdığı bir Ermeni'ye, "Bu sefer genel olacak" demiş ve başının çaresine bakmasını tavsiye etmişti. Ama nasıl? Şam'a kadar hüküm süren durum aynıydı. Her Müslüman, her asker, her jandarma, özel talimatla bu katliama hazırlanmıştı.

Halep'te bir kahvehane işleten Tekirdağlı Ermeniler, bir gün Der Zor'da görev yapmış Yarbay Nurettin Bey'in, kendilerine kahvehaneyi satarak saklanmalarını tavsiye ettiğini, çünkü pek yakında geniş kapsamlı bir katliam olacağını, söyledi. Ama ne yapabilirlerdi ki? O günlerde boynunda hançer temasını hissetmeyen bir Ermeni yoktu.

Resmî çevrelerde büyük bir coşku farkedilmekteydi. Yılda birkaç sefer yenilenen Ermeni listeleri yeniden ortaya çıkmıştı, bazı düzeltmeler ve ilaveler yapılıyordu. Bütün gizli polis teşkilatı hazır bekliyordu. Emir her an gelebilirdi.

O günleri nasıl yaşadığımızı hatırlamıyorum bile. Ölümün estirdiği sisli ve dumanlı hava ortalığı kaplamış, hiçbir şeyi berrak göremiyorduk. Bildiğim tek şey ölümü bekleyişimizdi. Gizlenecek bir yer bile aramıyorduk. Yalnız bekliyorduk ve hiçbir şey yapamadık. Çünkü ölümü bekleyiş, içinde bulunduğumuz o tahammül edilmez ortamda, beyinleri durduran bir şeydi.

Gerçekten de emir geldi ama uygulamaya konmadan durduruldu. Gelen emir Enver Paşa tarafından gönderilen bir şifre telgraftı ki, tehlike geçtikten hemen sonra, hem Halep'te ve hem de Şam'da ortaya çıktı. Nasıl mı? İşte şöyle. Neşat Bey adında bir binbaşı sarhoşken, Zeytunlu

Garabet Cılkayan'a göstermişti. Bu telgrafın kopyaları şimdi hemen her yerde mevcut. Telgrafın kopyasını aynen buraya alıyorum.

"Harbiye nezaretinden tüm kumandanlıklara: 27 Şubat (12 Mart) 1918.

Halihazır durum muvacehesinde, İmparātorluk emriyle, Ermeni ırkının tamamen yok edilmesine karar verilmiştir. Bu konuda atideki işlemler yapılacaktır.

1) - Beş yaşına kadar çocuklar haricinde, Osmanlı tebaası olup ve Ermeni ismi taşıyan tüm başıbozuklar (asker olmayanlar) şehir dışına çıkarılarak öldürüleceklerdir.

2) - İmparatorluk ordularında hizmet veren tüm Ermeniler, herhangi bir olaya sebep olmadan birliklerinden alınarak, gözden uzak gizli mahallerde kurşuna dizileceklerdir.

3) - Orduda bulunan Ermeni subaylar da ait oldukları birliklerin garnizonunda, yeni bir tebligata kadar hapsedileceklerdir.

Bu üç maddenin ordu komutanlıklarına tebliğinden 48 saat sonra, uygulama konusunda özel bir tebligat yapılacaktır. Gerekli ön hazırlıklar dışında herhangi bir işleme tevessül edilmemelidir.

Genel Kumandan Vekili ve

Harbiye Nazırı

Enver

Bu korkunç talimat Halep'e ulaştığında Mart başıydı. 48 saat sonra gerekli ön hazırlık olarak polis, Enver Paşa'nın telgrafı mucibince Ermeniler'i sürgün etmeye hazırlanıyordu ki, durdurma emri geldi. Ama zaten başlamışlardı. Geri

dönüş nasıl olacaktı? Bunun için acil bir telgraf muhaberatı yapıldı ve hemen bu ön hazırlıklara bir isim verildi. Buna göre göçmenlerin askere alınması emri gelmişti. Askerlik çağında olanlar aranıyordu. O zamana kadar askerlikten muaf olan göçmenleri askere almaya başladılar, böylece onlar için çok zahmetli günler başlıyordu. Çünkü işçi olarak alınmaktaydılar. Bu kürek mahkûmiyeti gibi bir şeydi ama hiç olmazsa kadınlar ve çocuklar kurtulmuştu.

Aynı şey Şam'da da olmuştu. Hatta durdurma emri yarım gün kadar geciktiğinden, yerli Ermeni halkının büyük bir bölümü evlerinden, vahşetle, kırbaç ve sopa darbeleriyle genç ihtiyar, kadın, çocuk ve hasta demeden sokağa yığmışlardı.

Orada da durdurma emri geldikten sonra, askerlik çağındaki erkekler hariç, herkes evlerine gönderildi.

Bu genel katliamı durdurma kararı, nasıl ve kimler tarafından verildi? Avrupa'ya geldiğimde ilk önce bu hayati konuyu aydınlatmaya çalıştım. Kanaatime göre bu katliamı Almanlar durdurdu. Türk basınındaki kışkırtmalar sürerken, her zaman olduğu gibi, bu sefer de Tükler'in bu planından Almanlar'ın haberi vardı. Alman parlamentosundaki sosyalist milletvekilleri, özelikle de Liebknecht ve Ledeburi'nin Ermeni katliamı konusundaki soru önergeleriyle Almanlar'ı sorumlu tutmakta olduğundan, Alman hükümetine baskı uygulayıp Türkler'in bu yeni katliamını önlediler. Ne de olsa bu kaliamın sorumluluğu da Almanlar'a yükleneceğinden, medeni dünyada zaten sarsılmış olan diplomatik konumları daha da sarsılacaktı.

* * *

Ama İttihatçılar'ın katliam iştahı hâlâ körelmemişti. Filistin'deki büyük yenilgi esnasında, Türkiye Ermenileri'nin

büyük bir bölümünü yok eden o korkunç dramın, ikinci perdesini hazırlamaktaydılar.

Bu sefer söz konusu Türkiye Ermenileri değil, vurmak istedikleri Ermeniler'in diğer büyük bölümü, Rusya Ermenileri'ydi. Bunun için de, benzerine en kokuşmuş ülkelerde bile, nadiren rastlanan bir devlet riyakarlığı uyguluyorlardı.

Bir yandan Ermenistan Cumhuriyeti delegelerini İstanbul'da oyalarken, diğer taraftan Kafkaslar'a göndermek üzere gönüllü topluyorlardı. Bütün canileri, Çeçenler, Kürtler, Çerkezler ve aşırı milliyetçi Türk gençliğinin büyük bir kısmı, tedricen Kafkas cephesine Turanlı ırkdaşlarına yardım etmek için gönderiliyorlardı. Gürcüler, Tatarlar ve Kuzey Kafkasya'nın kurulmakta olan yeni Çerkez devletiyle, ansızın Ermeniler'e hücum edecekler ve tümünü kılıçtan geçireceklerdi. Bu saldırıyı sonradan mazur göstermek için sebepleri de vardı. Bakü olayları ve kırımları, Ermeni Gürcü savaşları, bu planın uzun vadeli sonuçlarıydı. Neyse ki Filistin mağlubiyeti sonucu Türkiye mecburen teslim oldu. Eğer General Allenby'in zaferi bir ay kadar gecikseydi, Kafkasya Ermenileri de yok olmuştu.

Ve İstanbul'da bulunan İngilizler gerçekten adil bir iş gördüler. İkinci katliamı planlayanlardan bir kısmını ve onlarla birlikte Kuzey Kafkasya adına kurulacak devletin temsilcilerini tevkif edip Malta'ya gönderdiler.

SON SÖZ

Halkın Sorumluluğu

Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü yöneticileri ve genellikle onların hamisi rolündekiler. Çünkü halen onları himaye edenler var. Bu katliamın halkın işi olmadığını, bütün sorumluluğun, siyasi bir partiye, İttihat ve Terakki Komitesine ve onun kurduğu hükümete ait olduğunu söylerler.

Halihazır Osmanlı idarecilerinin böyle bir mazeretin ardında gizlenmelerini anlıyoruz. Çünkü yıkılmak üzere olan Osmanlı İmparatorluğunu kurtarmak için, başka çareleri yoktur. Ama bu mazeret anlaşılır olmakla birlikte, aynı mazeret yabancılar tarafından da ifade edilince, durum gerçekten canavarca ve caniyane bir hüviyete bürünür. Böyle bir mazeret beyan etmek için, en başta katliam denen bu olgunun, son on yılda vuku bulduğuna inanmak lazım, zira İttihat ve Terakki sadece on yıldan beri iktidardaydı. Ya ondan önceki kıyımlar? Yunan kıyımları? Sırbistan ve Bulgaristan kıyımları? Suriye kıyımları? Ermeni kıyımları? Bunları kim yaptı? Osmanlı tarihinin sayfalarını kana bulayan kıyımları kimler yaptı?

Bu bir kıyım makinesidir. Makineyi kullananlar kim olursa olsun, görevini amansızca, inatla ve aşırı uysallıkla ifa eder.

Bu sefer İttihatçılardı, onlardan önce Hamit'ti, daha önce İkinci Mahmut'tu ve ondan önce de sultanların hemen

hepsi. Bu kıyım makinesi ve bu makineyi kullananlar emrindekiler hiç değişmedi, tümünde de eşit uysallıkla itaat etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyan tebaa var olduğu sürece, kıyım makinesini işletenler emredecek, o makine de mecburen devamlı olarak kıyarak can alacak. Çünkü, Hıristiyan tebaa üzerindeki tahakkümün sürmesi için başka çare yok. Hıristiyanlar her bakımdan daha üstün ve her meslekte daha ileridirler. Ya Hıristiyanların üstünlüğünü kabul edecekler, -ki bu imkansızdır- ya da onların ilerlemesini durdurmak, çalışmalarının ürününü gasp etmek ve ekonomik olarak ilerlemelerine engel olarak bir denge sağlamaya çalışacaklar.

Rejim önemli değil. Türkiye'de hemen hemen her türlü rejim denendi. En özgürlükçüleri bile -İttihatçıların meşrutiyeti gibi- en canileri oldular. Çünkü başka çıkar yol yoktu ve bu hâkimiyete son vermeden, kıyımlar önlenemezdi.

Osmanlı İmparatorluğu diye adlandırılan cehennemde yaşayan halk da, bir milyondan fazla Ermeni'nin katliamından, hükümetle eşit derecede sorumludur. Bunu ispatlamak için de elde çok delil var.

Husni Mansur'daki Ermeniler sürgüne gönderildiğinde yerli halk, sürgün esnasında mutat olan işkencelerin uygulanmadığı, kadın ve kızların gasp edilmediği, başka vilayetlerde olduğu gibi çocukların öldürülmediği için, kızgındı. Dolayısıyla, hiç vakit kaybetmeden, atlarına atlayıp, doludizgin kervana yetiştiler ve Fırat kıyısında kervanı durdurdular. Orada erkekleri ayırarak, en korkunç işkencelerle şehit ettiler, çocukları boğdular, kadın ve kızları da aralarında bölüşerek alıp götürdüler.

Her vilayette Ermeniler kendi köylerindeki komşuları, tarafından katledildiler. Hükümet elindeki özel olarak

eğitilmiş ve teşkilatlanmış bir avuç katliamcıyla, köy civarında bulunan halkın yardımı olmadan, nasıl olur da binlerce köyü ve sakinlerini yok edebilirdi? Kadın ve çocuklar bile erkekleriyle eşit gayretle, Ermeni unsurunu yok etmek için çalıştılar.

Hapishanede bulunan Ermeni aydınlarını ve ileri gelenleri işkenceye tabi tuttuklarında, kadınların bir gece önceden suya bırakıp direncini arttırdıkları sopaları kullanıyorlardı. Kadınlar, "Vurun, daha hızlı vurun... Eğer sopalarınız kırılırsa işte size yenilerini getirdik..." diye işkencecilere sesleniyorlardı. Onlar her yerde, davul zurnayla, müstehzi türküler eşliğinde danslar ve coşkuyla, ölüme giden kervanları yola koyuyorlardı.

Başlangıçta hükümet Kilikya'nın Halep hududu yakınındaki halkın sürgününü tehir etmişti. Oraları sonradan da boşaltılabilirdi. Hem Maraş ve hem de Ayıntap eşrafı telaşlandı. İstanbul'a telgraflar ve halkın imzaladığı dilekçeleri göndermeye başladılar. Ermeniler'in sürülmesini istiyorlardı. Hükümet boyun eğdi ve sürgün emrini gönderdi. Ancak halkı, sürgün emri ellerine ulaşmadan Ermeniler'i sürgün etmeye başlamıştı bile.

Benzeri bir olay da, çok geçerli bir kaynakta, bir Türk kaynağında anlatılmaktadır. Bu kaynak Osmanlı Hükümetinin, İttihat Komitesi yöneticilerinin faaliyetini tahkik eden komisyonun iddinamesidir: "İttihat ve Terakki'nin Bursa sorumlu katibi delege Mithat Bey, Bolu sorumlu katibi iken, Engürü'ye çektiği bir telgrafla, Engürü'de 61.000 Ermeni'nin sürgün edildiğini ve adı geçen vilayetin Müslüman halkı, İttihat'a ve hükümetine gerçekleştirdiği bu iş (Ermeniler'in yok edilmesi) için taptıklarını ve bu tapınmanın ebedi olacağını..." söyledikten sonra şöyle devam ediyor; "Ancak

Bolu'nun da müstakbel saadetini teminen, Bolu'daki Ermeniler'in de sürülmesinin yerinde olacağını" arz ediyor.

Bu telgraf, Mutasarrıf Müfit Bey tarafından, 11 (24) Eylül 1915 tarihli ve İçişleri Bakanlığına çekilen bir telgrafla teyit edilmektedir. Ancak, Bolu bir savaş bölgesi değildi. (Ermeniler'in) sürgünü ne bir askeri tertibat ve ne de bir disiplin konusu olarak haklı gösterilebilirdi.

Daha önce yayınladığımız resmî telgraflar bu konuda çok şey açıkladılar.

Göçmen Ermeniler'e karşı işlenen cinayetlerin cezasız kalmaları ve teşvik edilmeleri konusunda İstanbul'dan devamlı olarak gelen telgraflar, kesin olarak halkın masumiyetini teyit eder mahiyette değildir. Hatta II. Abdülhamit dönemindeki katliama katılmayan, Adıyaman yöresi, Kahta Kürtleri, Dersimliler, Muş Türkleri gibi Müslümanlar, bu sefer büyük bir coşkuyla işe koyuldular. İttihat, zehrini o tabakalara kadar yaymış, hepsinin içinde kıtal ve talan içgüdüsünü uyandırmıştı.

Naim Bey anılarında:

"Harp henüz başlamıştı" diye yazıyor ve devamla: "Zaten güçsüz olan Türkiye'de açlık ve sefalet baş göstermişti. Sefil halkı aldatıp doyurmak lazımdı ve bu da ancak Ermeniler'in geride bırakacakları para ve mallarla gerçekleştirilebilirdi. Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretül Aziz ve Sivas vilayetlerinde, Ermeni katliamı ve mallarının yağması başladı. Bu meşgale halka her şeyi unutturuyordu. Suriye ve Mezopotamya'yı da meşgul etmek lazımdı. Ve... Mezopotamya ovası, yolları ile Suriye çölleri de Ermeniler'le doldu. Asırlar boyunca Ermeniler'in dürüst çabaları ve alınteriyle kazanılmış o muazzam varlık, büyüklüğü ve ihtişamıyla tamamen kaybolmuştu. Kalanı da o çöllerde kaybolacaktı. O bölgelerin sakinleri bu sürgün

kervanlarının kendilerine kurban olarak gönderildiğini farketmekte gecikmediler. Önceleri ufak tefek hücumlarla başladılar, ama daha sonra gruplar halinde hücum ederek işi bitirdiler. Olayların en yürek parçalayıcı olanları o çöllerde yaşandı."

Ermeniler'in yalnız paraları malları değil, kadınları, kızları ve çocukları da gasp edildiler. Bu talanlardan kim yararlanmadı ki? İçinde gasp edilmiş bir Ermeni kadını veya kızı ve de çocuğu olmayan kaç ev gösterilebilir?

* * *

İttihat komitesi, hükümeti halkla birlikte bu katliamı uyguladı. Bu konuda herhangi bir delil bile olmasaydı, Kemal Bey'in idam edilmesi dolayısıyla, yalnız İstanbul'da vuku bulan olaylar tek başına, hükümet ve halkın nasıl işbirliği içinde olduğunu ispata yetecekti. Kemal Bey Ermeniler'in sürgünü esnasında Yozgat mutasarrıfıydı (Boğazlayan Kaymakamı?) ve o yörede en korkunç kıtallerden birini düzenlemişti. İtilaf Kuvvetlerinin İstanbul'a girmesinden sonra Divanıharbe verilmiş, yargılanmış ve ölüme mahkûm edilerek, cezası infaz edilmişti.

Halk bu idamı protesto etmek için büyük gösteriler düzenledi ve hiç utanmadan onu "Milli Şehit" ilan etti. O her şeyden önce bir katildi ve 60.000 kişinin katliamını gerçekleştirmişti. Kemal Bey'in dul karısı, yetimleri "Milli Korunma" altına alındılar ve idam edildiği gün de "Milli Yas" günü ilan edildi.[62]

---

62 Belki de burada Kemal Bey'in ikinci derecede bir suçlu olduğunu söylememiz gerekiyor. Ondan çok daha suçlu kişileri İstanbul'da bulundukları halde, yargılanmadılar veya kaçırıldılar. Suçlular cezalandırılıyor gibisinde, Avrupalılara bir gösteriş yapılması gerekiyordu. Kemal Bey bu gösterişe kurban edildi.

Türk halkı duruşmalar esnasında İttihat komitesi üyelerine de aynı şekilde davrandı. O davaların adalet arayışından ziyade, siyasi bir oyun olduğunu söylemiştik. Türk Hükümeti Avrupalıların gözüne toz serperek, Türk adaletinden ümit kesilmez demek istiyordu. Ancak halktan gelen baskı bu komediye son verdi ve davalar sonuçlanmadan sona erdi.[63]

Eğer halk ve hükümet arasında gerçek suç ortaklığı olmasaydı, bu gibi oyunlar gerekli olacakmıydı? Kaldı ki, ortada bir milyondan fazla ceset varken, delile gerek var mıydı? Hükümet ve İttihat komitesi, bu kıtali yalnız başlarına mı gerçekleştirdiler. Ama bu katliam için özel bir ordu da tahsis edilseydi, yine de halkın yardımı olmadan gerçekleşemezdi. Ama bırakalım da bunu bir Türk teyit etsin. İçinde bulunduğumuz yılın başlarında, İstanbul'da birkaç ikinci derecede suçlunun duruşması başladığında, Türkçe *Sabah* gazetesinde, başyazar Ali Kemal Bey'in imzasıyla bir makale yayınlandı. Bu makalede Ali Kemal Bey'in bu davalara bakışı haklı bir şüphecilik içeriyordu. Bu konuda söylediği, bu davalarda yalnız İttihat komitesi veya Türk Hükümeti değil Türk halkının da yargılandığıydı. Ali Kemal Bey yazısında:

"Durumları tarafsız ve insaflı bir şekilde gözlemlemesini bilen herkes hak verecektir. Meselenin esası nedir? Dört, beş yıl önce yurtta tarihte eşi görülmemiş, dünyayı sarsan bir cinayet işlenmiş. Cinayetin müthiş boyutları göz önünde bulundurulduğunda, bunu uygulayanların 5-10 kişi olmadıklarını,

63 Ben bu satırları yazarken, Londra'ya gelen haberlere göre, İstanbul'daki İngiliz makamları, davalar durdurulduktan sonra o canilerin serbest bırakılmalarını önlemek için Malta'ya sürmüşler.

tam aksine derece derece yüz binlere ulaştıklarını görürüz. Katledilenler eğer 600.000 yerine 300.000 hatta 200.000 veya 100.000 olsalardı, bunları yok etmek için 100, 500, hatta 1.000 katil yeterli olmayacaktı. Zaten bu kıtalin İttihat genel merkezi karar ve düzenlemesiyle uygulandığı ispatlanmış bir gerçekti. Teşkilat-ı Mahsusa, birkaç bakanlık ve bakanlar tarafından planlanmış, valilikler (yani valilikten birkaç memur, polis ve halk) tarafından uygulanmıştır. Hal böyleyken, büyük bir cani kitlesini bir yana bırakıp, yalnız, Diyarbakır, Sivas, Harput valilerini (onlar da zaten yargılanmadılar) ve birkaç küçük memuru gözaltına almak, adaletle alay etmek değil mi?

Sabah 28 Ocak (10 Şubat) 1919

Bu satırları yazan Ali Kemal Bey, bugün Osmanlı Hükümetinin İçişleri Bakanı'dır.*

Londra Mayıs/Haziran 1919

SON

* Yazar ve gazeteci Ali Kemal Bey 1922 yılında Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarınca İstanbul'da kaçırılarak İzmit'te bir güruha linç ettirildi. (y.n.)

MAKALELER

Aram Andonyan ya da Çözümsüzlükte İnadın Sonu

Ragıp Zarakolu

Aras Yayınları'nın gerçekten büyük bir hizmette bulunarak, Zaven Biberyan'ın çevirisi ile yeni basımını yaptığı Aram Andonyan'ın *Balkan Savaşı* adlı kitabı, yine eski anılara dalmama neden oldu. Neleri hatırlamadım ki. Hem Ermenice hem Türkçeyi üstün bir başarı ile kullanan bir edebiyat adamı olan Zaven Biberyan'ı, Türkçe yazılıp yayınlanmış ilk ve son romanı, *Yalnızlar*'ı basan Payel Yayınları'nın bürosuna bir uğrayışımdan hayal meyal hatırlıyorum. Ne yazık ki bu roman hak ettiği ilgiyi görememişti o zamanlar.

Biberyan bizler gibi TİP'li idi o günlerde. Hatta bu partinin milletvekili adayı olmuş, 1968 yılında TİP listesinden Belediye Meclisi üyeliğine seçilmiş, AP'lilerin üyelikleri bir hataları nedeniyle iptal edilince, Belediye Meclisi başkan yardımcısı olmuştu. Biberyan bir basın emekçisi idi. 1945 sonrası canlanan demokratik, sol basının, Ermeni basınının umut vaat eden kalemlerinden biri idi. Bugün çıkmayan *Nor Lur* (Yeni Haber) gazetesinde çıkan, "Artık Yeter" başlıklı ayrımcılığı eleştiren yazısından dolayı mahkûm olup hapis yatacaktı. Bir süre yurtdışında gazetecilik yaptıktan sonra ülkeye dönüp yine mesleğini sürdürecekti. 1967 yılında Payel Yayınları onun *Yalnızlar* adlı romanını Türkçe olarak yayınladı.

1970'lerin başında Türkiye'nin önemli kültür adamlarını bünyesinde toplayan *Meydan Larousse* Ansiklopedisi'nin redaktörleri arasında o da vardı. Aras yayınları, onun Ermenice olarak 1970'te *Jamanak* gazetesinde tefrika edilen *Karıncaların Günbatımı* adlı romanını, *Babam Aşkale'ye Gitmedi* adıyla Türkçeye çevirtip yayınlayarak anlamlı bir hizmette bulundu. 1984 yılında yitirdiğimiz bu dostumuzun diğer yapıdan da yayınlansa, dergi ve gazetelerde kalan öykü ve yazılan derlense ne kadar iyi olur.

Bir kültür odağı: Sander

Balkan Savaşı'nın ilk basımını ise, 1975 yılında Necdet Sander yapmıştı. O da erken sayılacak bir yaşta ayrıldı aramızdan. Yanılmıyorsam, Necdet Bey de Balkan kökenli, Selanikli idi. Osmanbey ve Galatasaray'daki Sander Kitabevleri, 60'lı ve 70'li yıllarda hepimizin yabancı dildeki literatüre ulaşmamıza olanak sağlayan en önemli yerlerdendi. Necdet Bey, birlikte çalıştığı nitelikli elemanlarla, Batıda çıkan en yeni yayınları sıcağı sıcağına izlememize olanak sağlardı. Kitapçılığın hala bir zevk ve kültür işi olduğu günlerdi o zaman. Necdet Bey, aynı zamanda nitelikli yayıncılığı ile birçok güzel kitaba Türkçe olarak ulaşmamıza olanak sağladı. Dido Sotiriyu'yu, Marquez'i, İsmail Kadere'yi, Benerci'yi Türkiyeli okura ilk kez o tanıttı.

Andonyan'ın öyküsü

"Balkan Savaşı" müellifi Aram Andonyan'ı ise ne yazık ki tanımadım. Ama onun son derece ilginç olan sağ kalma öyküsünü ise yine TİP'deki ağabeylerimizden, sevgili Sarkis Çerkezoğlu'ndan dinleme şansına sahip oldum. Ayrıca, 1951 yılında vefat ettiği sırada başında, bulunduğu ve uzun yıllar yöneticiliğini yaptığı Paris 'teki Nubaryan Paşa Kütüphanesini, bir kaç yıl önce ziyaret etme fırsatı buldum. Eski Mısır

Başbakanlarından Nubaryan Paşa'nın servetini vakfetmesi sonucu oluşan kütüphanenin zengin koleksiyonu gözlerimi kamaştırmıştı doğrusu. Yalnız son yüzyıl Ermeni tarihine değil, Osmanlı tarihine, aynı coğrafyayı bölüşen Kürtlere, Rumlara, Süryanilere, Yahudilere vb. ilişkin tarih araştırması yapmak isteyenler için son derece önemli, mutlak uğranması gereken bir yerdir burası.

1915 Nisan'ında tüm aydınları hedef alan operasyondan mucize kabilinden kurtulmuştu Andonyan. Sarkis Usta, bana onun "mecnun" rolü yapıp, sürgün yollarındaki Ermeni köylülerinin arasına karışarak sağ kalmayı başardığını anlatmıştı. Aydın olduğu anlaşılsa, diğerleri gibi katledileceği kesindi. Suriye çöllerindeki kamplarda, deli rolü yaparak sağ kalacak, mütakereden sonra, soykırıma ilişkin en önemli tanıklardan, ilk dokümantasyon yapanlardan biri olacaktı. Bu belgelerden bazılarının geçerliliği, Türk tarihçilerinin ilginç itiraz ve tartışmalarına yol açacaktı.

Ve *Balkan Savaşı* kitabı

Aram Andonyan Efendi, Meşrutiyet dönemi basınının en ilginç kalemlerinden biri idi. Ve en önemli çalışması ise, hiç şüphesiz, orijinali 1.000 sayfayı aşan, harita, kroki ve resimlerle bezenmiş, tam bir Babil Kulesini andıran nüfus oranlarını toparlamış ve savaşın tam göbeğinde yayınlanmaya başlanmış *Balkan Savaşı* adlı yapıtıdır. Bu yapıt; sadece tarihin tozlu sayfalarında kalmış öyküleri anlatmıyor. Bugünü anlamak, Balkanlar'daki bitmek bilmeyen çelişkileri çözmek, etnik arındırma ve kökünü kavramak bakımından da, elden düşürülemeyecek ve bir roman gibi yakanızı bırakmayacak çekiciliğe sahip. Andonyan aynı zamanda, Balkanlardaki "ulus devletlerin" oluşma sürecinin kavranmasına da olanak sağlıyor. Ve Osmanlı devletinin Balkanlardaki çok renkli yapıya uygun bir siyasal yenilenmeyi başaramayışının, emperyalist güçler

arasındaki pis rekabetin, kerameti kendinden menkul hanedanların birbirinden pay kapma hırslarının, yüzyıl başında parlak bir ekonomik sıçramanın eşiğinde bulunan tüm Balkanları nasıl bir yıkıma, yüzyıllık bir geriliğe mahkûm ettiğini dersler çıkararak görüyorsunuz. Çözümsüzlükte ısrarın, insanları birbirine karşı kullanan çirkin "denge" politikalarının, nasıl daha büyük yıkım ve felaketlerin yolunu açtığını bir kez daha anlıyorsunuz.

Andonyan şöyle diyor:

"Reformun bir gereklilik olduğu ilan edileli bir yüzyıl geçmişti; ama bütün reform girişimleri başarısızlığa uğramış ve imparatorluk, unsurlarının şikâyet ettikleri kötü yönetime son vereceğine, onu daha da sağlamlaştırmıştır... Osmanlı imparatorluğunun, özellikle reformun kendi varlığını sürdürmek için şart olduğunu anladığında, modern bir devlete dönüşmesi gerekirdi. Düne kadar Jön Türkler de yapabilirdi bunu. Olmadı, yapılamadı. Çünkü mümkün değildi... Reformun temeli eşitliktir. Oysa, din farkı ve millet-i hâkime prensipleri baki kaldıkça, eşitlik asla kurulamazdı. Ve rejim de temelden anayasal olma imkanını kaybederdi." Anlaşılan aynı dilemmayı hâlâ aşamamış vaziyetteyiz. "Siyaset duygularla yürütülen bir nesne değildir" diyor Andonyan, "Savaş sadece sonucuna göre değerlendirilir... Tasfiye ânı gelip çattığında, şu veya bu tarafın niçin yenilgiye uğradığı sorunuyla ilgilenmez kimse. Zihinleri tek bir soru kurcalar: Ne olacak bu yenilginin sonucu? Yenilen ne kaybedecek? Ondan ne kalacak arda... Bugünü en iyi şekilde kavrayabilmenin şartı, dünü derinlemesine inceleyip araştırmaktır. Bugün şimşek hızıyla birbirini izleyen ve yarattıkları siyasi gelişmeler ile bizleri şaşkına çeviren olayları tabii bulmak için geçmişteki bir takım ilginç olayları hatırlamamız gerekir...", Andonyan bu yaklaşımını, kitabında başarıyla uyguluyor. Kitabı bugün de anlamlı, aktüel kılan yan bu.

Öyküde John Reed ve Troçki'nin de yeri var

Balkan Savaşı, iki ünlü gazeteci tarafından daha savaşın tam bağrında izlenmişti. Bunlardan biri *Dünyayı Sarsan 10 Gün*'ün, *İhtilalci Meksika*'nın yazarı Amerikalı gazeteci John Reed'dir. Onun *Balkan Savaşları* kitabının yakında Pencere yayınları tarafından yayınlanacağını biliyoruz. Ekim devriminin önderlerinden biri olan Troçki de Balkan Savaşlarını, bir savaş muhabiri olarak izlemişti. Tanışma fırsatları oldu mu bilmiyorum, ama Ekim devriminden önce onlar, Balkan Savaşları'nda buluştular. Troçki'nin *Balkan Savaşları* adlı kitabı, 1995 yılında Arba Yayınları tarafından yayınlandı. Ne yazık ki hak ettiği ilgiyi gördüğü söylenemez. Bu kitap da, tüm Balkan devletlerinin, "ötekilere" karşı uyguladığı, "etnik arındırma"nın örnekleri sergileniyor. Troçki'ye göre 1908 Devrimi, tüm Balkanlar açısından son bir umuttu ve son şansı sunmuştu. 1908 Devriminden hemen sonra Troçki şöyle yazmıştı: "Geniş ve ekonomik olarak birleşmiş bir toprak parçası endüstriyel kalkınmanın zorunlu önkoşuludur. Bu sadece Türkiye için değil, bir bütün olarak Balkan Yarımadası için de geçerlidir. Balkanların üzerine bir lanet gibi ağırlığı çöken şey, buradaki ulusal çeşitlilik değil, yarımadanın pek çok devlete bölünmüş olmasıdır. Gümrük duvarları Balkanları yapay olarak parçalara ayırmaktadır. Kapitalist güçlerin çevirdikleri dolaplar, Balkan hanedanlarının kanlı entrikalarla iç içe geçmiştir. Bu koşullar böyle devam ederse, Balkın Yarımadası bir Pandora kutusu olmayı sürdürecektir. Ancak bütün Balkan milliyetlerinin İsviçre veya ABD modelinde, demokratik, federal bir temel üzerinde kuracakları tek bir devlet, Balkanlara iç barışı getirebilir ve üretici güçlerin esaslı bir gelişimi için gerekli koşullar yaratabilir... (1908 Devrimi sonrası) Türkiye'de nelere tanıklık edeceğiz? Bunun hakkında tahminler yürütmek boşunadır. Sadece tek bir şey kesindir, o da şudur: 1908 Devriminin zaferi, demokratik bir Türkiye demektir; demokratik bir Türkiye bir Balkan Federasyonunun temelini

sağlayacaktır; bir Balkan Federasyonu da, Yakındoğu'nun 'bela yuvası'nın, sadece talihsiz yarımada üzerinde değil, bütün Avrupa üzerinde kara fırtına bulutları gibi duran kapitalistlerin ve hanedanların entrikalarından kesin olarak temizleyecektir."

Bu şans yakalansa, belki Cihan Harbi bile olmayabilirdi. Şimdi yine bir dönüm noktasındayız: "Birlikte yaşamak" için, adına ister "demokratik cumhuriyet" diyelim, ister başka bir şey, tüm farklılıklarımızla beraber, demokratik bir toplum kurmayı başaracak mıyız, başaramayacak mıyız? Bunu hep birlikte göreceğiz. İşte tam da bu zaman diliminde, Andonyan'ın "Balkan Savaşı"nı okumak çok anlamlı.

Bakış Gazetesi
05.09.1999

İstanbul'da Yaşayan Ermenice

Ragıp Zarakolu

İstanbul Ermeni basınının duayeni, *Nor Marmara* gazetesinin baş editörü Rober Haddeciyan, 1969'dan bu yana verilen Ermenistan Gazeteciler Cemiyetinin Altın Kalem Ödülünü aldı. Çok saygı duyduğum Rober Bey, Batı Ermenicesini ayakta tutan temel direklerden biri.

Diğer temel direklerden biri de, yakınlarda kaybettiğimiz sevgili üstad Govelyan'dı. *Agos*'un Ermenice bölümünün editörü, dostum Sarkis Seropyan, adeta toplumun yaşayan belleği. Pakrat Estukyan da bu sayfaların en başarılı kalem ve eleştirmenlerinden.

Batı Ermenicesinin günümüzdeki en büyük şairi Zahrad'ın en iyi öğrencilerinden biri olan Vercihan Ziftlioğlu da genç kuşağın en başarılı ozanlarından.

Rober Bey usta bir denemeci olmanın yanında romanları, gezi kitapları ve tiyatro eserleri de var. Haddeciyan ödülünü, Ermenistan'ın en saygın, bağımsız ve sivri dilli gazetelerinden *Azg*'ın başyazarı Hagop Avedikyan ile paylaştı. Geçen gün ziyaret ettiğim *Azg*'ın en sevdiğim özgür ve eleştirel kalemlerinden biri de, dostum Hagop Çakıryan'dır.

Ödül töreninde bir konuşma yapan jüri Başkanı Tavit Muradyan, "Haddeciyan'ın inanılmaz çalışkanlığı, muhteşem kalemi, dikkatli zekası ve psikolog ruhu *Marmara* Gazetesini

sadece diasporada değil, Ermenistan'da da çok önemli bir gazete haline getirmiştir. Gazetenin başyazarı Rober Haddeciyan da Ermenistan'da sevilen bir isimdir" demişti. Safa Kaplan, bize Baron Rober'i şöyle anlatıyor: "Modern Ermeni edebiyatının en önemli temsilcilerinden birisi olan 1926 İstanbul doğumlu Rober Haddeciyan, 1950'de bir grup Ermeni arkadaşıyla birlikte ilk edebi ürünlerini vermeye başladı. Diğer arkadaşlarının 6-7 Eylül olaylarından sonra Arjantin'e göç etmeleri üzerine Haddeciyan, Ermenice edebiyat sahasında kalan ender isimlerden biri oldu. 1976'da "Kazanç" isimli oyunuyla, 1981'de ise *Tavan* isimli romanıyla merkezi ABD'de bulunan Alek Manukyan Vakfı Edebiyat Fonunun birincilik ödüllerinini alan Haddeciyan'ın, çeşitli türlerde 30'a yakın eseri bulunuyor." Ne yazık ki, bugüne değin Haddeciyan'ın Türkçeye yalnızca bir romanı çevrildi. Kendisi, "Bolsetsi mdavoragan"ların (İstanbullu Ermeni entelektüel) geleneğini inatla sürdürüyor.

* * *

İşte İstanbullu bu Ermeni aydınları bize tanıtan en önemli kaynak, büyük yayıncı Teodig'in *11 Nisan Anıtı* adlı kitabı, sonunda iki dilli olarak yayınlandı, ama ne yazık ki hak ettiği ilgiyi gördüğü söylenemez. Teodig gibi ilk "balyoz" hareketinden sağ kurtulan Aram Andonyan da, 24 Nisan 1915'te İstanbullu Ermeni entelektüellerin tutuklanmalarının ilk tanıklarından ve dahası Der Zor kıyımlarını sözlü tarih kayıtlarına geçiren parlak bir gazeteci ve yazardı. İlk ününü, daha 1913 yılında yayınladığı *Balkan Savaşı* adlı kitabı ile yaptı. (Aras Yayınları, 2007).

Andonyan, Soykırımı belgelemiş ve 1918 Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra iki önemli kitap yayınlamıştır: *Medz Vodiru* (Büyük Suç) ve *Ayn Sev Oreroun* (O Karanlık Günlerde).

Ardından Paris'teki Ermeni Genel Hayır Kurumu'nu Nubaryan Kütüphanesi'nin ilk küratörü olmuştur. Kitap ve arşivleriyle bu kütüphane 20. yüzyıl Ermeni tarihinin önemli bir hazinesidir.

Aram Andonyan ve Teodig, Batı Ermeni dili ve edebiyatını yeni doruklarına taşımayı, İstanbul'da bir sivil toplum hareketi kurmayı ve Ortaçağın koyu karanlığının sardığı Ermenileri eğitmeyi başarmış olan o meşhur "Bolsetsi mdavoragan"ların (İstanbullu Ermeni entelektüel) tipik örnekleriydi.

Aram Andonyan, 24 Nisan sürecinin ilk günlerine tanıklık eden Ermenice kaleme aldığı 25 yazıyı Gomidas Vartabed'in 75. Doğum günü münasebetiyle hazırlanan *Arevmoudk*'in özel sayısında, 1946 Aralığı ve 1947 Haziranına yayınlamıştı. Bu yazılar aynı zamanda Gomidas'ın akıl hastalığını hızlandıran sürece işaret etmekteydi.

İlk Soykırım anması İstanbul'da dört yıl sonra, Nisan 1919'da Üç Horon Kilisesinde düzenlenmişti. Felaketten sağ kurtulmuş olan entelektüeller öldürülenlerin ruhlarını yâd edip anılarını saygıyla anmak istemişlerdi. Umarız bu yıl Ermeni toplumu aydınlarını, 90 küsür yıl sonra yeniden anma rahatlığına sahip olur. Erdoğan Hükümeti, Holokost Anmasında yaptığı jesti burada da yaparak bir temsilci yollar.

Teodig'in *11 Nisan Anıtı* başlıklı kitabı, ilk kez 1919 da İstanbul'da basıldı, ikinci baskısı 1939 İskenderiye Mısır baskısıydı. Daha sonra, Beyrut'ta 1985'te basıldı. 1990'da Ermenistan'da Ermenistan Komünist Partisi Merkez Bürosu tarafından bunun bir kopyasını yayınladı. Anıt, Soykırım sırasında can veren 763 Ermeni lider, şair, doktor, avukat, eczacı, yayıncı, editör, milletvekili ve din adamının (kadın ve erkek, Apostolik, Katolik ve Protestan Ermeni) isim ve biyografisini içeriyor.

Kitabın 1919'dan sonra İstanbul'daki ikinci baskısı ise, 2010 Nisan'ında, Belge Yayınlarınca gerçekleştirildi.

24 Temmuz'da Ermeni Gazetecilere Ne Zaman Yer Verilecek?

Ragıp Zarakolu

Hep düşünüp duruyorum, hadi devlet adım atmıyor, peki sivil toplum örgütleri, meslek örgütleri, sendikalar niçin adım atmaz, 1915 utancına karşı? 24 Temmuz, Türkiye'de artık sadece TGC tarafından, sansürün kalktığı gün olarak hâlâ kutlanıyor. Oysa 24 Temmuz bir zamanlar, aynı Fransızların 14 Temmuz'u gibi "Özgürlük/Hürriyet Bayramı" olarak kutlanırdı. Özgürlük Bayramı, Cumhuriyet döneminde de 30'lu yıllarda kaldırılana kadar kutlanmaya devam etti.

1908 yarım kalmış demokratik devrimi, coşkusuna her dil, ulus ve inanıştan insanı katmayı başardığı gibi, sosyalist eylem ve düşünceye de kapı açtı. Sonrasında oluşan Parlamento'da ilk kez emekten yana konuşmalar yapıldığı gibi, reform önerileri de getirildi. Bu arada sansürün kalkmasıyla, liberal, ulusalcı, dinci düşünceler yanında sosyalist ve anarşist düşünceleri yansıtan çok renkli bir basın da oluştu.

1908 öncesinde de, Osmanlı basınında Ermenilerin önemli bir yeri vardı. Yazarlık ve muhabirlikten, matbaa emekçiliğine kadar... Aynı zamanda, kitap yayıncılığında, matbaacılık, klişecilik, ciltçilik alanında da önemli bir yere sahiptiler. Babıâli'deki önemli konumlarının 1960'lı yılların başına kadar devam ettiğini söyleyebiliriz.

Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'ni, gecikmiş bir vazife beklemekte. Bilindiği gibi Basın Müzesinde, suikasta maruz kalan, saldırı sonucu yaşamını yitiren gazetecilerin resimlerinin yer aldığı bir bölüm var. Bu bölüme en son, keşke yaşasaydı da, oraya konulmasaydı, sevgili Hrant Dink'in resmi konuldu.

Türkiye basınının önemli, hâlâ yerine getirilmemiş mesleki ve vicdani bir yükümlülüğü olduğunu düşünüyorum. Osmanlı basınında önemli bir yeri olan ve 1915 toplu tutuklamaları sonrasında yaşamını yitiren Ermeni gazetecileri ve basın emekçilerine, Basın Müzesi'nde yer vermek. Bu gazeteciler sadece Ermeni dilinde çıkan gazete ve dergilerde değil, aynı zamanda Türkçe çıkan gazetelerde de yayın yönetmeni, baş yazar, editör, muhabir, dizgici, matbaacı ve klişeci olarak önemli işlevler üstlendiler.

2007 TGC Basın Özgürlüğü ödülünü Hrant Dink ile birlikte almış olmanın üstüme şahsi olarak da yüklediği sorumluluk var. Bu da Basın Müzesindeki katledilen gazeteciler arasında 1915 yılında katledilen Ermeni gazeteci ve basın emekçilerinin de yer verilmesi için çaba harcamak. Bunun için adım atmanın Türkiye Gazeteciler Sendikası açısından da manevi bir sorumluluk olduğunu düşünüyorum

Böylece "1908 Özgürlük Devrimi"nin, sokaklarda, evlerde, toplumsal mekanlarda aylarca süren, her ulus ve inanıştan insanı ortak özgürlük, kardeşlik, adalet ideallerinde buluşturan o muhteşem coşkusunu daha farklı biçimde anmış oluruz.

"1908 ağustosunda, Taksim Bahçesi'nde 'Meşrutiyet mücadelesinin Türk ve Ermeni Şehitlerini Birlikte Saygıyla Anma Töreni'nde, Zohdab Efendi'nin yaptığı müthiş etkili bir konuşma, bugünlere kadar hafızalarda yer etti" diye anlatıyor Teodig, 11 Nisan Anıtı adlı kitabında. Bu kitap, 1915 uğursuz yılında yitirdiğimiz Ermeni yazar ve aydınlarının yaşam öykülerini toplayan ve hâlâ önemini yitirmemiş olan, sıcağı sıcağına 1919 yılında İstanbul'da yayınlanmış olan ilk kaynak.

Kızıl Pazar diye de anılan, 11 (24) Nisan toplu tutuklaması böylece ilk kez belgelenmiş oluyordu. Teodig'in 1907 yılından itibaren çıkarmış olduğu Yıllık'lar, 1915 yılında yitirilen gazeteci ve yazarların biyografilerine ulaşılmasını çok kolaylaştırmıştı. Bu Yıllık'lar da, çıkmakta olan Ermeni gazeteleri ve dergileri hakkında da, gazetelerin orijinal başlıkları ile bilgi almak mümkündü.

Krikor Zohrab, Diran Kelekyan, Kevork Ferid, Mardiros Kundakçiyan, Karekin Gozikyan, Krikor Torosyan, Rupen Zartanyan, Taniel Varujan, Yerukhan ve diğerleri Türkiye'deki katledilen basın emekçileri arasındaki yerini almalı.

Sabah, *Azadamard*, *Ceride-i Havadis*, *Jamanak*, *Ceride-i Şarkiye*, *Puzontiyon*, *Cihan*, *Gavroş*, *Manzume-i Efkar*, *Ünig*, *Saadet*, *Nor Or*, *Yeni Fikir*, *Yeprad* ve diğer gazetelerin yazar, editör, muhabir, dizgi ve matbaa emekçilerini özgürlük bayramında saygıyla anıyorum.

Sonsöz: Dileriz, Basın Müzesi'nde katledilen gazeteciler bölümüne, 1915 yılında yaşamını yitiren, Ermeni kimlikli, başyazarı, editörü, muhabiri ve basın emekçisi ile tüm bu değerli insanların anısına bir köşe düzenlenir. Cağaloğlu ve Beyoğlu'nda, bu gazete, dergi, yayınevi ve kitapçıların geçmişte bulunduğu, hanların, binaların kapılarının yanına bir anı plaketi konulur. Yazarların anısına da aileleri ile yaşadıkları apartmanların ya da evlerin duvarlarına, onları saygıyla anımsatan bir şeyler yazılır. Bunun herkesin çoktan hak etmiş olduğu huzuru, biraz olsun hissettireceği ve bir utancı da her zaman diri tutacağı beklentisiyle.

Gazeteci örgütleri Osmanlı basınının temel direği Ermeni gazeteci, yazar, matbaacı, mürettip, ciltçi ve dağıtımcıları ne zaman anacak? Dileriz, Basın Müzesi'nde katledilen gazeteciler bölümüne, 1915'te yaşamını yitiren bu insanların anısına köşe düzenlenir.

İstanbul - BİA Haber Merkezi, 26.07.2010

Ermeni Yayıncıları Anmanın Zamanı

Ragıp Zarakolu

1880 yılında Mamak Askeri Cezaevinde linç edilen yayıncı İlhan Erdost için...

Yitik bir yayıncı... Divriği doğumlu... 24 Nisan 1915 tarihinde tutuklanmış... Ayaş'a sürgün edilmiş... 37 yaşında iken, aynı uğursuz yılın yaz aylarında, Ankara yakınlarında öldürülmüş... Hovhannes Kılıçyan'ın kitapevi Büyük Yeni Han'daymış, geçenlerde oraya uğrayıp onu düşündüm.

Hey gidi Büyük Yeni Han dedim kendi kendime, demek bu tarihî handa meslektaşımız yayıncılar da varmış.

Hovhannes Kılıçyan Divrikli'ydi. Çakmakçılar'da kitapçı ve kırtasiye dükkanı açmıştı. Önemli ders kitapları serisinin yayıncısı olmuştu. 1915 yazında Ankara yakınlarında öldürüldü.

Bu dönemde Teodig ve Aram Andonyan gibi iki yayıncı ise mucize kabilinden sağ kaldı.

Bir başka yayıncı ise, 34 yaşında öldürülen Garabed Barsamyan'dı, kendisi Sivaslı'ydı. Meşrutiyet'ten sonra basımevi açacak, *Gapira* ve *Hoğtar* gazetelerini kuracaktı. Varujan'ın *Dırdunçk Y. Demircibaşyan*'ın (Yeğya Demircibaşyan'ın Şikayetleri) adlı eserini ve Anadolu'daki bazı Ermeni yazarlarının kitaplarının yayıncısı olacaktı.

Bu yıl Türkiye Gazeteciler Cemiyetine bir dilekçe vererek, kaybedilen ve öldürülen Ermeni gazetecilere de Basın Müzesindeki özel köşede yer verilmesini istemiştim.

Sağ olsunlar, inceleyip araştırıp, iki önemli isme Müzede yer verilmesini kabul ettiler. Osmanlı Meclisi'nde üç dönem milletvekilliği yapan, Hukukçu, Yazar ve Gazeteci Krikor Zohrab'ın yanı sıra, *Sabah* ve *Cihan* gazetelerinde editörlük yapan aynı zamanda akademisyen ve yazar olan Diran Kelekyan'a Basın Müzesinde yer verilecek. Sembolik ama son derece önemli bir adım.

Keşke yayıncılar da, Cağaloğlu'nda önemli bir yere sahip olan Ermeni yayıncı, kitapçı, matbaacılara, mücellitlere ve klişecilere ilişkin araştırma yapıp bir saygı ve anma toplantısı düzenlese, onların anısına bir kitap yayınlasa. Rahmetli Pamukçuyan, yine rahmetli Reşat Ekrem Koçu için Cağaloğlu'ndaki Ermeni kitapçı ve matbaacıların bilgilerini toparlamıştı. Efsanevi İstanbul Ansiklopedisi için...

Bu konuya ilişkin sevgili Karin Karakaşlı'nın da kapsamlı bir makalesinin olduğunu hatırlıyorum. Meraklısı İnternet'ten bu son derece kapsamlı incelemeye ulaşabilir.

Öte yandan yazar örgütleri de, Batı Ermenicesinin büyük yazar ve şairleri için bir şeyler yapmalı diye düşünüyorum.

Siamento, Taniel Varujan, Rupen Sevag, Armen Doryan, ve Yervant Sırmakeşhanlıyan'ın (Yerukhan) anısına, PEN Türkiye Merkezi ve TYS keşke bir toplantı düzenlese, onların yapıtlarının Türkçe'ye kazandırılması için çaba harcasa.

Günlük Gazetesi,
18.02.2011

Baron Teodig'e Mektup

Ragıp Zarakolu

Sevgili Baron Teodig,

Size bu mektubu, Kandıra Mahpusu'ndan yazıyorum.

Bana *Kirk*'te yazdığınız mektuba ancak şimdi bir yanıt yazabiliyorum.

Bana son mektubu yazdığınızdan beri, sizi yanıtlamayı düşünmediğim an olmadı.

Geceleri gümüşü bir renk alan duvarları çevreleyen dikenli tellere bakarken, o kadar çok andım ki sizi.

Beni sizinle, kardeşim Hrant tanıştırmıştı.

1919 yılında ilk anma için çıkardığınız anıt kitabı, belge toplama üstadı Tomas Bey kendisine getirdikten sonra, heyecanla göstermişti bana. Bir kutsal kitap gibiydi sanki onun için.

Kitap elinde harap olmaya başlayınca, Sarkis ağabey [Seropyan] el koyup koruması altına sokmuştu Huşartsan'ı.

Sonra Beyrut'ta peş peşe çıkan tıpkı basım yıllıklarınız ulaşmaya başladı bana.

Siz de eski bir mahpusdunuz bir yayıncı olarak. Halden anlarsınız...

Ve son çıkardığınız 1915 yıllığından dolayı herkesten bir ay önce, mart ayında alınmıştınız gözaltına ve Sıkıyönetim

Mahkemesi'nde, alelacele bir yıl hapse mahkum edilmiştiniz. Ve bu, hayatta kalmanıza ve Huşartsan'ı hazırlamanıza olanak sağlamıştı. Yeniden sürgün yollarına düşürülseniz de...

Büyük fırtınalardan önce hapsolmak da bazen insanın yaşamını kurtarır.

Muhteşem Balkan Savaşı Tarihi'nin yazarı, gazeteci Andonyan da, Ankara yakınlarında yolda ayağı kırılınca, sağ kalma fırsatının önü açılmıştı.

Özgür kalır kalmaz Halep'te Baron Otel'de başlamıştı, tanıklıkları toplamaya, insanların yardımına koşmaya. Onlardan biri de Sarkis [Çerkezyan] Ağabeyin babasıydı, yeniden Karaman'a dönerken. "Bu, pek iyi bir fikir değil ama" demekle birlikte...

Ya Balakyan'ın, Toros Tünelleri'ni kazan Ermeni emekçilerin örgütlülüğü sayesinde hayatta kalışı... Onu kurtarmasalardı, *Ermeni Golgatha*'sı nasıl yazılacaktı?

Ya Odyan'ın sağ kalışı? Onca trajediye karşın, *Yoldaş Pançuni Tehcir Yollarında*'yı yazması?

Ya Gurgen Mahari?

Ya Agop Oshakan'ın sağ kalması, Suriye çöllerinde?... O büyük tanıklıklar bize nasıl ulaşacaktı? Oshakan'ın torunları ile 1990'larda tanışmıştım. Ne yazık ki bir kitabını yapamadık, olanaksızlıklardan... Daha 28 Şubat postdarbesi öncesinde, yine nefes alamaz hale gelmiştik...

Mark Nişanyan ne müthiş bir iş yaptı, yıkımın edebiyat üstündeki izlerini sürerek...

Bir yıkım nasıl tanımlanabilir sözcükler ile? Sözcüklere nasıl hapsolunur?

Auschwitz'den sonra şiir nasıl yazılır? 1915 cehennemi nasıl anlatılır?

Belki Goya'nın *Disester of War* desenleri ile, onun korkunç karabasanları ile, delirme pahasına...

Toplama kampında müzik yapmak? Ölüm fırınları sürkapasite çalışırken...

Alma Rose'nin Kadınlar orkestrası...

Bütün bunların altından nasıl kalkılır, Der Zor Çölü'nde, insan bedenleri toprağa bile gömülmezken, kurda kuşa yem edilirken...

Yüzleşebilir misiniz bununla?

Ya da diplomatlarımız gibi, "Biz Balkan yıkımını unuttuk, siz de unutuverin, iyi gelir" tavsiyesinde mi bulunursunuz?

"Der Zor dedikleri büyük kasaba / Kesilen Ermeni gelmez hesaba / Osmanlı efratı dönmüş kasaba": "Der Zor çölünde şaşırdım kaldım / Yitirdim anamı, yitirdim babamı / Oy anam, oy anam, halimiz yaman! / Der Zor çölünde kaldığım zaman."

Baron Teodig, arkadaşlarınızın ve halkınızın suret ve sözcüklerini küller arasından, bir föniks kuşu gibi diriltirken, yüreğiniz nasıl dayandı buna?

Yıllıklarınızı, 1919 yılında yeniden İstanbul'da nasıl yeniden çıkarmaya başladınız ve 1922'den sonra nasıl inatla devam ettiniz bu işe Viyana'larda, Venedik'lerde, Parislerde?

Nasıl dayandınız bunca acıyı yüreğinizde taşımaya?

Ama ölümün eşiğinde, en zor anlarınızda bile "kitaplarınızı" düşünüyordunuz.

Eşinize şöyle yazmıştınız, sürgünün belirsizlikleri içinde:

"Ciltçi Hayg'a Hindistan tarihine ilişkin 1841 yılında Kalkütta'da basılmış bir kitap vermiştim. Çok zor bulunan bir kitap... Ciltciye parasını vererek kitabı geri alır mısın?"

Bu bana, Göztepe Parkı'nın karşısındaki evinde, Cemil Meriç'in kızı Ümit'e, "soldaki kitaplıkta, en üst rafta baştan 3 kitap olan, 'Saint-Beuve'ün *Tableau historique et critique de la poesie française et du theâtre français au XVIe siecle*'ın birinci cildini verir misin" deyişini hatırlattı.

Eşiniz, can yoldaşın, her şeyiniz Arşaguhi, açlığın kitlesel bir boyut aldığı o savaş yıllarında, her şeyin yükünü üstlendi ve bütün zorluklara dayandı.

Ama verem yakasını bırakmadı. İsviçre'ye yolladınız onu İstanbul'a döndükten sonra, en iyi sanatoryumlardan birine... Belki de *Büyülü Dağ*'a... Ve 1922 Ocakı'nda vedalaştınız, evrenin başka bir köşesinde buluşmak üzere...

Evinizi, Rue de Lafayette'de, *Haraç* Gazetesi'nin matbaasının yakınlarında bir yerde tutmuştunuz...

Paris'e her gidişimde mutlaka ziyaret ettiğim yerlerden ikisi dostlarım Jean Claude Kebapçıyan ile CRDA Kütüphanesi ve Kendal Nezan ile L'Institut kurde de Paris Kütüphanesi'dir.

Onların mekanları da Rue de Lafayette üzerinde olduğu için; hep kafamın içinden acaba hangi evdi sizinki sorusu geçer.

Ve elbette benim için çok manevi bir değeri olan Andonyan'ın 1950'li yıllara kadar müdürlüğünü yaptığı ve bugün en önemli tarihçilerden biri olan Raymond Kevorkyan'ın bu görevi sürdürdüğü, Square Alboni Metro durağı yakınındaki Bibliotheque Nubarian da uğrak yerlerimdendir.

Ve Bibliotheque Nubarian yüzyılı aşkın ciltli kitaplarına, dergi kolleksiyonlarına bakarken, Andonyan'ın Halep'te başlattığı sözlü tarih çalışmalarını burada sürdürmesi, dosyalaması düşer aklıma.

Ve Teodig onu ziyarete geldiğinde nasıl sohbete koyuldukları...

İnsan mahpusta, ölü canlarla daha fazla vakit geçirir bir halde buluyor kendini, zaman tünelinde...

Hepsi bir tarih oldu...

İyi ki varoldular. Ve yazdıkları ile, kayda geçtikleri ile her zaman varolacaklar...

NOT: B*u mektubu Kandıra Cezaevinde son günümde yazmıştım.*

Evrensel, 11.11.2011

SAVAŞ SONRASI AİLELERİNE İADE EDİLMEK ÜZERE TOPLANAN ERMENİ YETİMLERE İLİŞKİN BELGE

Bâb-ı Âlî
Dahiliye Nezâreti
Emniyeti-i Umumiye Müdüriyeti
Şube: 2
Hususî: 31

Hariciye Nezâret-i Celîlesi'ne

Devletli efendim hazretleri

23 Kânûn-ı Evvel sene [1]334 tarihli ve 1671 numaralı tezkireye zeyldir. Ermeni kız ve çocukları hakkında şimdiye kadar yapılan muameleyi hâvî olup İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden bâ-tezkire-i cevabiye Çankırı'da bulunan Ermenilerin esâmîsiyle ahz u telakki edilen evâmir-i aliyye-i nezâret-penâhîleri mûcebince haklarında icra edilen muameleyi mübeyyin Çankırı Mutasarrıflığı'ndan gönderilen meşrûh defter leffen takdim ve tisyâr kılınmış olmakla ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 20 Şevval sene [1]333 ve fî 18 Ağustos sene [1]331

Kastamonu Valisi
(Mühür)

14	Makriköyü'nde Cevizlik Mahallesi'nde Muhasebeci Sokağı'nda Fahri Bey hânesinde mukim, kaymakam tekâüdü İbrahim Bey	1	Ayşe	Mezbûre Rum milletine mensub olup Ermeniler ve Fransız asâkiri tarafından hâneden cebren alınmış ise de mûmâileyhe sened mukabilinde iade kılınmış ve şimdi nişanlısı balıkçı Nikoli'nin nezdinde bulunduğu ve kendisi Adanalı olup ismi Olga'dır, yirmi yaşındadır.
15	Makriköyü'nde Cevizlik Mahallesi'nde Eski Telgraf Sokağı'nda Hallâc Hayri Efendi	1	Naime	Mezbûre hâneden Ermeni ve Fransız askeri tarafından cebren alınarak Makriköy Ermeni Kilisesi'ne teslim ve mezkûr kiliseden Ermeni Patrikhânesi'ne sevk olunmuşdur. Kendisi Erzurumlu Cemal kerîmesi ve on üç yaşlarında bir Müslime olduğu beyân edilmekdedir.
16	Makriköyü'nde Zeytinlik Mahallesi'nde 510 numaralı Hat Muhafaza Taburu Yedinci Bölük Kumandanı Mehmed Nuri Efendi	1	Emine	Mezbûre Ermeniler tarafından alınarak Makriköy Ermeni Kilisesi'ne bizzat teslim etdikleri, el-yevm mezkûr Ermeni Patrikhânesi'nde bulunmakdadır. Kendisi asker Mehmed Ali'nin kerîmesi ve bir Müslime olduğu iddia edilmekdedir.
17	Ayastefanos'da mukim, Yozgad Tasfiye Komisyonu azâsından Latif Bey	1		Mûmâileyhin Ermeni milletine mensub fakat ihtidâ etmiş zevce-i mutallakı ve teyzesinin kerîmesi ile hasbe't-talâk müfârakatle ve mahall-i âhara gitmiş ise de bulunduğu mahal Latif Bey tarafından Ayastefanos Ermeni papasına bildirilmiş ve tahkik edilmekde bulunduğu.

Aslına mutâbıkdır.
Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî Müdüriyeti

ÇANKIRI'DA MENFÎ UMUM ERMENİLERİN CEDVELİDİR.

Fî 9 Ağustos sene [1]331

ESÂMÎ	MÜLÂHAZÂT
Puzant Keçyan	Fî 26 Nisan sene [1]331 tarihinde afv olunarak Dersaâdet'e gitmişlerdir.
Yervant Tolayan	
Karabet Keropeyan	
Zara Ba[r]dizbanyan	
Agop Nargileciyan	
Vahram Torkomyan	
Komidas Vartabet	
Rafael Karagözyan	
Zara Mumcuyan	Fî 14 Mayıs sene [1]331 tarihinde mahfûzan Dersaâdet'e gitmişdir.
Karabet Sarrafyan	Fî 14 Mayıs sene [1]331 tarihinde mahfûzan Ankara'ya gitmişdir.
Leon Ba[r]dizbanyan	Fî 17 Mayıs sene [1]331 tarihinde Ayaş'a gönderilmek üzere mahfûzan Ankara'ya gitmişdir.
Hayik Hocasaryan	18 Mayıs sene [1]331 tarihinde serbest olarak Dersaâdet'e gitmişdir.
Agop Topçuyan	
Hayik Tirakyan	Fî 26 Mayıs sene [1]331 tarihinde Ayaş'a gönderilmek üzere mahfûzan Ankara'ya gitmişdir
Doktor Haçik Bogosyan	Fî 9 Haziran sene [1]331 tarihinde mahfûzan Ankara'ya gitmişdir.
Agop Beyleryan	16 Haziran sene [1]331 tarihinde serbest olarak Dersaâdet'e gitmişdir.
Vartanes Papasyan	
İstepan Tataryan	Fî 18 Haziran sene [1]331 tarihinde Kayseri'ye gitmek üzere mahfûzan Ankara'ya gitmişdir.

Çankırı'ya sürgün edilen Ermeniler hakkında yapılan işlemlere dair Osmanlı belgesi

ESÂMÎ	MÜLÂHAZÂT
Nişan Kalfayan	Fî 28 Haziran sene [1]331 tarihinde serbest olarak Dersaâdet'e gitmişlerdir. Fî 16 Haziran sene [1]331 tarih ve on yedi numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Armenak Kantarcıyan	
Melkiset Bükciyan	
Misak Serkis Cevahirciyan	
Armenak Topcuyan	
Bağnak Ba[r]dizbanyan	
Aram Kalender	
Hayik Zambecyan	
Manuk Basmacıyan	
Bedros Yovanyan	
Karnik İnciciyan	
Avadis Zarifyan	
Avadis Barsamyan	Fî 28 Haziran sene [1]331 tarihinde serbest olarak Dersaâdet'e gitmişlerdir. 16 Haziran sene [1]331 tarih ve on yedi numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Doktor Kirkor Celalyan	
Asador Manyasyan veled-i Haçik	
Karabet Beyleryan	
Parsih Denyamyan	
Bedros veled-i Manuk	
Ohannes Mardiros Arslanyan	Fî 28 Haziran sene [1]331 tarihinde Zor'a sevk edilmek üzere mahfûzan Ankara'ya gitmişlerdir. Fî 16 Haziran sene [1]331 tarih ve on yedi numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince
Yervant veled-i Vahan Surenyan	
Agop Ohannes Asaduryan	
Arşak veled-i Mardiros Muradyan	
Parnak veled-i Kigork Merhanyan	
Mardiros veled-i Ohannes Yazıcıyan	
Afrik Serkis Keresteciyan	
Ovakim veled-i Harutyun veled-i Agabegyan	Fî 28 Haziran sene [1]331 tarihinde Zor'a sevk edilmek üzere mahfûzan Ankara'ya gitmişlerdir. Fî 16 Haziran sene [1]331 tarih ve on yedi numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Dikran Hamparsum Bogbelyan	
Arsen Agop Sedefciyan	
Dikrail veled-i İsrail	
Kirkor Mardik Taşçıyan	
Haçik veled-i Agop	
Yerevun veled-i Ağya	
Hrant veled-i Mıkır	
Arşak Mıkırdıç Huşuryan	
Arşak Karabet Arakelyan	
Mihran veled-i Agop Keçeciyan	
Vahan Arşak Çarıkcıyan	
Serab veled-i Margos Tunyan	
Leon veled-i Ağya	

ESÂMÎ	MÜLÂHAZÂT
Frangül veled-i Artin	[Fî 28 Haziran sene [1]331 tarihinde Zor'a sevk edilmek üzere mahfûzan Ankara'ya gitmişlerdir. Fî 16 Haziran sene [1]331 tarih ve on yedi numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.]
Aram Karabet Gedikyan	
Zenob Karabet Avakyan	
Artin (nâm-ı diğer Koçu) veled-i Haçator Arzumyan	
Kunduracı Manuk Mikail Boracıyan	
Ohannes Bedros Haci Hamparsumyan	
Manuk veled-i Kirkor	
Sahak veled-i Karekin	
Ohannes Der Davidyan	
Manuel Karakeşişyan	
Ohannes Artin Hanesyan	
Serkis Keçeciyan	
Kurukahveci Kirkor Hazar Celalyan	
Serope Semerciyan	
Mıgırdıç Avadis	
Agyos Taşçıyan	
Leon Rakıcıyan	
Parsih Deveciyan	
Serkis Bağdasar	
Mikael Şerbetciyan nâm-ı diğeri Mike Kigork	
Karabet veled-i Takovor Hayrabetyan	28 Haziran sene [1]331 tarihinde mahfûzan Ankara'ya gitmişlerdir. 16 Haziran sene [1]331 tarih ve on yedi numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Armenak veled-i Bogos Sıvacıyan	
Kirkor veled-i Ohannes Agobof	
Samuel Tamucuyan	28 Haziran sene [1]331 tarihinde mahfûzan Ankara'ya gitmişdir. Fî 16 Haziran sene [1]331 tarih ve on yedi numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Armenak Parsihyan	Fî 28 Haziran sene [1]331 tarihinde mahfûzan Ankara'ya gitmişlerdir. Fî 16 Haziran sene [1]331 tarih ve on yedi numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Leonik Serkis Der İstepanyan	
Yeznik veled-i Artin	
Asador Serkis Arseniyan	
Serkiz Kirkor Şahinyan	
Milkon Gülistanyan	2 Temmuz sene [1]331 tarihinde serbest olarak Dersaâdet'e gitmişdir.
Mosis Bedrosyan	18 Temmuz sene [1]331 tarihinde mahfûzan Ankara'ya gitmişdir.

ESÂMÎ	MÜLÂHAZÂT
Apik Canbaz	30 Temmuz sene [1]331 tarihinde serbest olarak Dersaâdet'e gitmişdir.
Agop Bogos veled-i Koryan	Fî 6 Ağustos sene [1]331 tarihinde serbest olarak Dersaâdet'e gitmişlerdir. Fî 22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Ohannes Terlemezyan	
Vahan Altunyan veled-i Agop	
Tatyos Köseyan	
Arastekez İsrailyan	6 Ağustos sene [1]331 tarihinde Bursa'ya gitmek üzere Ankara'ya. Fî 22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin [evâmir-i aliyyesi mûcebince.]
Mıgırdıç Basmacıyan veled-i Mihran	Fî 6 Ağustos sene [1]331 tarihinde İzmit'e sevk olunmak üzere Ankara'ya [Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin] evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Leon Kigorkyan – Rus tebaası	Fî 22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince. 6 Ağustos sene [1]331 tarihinde tebaa-i ecnebiyeden olmak münasebetiyle mahfûzan Ankara'ya. Fî 22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Kigork Kigorkyan – Rus tebaası	
Mihran Kigorkyan – Rus tebaası	
Artin Kalfayan – İran tebaası	
Bedros Balyan	
Sahak Mosisyan	
Mıgırdıç İstepanyan	
Leon Ağababyan	Fî 6 Ağustos sene [1]331 tarihinde Zor'a sevk olunmak üzere mahfûzan Ankara'ya gitmişlerdir. Fî 22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince.
Mihran Haçik Debbağyan	
Doktor İstepan Miskciyan	
Eczacı Agop Terziyan	
Eczacı Kirkor Miskciyan	
Nersis Şahnur	
Haçator Nacaryan	
Mihran Basdırmacıyan	
Aram Andonyan	
Vahram Altunyan	
Baruyr Arzumyan	
Kozmoz Beylikçiyan	
Nersis Der Kigorkyan	
Aram Kirkoryan	
Bedros Beyleryan	
Kirkor Eseyan	

ESÂMÎ	MÜLÂHAZÂT
Diran Kelekyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince Afv-ı umumî miyânında nefs-i İzmir şehri gideceklerdir.
Rahip Vahan Karabetyan	
Aram Papasyanyan	
Mikail Şamdancıyan	
Kasbar Cezar	
İstepan veled-i Ohannes Babetyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince Bandırma kazası'na gidecekdir.
Yervant Çavuşyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mucebince afv-ı umumî miyânında İzmit sancağı'na gideceklerdir.
Vartas Atanasyan	
Rahip Kirkor Balakyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mucebince afv-ı umumî miyânında İzmit tarîkıyla Ermişe Manastırı'na gidecekdir.
Serkis Kalenciyan	22 minh. tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mucebince afv-ı umumî miyânında Ankara tarîkıyla Eskişehir'e gideceklerdir.
Doktor Emirze Ketenciyan	
Nişan veled-i Agop Nahabedyan	22 minh. tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mucebince afv-ı umumî miyânında İzmit Sancağı'na gidecekdir.
Kigork Goncagülyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince afv-ı umumî miyânında Ankara tarîkıyla Eskişehir'e gideceklerdir.
Ohannes Güleyan	
Kirkor Ohnegyan	
Aram Ohnegyan	
Leon Ohnegyan	
Karekin Ohnegyan	
Papas Vartan Karagözyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince afv-ı umumî miyânında Ankara tarîkıyla İzmit'e gidecekdir.
Azarik veled-i Ohannes Bülbülcüyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince afv-ı umumî miyânında Ankara tarîkıyla Eskişehir'e gideceklerdir.
Simon Milkonyan	
Haçik Haçaturyan	

ESÂMÎ	MÜLÂHAZÂT
Bedros veled-i Andon Mütevelliyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince afv-ı umumî miyânında Ankara'ya gidecekdir.
Yervant Basmacıyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince Kastamonu'ya gideceklerdir.
Nişan Gülistanyan	
Bogos veled-i Agop Tanyelyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince afv-ı umumî miyânında Ankara tarîkıyla İzmit Sancağı'na gideceklerdir.
Doktor Arşak Kazasyan	
Vahram Asaduryan	
Kirkor Haçyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince afv-ı umumî miyânında Geyve'ye gidecekdir.
Aram Haçyan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince afv-ı umumî miyânında Ankara tarîkıyla Kütahya sancağı'na gideceklerdir.
Papas Osik Kaçuni	
İstepan Pulcuyan Merkûm İstepan'ın Dersaâdet'den gelen defterde Bükücüyan gösterilmiş ise de Bükücüyan isminde bir kimse bulunmayıp İstepan Pulcuyan olduğu ve bu da serbest bırakılanlar miyânında bulunduğu şerh verildi. (İmza)	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince afv-ı umumî miyânında Ankara tarîkıyla Eskişehir'e gidecekdir.
Rupen Çilingiryan	22 Temmuz sene [1]331 tarih ve yirmi dokuz umum numaralı Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'nin evâmir-i aliyyesi mûcebince Ankara tarîkıyla mahfûzan Ayaş'a gideceklerdir.
Vahan Kâhyayan veled-i Antaş	
Onnik Mağazacıyan	
Danyel Çubukgiryan	
Artin Bogosyan	

Çankırı'da menfî bulunan Ermenilerin esâmîleri hizasında afv ve başka tarafa nefy edilenlerle serbest bırakılanlara aid umumî defter bi't-tanzim takdim kılındı.

Fî 11 Ağustos sene [1]331

Çankırı Polis Komiserliği
(Mühür)

Dizin

A

A. Kadir 8

Abdülahad Nuri 251-254, 256, 258, 259, 259n6, 260, 263, 268, 285n19, 292, 293, 299, 311, 319, 324, 329-334, 338, 342, 351

Abdullah Paşa 301, 345, 346n60

Abdülmecit, (şehzade) 75

Açıkbaşyan, Aram 204n98

Adil Bey 273

Agahamirzayants (Sako) 44, 44n47, 85, 132, 134, 135, 137, 142, 178, 200, 205, 236, 237

Agnuni, bkz., Khaçadur Malumyan 38, 38n21, 86, 89, 90, 92, 102, 106, 114, 165

Alboyacıyan, Arşag 67n76

Ali Müfit (Lübnan valisi) 257

Ali Rıza Bey (Cemal Bey'den önce Halep delegesi) 314

Ali Suat Bey 266-273

Allahverdi, Dr. Dikran 24, 24n9, 26, 34, 81

Altan, Çetin 8

Altıntaş, Ahmet 45n53, 48n59

Amiral Souchon 307

Ankut, Krikor 43, 43n40

Anna (Şebinkarahisarlı) 346

Arakelyan, Armenag 87

Aramyan, Hapet 332

Aramyants, Hmayag (muhbir, Hidayet) 21, 21n5, 119, 165

Ardzruni Bkz. Hagop Avedisyan 38n21, 43, 43n44, 85, 136, 144, 145, 205, 230, 231, 236, 237, 239

Arolat, Osman 8

Arsenyan, Asaodur 86

Artinyan, Mirican 85, 85n81, 231

Asaduryan, Harutyun (Artin, köpek yakalayıcısı) 25, 116, 165

Asaduryan, Harutyun (yazıcı) 116

Aslan Bey (Nahiye Müdürü) 271, 272n14

Atom, Bkz., Şahrigyan, Harutyun 39, 39n24, 92, 114, 153, 165

Avedikyan, Hagop 379

Aydemir, Şevket Süreyya 7

Azmi, Cemal 109, 109n89, 110, 155, 156, 338, 339

B

Bahaeddin Bey 178, 179, 181-185, 198, 350

Balakyan, Papaz Krikoris Vartabed 36, 36n20, 37, 51, 81, 118, 153, 190, 218, 225, 231, 243, 390

Balasan 238

Barsamyan, Mıgırdiç 85, 178, 209, 387

Basmacıyan, Hagop 204n98
Bay Hreşdagyan 270, 278, 326
Bay Kheroyan 266
Bay Koppel 276n16, 277
Bay Sven-Hedin 278
Bayan Hreşdagyan 278
Bay-Bayan Koch 282
Bayındır, Mustafa Atıf 15, 15n**
Bedrettin Bey 8
Bedri Bey 21n5, 74, 111, 113, 114, 116-118
Bekir Sami Bey 255-258
Belge, Mehmet (Asaf Bey) 14, 51, 51n65, 52, 108, 119, 202
Belge, Murat 8,
Bereket (Çankırı Belediye Başkanı) 202
Biberyan, Zaven 373
Boğosyan, Boğos 204n98
Boğosyan, Dr. Haçik 45, 45n49, 239
Boğosyan, Karekin 204n98
Boyacıyan, Hampartsum (Murad) 43n42, 53, 67
Boyacıyan, Karnig 204n98
Boyacıyan, Yertvart 87
Bozacıyan, Püzant 45, 45n51
Bryce, James 11, 247

C
Cambaz, Apik 50, 50n64, 51-54, 185
Cangülyan, Harutyun 44, 44n46, 59, 86, 90, 144, 145
Cavit Bey 277
Celal Bey 254, 254n5, 255, 256, 326
Celal, Dr. Krikor 43, 43n43, 50, 136, 201, 202, 254, 254n5, 255, 256
Celâl, Sadrettin 7
Cemal Paşa, Ahmed 18, 30n16, 202, 255-257, 263n10, 274, 297n30, 311-314n43, 315, 330, 341, 341n57, 399,
Cevahiryan, Dr. Misak 86, 103, 149, 191, 218, 230
Cevdet Bey 270, 271, 273, 277
Cılkayan, Garabet 362
Ciltçi Hayg 391

Ç
Çakalyan, Araksi ve Nvart 88, 91n84
Çakalyan, Karekin (Khajag) 38n22, 48n60, 86-90n84, 91, 101, 106, 114, 165, 169
Çakıryan, Hagop 379
Çapan, Cevat 8
Çavuşyan, Yervant 46, 46n55, 64, 72, 85, 212, 213, 243
Çeraz, Kasbar 47n58, 64, 200, 243
Çerkez Ömer el Hakim 301
Çerkezoğlu, Sarkis 10, 10n*, 374, 375, 390
Çifte-Saraf 30, 79
Çilingiryan, bkz., Dr. Rupen Sevag 46n54, 53, 75, 141, 388
Çöğüryan, Dikran 97, 97n87, 98, 238
Çololyan, Hagop (Siruni) 30, 30n14, 79
Çubukkeryan, Taniyel (Varujan) 41, 41n31, 53, 72, 141
Çuhacıyan, Dikran A. 187, 187n96

D

Dağavaryan, Dr. Nazaret 45, 45n48, 59, 90, 90n84, 109, 110, 130, 135, 153, 169, 237
Değmer, Şefik Hüsnü 7
Demircibaşyan, Dırdunçk Y. 57n69, 387
Der Hagopyan, Hagop 79
Der Stepanyan, Noyig 86
Der Yeğyayan, Patrik Zaven 21, 21n5-6, 24n9, 37, 47n56, 119
Devletyan, Garabed 212
Dhkruni, Bkz., Aris Israelyan 41, 41n32, 243
Dink, Hrant 384, 389
Doğrul, Ömer Rıza 7
Doryan, Armen 212, 213, 215-217, 388
Dr. Shephard 317
Dürri Bey 267, 268, 268n12

E

Edip, Eşref 7
Ediz, Hasan Âli 7
Engin, Aydın 8
Enver Paşa, İsmail 18, 202, 270, 342, 361, 362
Enver, Mehmet 15n*
Erdost, İlhan 387
Erhat, Azra 8
Estukyan, Pakrat 379
Eysa Sıkhta 301
Eyüboğlu, Sabahattin 8
Eyüp Bey (Göçmenler Müd.) 252, 253, 259, 293, 294, 296, 297, 299, 357

F

Fehmi, Hüseyin (Resulayn Nahiye Müd.) 28, 268, 272n14, 285n19, 294, 294n25, 298, 300, 301
Fenerciyan, Kris (Silvio Ricci) 86, 114
Ferid, Kevork 385
Ferukhan, Parunak 238, 238n100
Fevzi Efendi (komiser) 296
Fikri Bey (Polis Müdürü) 255

G-Ğ

Garabed, Aga 25
Garabed, Hovnan Vartabed 36, 118
Garabed, Rupen 204n98
Garabed, Varbed 36, 64, 190
Garo, Armen 167n95
Ğazaryan, Ğazar (Marzbed) 40, 40n27, 204n98
Gedik, Yasemin 10
General Alenbee 302
General Falkenheim 280, 302
General Townsend 280
Gigo, bkz., Krikor Torosyan 24, 24n8, 26, 45, 77, 83, 103, 131, 144, 163, 169, 238, 385
Gomidas, Vartabed 11, 19, 19n4, 20, 22, 27, 35, 36, 45n53, 48, 48n59, 49n61, 50, 58, 61, 62, 64, 64n74, 65, 75, 76, 80, 81, 87, 99, 118, 130, 135, 137, 153, 187, 190, 199, 200, 212, 213-216, 218, 220, 221, 223, 225, 231, 232, 234, 236, 238, 239, 241, 242, 243, 381
Görgün, Sevim 8
Goryan, Hagop 48

Govelyan 379
Gozikyan, Karekin 385
Gülyan, Aram 320n50
Gülyan, Sabah 133, 133n92, 134, 202, 204
Günyol, Vedat 8
Gürciyan, Melkon (Hrant) 40, 40n30, 93, 237

H
Haddeciyan, Rober 379, 380
Hakkı Bey 300
Halaçyan, Ğazaros 79
Halide Edip 336
Halim, Sait Paşa 308, 315
Hampartsumyan, Armenag 204
Hampartsumyan, Hampartsum 41, 41n34, 50, 98, 155, 156, 161, 163, 238
Harutyunyan, Ardaşes 28, 28n12, 210, 296
Haygazn, Mihırtad 43, 43n41, 59, 62, 70, 82, 83, 95, 96, 101, 104, 105, 117, 137, 170, 178, 237
Hayri Bey (Demiryolu Komiseri) 274
Hayrikyan, Apraham 46, 63, 85
Hayriye Hanım 18, 19
Hikmet Bey 281
Hikmet, Nazım 7
Hocasaryan, Hayg 57, 57n69, 130, 191, 208, 209, 211, 215, 217, 218, 221, 232
Hovsep 202
Hraç, Bkz., Hayg Tiryakyan 40, 40n26, 59, 86, 166-168, 171
Hrant, Bkz., Melkon Gürciyan 40, 40n30, 96, 237
Hüseyin Ağa, Dişlek 74
Hüseyin Efendi (Meskene Müd.) 285n19

I, İ
İbrahim Efendi 8, 27, 27n10, 28, 28n12, 31, 74, 111, 114, 118, 131, 135, 139, 146-150, 160, 164-168, 170, 177, 178, 190, 191, 194, 208, 213-215, 221, 224-227, 229, 233, 235, 236, 240, 241
İdareciyan, Haçig 24, 97, 98, 103, 131, 237
İhsan Bey (Kaymakam) 259n6
II. Abdülhamit 82, 98, 123, 368
İkinci Mahmut 365
İsmail Bey 268
İsraelyan, Aris (Dkhruni) 41, 41n32, 243
İsviçreli Biondi 268n12

K
Kaçuni, Husig Papaz 36, 81, 81n79
Kadere, İsmail 374
Kalfayan, Bedros 85, 136, 136n93
Kalfayan, Harutyun 57n69, 86, 93, 93n86, 120, 205, 235
Kalfayan, Nişan Efendi 86, 104, 158
Kaplan, Safa 380
Karadeniz, Harun 8
Karagözyan, Der Vartan 45n53, 191
Karagözyan, Rafael 45n53
Karakaş (Kotolik genç) 230, 234
Karakaşlı, Karin 388
Kasbaryan, Aristages 48, 49, 49n62, 54, 64, 117, 153

Kaya, Şükrü 9, 255, 255n*, 256, 257
Kayıkçıyan (Mihran, Levon, Krikor) 143, 144, 153, 223
Kaymakam Tevfik 294, 294n25
Kebapçıyan, Jean Claude 392
Keçyan, Püzant 45n53, 46, 46n56, 47, 50, 64, 67, 67n76, 68, 76, 86, 103, 111, 113, 114, 118, 119, 124, 130, 140, 149, 153, 187, 191, 219, 230, 242
Keleciyan, Hovhanes 44, 237
Kelekyan, Diran 33, 33n18, 46, 51n65, 52, 80, 109, 118, 130, 143, 149, 152, 155, 181-184, 190, 204n98, 215-218, 242, 385, 388
Kelekyan, Simpad 204n98
Kemal, Ali 369, 369n62, 370, 371n*
Kemal, Mustafa 75, 109n89, 226, 280, 281, 281n18, 303
Kemal, Yaşar 8
Kerim Refii Bey (Resulayn Kaymakamı) 271-273
Ketenciyan, Dr. Mirza 42
Kevorkyan, Raymond 13, 38n22, 10, 11
Khan, Dr. Bazil 50, 65, 67, 69, 70, 74, 80, 92
Kıvılcımlı, Hikmet 7
Koçu, Reşat Ekrem 388
Kolcuyan, Sarkis (Srents) 63
Koryan, Hagop 141, 191, 243
Krisyan, Dr. Canik 40, 40n28
Krisyan, Şavarş 85, 238
Küçükömer, İdris 8
Küfeciyan, Hagop (Oşagan) 30, 30n15, 28n12
Kundakçiyan, Mardiros 385
Kürkçügil, Masis 8
Kürt Alo 53, 141
Kutel Amara 280
Kuyumjian, Rita Soulahian 11
Kuzucuoğlu, Babür 8

L

Lepsius, Dr. Johannes 19, 45n50, 247, 247n1
Leblebici Horhor Ağa 181, 187, 189

M

Mahari, Gurgen 390
Manuelyan, Khaçadur (Agnuni) 38n21, 38
Manukyan, Alek 380
Manukyan, Yeremya 204, 204n98
Mareşal Makenzen 291n22
Marquez 374
Matteos, Sarkisyan 204n98
Mazlumyan, Armenag 255
Mazlumyan, Onnik 255, 257, 320, 326
Melkonyan, Simon 48, 86, 212
Mendzikyan, Teodor 69, 69n77, 70, 86, 86n82, 237
Meriç, Cemil 391
Meriç, Ümit 391
Mıgırdiçyan, Harutyun (muhbir) [Artin] 21n5, 47, 85, 119, 178, 204, 210, 215
Mimaroğlu, Mustafa Reşat 29n13, 31n17
Minasyan, Sarkis 23, 23n7, 40, 86, 87, 89, 90, 90n84, 92, 114, 165
Mirican, Ergan 39n23, 73
Misakyan, Şavarş 31, 31n17, 42n36

Mısıryan, Artin 87
Miskciyan, Dr. Stepan 34, 34n19, 38, 59, 81, 184, 185, 192, 223, 230, 233
Miskciyan, Krikor 34, 230, 233
Mithat Şükrü Bey 9, 144, 255, 255n*, 256, 257, 367
Molla Saidê Kurdî 203
Morgenthau, Büyükelçi Henry 11, 64, 64n73, 308, 309
Mr. Jackson 320n50
Muhammed (Zor mebusu) 301
Muharrem Bey 292
Muradyan, Abraham 204n98
Muradyan, Tavit 379
Mustafa (Polis komiseri) 301, 302
Mustafa Nail Efendi 353
Mutasarrıf (Ahmet) 328
Mutasarrıf Müfit Bey 368

N
Naci Bey 315, 315n47
Naim Bey 319, 320, 321, 325-327, 333, 341, 351, 355-357, 368
Nakkaşyan, Dr. Avedis 47, 63, 63n71, 117, 149, 153, 171
Nargileciyan, Hagop 45, 45n53, 86, 131, 149
Natanyan, Margos 144, 145, 146, 153
Nazmi Bey 338, 339
Nezan Kendal 392
Nigar Hanım 336
Nişanyan, Mark 390
Nora (Altunyan'ın kızı) 341n57
Noradungyan, Serovpe 50, 50n63
Nubaryan Paşa 375, 381

O
Odyan, Yervant 24n8, 59, 59n70, 61, 79, 210, 320, 390
Oğuz Bey, Cemal 53
Oğuz, Aysu 11
Ohanyan, Nerses 79
Ohnikyan, Krikor Aga 48, 48n60, 223
Onnik (Tekirdağlı) 346
Onnik Kürdyan 346
Oran, Baskın 8
Oşagan, Hagop 28n12, 30, 30n15
Oshakan, Agop 390
Öymen, Altan 8
Öz, Erdal 8
Özek, Çetin 8
Özoran, Hüseyin Memduh 15, 15n*

P
Pamukçuyan 388
Panosyan, Alexander 30, 79
Papazyan, Nerses 42, 42n35
Papazyan, Vırtanes 107, 107n88, 108, 201, 223, 241
Parseğyan, Dr. Armenag 41
Parseğyan, Keğam 42, 42n36, 64, 97, 165, 169, 238
Paşayan, Dr. Garabed Khan 41, 41n33, 86, 92, 238
Pastırmacıyan, Mihran 212, 215, 216
Peder Keropyan Garabed 45n53, 48, 48n59, 149, 153, 190, 218
Pürad, Simpad (Der Ğazarents) 68

R
Rahmeddin Onbaşı 345
Raşit Bey 98

Reed, John 377
Refke Efendi, Tateos 111
Reşat Bey 29, 29n13, 30, 31, 31n17, 58, 74, 111, 114, 116, 388
Rufer, Magdelana 8

S
Safi Bey (Bab Kaymakamı) 285
Sahagyan, Arşavir 21n5, 110, 119, 204
Sahagyan, Arşavir 21n5, 110, 119, 204
Sako 44, 44n47, 85, 132, 134, 135, 137, 142, 178, 200, 205, 236, 237
Samveloff, Vramşabuh 132, 134
Sandalcı, Emil Galip 8
Sander, Necdet 374
Sanders, Liman von 248, 302
Sarafian, Ara 11
Sarkisyan, Matteos 204n98
Sayabalyan, Jak 64, 64n72, 76, 77
Selçuk, İlhan 8
Selvi, Seçkin 8
Serengülyan, Hovhannes (Vartkes) 91, 91n85
Seropyan, Sarkis 379, 389
Sertel, Zekeriya 7
Servet, Margos 145, 146, 153
Siamanto, Bkz., Atom Yarcanyan 39, 39n23, 86, 92, 98, 155, 156, 161, 165, 238
Silvio Ricci, Bkz., Kris Fenerciyan 86, 114
Simpad, Pürad (Der Ğazarents) 56, 56n68, 96, 104-106, 117, 144, 170, 178
Sırabyan, Onnik 42n38
Sırmakeşhanlıyan, Yervant 388
Sotiriyu, Dido 374
Suat Bey
Suis, Sarkis 42, 42n37

Ş
Şahbaz, Parseh 40, 40n29, 97, 171
Şahen, Yenovk 42, 42n39, 64, 97-99, 103, 110, 131, 132, 165, 238
Şahmuradyan, Armenag 64, 64n74
Şahrigyan, Harutyun (Adom) 39, 39n24, 57n69, 153
Şamdancıyan, Levon 165
Şamdancıyan, Mikayel 34, 40n29, 45, 45n50, 71, 71n78, 85, 97n87, 120, 165, 186, 216, 217, 221, 243
Şaşyan Levon 343
Şerif (Mehmet) Paşa 202, 202n97, 203, 204, 360
Şevket, Mahmut 109
Şeyh Haşim 281
Şeyh Süleyman (Suvar müdürü) 141
Şımavonyan, Arşag 64, 64n73
Şükrü Bey

T
Talat Paşa 13, 18, 18n2-3, 19, 20, 36n20, 52, 81, 89, 90, 144, 146, 183, 184, 202, 258, 259n6, 261-263, 274-276, 290, 294, 297, 299, 310, 318, 320, 321, 323-325, 329, 337, 338, 340, 341, 344, 347, 348, 350, 351, 353, 355, 356

Talayana, Yervant 45n53
Taniyelyan, Stepan 44, 72, 85, 133n92, 136
Tehliryan, Soghomon 18, 18n3, 19
Tekin, Gülçiçek Günel 9n*
Teodig 24, 28, 34, 38-46, 49, 50, 53, 56, 64, 69, 71, 97, 380, 381, 384, 385, 387, 389, 391, 392
Terlemezyan, Hovhannes 45, 141
Terziyan, Hagop 44, 44n45, 86
Tiryakyan, Hayg (Bakkal) 166, 167, 171
Tiryakyan, Hayg (Hraç) 40, 40n26, 59, 86, 166, 167, 168
Tomas Bey 389
Topçuyan, Dr. Hagop 47, 47n57, 148, 153
Topuzyan, Yervant 204n98
Torkomyan, Dr. Vahram 45n53, 49, 49n61, 64, 68, 75, 76, 80, 86, 87, 103, 110, 130
Torosyan, Bedros 204n98
Toynbee, Arnold 11
Troçki 377
Tumacan, Samuel 44
Tunçay, Mete 8
Turki Mahmut (Ane müdürü) 301
Turyan, Başpiskopos Yeğişe 57n69
Tuygan, Attila 167n95, 11

V

Vanikyan, Keğam (Vanlı) 204n98
Varujan, bkz., Taniyel Çubukkeryan 41, 41n31, 53n67, 72, 73, 141, 174, 223, 230, 233, 385, 387, 388
Velid Ebüzziya 7
Von Mükke 278

Y

Yalçın, Hüseyin Cahit 18, 18n2
Yalman, Ahmet Emin 7
Yarbay Nurettin Bey 361
Yaşar Bey (Bahçe Jandarma Komutanı) 277
Yeretsyan, Mıgırdiç 204n98
Yerevum (Ayıngacı) 71-73, 96, 106
Yeritsants, Adom 132, 134
Yervant, Udi 59
Yesayan, Krikor 77, 83, 83n80, 98, 103, 110, 131, 144, 145, 156, 178, 198, 208, 230, 232
Yesayan, Zabel 30, 30n16
Yusuf Rıza Bey 306, 307
Yusuf Ziya Bey 250, 265, 266, 268, 271, 271n13, 351

Z

Zahrad 379
Zakaryan, Murat (Muşlu) 204n98, 205
Zarakolu, Ragıp 11, 373, 379, 383, 387, 389
Zarifyan, Avedis 86
Zartaryan, Rupen 39, 39n25, 50, 83n80, 86, 90, 92, 93, 106, 114, 165, 169
Zavaryan, Simon 87, 133, 133n91
Zeki Bey 249, 256, 273, 279, 299-301, 345
Ziftlioğlu, Vercihan 379
Zohrab, Krikor 34, 57n69, 91, 92, 385, 388
Zoryan, Partoğ (Jirayr) 42, 42n38, 165
Zoryan, Stepan (Rostom) 115, 115n90, 133n91

FOTOĞRAF DERLEMESİ ve OKUYUCUYA NOT

Türklerin yaptığı Ermeni Soykırımından özgün sahneler aktaran çok sayıdaki fotoğrafların içerisinden bir sonraki 26 tanesi, Naim Bey'in Anıları'nın özgün baskısında yer almamaktadır. Çeşitli kaynaklardan bir araya getirdiğimiz bu fotoğrafları, Naim Bey'in Anıları'nın 1965 yılına ait baskısı için derleyip, alt yazılar ile besledik (detaylandırdık).

Prof. M. G. Sevag
Hayatta kalan kurbanlardan birisi

24 Nisan 1965

Türklerin yaptığı Ermeni Soykırımın 50. yıldönümü

Bilinmeyen bir istikamete doğru sürüklenen kadın ve çocuklar

- New York Dünyasında Kirby

İsa'nın çarmıha gerildiği yere kadar yürüdüğü yol.

Katliam sonrasında

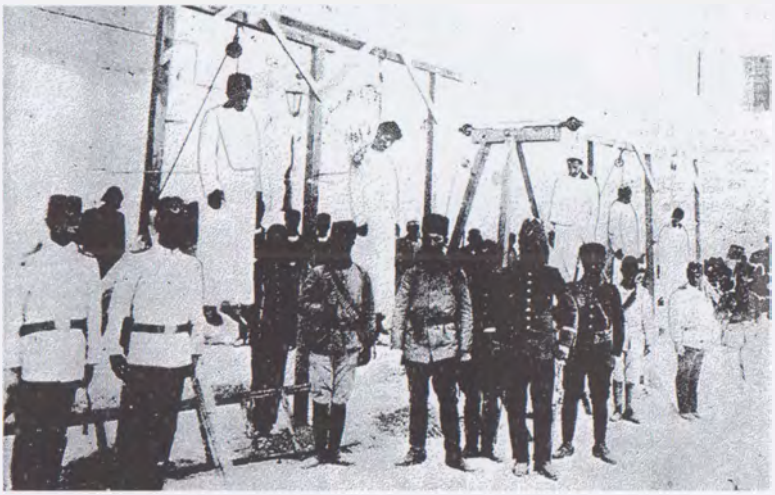
Ermenistan'da Türk barbarlığı 1916 / Katliam sonrasında.

Ebeveynleri öldürülmüş Tokatlı bu erkek çocuk sürgünlerin karavananın peşine takılımş,

Türkiye'de bulunan Alman bir subay tarafından fotoğraflanmış.

Türk cellatları ve onların kurbanları.
(Halep'teki şehir meydanından bir manzara, 1915)

Açlıktan ölmekte olan çocukların son günleri.
(*Arap çölü. Türkiye'de bulunan Alman bir subay tarafından fotoğraflanmıştır.*)

Açlıktan ölmüş anne ve iki çocuğu. (*Arap çölü. Türkiye'de bulunan Viyanalı bir subay tarafından fotoğraflanmıştır, 1916*)

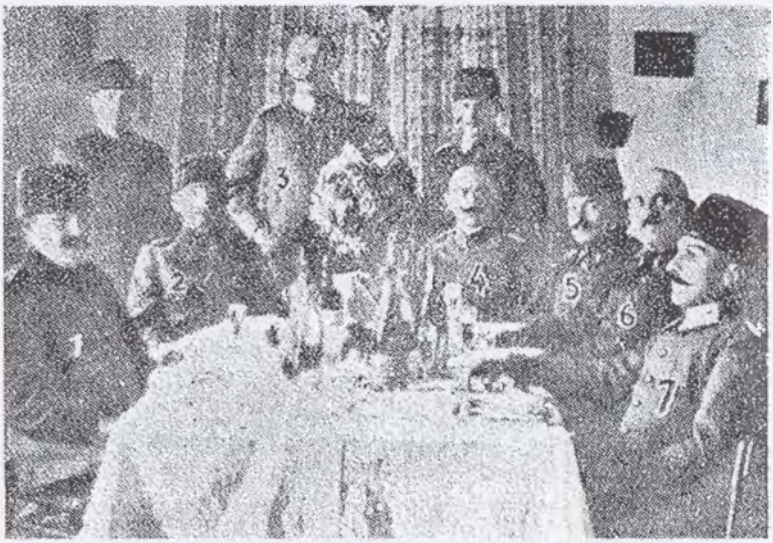
Bilinmeyen bir istikamete doğru sürüklenen kadın ve çocuklar

Türkler tarafından yapılan toplu katliamın kalıntıları
(*Bayan Jacobson tarafından fotoğraflanmıştır.*)

Katliam sonrasında, Ankara vilayetinde Türkiye.

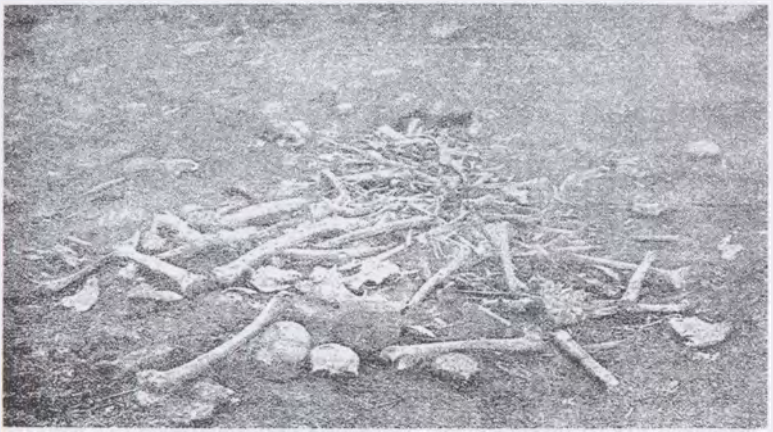
Türk-Alman Birliği. Erzurum Ermenileri'nin sürülmelerini şarap içerek kutlayan ve bu kutlamalarını, Ermeni bakirelerine tecavüz ederek taçlandıran Türk ve Alman subayları.

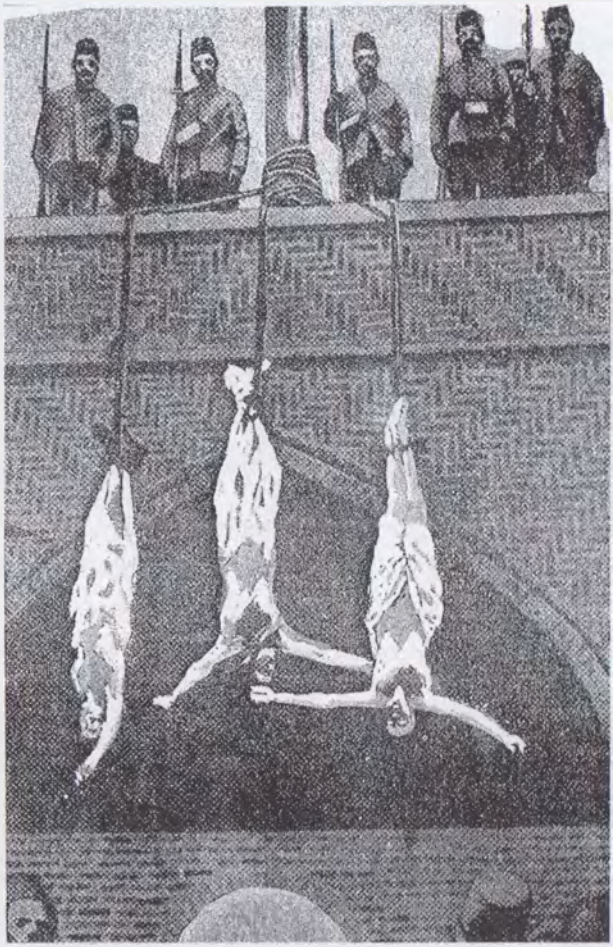
Der Zor Çölü. Türkiye'deki Ermeni bölgelerinde günümüzde neden Ermeniler'in yaşamadığı anlaşılabiliyor.

Kitlesel katliamdan bir sahne.
(*Mezopotamya, 1915. Türkiye'de bulunan Alman bir subay tarafından fotoğraflanmıştır.*)

Türkiye, Erzurum meydanı. Bu meydanda bir Ermeni Tiyatrosu inşa edilecekti. Şimdi bunun yerine, katledilmiş Ermeniler'in kalıntıları, büyük trajedilerinden kendilerine verilmiş rolleri oynuyorlar.

Asılmış Ermeni doktorlar ve Türk cellatlar. (Türkler tarafından öldürülen Ermeni tıp adamları 60, Türk ordusunda görev yaparken tifüsten (lekeli humma) ölenlerin sayısı 41, öldürülen eczacıların sayısı 31, 15 eczacı ise askerlik hizmetini yaparken tifüs hastalığından dolayı ölmüştür. Öldürülen dişçilerin sayısı 8, Ermeni tıp öğrencilerinin sayısı 13.

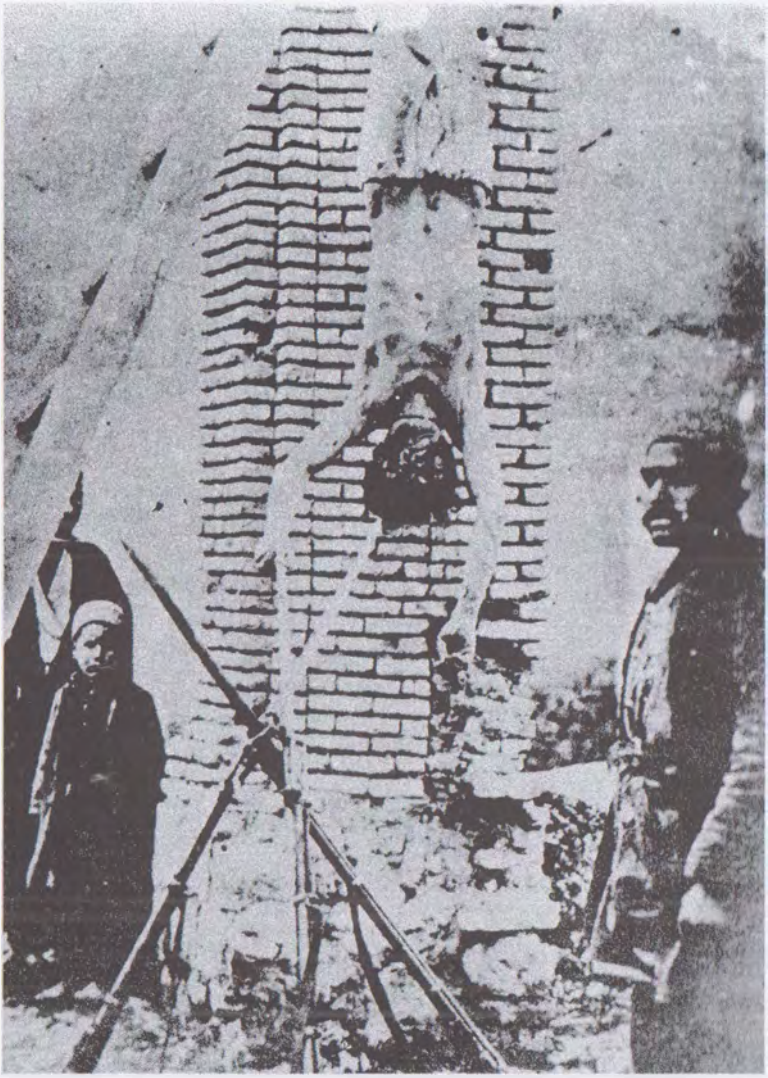
Katledilen Ermenilerin kafatasları ve kemikleri

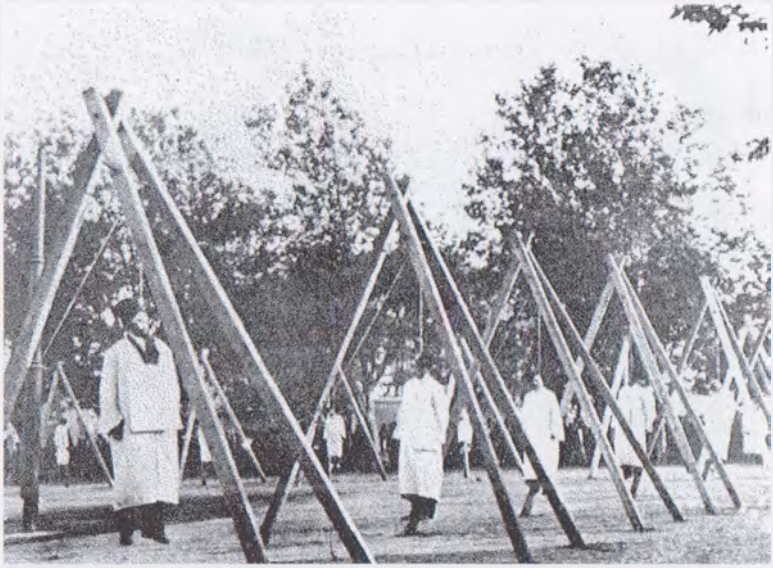
Türk cellatlar ve Arap kurbanlar

Türk cellat Ermeni kurbanlarıyla.
(Kaynak: *The Turkish Armenocide, Newton Square, 1965*)

Türk cellat ve yüzü parçalanmış Ermeni kurban

Türk cellatların kurbanlarıyla gösterisi

Türk cellatların kurbanlarıyla gösterisi

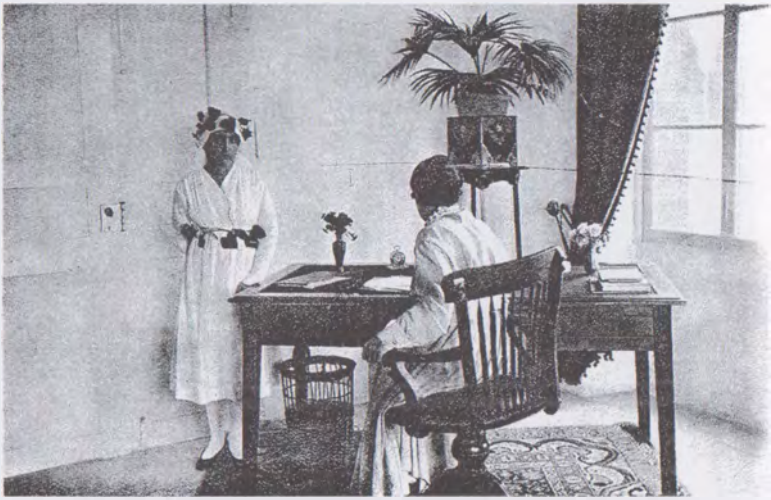
Türk cellat ve Ermeni kurbanlar

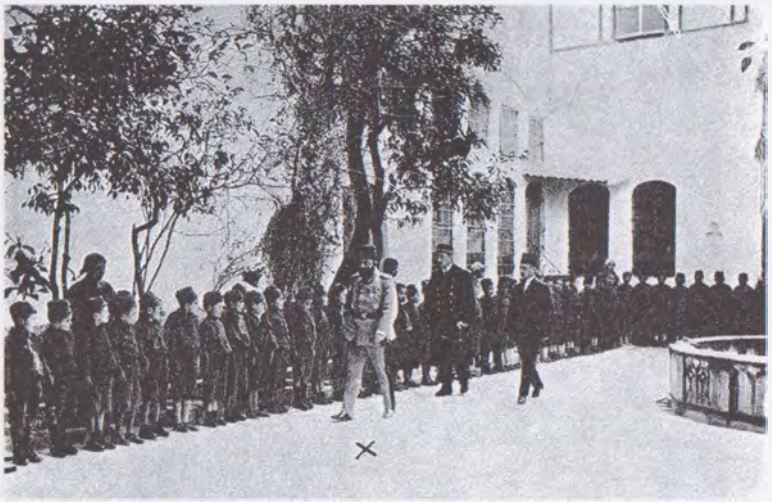
Türk subayların Ermeni iki papazın kesilmiş kafaları ile gösterisi. (*Türkiye'de bulunan Alman bir subay tarafından fotoğraflanmıştır.*)

Beyrut'taki öksüzler yuvasında Müslümanlaştırılan Ermeni öksüzler ve bu öksüzlere Türk eğitimi veren Türk kadro.

Ermeni öksüzlere İslam dininin kabul ettirilmesinde aktif bir rol oynayan Türk yazar Halide Hanım (oturan kişi) Ermeni kızı İslam dinine adapte ederken.

Tehcirin yöneticisi Cemal Paşa, emir subayı Nusret Bey ve Hasan Bey ile birlikte Şam'daki Ermeni öksüzleri teftiş ediyor.

Çölden toplanan Ermeni öksüzler

Müslümanlaştırılmış Ermeni öksüzler eşliğinde Halide Hanım

Ölü atların etlerini yiyen Ermeni kadın sığınmacılar

Çölde Ermenilerin katliamını yönetmekle görevli Hakkı Bey

Erivan 1922: Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesinden sonra da kaçakların sefaleti büyük boyutlardaydı. (Kaynak: *Heimatland, Erivan, O. J.*)

Near East Relief'in yurtlarına kabul edilmelerinden önce, tehcir edilmiş, açlıktan ölmenin eşiğinde Ermeni yetim çocuklar. (Kaynak: *Near East Relief / Brown Brothers*)

30 Ekim 1895'de gerçekleşen ve tahminen 1.000'e yakın kurban alan kırım. 2 Kasım 1895'de bir toplu mezara gömülmeden önce Erzurum mezarlığında yatan cesetlerini gösteriyor. (Kaynak: *The Graphic, Londra, 7 Aralık 1895*)

1918'de ve Eylül 1920'de Türkiye Ermenistan'ın Transkafkasya'daki Doğu kesimine saldırdı. Resimde 1920 sonbarında Alexandropollü (bugün Kumayri) kaçaklar.

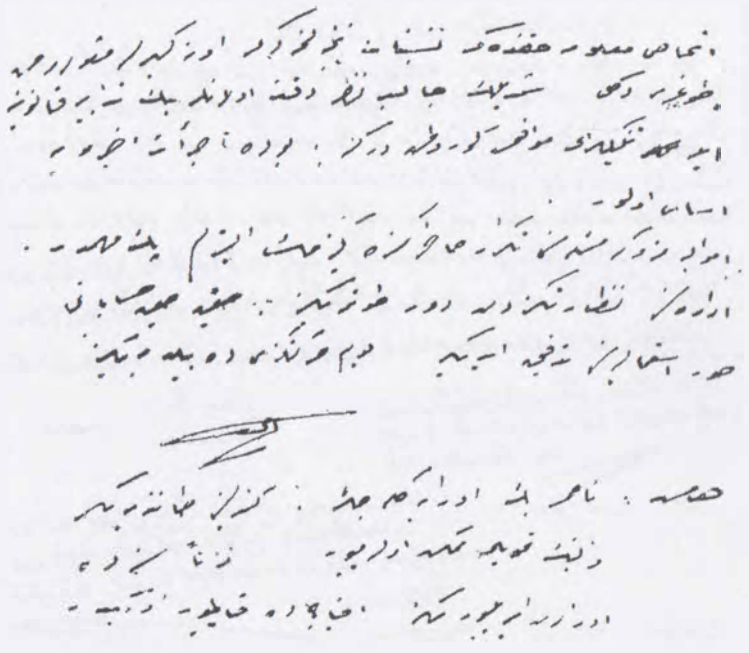
Çalıştırarak yok etmek: Ermeni askerler ve siviller ameliye taburunda bu yok edilişe tabi tutuldular. (Kaynak: *Jacobsen, Maira: Diary 1907-1919, Harput-Türkiye, Beyrut 1919.*)

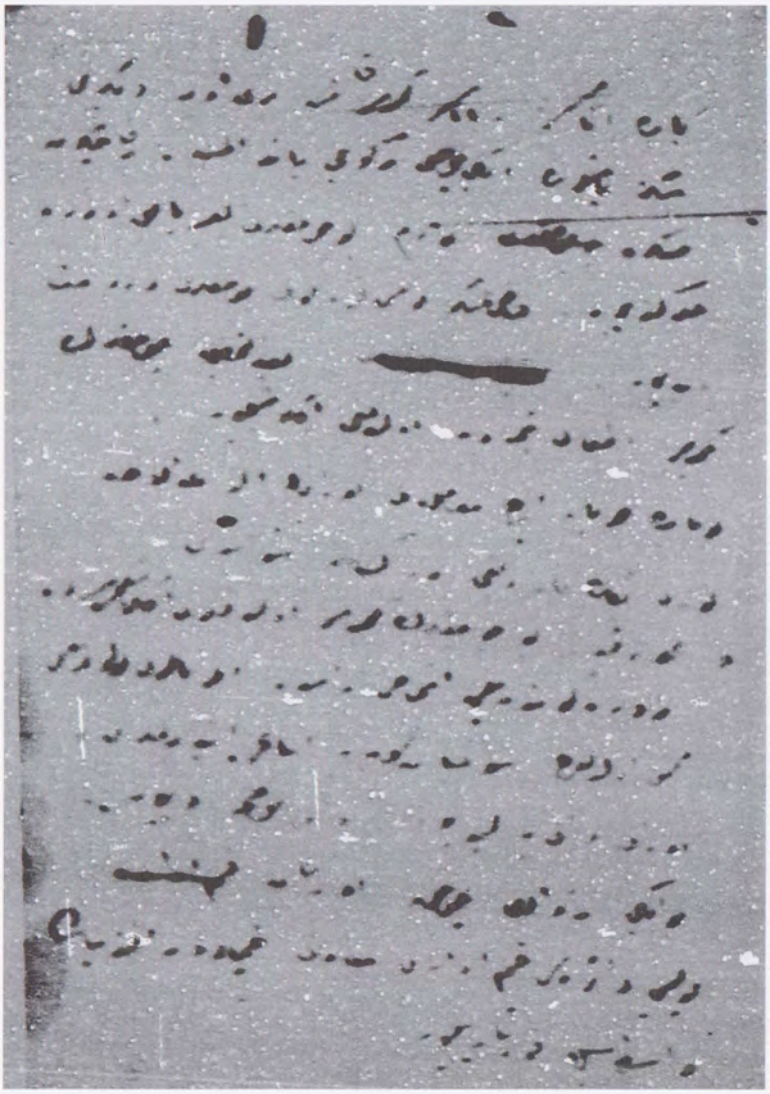

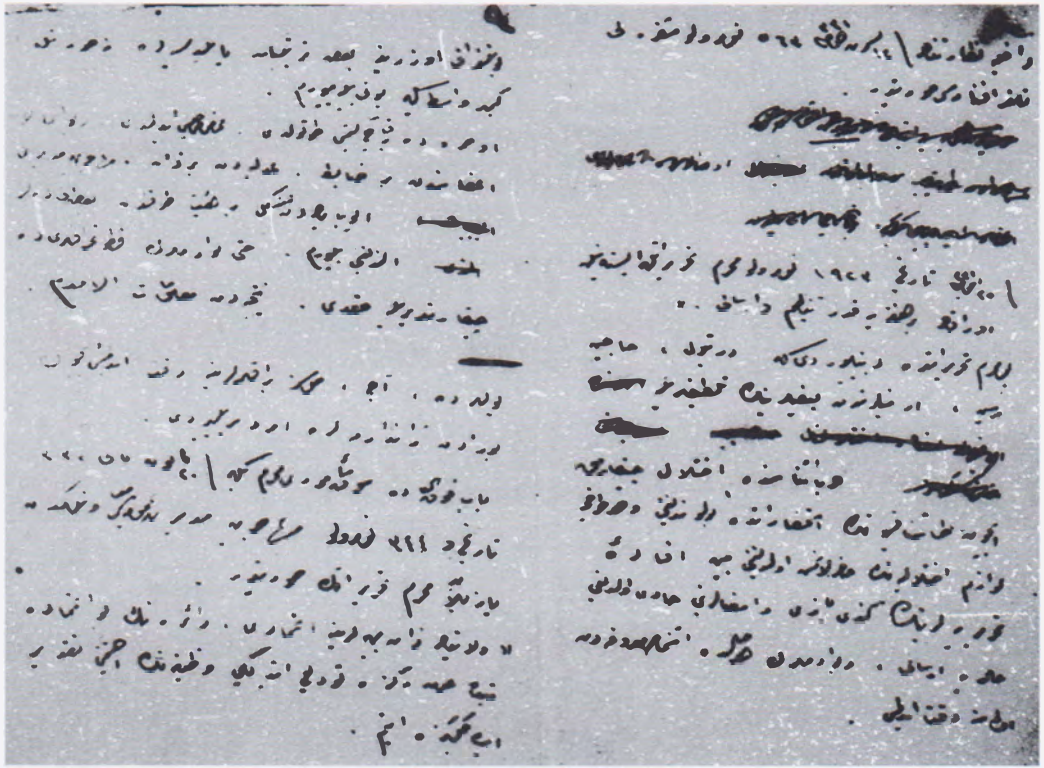
Mezopotamya. Ermeni papaz, yanında bir hemşire ile, gömülen bir meslektaşı için dua okuyor. (Fotoğraf: *Armin T. Wegner*)

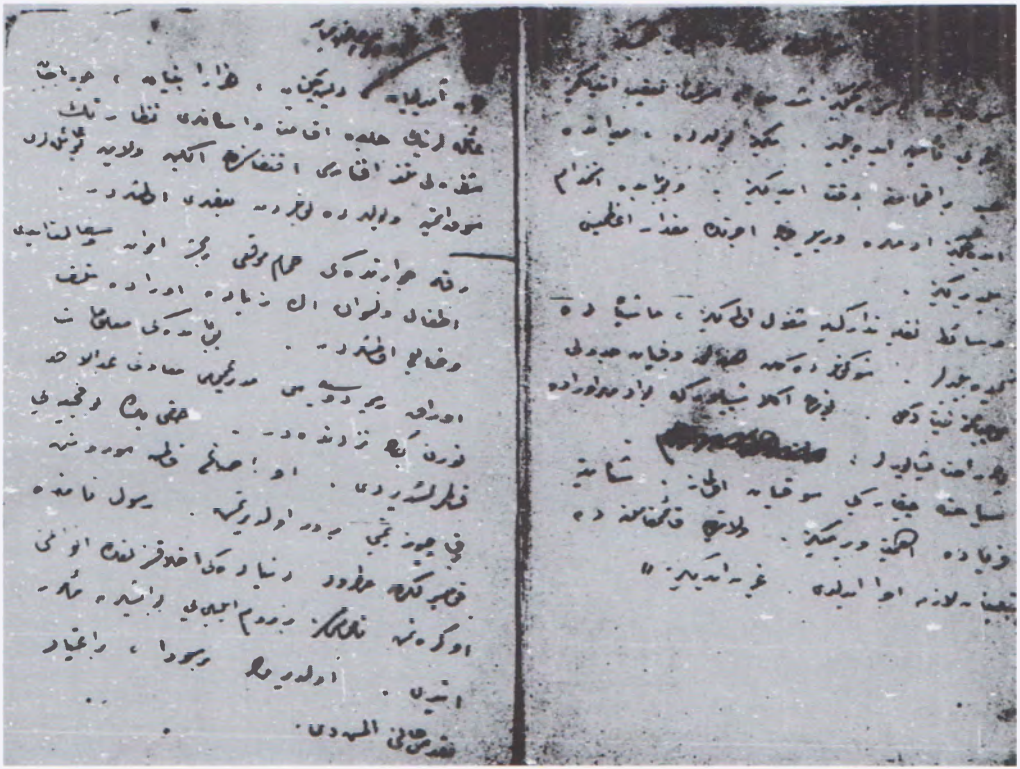

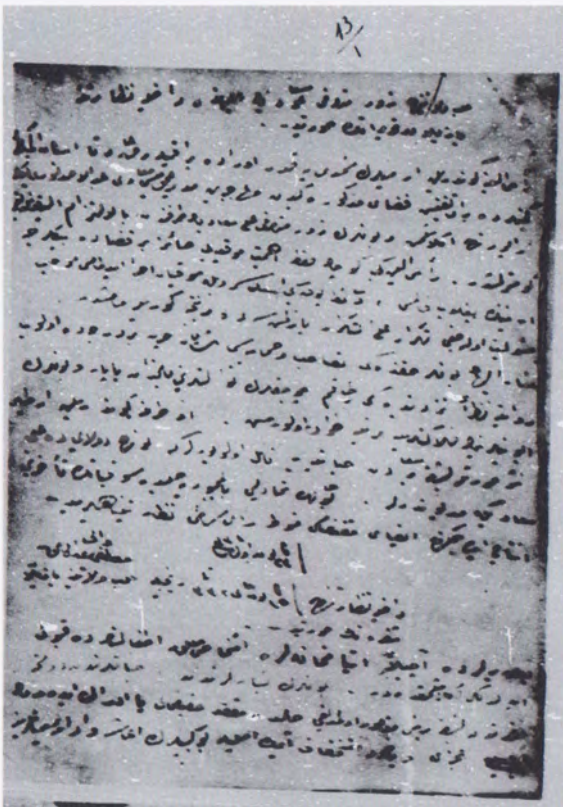
Oklar kitle tehcirinin yönlerini ve kaynaklarını göstermektedir.

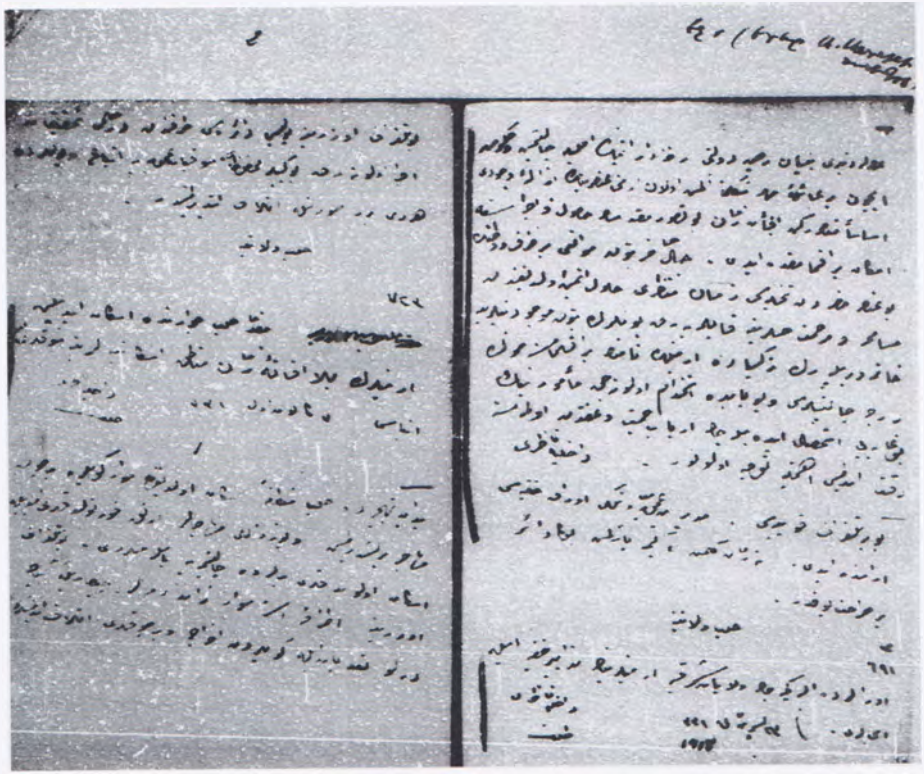

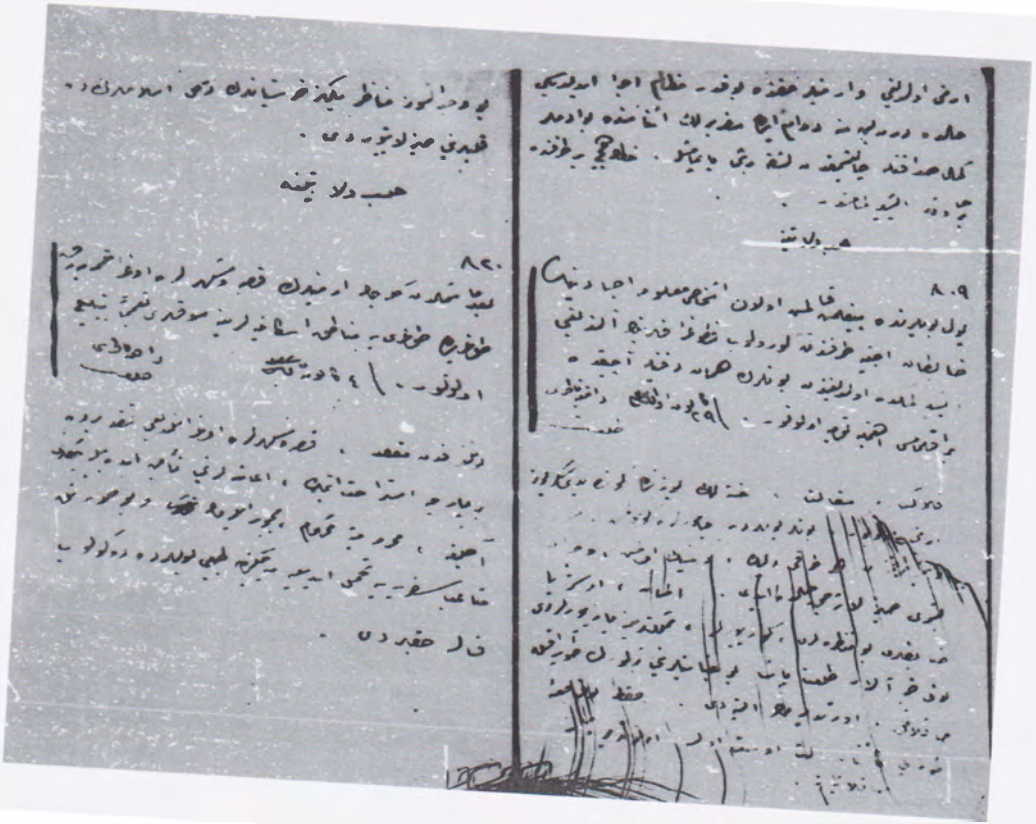

٨٢٠

٨٢٠

وکیدل نه لری عجب چارنده اشاعه ایدن
دیوان نظارته اتیاده حکده اندیکی عرضحاله
دائر وکیللری کری الیور .

عجب ولایتنه

ایکنجی تشکیلات بالوفوه کندیسنه الحاق اتدیریلرک حکمنه
تفویض اوکیدل ده حق محکمه اشاعه اینه سوه و
افاده واضطراب طعنه

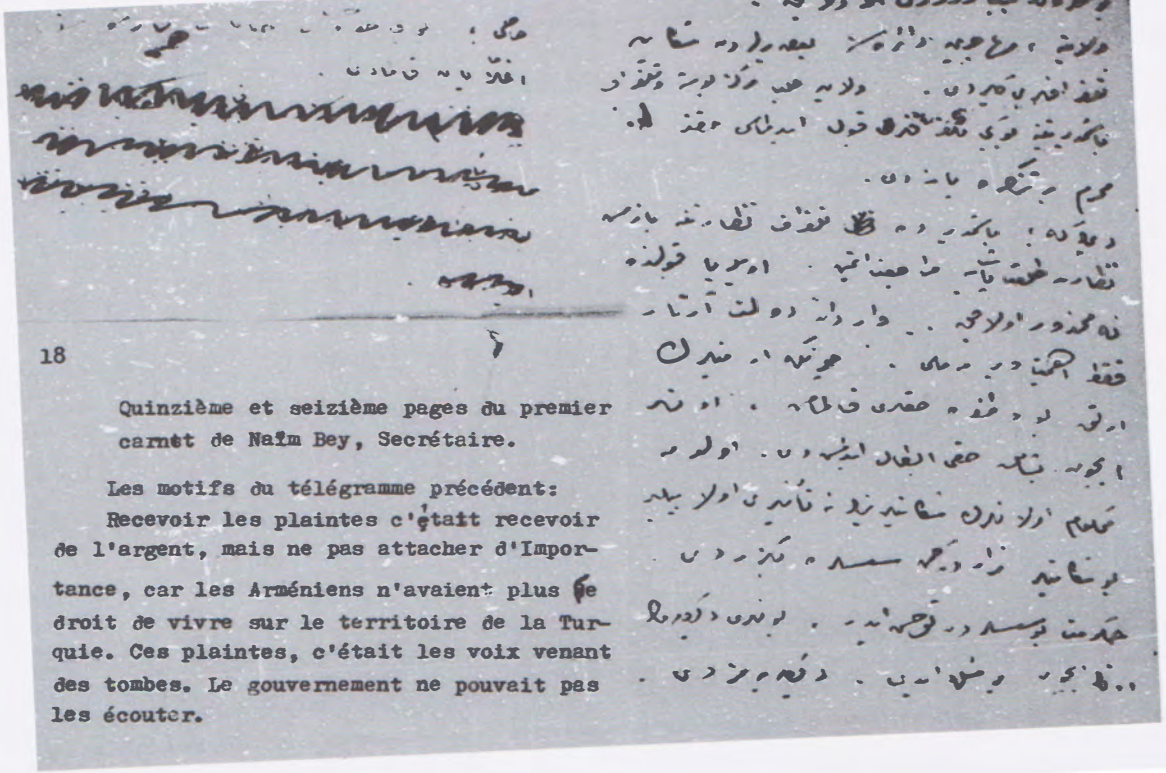
نه غرب . برده بو راقه قیمتی محکمه
خارجنی ، کیده کلی دیه اتیانی لزومسز ایدی
حوکمه نظارت اوکیدل عجب چارنده کی
قوانینه اشاعه اینجه اوطه امر ایدیور .
حکمده ده ، نظارتدن دیر وکیل بولوندیغی حالده
اداره ده ، نظارتدن موصه ایدیلن دیرک کوزیله کله
اداره حقده حکمنه قابیه حکم ویرمک

٨٥٤

محاکم حقوقیه وعائله بکیه جزائیه وتشکیلات اسلامیه
محاکم حقوقیه وعائله بکیه جزائیه وتشکیلات اسلامیه
ابتدا محاکم موجوده اکثریه آتیاً بیان مفروضه بشقه
مرکز تولید اتیه ایله اولانه بعض اتخاذ اتمامه مذکوره
تعیین بعض اعاشه لرایجون محاکم فوقانیه اختیاره
موافق دکلدر . اوکیدل سوقیاشه خاطرلرینه رفیقاً
اخواج وکندی یه تصدیق اعاشه ایلکده اولانلرک
نبیه ایله موقع سویله افاده

نه غرب چیه رکنزلان . دنیایه اسی اولاده حکمده
نیه برکشاکی الیاده ، چالم زه لاسکدن بیه جکدی
بلط اکله چیه کوره بولور . نیاکه حقده محکمه

افاده .

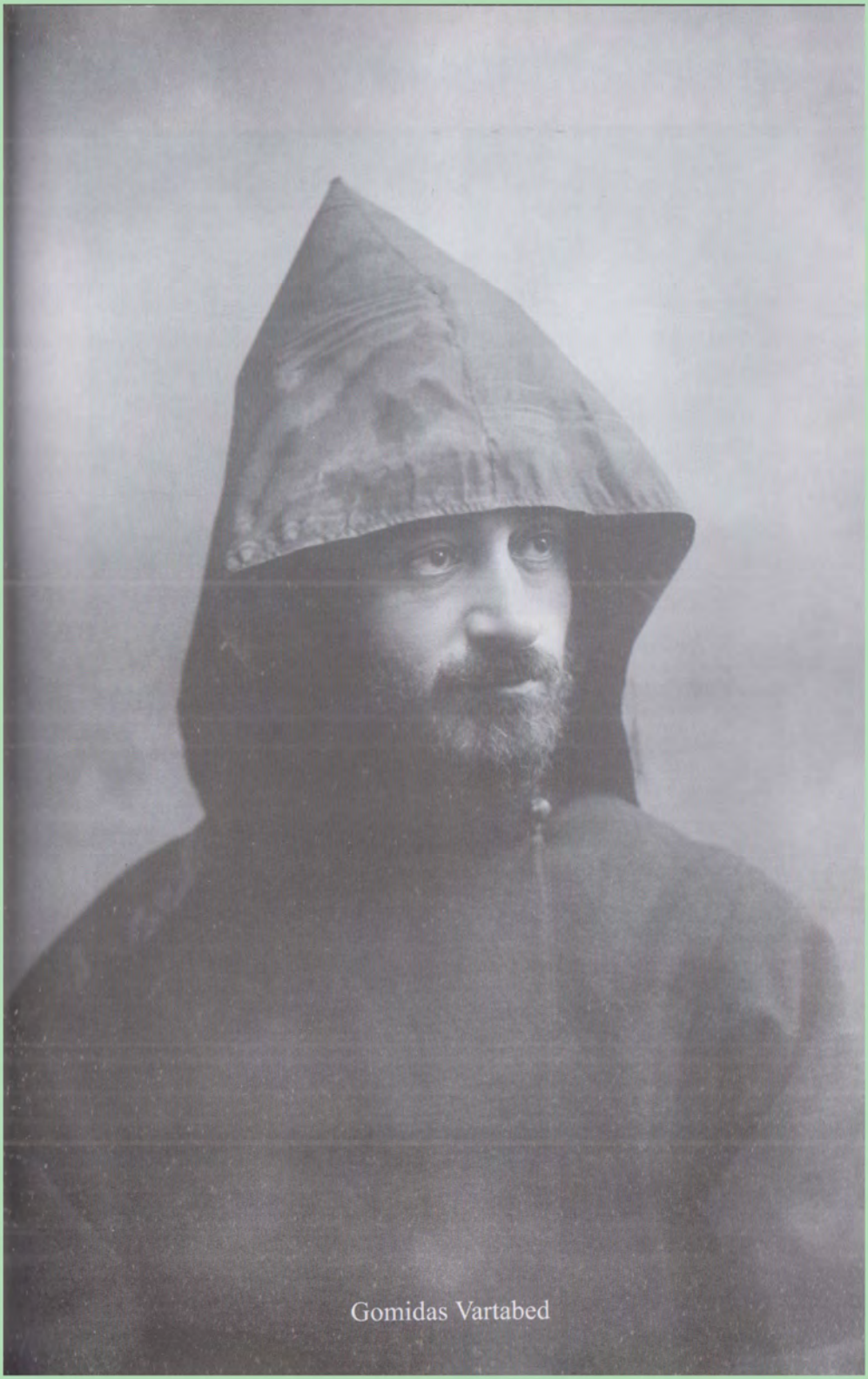
18

Quinzième et seizième pages du premier carnet de Naïm Bey, Secrétaire.

Les motifs du télégramme précédent:
Recevoir les plaintes c'était recevoir de l'argent, mais ne pas attacher d'Importance, car les Arméniens n'avaient plus le droit de vivre sur le territoire de la Turquie. Ces plaintes, c'était les voix venant des tombes. Le gouvernement ne pouvait pas les écouter.

Rue
PARIS

Gomidas Vartabed

Zaven Der Yeğyayan

Şavarş Misakyan

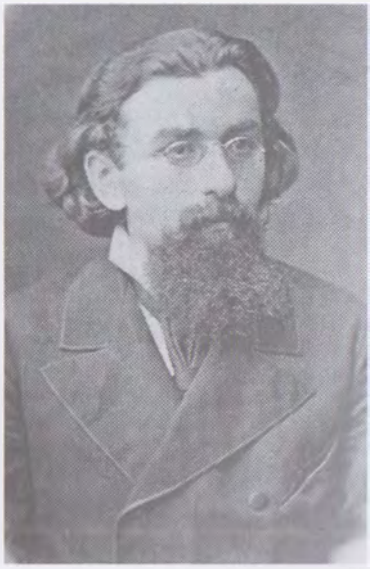
Zabel Yesayan

Hampartsum Boyacıyan

Ardzruni Hagop Avedisyan

Krikor Ankut

Nerses Papazyan

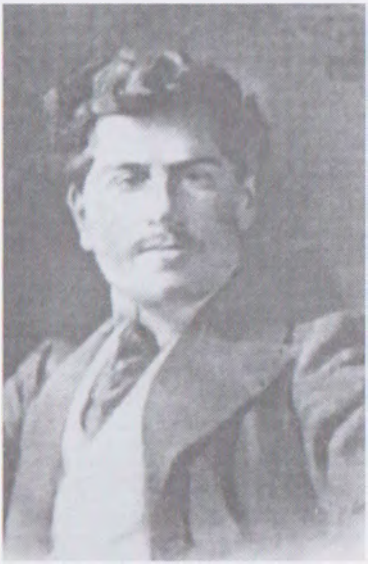
Nazaret Dağavaryan

Dr. Vahram Torkomyan

Mihırtad Haygazn

Rupen Sevag

Hagop D. Suruni

Yervant Odyan

Harutyun Şahrigyan

Khajag (Karekin Çakalyan)

Krikor Zohrab

Hovhannes Serengülyan

Parseh Şahbaz

Yenovk Şahen

Agnuni (K. Malumyan)

Rupen Zartaryan

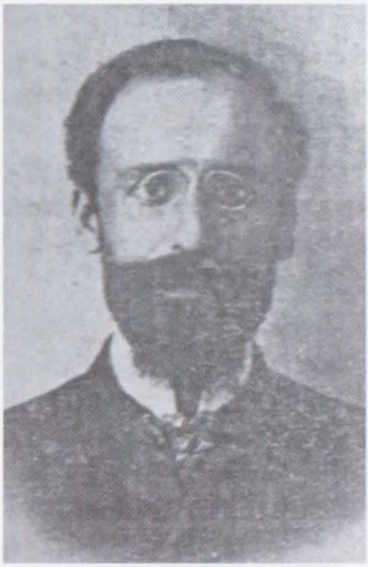
Diran Kelekyan

Püzant Keçyan

Avedis Nakkaşyan

Mikayel Şamdancıyan

Rostom Zavaryan

Taniyel Varujan

Harutyun Cangülyan

Dr. Hagop Topçuyan

Siamanto (Atom Yarcanyan)

Keğam Parseğyan

Sarkis Minasyan

Krikoris Balakyan

Vırtanes Papazyan

Ardaşes Harutyunyan

Hrant (Melkon Gürciyan)

Krikor Torosyan

Gomidas öğrencileriyle

Gomidas Vartabed ile Çankırı yollarında

Ek: Naim Bey'in anıları

1915 sonrası tehcire tabi tutulan Ermeni aydınları arasında yer alan Andonyan, Gomidas Vartabed'in 75. yaşgünü için kaleme aldığı yazı dizisi, 24 Nisan'da toplu olarak tutuklanan Ermeni aydınların öyküsüne dönüştü ve burada inanılmaz ayrıntılara yer vererek, dönemin tüm koşulları ve psikolojisinin anlaşılmasını olanaklı kıldı. Biz, tüm aydınların kaderini simgelemesi bakımından, dizide ana temanın Gomidas Vartabed olmaktan çıkmasına karşın, dizinin orijinal başlığı olan "Gomidas Vartabed ile Çankırı Yollarında"yı değiştirmeye gerek görmedik. Çünkü Gomidas, bir anlamda tüm Ermeni aydınlarının kaderini de simgelemekteydi.

Suriye'deki toplama kamplarından, bir mucize kabilinden sağ kurtulmayı başaran Aram Andonyan, 1918 sonbaharında kaçak olarak girdiği Halep'teki ünlü Baron Otel'e yerleştikten sonra başlattığı en önemli iş, bir çeşit sözlü tarih çalışması olmuş ve sağ kalanların tanıklıklarını kayda geçirmişti.

İşte, "Naim Bey'in Anıları" bu çalışmanın ilk ürünlerinden biri olarak 1920 yılında yayınlandı. Naim Bey ünlü Muhacirin Dairesi'nin memurlarından biri idi ve cezalandırılma korkusu ile bir kısım şifreli belgeyi Aram Andonyan'a teslim edecekti. Bu kitap resmî tarih tarafından yayınlandığı tarihten itibaren, çürütülmeye çalışılmakta ve bazı belgelerin düzmece olduğu iddia edilmektedir.

Bu kitabın çevirisini sunarak, okurların bu polemikte daha nesnel bir izlenim edineceklerini düşünüp, yayınlanmasından 92 yıl sonra da olsa önemli bir eksiği gidermiş oluyoruz.

THG 0877488 TNG

ISBN: 978-975-3441-24-7

belge yayınları

yaşam & anılar